МИКОЛА КОСТОМАРІВ.

ТОРИЯ УКРАЇНИ

КИТЄПИСЯХ ВИЗНАЧНІЙШИХ ЄЇ ДІЯЧІВ

Переложив

ОЛЕКСАНДЕР БАРВІНСЬКИЙ

Друге виданє ілюстроване з портретом автора
на спомин 100-літних єго народин.

Накладом Книгарні Наукового Товариства
ім. Шевченка.

3 1761 08296276 2

DK
508
.6
A1K6819
1918
c.1
ROBARTS

У ЛЬВОВІ, 1918.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка.

Presented to the

LIBRARIES *of the*

UNIVERSITY OF TORONTO

by

OLGA KOWAL

Примірник

МИКОЛА КОСТОМАРІВ.

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ

В ЖИТЄПИСЯХ ВИЗНАЧНІЙШИХ ЄЇ ДІЯЧІВ

Переложив

ОЛЕКСАНДЕР БАРВІНСЬКИЙ

Друге виданє ілюстроване з портретом автора
на спомин 100-лїтних єго народин.

Накладом Книгарнї Наукового Товариства
ім. Шевченка.

20907

У ЛЬВОВІ, 1918.

З друкарнї Наукового Товариства імени Шевченка.

LIBRARY
AUG 25 2009
UNIVERSITY OF

Переднє слово.

Сорок лїт минуло з того часу, як „Русская Исторія въ жизнеописаніяхъ ея главнѣйшихъ дѣятелей“ М. Костомарова, видана в Петербурзї в шести випусках (1874—1876 першим накладом, а 1880—1881 другим), появила ся в моїм перекладї українською мовою у Львові (в 3-х томах 1875—1878). Се виданє давно вже вичерпане, а хоч досліднки нашої минувшини протягом часу видобули чимало нових жерел до єї проясненя і приспорили своїми дослїдами багато нових добутків, твори М. Костомарова сияють незамраченим сяєвом. Його писаня зберегли доси повну пластику красок і в історичній творчости вибивають ся все таки на перворядне місце своїм мистецтвом та визначають ся питомою йому сьвіжостю історичної прози і високою культурою слова. В творах М. Костомарова зарівно цїнимо його поетичну творчість і мистецьку цїлість, як і незвичайну ерудицию й бистрість в розслїдах історичної доби і схопленю єї знаменної цїхи. Тим то нове виданє М. Костомарова Історії України в житєписях єї визначнїйших дїячів не буде зайвим а широкі верстви суспільні тай наша молодїж читати муть її з великим хісном.

Переклад зроблений перед сорок роками виправив я відповідно розвиткови нашої мови, а крім того виданє се украшене ілюстрациями. Нехай се нове виданє оживить у нашій тямцї вдячну память про сего знаменитого дїяча, творця Кирило-Методиївського Братства, що невсипучим трудом розяснив нам нашу славну минувшину а віщим

духом відгадав воскресенє самостійної України. Нехай сучасна суспільність, згадуючи вдячним словом великого історика в столїтні роковини його уродин, на взірцях визначних дїячів з минувшини кріпить свого духа до народолюбивої праці для будучини України.

У Львові, в грудні 1917 р.

ОЛЕКСАНДЕР БАРВІНСЬКИЙ.

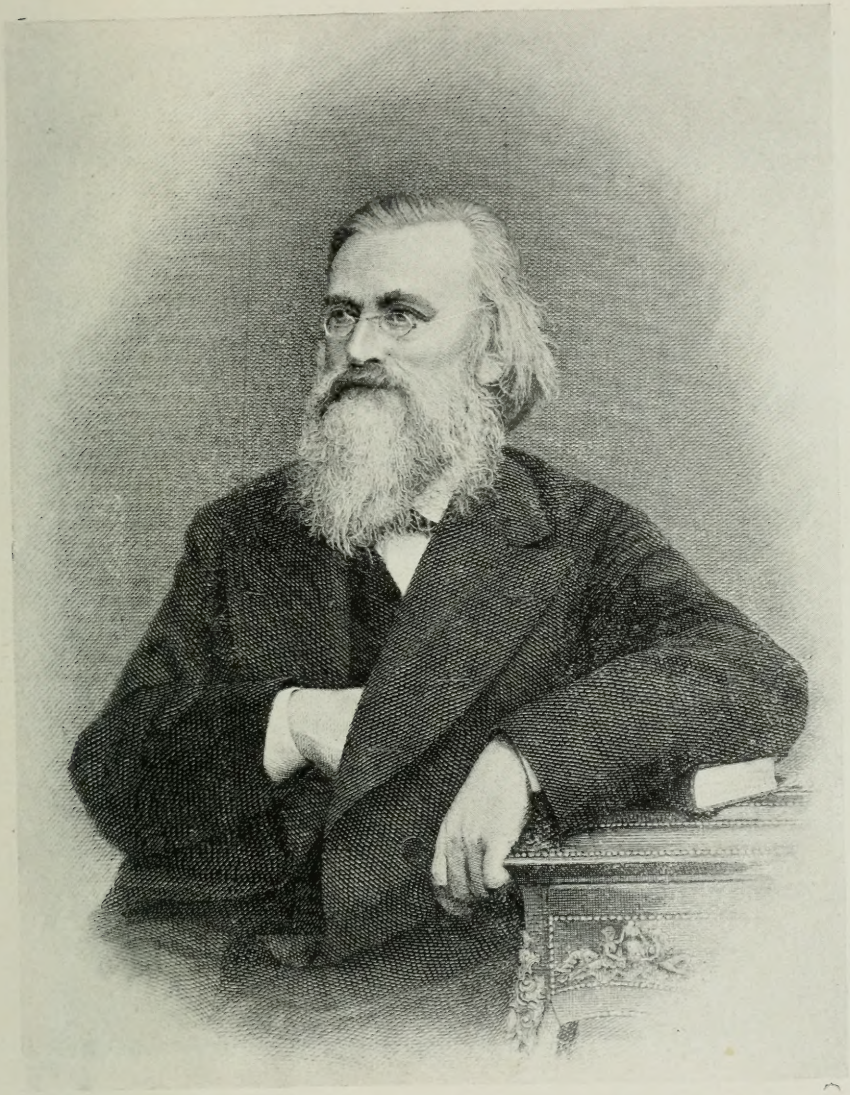

Н. Костомаровъ

Digitized by the Internet Archive
in 2011 with funding from
University of Toronto

http://www.archive.org/details/istoryiaukrany00kost

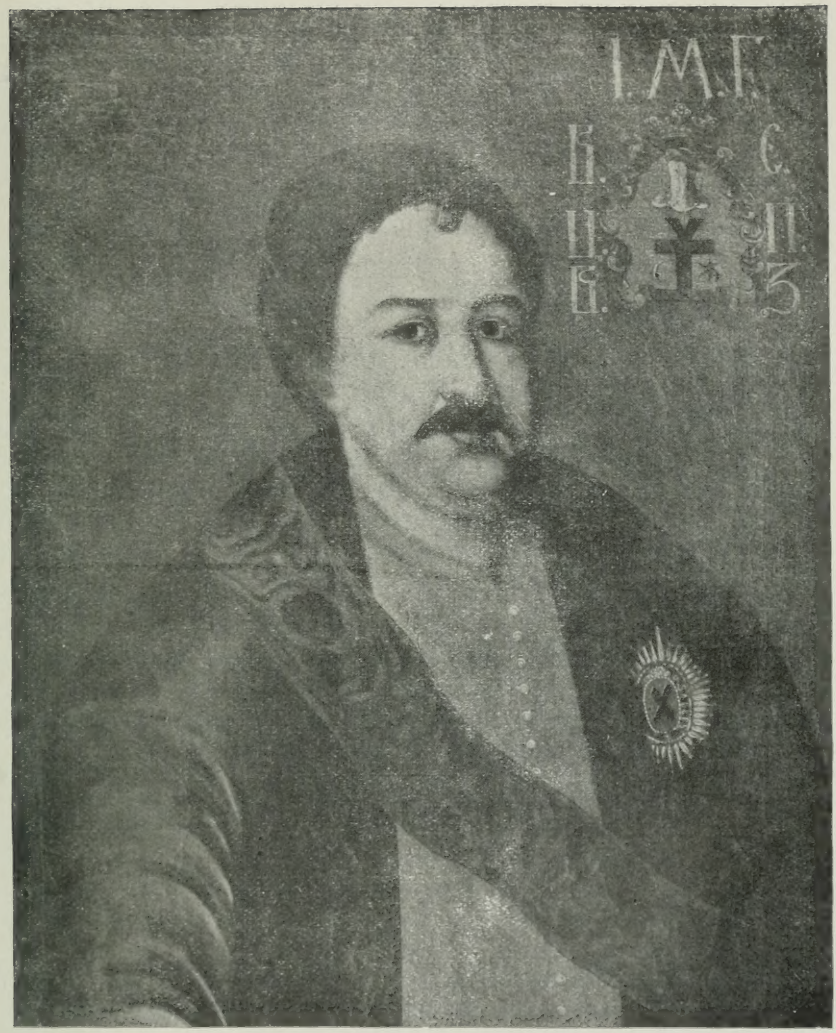

Гетьман Іван Мазепа.

I.

Князь Володимир Сьвятий.

Наша історія про дохристиянські часи темна і переповнена переказами, котрим годі признати неперечну достовірність; а се тому, бо наші перші лїтописцї писали не раньше другої половини XI-ого в. про подїї, що збули ся в їх краю в IX-ім і X-ім в. З виїмкою немногих письменних грецьких вістий, не мали вони інших жерел, крім устних народних переказів, котрі задля того підлягали видумкам і змінам. Певно можна сказати, що й український нарід, подібно іншим північно-европейським народам, з християньством одержав дїйсні і тривкі основи для дальшого виробленя горожанського і державного житя, без котрих властиво для народу не має істориї. З давних часів східну половину нинїшньої европейської Росиї заселяли народи чудського і туркоманського племени, а в західній половинї, крім народів литовського і чудського племени, що сягали своїми оселями до балтийського побережа, жили Словяни під ріжними місцевими назвами над берегами рік: західної Двини, Волхова, Днїпра, Припети, Сожі, Горинї, Стира, Случи, Буга, Днїстра, Сули, Десни, Оки з їх притоками. Вони жили невеликими громадами, котрих осередком були го́роди — укріплені місця оборони, народних зборів і управи. Не було нїяких постанов, котрі би лучили племена між собою. Признак де́ржавного житя не замічаємо. Князьки управляли словянськоруськими племенами, що вели між собою усобицї і не могли обопільно і одностайно себе обороняти проти чужоземцїв, тому й часто орудували ними чужі. Сї племена обожали природу, признавали умову́ людську силу предметам і появам зверхньої природи, покланяли ся сонцю, небу, водї, землї, вітрови, деревам, птицям, каменям і. т і., а на основі того обожаня природи складали всякі перекази,

віруваня, уладжували сьвяткованя й обряди. Релїґійні їх погляди являлись почасти в видї ідолів, але в них не було нї сьвятинь, нї жерцїв; тому їх релїґія не могла мати признак повсюдности і незмінности. Вони мали неясні погляди про єство чоловіка по смерти; загробний сьвіт уявляли собі продовженєм туземного житя і припускали, що на тім сьвітї як і на сїм одні невольниками, другі панами. Вони віддавали честь умершим прародичам, уважали їх опікунами і приносили їм жертви. Вірили також в чародїйство, т. є. знанє тайної сили річий, і вельми поважали чарівників та чарівниць, котрі, як їм здавалось, визначались таким знахарством; з тим вязалось багато забобонних звичаїв, як ворожби, шептаня, завязуваня узлів і таке інше. Особливо сильно вірували в тайну могучість слова і така віра виражалась у множестві заговорів, що й доси задержались у народа. Такому духовому розвиткови відповідали роботи для потреб житя. Вони вміли ставити собі деревляні хати, укріпляти їх деревляними стїнами, ровами і земляними насипами, робити судна і риболовні наряди, обрабляти землю, плекати домашні зьвірята, прясти, ткати, шити, приготовляти страву й напитки — пиво, мід, сивуху, — кувати крушцї, випалювати глину на домашну посуду; уживали ваги, міри й монети; мали свої музикальні інструменти; на війну виходили із списами, стрілами а почасти й з мечами. Всьо, що знали, переходило від покоління до покоління і розвивало ся дуже помалу, та взаємини з Византийською имперією і почасти з арабським Сходом впливали мало-по-малу на осьвіту руських Словян. З Византиї заходило до них християньство. Коли в половинї IX-ого віку похід Руси на Византию скінчив ся невдачею і буря знищила їх судна, приняли вони хрещенє, однак потім поганьство опять взяло верх в їх краю; та й після того багато Русинів було в служби у византийських імператорів у Греції, приймали там християньство й приносили єго до своєї вітчини. В половинї X-ого віку київська княгиня Ольга приняла сьв. хрещенє. Однакож були то тілько приготовні появи. За князїв так званого Рурикового дому панувало справдешне варварство. Вони накладали на руські народи дань, підчиняли собі до певного ступня, лучили їх в цїлість; але їх власть не мала державних прикмет, тілько

наїздничі або розбійничі. Окружали ся вони дружиною, шайкою удальців, жадібних грабежу і розбоїв, складали

Князь сьв. Володимир Великий.

з охотників всїляких племен військо (ратників) і набігали на сусїдів, на краї Византийської имперії, на східні сторони прикаспийські і закавказські. Вони виправляли ся за здобичю.

Того домагались і від підчинених народів, що були приневолені платити данину; а чим більше можна було з них брати, тим більше брали. Однакож ті, що брали данину, не приймали на себе нїяких обовязків за ту данину подавати підданим які небудь вигоди. З другого боку князї і їх дружинники дбали тілько про данину і добич і не вводили нїчого в житє підданих, не ломали їх обичаїв а лишали їх внутрішнїй устрій, щоби тілько платили данину й побори.

Такий варварський лад громадського житя зміняє ся з принятєм християнської релїгії; з нею перейшли з Византії — найбільш осьвіченої держави тогочасної — до нас правні і державні розуміня та засновки умової й літературної дїяльности. Принятє християньства було переворотом, що обновив і оживив Русь та вказав їй історичну дорогу.

Сего перевороту довершив Володимир, названий Сьвятим, чоловік великий на свій час. Жаль тілько, що житє єго нам мало звісне в подробицях. Лїтописи, що переказують єго історию, подають чимало таких прикмет, про котрих достовірність скорше можна сумнївати ся, чим давати їм віру. Відкидаючи всьо сумнїве, обмежимо ся на короткі вісти, котрі при всїй своїй скупости все таки доволї доказують надзвичайну важність значіня Володимира в українській історії.

Володимир був сином воївного князя київського Сьвятослава; сей ходив на Хазар, що панували в південно-східній Росиї, взяв їх го́род Саркел на Дону, побідив прикавказські народи: Ясів і Касогів, завоював Болгарию на Дунаю, однако був приневолений після завзятої оборони відступити її грецькому імператорови. В поворотї з Болгариї на Русь убили єго Печенїги, нарід туркоманського племени. Новгородцї візвали Володимира ще в хлопячім віцї на княжий столець і він поїхав у Новгород разом із своїм дядьком Добринею, братом матери Малуші, що була ключницею бабки Ольги. По смерти Сьвятослава почала ся між єго дїтьми усобиця. Київський князь Ярополк убив брата свого, деревлянського князя Олега. Володимир утїк із своїм дядьком у Швецию і вернув у Новгород з чужоземним військом. Вражда між ним і Ярополком повстала з того поводу, що дочка князя полоцького Рогнїда, котрої

руки просив Володимир, відказала єму сими словами: „Не хочу роззути (роззути жениха — весільний обряд; роззути — замісць: вийти за муж) сина рабині", дорікаючи єму низким походженєм по матери, і вибиралась вийти за Ярополка. Володимир завоював Полоцк, убив Рогволода, полоцького князя, і оженив ся насильно з Рогнїдою. Вслїд за тим овладїв він Києвом і убив свого брата Ярополка. Лїтописець наш зображає загально Володимира жорстоким, кровожадним і женолюбивим; однак ми не можемо довіряти такому зображеню, бо з усего видно, що лїтописець вмисне хоче наложити на Володимира-поганця скілько можно богато чорних красок, щоби тим ярчійше вказати на чудотворне дїйство благодати хрещеня і представити тогож князя в дуже сьвітлім видї по принятю християньства.

Досить певно можно приняти сю вість, що Володимир ще яко поганець овладїв більшим простором нинїшньої Росиї і дбав про розширенє своєї держави та про укріпленє своєї влади. Таким способом овладїв він новгородською землею — берегами рік: Волхова, Неви, Мсти, Луги, — землею білозерською, землею ростовською, землею смоленською у верхівях Днїпра і Волги, землею полоцькою на Двинї, землею сїверською над Десною і Сеймом, землею Полян або київською, землею деревлянською (східною частю Волинї) та імовірно також західною Волиню. Радимичі, що жили над Сожею, і Вятичі, що жили над берегами Оки і єї приток, хотїли виломати ся з підданьства, однакож їх покорено. Володимир виміг данину навіть на віддалених Ятвягах, полудикім народї, що жив у лїсах і болотах нинїшньої городненської ґубернії. Не треба однак думати, щоби се пановане мало державний характер: воно обмежало ся на збираню данини, де можна було її збирати, і таке збиране було похоже на грабіж. Сам Володимир укріпив ся в Києві з підмогою чужоземцїв — Скандинавів, званих у нас Варягами і роздав їм гóроди, відкіля вони із своїми оружними дружинами могли збирати данину від населенцїв.

В 988 роцї приняв Володимир християньство. Обставини, що попереджали і супроводили сю подію, подані з казочними прикметами, зовсїм властивими устним пере-

казам, записаним вже досить давно по означеній події. Певно тілько то, що Володимир хрестив ся і в тім самім часї одружив ся з грецькою царівною Анною, сестрою імператорів: Василя і Константина. Хрещенє єго відбуло ся імовірно в Корсунї або Херсонесї, грецькім го́родї на південно-західнім березї Криму; відтіль і привіз Володимир у Київ перших духовних і конечні потреби для християнського богослуженя. В Києві хрестив він своїх синів і нарід. Нарід без явного опору хрестив ся в Днїпрі, почасти тому, що в самім Києві вже значно розширене було християнство і християни не становили там незначної меншости, а більш усего тому, що у поганців на Руси не було стану жерців, котріб розяснили народови переступство такого перевороту після поганського погляду і побуджувалиб товпу до опору. Саме давне рускo-словянське поганьство не мало означеного характеру, загального для всїх, в розуміню позитивної релїгії, і основувало ся на многих забобонах і виображенях, що при невіжі й опісля легко зберегали ся по явнім принятю християньства. Більшість вступала в нову віру і сповняла обряд хрещеня, не знаючи, що робить. Борба поганьства з християньством виражала ся тим, що й дальше держали ся поганських звичаїв і берегли поганські забобони; така борба відбувала ся довгі віки після Володимира: однак се не було перепоною українському народови приняти хрещенє, в котрім спершу не добачав нїчого противного, тому що не розумів єго змислу. Тілько постепенно і немногим відкривало ся дїйстно сьвітло нової науки.

Володимир пильно займав ся розширенєм віри, хрестив нарід у землях єму підвласних, ставив церкви, назначав духовних. У самім Києві збудував він церкву сьв. Василя і церкву Богородиці, так звану „Десятинну“, названу так від того, що князь назначив на удержанє тої церкви і єї духовеньства десяту часть княжих доходів. Для сильного скріпленя новопринятої віри, постановив Володимир розширити книжну просьвіту і тому казав у Києві й інших містах брати дїтий у знатних людий і віддавати їх в науку. Таким побитом на Руси за яких двайцять лїт виросло поколїнє людий, котре що до висоти понятий і що до круга відомостий далеко сягнуло вперед від сего стану,

в якім находились їх родичі; сї люди стали не тілько основниками християнської суспільности на Руси, але також провідниками просьвіти, що переходила враз з релїґією, борцями за державні і горожанські засновки. Ся одна черта вказує у Володимирі справдї великого чоловіка: він зовсїм зрозумів вірну дорогу до сильного введеня засновків нового житя, котрі хотїв защіпити в своїм полудикім народї; і проводив свій намір, не зважаючи нї на які трудности. Лїтописець говорить, що матери, віддаючи дїтий до школи, плакали за ними, як за вмерлими.

Останки десятинної церкви в Києві.

Володимир являє ся по хрещеню дуже добродушним. Проникнутий духом християнської любови, він не хотїв навіть карати злодіїв і хоч спершу згодив ся був на поради корсунських духовних, що були коло него в Києві, однак потім за порадою бояр і городських старцїв установив карати переступників тілько грошевою пенею — вирою, після давних звичаїв, зважаючи й на те, що такі кари будуть помнажати засоби на удержанє війска.

Володимир зберіг племінну словянську веселість і годив її з вимогами християнської релїгії. Він любив бенкети й празники, однак бенкетував не з самими своїми боярами, але хотїв дїлити ся своїми радощами з усїм народом — з старими й малими; він виправляв бенкети особливо в більші церковні празники або при нагоді посьвященя церков, що тогдї було важною подїєю.

Він призивав нарід з усїх сторін, кормив, поїв усїх, що приходили, роздавав бідним все потрібне, а навіть дбав про тих, що не могли з якої небудь причини явити ся на княжий двір, і казав розвозити по містї страву й напитки. Однако хоч так мирно проводив час, не забував воювати ворогів. Тодї київську Русь непокоїли Печенїги, нарід кочовий і наїздний. Майже цїле столїтє нападали вони на Русь і за вітця Володимира, в часї єго неприяви, мало-що не взяли Києва. Володимир відпер їх успішно, а що дбав і про помноженє воєнної сили, і про побільшенє населеня в краю около Києва, населяв го́роди, що заложив по берегах рік Сули, Стугни, Трубайла, Десни, або укріплені міста поселенцями з ріжних земель не тілько руcько-словянських але й чудських. В 992 роцї відняв у польського короля червенські го́роди, нинїшню Галичину, і прилучив до Руси сей край, населений Хорватами, віткою руcько-словянського племени.

Перед кінцем житя дізнав Володимир великого смутку: син єго Ярослав показав ся неслухняним вітцеви і готовив ся іти на него. „Теребите путь и мостите мосты“, приказував він; однако смерть постигла єго в сих приготовленях. Він умер 15-го липця 1015 року в своїм підгороднім селї Берестові.

II.

Київський князь Ярослав Володимирович.

Князюванє Ярослава можна назвати продовженєм Володимирового, як що до відносин київського князя до підвласних земель, так і що до змагань о розширенє на Руси нових засновків житя, внесених християнством.

Ярослав являє ся вперше в історії бунтівником проти свого вітця. Після переказу лїтописи князював Ярослав у Новгородї яко підручник київського князя і збирав з новгородської землї три тисячі гривен, з котрих дві тисячі мав відсилати в Київ свому вітцеви. Ярослав перестав присилати сї гроші і розгнїваний отець збирав ся з військом покарати непокірного сина. Ярослав утїк у Швецию найняти затяжцїв проти вітця. Смерть Володимира спинила війну. Зважившн тодїшні обставини, можна однак припустити, що були ще глубші причини незгоди між сином і вітцем. Дїти Володимира були від ріжних материй.[1])

---

[1]) Одні лїтописні вісти називають Ярослава сином Рогнїди, та інші противорічать сему і подають, що Володимир мав від нещасної княжни полоцької одного тілько сина Ізяслава і відпустив Рогнїду з сином у землю єї вітця Рогволода; з того часу потомки Рогнїди князювали осібно в Полоцку і між ними й потомством Ярослава була ненастанна родова неприязнь, котру піддержували перекази про їх предків. З роду в рід переходив такий переказ, що Володимир, дождавшись з Рогнїдою сина Ізяслава, її покинув і дав уводити ся иншим жінкам. Рогнїда покусила ся з мести за свого вітця і за себе убити Володимира в снї, однак Володимир пробудив ся в час і вхопив її за руку в сій хвилї, коли вона над ним держала ніж. Володимир велїв їй одїти ся у весїльну одїж, сїсти в богато пристроєній комнатї і дожидати єго: він обіцяв власною рукою її убити. Але Рогнїда навчила малолїтного сина свого Ізяслава взяти в руки голий меч і, вийшовши на зустріч вітцеви, сказати: „Отче, ти думаєш, що ти тут сам оден!“ Володимир зворушений видом сина, сказав: „Хто думав би, що ти тут будеш!“ — потім кинув меч і прикликавши

Володимир любив з усїх синів найбільше Бориса. Разом з його меншим братом Глїбом називають його наші лїтописи сином „болгаринї“, а інші пізнїйші вісти сином грецької царівни. Наші історики, бажаючи сполучити сї вісти, припускають, що царівна, віддана замуж за Володимира Сьвятого, не була рідна а стрийна сестра грецьких імператорів, дочка болгарського царя Петра. Чи вона була стрийна сестра Василя і Константина, чи рідна — доси не рішено, але на всякий случай дуже імовірно, що Борис і Глїб були дїтьми тої царівни; Володимир яко християнин давав їм пере́д між іншими синами і вважав їх більш правесними родом, раз що з їх матїрю звінчав ся по християнськи, а друге що вони визначались походженєм по матери з царської крови.

Володимир, розмістивши синів по землях, держав Бориса близько себе, явно бажаючи передати йому по собі київське князївство. Тому-то, як видно, зброїв ся Ярослав проти вітця, яко старший лїтами від Бориса, а тим більше з того поводу зброїв ся Сьвятополк, старший лїтами від Ярослава. Лїтописи називають Сьвятополка сином монахинї грекинї, жінки Ярополка, котру Володимир взяв собі по братї, як говорять, вагітною, і тому не відомо, чи Сьвятополк був сином Ярополка чи Володимира; та чи в однім чи в другім случаю Сьвятополк був віком найстарший з усїх інших синів Володимира. Смерть не допустила Володимира до війни із сином. Бориса тодї не було у Києві: отець виправив його на Печенїгів. Бояри, прихильні Борисови, скривали три днї смерть Володимира, здає ся до

„бояр“, передав під їх суд свою справу з жінкою. „Не убивай її — сказали бояри — задля єї дитини; поверни їй з сином батьківщину єї вітця“. Так оповідає переказ неперечно дуже розповсюджений в давих часах. Внуки Рогволода, памятаючи після переказу сю подїю, враждували на внуків Володимирового сина, Ярослава, котрим окрім полоцької землї, що остала ся в руках нащадків Рогволода з материнського боку, дістала ся під управу вся остальна руська земля. Коли є такий переказ, а потверджує його вікове відокремленє полоцьких князїв від Ярославового роду, то годї вважати Ярослава сином Рогнїди.

Та яко нерідний брат полоцького князя, вже за житя Володимира віддїленого, Ярослав не був рідним братом і других синів свого вітця.

того часу, поки міг вернути Борис; однак не діждавшись Бориса, були приневолені похоронити Володимира. Сьвятополк нахилив до себе Київлян дарами і хитрощами; вони признали його київським князем: хоч старшиньство по роді давало йому право на князюване, однак потреба ще було потвердженя і згоди народу, особливо тоді, коли були інші претенденти. Положенє його однакже й мимо того не було сильне. Куплена прихильність Київлян могла легко змінити ся. Дїти християнської царівни мали перед ним моральне першеньство, могли крім того призвати чужинців, а особливо Борис міг в кождім случаю бути для нього небезпечним суперником. Сьвятополк позбув ся обох, післявши тайних убийців. Бориса убито на берегах Альти, недалеко Переяслава; Глїба — на Днїпрі, недалеко Смоленьска.

То довелось і третьому братови, Сьвятославови деревлянському, котрий, почувши про небезпеку, утїкав в Угорщину, однак його дігнали в Карпатських горах і убили. Двох перших опісля причислили до збору сьвятих: опис їх смерти послужив предметом до реторичних повістий. Тих князїв вважали довго покровителями княжого роду і оборонцями руської землї, так що багато побід Русинів над чужинцями приписувано прямому вмішаню сьвятих синів Володимира. Третїй брат Сьвятослав не дізнав такої чести, мабуть тому, що перших вивисшало в очах Церкви походженє від матери, котра принесла з собою християньство на Русь.

Ярослав не знав нїчого про смерть вітця і привів у Новгород Варягів та розставив їх по дворах.[1]) Заходцї стали розпустувати; та проти них сприсягли ся і повбивали Варягів у дворі якогось Поромони. Ярослав, з пімсти

---

[1]) Варягами (Varingiar) звали ся населенцї скандинавських півостровів, що служили у византийських імператорів і переходили із свого краю в Грецию скрізь руські землї водяною дорогою по ріках від Балтийського моря до Чорного. А що Русини в образї тих людий познакомились із Скандинавами, то перенесли їх станову назву на назву загальну населенців скандинавських півостровів. Пізнїйше назва та розширилась у своїм значіню і під іменем Варягів стали розуміти загально західних Европейців, подібно як нинї простий нарід називає всїх західних Европейців Нїмцями.

за то, завізвав до себе в Раком (близько Новгорода, за Юрєвим монастирем) виновників сприсяженя нїби для угощеня і казав їх повбивати. Слїдуючої ночи потім прийшла до нього вість від сестри Предислави про смерть вітця і убийство братів. Тодї Ярослав явив ся на вічe (народні сходини), жалував за свій віроломний поступок з Новгородцями і спитав ся їх, чи годять ся йому помочи. „Хоч ти, княже, повбивав наших братів, однак ми можемо за тебе бороти ся“, відповіли йому. Новгородцї мали вираховане в тім, помагаючи Ярославови; на них тяжила зависимість від Києва, що мала стати ще тяжшою за Сьвятополка, судячи по його жорстокости; Новгородців обидило також горде поводженє Київлян, що вважали себе панами. Вони піднялись за Ярослава, та разом з тим піднялись і за себе, і не помилились у вирахованю, бо потім Ярослав, обовязаний їм за свій успіх, дав пільготну грамоту, що визволяла їх від прямої власти Києва і вернула Новгородови з його землею давну самостійність.

Ярослав виступив у похід проти київського князя в 1016 роцї з Новгородцями, котрих лїтописець числить до 40.000; з ним було також до 1.000 Варягів під начальством Еймунда, сина норвеґського князя Ринґа. Сьвятополк виступив проти нього осеню з Київлянами й Печенїгами. Неприятелї стрітили ся під Любечом і довго (після лїтописий три місяцї) стояли оден проти другого на противних берегах Днїпра; анї одні, анї другі не сьміли перші переправити ся через ріку; наконець Київляни роздратували Новгородців зневажливими насьмішками. Сьвятополків воєвода виїхав наперед і кричав: „Ах, ви сякі-такі теслї, чого ви прийшли з тим хоромцем (будівничим); от ми заставимо вас покласти нам хату!“ — „Княже“, закричали Новгородцї, „як ти не підеш, то ми самі ударимо на них!“ і вони перевезли ся через Днїпро. Ярослав знав, що оден з воєводів київських йому прихильний, і тому післав до нього в ночи отрока і казав йому так натякнути: „Що робити? меду мало варено, а дружини багато“. Київлянин відповів: „Хоч меду мало а дружини багато, то на вечер треба дати“. Ярослав зрозумів, що в сю ніч треба напасти, і виступив до бою, а дружинї своїй дав такий приказ: „Повяжіть свої голови платками, щоби відрiжнити своїх!“

Сьвятополк заложив свій табор між двома озерами і, не сподіючись нападу, цілу ніч пив і веселив ся з дружиною. Новгородці несподівано ударили на нього. Печеніги стояли за озером і не могли помочи Сьвятополкови. Новгородці притиснули Київлян до озера. Київляни кинулись на лід, але лід був ще тонкий і багато втонуло в озері. Побитий Сьвятополк утік у Польщу до свого тестя Болеслава, а Ярослав війшов до Києва.

Болеслав, званий Хоробрим, бажав розширити своє польське володарство. Він побачив добру нагоду вмішати ся в усобиці руських князів для своїх користий, і в 1018 році пішов разом із Сьвятополком на Ярослава. Ярослав випередив неприятелів, виступив проти них на Волинь і стрітив ся з ними на берегах Буга. Тут знов повторив ся руський звичай дратувати неприятеля. Виховник і воєвода Ярославів, Будий, їздив по березі і кричав, указуючи на Болеслава: „От, ми тобі тріскою проколемо черево твоє товсте". Не стерпів такої зневаги хоробрий Болеслав: „Коли вас не доторкує така догана", сказав до своїх, „я сам оден згину!" і кинув ся в брід через Буг, а Поляки за ним. Ярослав не був готовий до бою, не видержав напору й утік з чотирма із своїх людий у Новгород.

Болеслав заволодів Києвом та не звернув його Сьвятополкови, але засів у нім сам і приказав розмістити свою дружину по містах. Київ мав багато принадного для войовників. Данина з підвласних руських земель збогачувала сей го́род; торговля з Грецією і Сходом громадила в нім плоди тодішньої просьвіти. Жити в нім було весело. Болеслав хотів, підчас побуту в Києві, правити своєю державою і висилав відтіля посольства в західну і східну імперию. Але такий поступок скоро роздратував Сьвятополка і Київлян. Сьвятополк став у своїм князюваню підручником чужого володаря, а Поляки почали поводити ся з Київлянами, як пани з невільниками. Тоді почали Русини в порозуміню з Сьвятополком убивати Поляків. Розміщені по го́родах Поляки не могли собі помочи. Болеслав утік, але вспів забрати з собою княже майно і Ярославових сестер. Він перше сватав одну із сестер Ярославових, Предиславу, але йому відмовлено. Тепер взяв він її до себе насильно з пімсти.

Тимчасом Ярослав квапно прибув у Новгород і хотів дальше утікати за море. Та новгородський посадник тогдїшнїй Коснятин, син Добринї, не пустив його і велїв порубати судна; Новгородцї кричали: „Будемо ще битись за тебе з Болеславом і Сьвятополком“. Наложили поголовну данину, з кождого чоловіка по чотири куни — старости платили по 10 гривен, а бояри по вісїмнайцять,[1]) — наняли Варягів, зібрали багато затяжцїв і виправили ся на Київ.

Сьвятополк, позбувши ся Болеслава віроломним способом, не міг уже більше на нього надїятись. Не в силї удержати Київ, Болеслав усе-таки заняв червенські городи, що забрав був від Польщі Володимир. Сьвятополк звернув ся до Печенїгів: на поміч Київлян, як видно, він також не числив. Ярослав став на березї Альти, на тім місцї, де убито брата його Бориса. Там в одну з пятниць 1019 року, із сходом сонця, відбув ся кривавий бій. Сьвятополк побитий утїк. Після переказу нашої лїтописи найшов на нього якийсь дивний страх; він так ослаб, що не міг сидїти на кони, і його несли на ношах. Так приспів він до Берестя. „Утїкаймо, утїкаймо, за нами гонять!“ — кричав в нестямі. Отроки, що з ним були, посилали розвідатись, чи не гонить хто за ними; та нїкого не було, а Сьвятополк усе кричав: „От, от, гонять, утїкаймо!“ і не дав стати анї на хвилю; та загнав ся десь „у пустиню між Чехів і Ляхів“, і там закінчив житє. „Могила його в тім місцї і до сього дня“, говорить лїтописець „і з неї виходить смрід“.[2]) Память Сьвятополка покрила ся неславою між нащадками і при нїм остало в історії прозвище „Окаянного“.

---

[1]) Куна первістно куниця, кунина скірка, бо скірки були мірою цїнности річий; відтіль слово куна стало означати монетну одиницю. Гривна — властиво вагова одиниця, але в переносним розуміню стала грубою монетною одиницею в роді анґлїйського фунта штерлїнґів. Первістно гривна срібла = фунтови, потім зменшилась = около пів фунта, гривна кун приблизно сїм з половиною разів менша гривни срібла.

[2]) Після скандинавських вістий Сьвятополк згинув на межах Руси, убитий Варягами.

Ярослав засів на столі[1]) в Києві і був приневолений видержати борбу і з іншими свояками. Полоцький князь Брячеслав, син брата його Ізяслава, в році 1021 напав і ограбив Новгород, взяв у полон багато Новгородців та вернув у Полоцк; але Ярослав дігнав його на ріці Судомирі, відбив новгородських полонників, відняв грабіж з Новгороду, а потім помирив ся з ним і відступив йому володарство над Витебском і Усьвятом.

В 1023 році довелось Ярославови бороти ся з братом Мстиславом. Сей князь; після давних вістий дужий тїлом, краснолиций, з великими очима, відважний у бою, щедрий для дружини, дістав від вітця удїл у далекій Тмутороканї, прославив ся богатирською сьмілостю а особливо поєдинком з касожським князем Редедею, що довго задержав ся в памяти на Руси і був улюбленим предметом старинних пісень. Русини з тмутороканської области, часто воювали з сусїдами своїми Касогами. Князь касожський, іменем Редедя, завізвав Мстислава до поєдинку з тою умовою, що хто з них у борбі буде витязем, той забере майно, жінку, дїти і землю звитяженого. Мстислав приняв завізванє. Редедя був ростом велитень і незвичайно сильний; Мстислав знемогав у борбі з ним, та помолив ся до пресьв. Богородиці і пообітував збудувати в єї імя церкву, коли переможе свого ворога. Після того зібрав він усї свої сили, звалив Редедю на землю і зарізав ножем. Після умови забрав потім Мстислав його майно, жінку і дїти, наложив на Касогів данину і збудував у Тмутороканї церкву в імя пресьв. Богородиці з вдяки, що помогла йому в небезпечній хвилї. Сей то князь-богатир підняв ся на свого брата Ярослава з підвласними йому Касогами і прикликав на поміч Хазарів. Спершу, користуючись відїздом Ярослава в Новгород, хотїв було заволодїти Києвом, та Київляни його не приняли; силою їх покорити, здає ся, він не хотїв або не міг. Ярослав візвав ізза моря Варягів. Примітити треба, що тодїшні князї майже все в усобицях були приневолені взивати яких-небудь чужинців. Так було

[1]) З того часу про князя, що вступив на князюванє, майже все говорить ся в лїтописях, що „він сїв на столї“. Вислів сей годив ся з обрядом: нового князя дїйсно саджали на стіл у головній соборній церкві, що й означало признанє його князем із сторони землї.

й тепер. Візваними Варягами проводив Якун (Гакон) котрого тим затямили собі на Руси, що мав золототканий плащ. Ярослав і Мстислав вступили до бою в сіверській землї недалеко Листвена. Була ніч і страшенна буря. Бій був завзятий. Мстислав виставив проти Варягів Сіверян; Варяги перемагали Сіверян, але на Варягів кинув ся відважний князь Мстислав із своєю сьмілою дружиною — і Варяги стали втїкати; Якун втеряв навіть свій золототканий плащ. Оглядаючи рано боєвище, говорив Мстислав: „Ну, як тим не радуватись! Тут лежить Варяг, там Сіверянин, а своя дружина цїла!“ Руські князї ще довго проявляли своє давне значінє яко проводирі воївних ватаг, і тілько християньство мало-по-малу замінило їх в управників земель.

Витязь не воював дальше з братом. Він післав Ярославови, що втїк у Новгород, таке слово: „Ти старший брат, сиди в Києві, а менї най буде лївий бік Днїпра!“ Ярослав був приневолений згодити ся, Мстислав вибрав собі столицею Чернигів і заложив там церкву сьв. Спаса. З того часу братя жили між собою душа в душу і, користуючись безсильностю наслїдника Болеслава Хороброго, Мечислава, привернули в роцї 1031 Червенські городи (Галичину), що заняв був Болеслав; тодї привів Ярослав з Польщі багато полонників і поселив їх у себе над берегами Роси; Мстислав також дістав полонників для поселеня в своїм удїлї. Таким робом у людність київської землї вливало ся між іншими польське народне живло.

В роцї 1036 умер Мстислав на ловах. Він не лишив по собі дїтий. Удїл його дістав ся Ярославови, і з того часу київський князь остав до смерти самовластцем руських земель, крім полоцької землї. Жив ще крім нього оден син Володимира Сьвятого, Судислав, у Пскові, та Ярослав за якусь-там провину, зараз по смерти Мстислава посадив його в тюрму в тім-же Пскові, і нещасний сидїв там аж до смерти Ярослава. Спершу Ярослав сам часто заїздив у Новгород і проживав там довше, а в неприяві єго правив посадник. Коснятин, син Добринї, що не пустив Ярослава втїкати за море, стягнув опісля на себе гнїв князя; його заслано в Ростов, потім убито в Муромі. В роцї 1038 Ярослав посадив у Новгородї сина свого Володимира,

а по його смерти в 1052 році сина свого Ізяслава, і з того часу в Новгороді постійно вже були осібні князі; особливо в перших часах вибирано старших синів київського князя.

Анна Ярославна, королева французька.

Ярослав розширив обшир Руси завойованєм нових земель. Крім прилуки червенських го́родів, забраних від Польщі, він щасливо воював з Чудю і 1030 р. заложив

у чудській землї го́род Юриєв, названий так після християнського імени Ярослава, котрий у хрещеню одержав імя Юрия. В 1038-ім і 1040-ім р. виправляв ся він на Ятвягів і Литву і наложив на них данину. Червенські го́роди все ще були спірною обширю між Польщею і Русю, та Ярослав укріпив їх при Руси тим, що помирив ся і споріднив з польським князем Казимиром. Ярослав віддав за нього свою сестру. Казимир замість віна[1]) звернув вісїмсот руських полонників, що колись забрав Болеслав: в тих часах ціпили дуже людий, бо недоставало рук потрібних для обробленя поля і оборони краю. Дуже імовірно, що тодї Казимир відступив руському великому князеви наконечно і червенські го́роди, а за те Ярослав допоміг йому заволодїти Мазовією. Не так щасливо закінчилась Ярославова морська війна з Грециєю, остання в руській історії. Між руськими купцями і Греками повстала суперечка, в котрій убито одного Русина. Ярослав вислав 1043 р. проти Византії сина свого Володимира і воєводу Вишату, та буря розбила руські судна і викинула на берег Вишату з шість тисячами войовників. Греки окружили їх, взяли в полон і привели в Царгород. Там Вишатї і многим Русинам викололи очи. Але Володимир відбив на морі щасливо напад грецьких суден і вернув до рідного краю. В три роки заключено мир; слїпцїв випустили з усїма полонниками, а для скріпленя спокою грецький імператор Константин Мономах віддав дочку свою за сина Ярослава, Всеволода. Не одно се було спорідненє Ярослава з чужоземними самовластцями свого часу. Одна дочка його, Єлисавета, була за норвеґським королем Гаральдом, що лишив навіть нащадкам стихотвір; в нїм осьпівує свої воєнні виправи і жалує ся, що красавиця руська холодна до нього. Друга дочка Анна вийшла за французького короля Генриха I., і в новій вітчинї приступила до римсько-католицької Церкви, що тодї тілько-що відпала від єдности із східною. Сини Ярослава (мабуть Вячеслав і Сьвятослав) були жонаті з нїмецькими княжнами.

Ярослав більш усього лишив по собі память в історії Украïни своїми дїлами внутрішнього устрою. Не дармо

[1]) Плата, що дає після давного звичаю жених родичам або братам молодої.

підчас борби із Сьвятополком Київляни називали його „хоромцем“, охочим до будованя. Дійстно мав він пристрасть до будованя. В 1037 р. напали на Київ Печенїги. Ярослав був у Новгородї і поспішив на полудне з Варягами і Новгородцями. Печенїги страшенною силою підступили під Київ але їх розбито на прах. (З того часу вже набіги

Собор сьв. Софії в Києві.

їх не повтарялись. Часть Печенїгів поселила ся на Украіні, і ми в пізнїйших часах бачимо їх на рівні з Русинами у військах руських князїв). В память сеї події збудував Ярослав церкву сьв. Софії в Києві на тім місцї, де точив ся завзятий бій з Печенїгами. Церкву сьв. Софії будували

*

грецькі будівничі і украшали грецькі митці. Мимо пізнїйшої перебудови і прибудови ся церква доси може служити взірцем византийського будівництва тогочасного не тілько на Украіні але й в усїй Европі. У нас се одинока будівля XI-ого віку, що зберегла ся в порівнаню в більшій

Нерушима стїна в Соборі сьв. Софії.

цїлости. В первіснім своїм видї була се подовгаста камінна будівля, зложена з величезних цегольних плит і почасти дикого каменя; довга на 52 аршинів а широка около 76 аршинів. Висока була від 60 до 70 аршинів. На північній,

західній і південній стороні були зроблені камінні хори, піддержувані товстими стовпами з трема арками внизу і вверху на південній і північній стороні; олтар тричастний, півкруглий з вікнами, а поруч него були дві каплиці. Будівлю осьвічувало пять бань, з котрих найбільша була над

Золоті Ворота в Києві.

серединою церкви, а чотири над хорами. Олтарні стїни, олтарні стовпи і головна баня були украшені мозаїкою, а інші стїни стїнною живописю.[1]) З верха церква була

[1]) Тепер з давної мозаїки остало ся на головнім олтарнім зводї зображенє Богородиці з піднятими руками, а внизу на тій-же стїні часть Тайної Вечері, а ще низше під нею часть зображень ріжних

обведена присїнком, з котрого на двох сторонах, південній і північній, провадило двоє крутих сходів на хори. На тих сходах були намальовані зображеня ріжних случаїв з житя сьвітского, як то: княжих ловів, княжого суду, народних забав і т. п. (Сї фрески є доси, хоч троха підправлені).

Крім сьв. Софії Ярослав збудував у Києві церкву сьв. Ірини (тепер уже єї нема), монастир сьв. Юрия, розширив Київ з західної сторони і поставив так звані Золоті Ворота з церквою Благовіщеня над ними. З його наказу збудував у Новгороді син його Володимир 1045 р. церкву сьв. Софії на взір київської, хоч меншу розмірами. Ся церков стала головною сьвятинею Новгороду.

Часи Ярослава визначали ся розповсюдженєм християнської релїґії по всїй Україні. Тодї вже виросло поколїнє тих дїтий, котрих Володимир віддавав на книжну науку. Ярослав в тім зглядї продовжав дїло свого вітця; по крайній мірі маємо вість, що він у Новгороді зібрав 300 дїтий у старостів і попів і віддавав їх „учити ся книгам“. У Суздальській землї в 1024 р. сам Ярослав боров ся проти поганьства. Повстав у сїй сторонї голод. Ворожбити навчали людий, начеб то старі баби скривали у себе жито і всякий достаток. Нарід зворушив ся і кілька женщин убито. Ярослав прибув у Суздаль, покарав ворожбитів і прихильників їх засадив у вязницї і навчав нарід, що голод се кара Божа а не походить від чародїйства старих. Християньство сильнїйше стало ширити ся в сїй землї між Мерю. Найглибше вкорінилась нова віра в Києві і тому там будували оден монастир за другим. Помноженє епископских катедр вимагало установи головної катедри над усїма або митрополії. Ярослав положив початок руській митрополії разом з будовою сьв. Софії. Першим митрополитом за Ярослава являє ся Теопемпт, що посьвячував в 1039 р. Десятинну церкву, котру на ново перебудував Ярослав.

сьвятих. На олтарних стовпах зображенє Благовіщеня; лївобіч Ангел з віткою, а на протиположенім стовпі прядуща Богородиця. Крім того зберегла ся часть мозаїки в банї. Давна стїнна живопись в XVII-ім віцї була заштукатурена і на штукатурцї були нарисовані інші зображеня, в XIX-ім віцї була нова штукатурка відбита, відкрита і підправлена, але не зовсїм удачно і в деяких місцях дуже самовільно

В р. 1051 замісць Теопемпта поставив був собор руських епископів Іляріона, родом Русина, чоловіка замітно ученого на свій час, як показує збережений по нім твір „О благодати і законї“. Сам Ярослав любив читати і бесїдувати з книжними людьми; він зібрав знавцїв і поручив перекладати з грецького на руський язик ріжні твори духовної основи і переписувати вже переложені: таким робом зложив ся книгозбір, котрий Ярослав велїв берегти в сьв. Софії. Київський князь, як видно, наміряв осьвятити в очах народу свій княжий рід і в тій цїли, утвердивши ся в Києві, перенїс тїло Гліба і положив поруч тїла Бориса у Вишгородї: з того часу вони стали притягати до себе нарід на поклони; говорили, що тїла їх були нетлїнні і що коло їх гробу слабі видужували. В 1044 р. відбув Ярослав дивний обряд: він приказав викопати з землї і хрестити в Десятинній церкві кости своїх дядьків Олега і Ярополка а потім похоронити їх у церкві.

Ярослав дав почин до збірника давних законів під назвою „Руської Правди“. Сей збірник зберіг ся в кількох ріжних, то більше то менше повних редакциях; містить він права, установлені в ріжних часах і місцях, чого не можна докладно означити. До нас дійшла одна із старших редакций і не сягає раньше як до кінця XIII-ого віку. Неперечно декотрі із статий уложено за синів і внуків Ярослава, про що прямо сказано в самих статях. Учені уважають перші сїмнайцять статий того збірника приналежними часам Ярослава; однак годї заперечити, що мабуть і многі із слїдуючих статий первісно відносять ся до йогож часів. Головним предметом установ Ярославових — случаї обид і шкід, наношені одними лицями другим. Загально, як за убийство так і за скаліченє і побитє вільна була пімста; за убийство міг законно мстити ся брат за брата, син за вітця, отець за сина і братанич за дядька. Колиж не було пімсти, тодї платили князеви „виру“, ріжних розмірів, відповідно якости обиди і стану обидженого; таким робом за убийство всякого вільного чоловіка платили 40 гривен, а за княжого мужа 80. Мабуть до часів Ярослава можна віднести постанову про „дику виру“, котру платила князеви вся громада або верв (від верівки, котрою обмірювано приналежну

громадї землю) в тім случаю, коли на землї громадській доконано убийства, а не можна було пошукувати на убийцї.

Коли хто найшов у кого-небудь украдену свою річ, міг її зараз узяти, наколи попередно обявив про крадіж на торзї; а як не обявив, повинен вести злодія на звід, т. є висліджувати, якою дорогою дістала ся йому та річ. Такого порядку держали ся в справі збігця або вкраденого холопа. Коли обжалований випирав ся, дїло рішали судом з 12 вибраних людий.

Домовина кн. Ярослава Мудрого.

Ще перед смертю розмістив Ярослав по руських землях своїх синів. У Новгородї був старший син його Володимир, що вмер ще за житя вітця в 1052 р. В Турові був другий син Ярослава, Ізяслав, котрому отець по смерти Володимира віддав новгородське князївство і назначив по своїй смерти київське; в Чернигові Сьвятослав, у Переяславі Всеволод, у Володимирі Волинськім Ігор, а в Смоленську Вячеслав.

Ярослав умер 20. лютня 1054 р. на руках улюбленого сина Всеволода і похований у церкві сьв. Софії в мраморній домовинї, що зберегла ся до сеї пори.

III.

Преподобний Теодозий Печерський.

В сю добу, коли Русь приняла християньство, православна Церква живила ся монашим духом і релїгійне благочестє було під виключним впливом монастирського погляду. Склало ся виображенє, що чоловік може вгодити Богови більш усього добровільною здержливостю, терпінями, гнобленєм тїла, відреченєм від усякого земного добра, навіть відцуранєм від собі подібних, — що Богови мила печаль, смуток, сльози чоловіка; а навпаки веселе, супокійне житє єсть догодженєм дияволови і веде до погибели. Образцем богоугодного чоловіка став ся пустинник, що зірвав усякі звязи з людьми; прикладом високої християнської чесноти ставили затворників, що добровільно сидїли в тїсній келиї, печері, на стовпі, в дуплї і т. п., живили ся нужденною, простою стравою, зобовязали ся мовчати, мучили тїло тяжкими зелїзними кайданами і виставляли його на всї невигоди нехарности. Коли не всї мали вести таке житє, то всї бодай обовязані були в набожности зближати ся до такого ідеалу. Слово *спасеніе* в християньскім розуміню тїсно вязало ся із звичаями, що виражали більше або менше таке змаганє. Цїлий лад богослуженя був неначеб уложений для монастирського житя: довге читанє і стоянє, багато молитов і правил, надзвичайно складна символїка і обрядовість — все прикладало ся такому людському товариству, деб чоловік міг виключно займати ся молитвою. Сама основа молитов, що війшли в церковний звичай і були уложені затворниками, мала більш признак монастирського, як сьвітського житя. Доконалий затворник був найвисшим ідеалом християнина; за ним, після благочестивого погляду, слїдувала монастирська громада — товариство безженних постників і трудо-

виків, що вважали себе справдешним християнським товариством; за його межею був уже „міръ“, що доступав спасеня тілько молитвами затворників і монахів і скількозмога зближенєм до установ монастирського житя. Тому-то піст, яко одна з тих установ, мав і доси має у народу важне значінє в справі спасеня. Тому-то вступленє в монастир вважали особливо богоугодним дїлом, тим більше, коли з сим були злучені здержливість і трудности; тому-то набожний мирянин думав перед смертю вибавити ся від вічної муки і записував у монастир своє майно або сам спішив постричи ся. Хоч вінчанє в церкві і признавали сьвятим дїлом, однак монаше безженьство ставили далеко висше від подружного житя; набожний чоловік в поучних житєписях і проповідях міг ненастанно стрічати приклади подані яко взірцї, як-то сьвятий муж обминав подружє або навіть утїкав від жінки для самітного або монастирського житя. Народний благочестивий погляд ішов в сїм случаю дальше від самої науки Церкви і всяке зближенє полів, навіть в подружю, називав гріхом. Відомо, що й доси многі між народом поясняють первородний гріх Адама і Еви половим аближенєм, хоч таке поясненє давно відкинула Церква. Та при всїм тім сама Церква признавала безподружне житє висшим подружного і родинного.

Монастиреви, з його уставами, з його релїґійними споминами й переказами, суджено було стати ся осередком духового житя, висшим осередком просьвіти, котрої лучі мали падати на наш грішний сьвіт. Коли Божа довготерпеливість щадила сей грішний сьвіт, достойний кари за всї провини і гріхи, то се, після релїґійного погляду, завдячував він саме ходатайству тих подвижників, що відреклись від него і згордували його широким путем з усїма втїхами. Вони молили ся за грішний сьвіт і в сїм проявляла ся їх любов і служба людській суспільности.

В тих часах, коли духовна дїяльність обертала ся майже виключно в релїґійнім обсягу а бодай була під сильним впливом релїґії, зрозуміло, що монастир став школою для народу; монахи були його наставниками; в монастирях громадила ся книжна наука і значна часть збереженого до наших часів письменьства носить на собі монашу цїху.

Так було у византийськім сьвітї і то само перейшло до нас. Хоч поруч з тим перенятим напрямом проявляли ся проблески самостійної духової дїяльности сьвіжого і здібного народу, та для потомства вони не видержали навзаводів з монастирським духом. Печерський патерик, що містить житя сьвятих черцїв печерського монастиря, став протягом вікiв твором відомим усьому українському народови, навіть неписьменному; тимчасом поетичний твір XII. віку „Слово о полку Ігоря“, збережений случайно в однім списку, служить сумним сьвідоцтвом затрати другого рода лїтератури, що не мала в книжнім сьвітї тої сили, якою тїшили ся монастирські твори.

Розуміня про відреченє від сьвіта, про гнобленє тїла, самоту і монастирське житє прийшли до нас, очевидно, разом з хрещенєм. Хоч у часах Володимира в старинних списках лїтописи не говорить ся про монастирі, то се певно тому, що християньство що-йно вводили; однак імовірно й тодї вже появили ся перші почини монашого житя. Про часи Ярослава маємо певну вість, що за його князюваня почали ся монастирі й умножили ся черцї: сей князь любив духовних а особливо монахів; та перші почини були слабі задля недостачі людий сильних волею. Справдешними основниками монастирського житя були: Антонїй, а більш усього Теодозий, що заложили печерський монастир. Звичай викопувати печери і поселяти ся в них задля спасеня повстав в Єгиптї і єствував на цїлім Сходї. Разом з релїгійними переказами зайшли до нас і оповіданя про печерників, що вгодили Богу: появили ся наслїдувачі. Перший став копати печеру коло Києва Іляріон, сьвященик в селї Берестові, що потім став митрополитом. Коли сей покинув печеру, поселив ся там молодий Антонїй, родом з Любеча, що ходив на Атонську гору і там постриг ся в монахи. Повернувши на вітчину, він не вдоволяв ся житєм в монастирях основаних у Києві, поселив ся в печері, морив себе здержливостю, споживав тілько хлїб та воду і то лише в день. Скоро однак слава його рознеслась по Києві, набожні люди приносили йому потрібний прожиток. Приклад його вплинув на якогось сьвященика іменем Нїкона; він пристав до Антонїя і став жити з ним у печері. За ним явив ся третїй товариш: се був Теодозий.

Збереглось житє того сьвятого. Воно неперечно давне, бо відоме з рукописий XII-ого віку, і згадує ся в нїм, що написав його Нестор, печерський лїтописець. Після того житя уродив ся Теодозий з містї Василеві (нинї Васильків) і хлопцем переселив ся з родичами в Курск. Він втратив вітця в тринайцятім роцї і остав під доглядом матери, женщини упертої і строгих обичаїв. Змалку замітна була в нїм мовчаливість і задумчивість; він усував ся від дитячих ігрищ; релїґія стала притягати до себе сю скуплену вдачу: релїґійне чутє рано пробудило ся в нїм і заволодїло всїм його житєм. Перше, в чім се проявило ся, було змаганє до простоти; йому противними здавали ся зверхні відзнаки, котрі надавали йому його становище перед низшими в суспільности і він не терпів блискучої одежи а надягав таку, яку носили робітники і разом з ними ходив на роботу. Мати сердилась за се, а навіть била свого сина. Якісь подорожні богомольцї зацїкавили його оповіданями про Єрусалим, про місця де жив, учив і терпів Спаситель, і Теодозий тайно пішов з ними. Але мати дігнала його, вибила, закувала і держала в оковах, доки не приобіцяв не втїкати з дому. Коли вже Теодозий був вільний, став печи просфори. І за се мати сердилась на него, бо вважала, що таке занятє не личить його родови. Материиська самовлада вивела вдруге хлопця з мук: він утїк від неї до якогось міста і пристав до сьвященика; та мати знов найшла його і знов вибила. Таке невдоволенє матери набожностю сина обясняє ся поганськими обстановами, в котрих ще тодї жили на Руси люди, бо християньство проникло до них недавно; в Курску, глухім, незначнім містї, не було нї одного монастиря; населенцї, хоч хрещені, не познакомили ся ще з монастирським побитом; звичаї монашества для них здавали ся дивними і дикими. Муж, котрого Житє називає власником міста — імовірно княжий муж, Ярославів посадник, — полюбив Теодозия, взяв його до себе до дому і одягав у хорошу одїж. Та Теодозий давав сю подаровану одїж убогим а сам ходив у простій і наложив собі на тїло зелїзні ланьцухи: він певно чув, що сьвяті затворники носили зелїзні пута і став їх наслїдувати. Мати несподївано побачила сї кайдани, що до крови розїдали тїло єї сина, зняла їх і знов його вибила.

Тодї хлопець рішив ся втїкати, до чогоб не дійшло. Він чув, що в Києві є монастирі, і туди виправив ся, щоби там постричи ся. Дорога не була коротка, та ще й Теодозий єї не знав; на щастє він стрітив купецький віз, що їхав з товарами в Київ, і не спускав його з очий; йшов за ним слїдом і задержував ся тодї, як віз задержував ся, і знов йшов дальше, як віз рушав з місця. Так дібрав ся він до Києва. Але київські монастирі ще менше припали до вподоби Теодозию, як Антонїю. Молодець був бідний, його нїгде не хотїли приняти в монастирях. Він почув про Антонїя, пішов до него і просив, щоб його приняв до себе.

„Сину — сказав Антонїй — печера то місце сумне і тїсне, а ти молодий: я думаю, що ти не витерпиш скорби в сїм місцї".

„Чесний отче — відповів Теодозий — ти всьо предвиджуєш, ти знаєш, що Бог привів мене до твоєї сьвятости. Всьо, що скажеш, буду чинити".

Він казав Нїконови постричи Теодозия. Було се за князя Ярослава. Мати по чотирох роках вислїдила пропалого без вісти сина, приїхала в Київ і з великим трудом за помочию Антонїя побачила ся з сином.

Теодозий не дав змінити ся нїякими просьбами і мольбами матери і намовив її приняти постриженє.

Вона рішила ся на то, тілько щоби могла інколи видїти сина, і постриглась у монастирі сьв. Николая (на так званій Оскольдовій могилї).

Мало-по-малу збільшало ся число затворників. Оден молодий чоловік, син боярина, приходив слухати науки затворників і наостанку рішив ся прилучити до них. Нїкон постриг його. За ним постриг ся другий, скопець Єфрем, приналежний княжого двору. Ті случаї розсердили проти печерників київського князя Ізяслава Ярославича так, що грозив розкопати їх печеру. Князь посердив ся, але дав спокій затворникам: за то син боярина, постриженый під іменем Варлаама, витерпів більшу борбу із своєю родиною. Він був жонатий. Отець взяв його силою з печери і уживав усяких способів, щоби відвести його від монашества, і поручив його жінцї вплинути на него своєю любвою. Оповідач представляє ласканє жінки зовсїм так, неначеб дїло йшло

про хитрощі блудниці. Варлаам сидів у кутї, не брав поданої йому страви і не зважав на ласкане жінки: так провів він три днї, мовчав і тілько в мисли просив Бога, щоби скріпив його і вибавив від хитрощів жіночих. Наостанку родичі побачили, що нїчого з ним не вдїють, і відпустили його із сльозами; оплакувала його повдовіла жінка, плакали слуги, бо любили його; Варлаам нїчим не зрушив ся. Місце те в житєписи може послужити образцем тодїшнього погляду. Після того погляду, що часто стрічає ся в писанях монахів, поставлене монаше самітне житє висше над подружний союз і родинні звязи, хоч вони все були одобрені і осьвячені духом Христової релїґії і уставами православної Церкви.

Варлаам поставив над печерою церкву і був ігуменом після того, як Нїкон пішов з Києва в Тмуторокань. З того часу тут положено початок до монастирського житя. Незабаром переведено Варлаама на бажанє князя ігуменом у монастир сьв. Димитрия в Києві, а замісць него, по благословеню Антонїя, вибрали братя ігуменом Теодозия.

Доси жили всї печерники в тїснотї дуже нужденно, живили ся хлїбом і водою, приправляли собі сочевицю в суботи й недїлї, але часто в недостачі сочевицї вдоволяли ся вареною зелениною. Теодозий переходив усїх своїми трудами, бо був дуже сильного складу тїла. Він усїм служив, носив воду, дрова; всї жили ручною роботою, а за призбираний гріш купували собі муку; кождий мав змолоти свою часть; колиж інші устали й відпочивали, Теодозий молов за них. Лїтними ночами виходив він з печери, роздягав ся до пояса, плїв шерсть на копитка (ногавки) і клобуки (чернечі шапочки), котрі потім продавав для свого прожитку. Підчас роботи сьпівав він псальми, а тимчасом мухи й комарі кусали його до крови. Він перший приходив до церкви на службу божу, а останнїй виходив, за весь час служби божої стояв на однім місцї і не ворушив ся анї трохи. Таке приневолюванє і покірність приносили йому повагу й вславили його.

Коли Теодозий став ігуменом, показав великий талант в уладжуваню й управі. Зверхні знаки власти нє тілько не заманювали його, але були йому навіть осоружні; за то він умів правити самим дїлом, як нїхто, і своїм норов-

ственним впливом держав монастир в безуслівнім послусї. Він вигледів відповідне місце для вибудуваня церкви недалеко від печери і небавом збудував там другу церкву в імя Пресьв. Богородиці, построїв коло неї келиї, переселив ся там з братиєю з печер і післав там одного монаха до Єфрема скопця в Царгород, з просьбою прислати для новоустроєного монастиря устав. Єфрем скопець, бувший постриженик печерський, прислав Теодозиєви устав студийського монастиря в Царгородї, що славив ся сьвятостю своїх сподвижників і ревностю їх в православию підчас іконоборства. Сей устав був отже багато віків уставом печерського монастиря.

Теодозий був дуже строгий, вимагав від братий точного виповненя устава і ненастанно наглядав, щоби монахи не улекшали собі монаших трудів. Він ночами обходив келиї, часто підслухував під дверми, а коли вчув, що монахи розмовляють між собою, то ковтав палкою в двері. Нїкому не позволяв мати нїякої власности і коли найшов що-небудь подібного в келиї монаха, то кидав в огонь. Нїхто з монахів не сьмів нїчого зїсти крім того, що подавано на спільний стіл. Головне, чого вимагав він — се безмежний послух волї ігумена, послух без усякого розмислу. Се ставлено висше посту, висше всяких змагань змореня тїла, висше молитов. Всяке переїначенє приказу ігумена вважали гріхом. Одного разу подав ключар братиї на стіл хлїби, котрі ігумен казав подати на попередний день; ключар зробив сю зміну тому, що минувшого дня в монастирі були вже інші хлїби. Теодозий велїв хлїби подані не в означенім дню кинути в воду, а на ключара наложив покуту. Братя були привчені строго і буквально сповняти волю ігумена: одного разу дверник не пустив у монастир князя Ізяслава, тому що той князь приїхав у таку пору, коли Теодозий заборенив дверникови пускати посторонних у монастирську загороду. Вимагав він від братнї строгого жебрачого і пістного житя, а сам був для інших прикладом: їв звичайно тільки житний хлїб, варену ярину без омасти і пив тілько воду; у великий піст від пущеня до пятниці вербного тижня зачиняв ся в тїсній печері; все носив на тїлї волосяницю, а поверх волосяниці лиху свитку і крім рук не мив нїколи свого тїла.

Теодозий приписував своїм монахам строгу самоту від сьвіта, котрий вважав гнїздом усякого зла, але відносив ся до сьвітских людий з християнською любовю: він устроїв коло монастиря дім для калїк, слїпих, хромих і давав на них десяту часть монастирських доходів, а в суботи посилав хлїби по тюрмах. Хоч монастир мав ненастанні приноси, однак Теодозий не нагромаджував богатств, давав їх другим і часто бували днї, коли монастир нечайно попав у велику недостачу. Теодозий в тім зглядї здавав ся на волю Божу; часто в оправданє такої надії несподївані приноси визволяли братию з недостачі. Сьвітскі люди удавали ся до Теодозия з просьбами, щоби заступав ся перед князями і судями; він помагав їм своїм заступством, бо князї і судиї зважали на голос Теодозия яко праведника.

Часто князї приходили до него, а також призивали до себе. Одного разу прийшов він до князя Сьвятослава Ярославича і застав там велику забаву: одні грали на гуслях і орґанах, інші сьпівали пісні. Теодозий сидїв і слухав засумований а наостанку промовив: „Чи так буде й на тамтім сьвітї?“ Князь велїв зараз застановити забаву, зважаючи на прияву затворника, а потім уже Теодозий не стрічав у него таких забав; та се не спиняло князя віддавати ся забавам тодї, як не було Теодозия.

Добрі відносини до князїв не спиняли Теодозия дорікати їм несправедливими дїлами. Коли Сьвятослав вигнав брата свого Ізяслава, Теодозий дорікав йому і в своїм посланию до него порівняв його з Каїном, що вбив брата свого Авеля. Сьвятослав так розсердив ся за се, що грозив заслати печерського ігумена в темницю. „Я тому рад, сказав Теодозий; для мене се наймилїйше в житю. Чого менї лякати ся: чи втрати майна і богатств? чи менї розлучати ся з дїтьми і селами? Нагими прийшли ми на сьвіт, нагими також вийдемо з него“. Князь перестав дальше прослїдувати Теодозия, котрого всї поважали, але й Теодозий перестав дорікати Сьвятославови, а тілько при кождій нагодї просив повернути братови князюванє; також у своїм монастирі велїв поминати в єктениях спершу Ізяслава, яко великого князя, а за ним, вже з прихильности, Сьвятослава.

До нас дійшли деякі науки ігумена Теодозия: одні з них звернені властиво до монахів і відносять ся більш до питаня богослуженя і монашого житя, інші загально до християн. В одній з наук останнього рода „Про кари Божі“, в котрій Теодозий признає суспільні нещастя як: голод, слабости, напади ворогів, наслїдками наших гріхів, що спричиняють кару небесну, — він ганить між іншими ріжні поганські забобони тогочасної громади, що недавно приняла християньство. Таким робом зустріч з черцем, черницею, лисим конем і свинею вважали лихим віщуванєм і то спонукувало йдучого вертати назад. Теодозий нападає також на віруванє в чиханє, на чари, ворожби, зловіщі знаки, лихву, на сьвітскі забави, на музику, що тодї складала ся з гуслий і сопілок, на сьміхованцїв, на поганський обичай цїлувати ся з женщинами підчас бенкетів; більш усього розводить ся про пияньство, яко хибу тодїшньої суспільности, але позваляє при тім пити мірно. Замітно, що Теодозий, у відповіди князеви Ізяславови про деякі предмети релїгійні, лагіднїйший в правилах о постї, як звичайно церковні вчителї пізнїйших часів. В середи і пятницї приписує він сьвітським людям здержувати ся тілько від мяса а самим черцям від молочних страв. Здержливість від мяса в середи і пятницї не обовязувала безуслівно і духовні могли як її накладати так і увільняти (аще сказанъ еси отцемъ духовнымъ въ среду и пятокъ мясо не ясти, отъ того же и разрѣшеніе приими). Взагалї нїхто не повинен сам накладати собі постів, тілько тодї постити, як каже духовний отець. В господні і богородичні празники, також в день 12-ти апостолів, коли припадають в середу і пятницю, Теодозий позваляє їсти мясо. Теодозий строго відносить ся до іновірцїв: „Жийте мирно не тілько з другами, учить він, але й з ворогами, однако тілько із своїми ворогами, а не з ворогами божими; своїм ворогом сей тобі буде, хто вбив би перед твоїми очима твого сина або брата; прости йому всьо; а божі вороги — жиди, єретики, що держать криву віру... Нема лучшої віри як наша чиста, чесна, сьвята; живучи в сїй вірі можна ізбавити ся від гріхів, доступити вічного житя, а тим, що у вірі латинській, вірменській, сараценьській, для тих нема житя вічного, анї части із сьвятими“. Він виступав проти віротерпимости:

„Хто хвалить чужу віру, той свою хулить, а хто хвалить і свою і чужу разом, — сей двоєвірець; хто тобі скаже: і ту й другу віру Бог дав — ти скажеш йому: хибаж Бог двоєвірен? Письмо каже: оден Бог, одна віра, одно хрещенє". У відносинах до латинян Теодозий заборонює православним віддавати за них дочки і брати в них жінки, братати ся з ними, кумити ся, їх цїлувати, їсти з ними й пити з одного начиня: коли латинянин буде просити їсти або пити, то дати йому з окремого начиня, а потім виполоскати і змовити молитву. Не менше приказує він князеви всякого невірного, як і правовірного, накормити, одїти й визволити з біди. Більш усїх ненавидїв Теодозий Жидів і житєписець його говорить, що він ходив до Жидів їм докоряти, досаджував їм, називав беззаконниками і відступниками і бажав, щоби його вбили за Христа.

Вже недовго перед смертю Теодозия положено почин до основаня камінної церкви на тім місцї, де й тепер стоїть головна церква печерського минастиря. На перший раз допоміг до того оден Варяг, іменем Шимон. Задержало ся про него таке поетичне оповіданє: Шимона вигнали стриї його з вітчини; він виправив ся кораблем служити на Русь. Позістав йому по вітцеви хрест в десять локоть з поясом — після одного переказу вартости 50, після інших 8 гривен — і з золотим вінцем на голові Розпятого. Шимон забрав з собою пояс і вінець, як утїкав з вітчини. Тодї почув він такий голос: „Не вкладай сього на свою голову, а неси на приготовлене місце, де будують церкву Матери Моєї, і віддай в руки преподобного Теодозия, а він повісить його над жертвенником". Після сего привиду зірвала ся буря, коли він плив Балтийським морем на Русь. Шимон затривожив ся і думав, що Бог карає його за се, що взяв окрасу Христового образа, і став за се каяти ся; тодї побачив він на воздусї зображенє церкви і вчув голос: „Се церква, що буде збудована в імя Божої Матери і ти будеш в нїй положений. Розміряй поясом двайцять локоть у висоту, трийцять в довжину і трийцять в ширину". Прибувши в Київ, Шимон не зважав на се і довго не будував церкви та мав знов чудний привид. Вже по смерти Ярослава, за котрого він приїхав на Русь, виправляв ся Шимон з його синами Ізяславом, Сьвятославом і Всеволодом

проти Половців і ходив до Антонія за благословенєм. Преподобний Антоній сказав: „О сину! багато поляже від вістря меча, багато потопчуть і ранять, багато потоне у водї, а ти останеш; тобі суджено лежати в печерській церкві, що тут збудують". Русинів побито на Альтї. Шимона ранено і він лежав на полї посеред трупів і умираючих і знов побачив у воздусї зображенє тоїж церкви, що йому являла ся над балтийськими водами. Він вилїчив ся з ран, оповів Антонію про сї привиди і віддав йому вінець і пояс. Антонїй змінив імя Шимона на Симона і передав його дар Теодозию. Симон вельми полюбив Теодозия і багато допоміг йому до вибудованя церкви. Се було в 1073 роцї.

Симон прийшов опісля до Теодозия і сказав йому: „Дай менї, отче, слово, що душа твоя благословить мене не тілько в сїм житю, але й по смерти моїй і твоїй". — „Ся просьба висше моєї сили, відповів Теодозий. Але як по моїй смерти вибудують ту церкву, як будуть у нїй зважати на перекази і мої устави, то се буде тобі знаком, що я маю ласку в Бога".

„Господь сьвідчив про тебе, сказав Симон, я сам чув з пречистих уст Його образу. Помолись також об менї і о синї моїм Юрию і о нащадках моїх, як ти молиш ся о своїх ченцях".

„Я не о одних тілько ченцях молю ся, відповів йому Теодозий, але й о всїх, що люблять се місце".

Симон поклонив ся до землї і сказав:

„Отче! не вийду від тебе, дай менї на письмі своє благословенє".

Теодозий дав йому молитву, яку тепер вкладають у руки покійникам.

Та Симон, готовлячись будувати церкву, попросив ще в Теодозия відпустити гріхи його родичам.

Теодозий підняв руки у гору і сказав: „Най благословить тебе Господь Сиона та щоби ви побачили красоти Єрусалима по всї днї житя вашого в третїм, в четвертім родї до останнього".

Симон оставив латинську віру і перейшов на східне православіє.

*

Церкву заложили в 1073 р. Теодозий і епископ Михаїл підчас побуту в Царгороді митрополита Юрия. Основанє єї подало почин до оповідань про се, як чотири митці в Царгороді одержали від самої Богородиці приказ іти в Русь і збудувати церкву, що образ, опісля намістний, принесений з Греції, вручила сама Богородиця і що се твір мистецтва небесного. Се був почин того богоговійного почитаня образів явлених, що так опісля розширило ся на Руси. З винайденєм місця для церкви також вязали ся чуда, подібні чудам Старого Завіту в історії Ґедеона й Ілиї. Теодозий бажаючи дізнатись, яке місце угодне буде Богови для поставленя церкви, молив ся, щоби всюди була роса, а на тім місці, де має бути церква, не було роси; на другу ніч просив відворотно, щоби там була роса, де всюди не було роси, — і все сповнялось по його бажаню... Місце вказане висшим знаменем для церкви було заросле корчами; сї корчі знищив огонь, зведений з неба силою молитов Теодозия. Коли треба було копати рів під основи церкви, підняв перший сю роботу князь Сьвятослав. Богаті люди жертвували волости й села на будуванє церкви з тою умовою, щоби були поховані в сїм місці. Варяг Симон перший дізнав сеї чести.

В слїдуючім 1074 роцї, 2. мая умер преподобний Теодозий і назначив по вибору братів, навіть против свого власного бажаня, наслїдником своїм Степана. Він казав по своїй смерти не вмивати свого тїла і похоронити в печері, в сїй бідній одежі, котру носив і в котрій умер.

По переказу просив Теодозий перед смертю Сьвятослава, щоби церква печерська була визволена зпід власти князїв і владик, тому що її заложила Богородиця а не люди; справдї монастир довго був независимою громадою. Теодозий установив тверду норовственну звязь між усїми, що належали до монастиря. Коли хто буде призваний на яке-небудь висше духовне місце на Руси, то може його приймати і він може виходити з монастиря тілько за дозволом старших, та все мав гледїти успокоєня в печерськім монастирі; тілько за таких обіцяв сьвятий основник монастиря молити ся перед Богом. Многі печерські ченцї, що займали опісля високі місця в руській Церкві, зважали на заповіт основника і, де вони нї були, не теряли звязи з монастирем.

З благословенями сьв. Теодозия в думцї, духовний питомець печерського монастиря, чи був він у Ростові, Володимирі, Новгородї, Полоцку, все звертав ся серцем до Києва, до заповітної обители, яко обіцяної землї спасеня, хоронив правила, що одержував у сїм монастирі, і ширив їх усюди, куди сягав його вплив. Се різко проявляє ся в однім памятнику духовної лїтератури XII-ого віку, а іменно в посланию володимирського епископа Симона до печерського монаха Полїкарпа: „Хто не знає мене грішного епископа Симона і краси соборної церкви володимирської і другої суздальської, що я сам збудував? Скілько в них городів і сїл і збирають десятину з усеї тої землї і всїм тим володїє наша нїчогість! Скажу тобі, що всю ту славу і честь я вважаю грязю і волів би я тріскою стирчати за воротами або сьмітєм валяти ся в печерськім монастирі, та щоби люди тим покидали ся, або бути одним з тих убогих, що просять милостинї перед воротами чесної Лаври: лучше сеї дочасної чести для мене оден день в домі Божої Матери, як тисяч лїт в оселях грішників".

Тойже дух, який виявив Теодозий у своїм житю й устрою монастиря, на довго оставав у його монастирі. За ним появив ся цїлий ряд борців, котрих дїла записувані, переказувані устно, служили прикладом для інших монастирів і ширили в українськім народї відомий напрям релїгійних поглядів. Відтіль випливало, там скріпило ся і утвердило ся се розширене розумінє, що Бог любить в християнинї: добровільне терпінє, моренє себе постом, удаленє від подружної звязи, втомляючу молитву, сльози, смуток, зітханя, жаль. убожество, — що монастир єсть дорогою до спасеня, і в сьвітї, коли не зовсїм неможливо, то вельми трудно спасти ся: тілько надїя на молитви подвижників може давати розраду; тому треба подавати монастирям дари і надїляти їх богатствами, щоби у них молили ся за грішників.

В тім напрямі були сьвітлі сторони. Вони проявляли ся вже в тім, що монастирі були головними провідниками християньства; а про добродїйний вплив християньства чей і невірні люди сумнївати ся не можуть. Та з другого боку відзнака монашого стану і пошана чернечого житя

вносили односторонність у релїґійні погляди. Думка, що Богу всего милїйше самітне, трудяще житє ченця, і чоловік тим близший спасеня, чим дальше від сьвіта, виперала християнську чесноту з сего сьвіта: набожні люди змагали не до того, щоби в людськім товаристві, в сьвітї звершати дїла любови Христової; їх ідеал житя Богу милого був не посеред людських відносин, але навпаки, поза ними. Спасенє лекшим здавалось одинокому, відорваному від людий затворникови; а навпаки житє з людьми доводило до неминучого гріха; — так думали Русини, коли тимчасом після духа Євангелия слїдувало думати на відворот. Словам Христа — що той не гідний Його, хто Його ради і Євангелия не оставить вітця, матери, жінки і всього, що йому дороге в сьвітї — надавали змисл вступленя в монастир, коли тимчасом вони домагали ся від послїдовника Христового висше від усяких родинних і крівних відносин ставити правду, оповіщену наукою Спасителя і потверджену прикладом Його житя і смерти. Високе змаганє страдати за правду, за ближних, обернуло ся у змаганє страдати для самого страданя; середник став цїлю; борба з дияволом, в образї зла і зіпсутя людського товариства, зміняла ся борбою з марами, що тривожили розстроєні нерви змореного пустинника. Безженність, котру колись предкладав апостол яко стан відповіднїйший, і то до часу для деяких йому подібних, в тяжку добу прослїдованя, — вивисшено саму по собі яко мужність і тим понижено подружний союз; то, що могло бути участю тілько немногих, одарених спосібностю „вмістити“, ставилось коли не обовязуючою, то все таки висшою чеснотою, достойною змаганя, і замінялось у дивоглядне насилуванє природи; наконець шаноба для слїз, смутку, болю, убожества, загально для нещастя, що приказав Учитель для пільги в горю, для щастя людського, змінило ся у навмисне домаганє слїз, смутку, болю і убожества. Таким способом льоґічно виходила безцїльність дїл любови Христової; коли страданє вважало ся само по собі цїлю, то не треба було змагати до його зменшеня на землї; навпаки здавало ся, що треба про се дбати, щоби люди страдали: до того доводила односторонність, що випливала з панованя монашого напряму в християньстві. Коли ідеал християнської мужности

був поставлений поза горожанським товариством і під умовою насилуваня людської природи, то його не могли осягнути не тілько всї, але й більшою частию ті, що йому віддавали ся виключно; відтіль вийшло, що наслїдки змаганя до такого ідеалу були більш усього противні духови Христової науки, іменно: лицемірство, обмана самого себе, сьвяточництво і притупленє ума. З виїмкою немногих людий, котрим звисше дано було осягнути висший монаший ідеал, з виїмкою бідолах, слабих душею і тїлом, неспосібних до суспільної працї — монастирі наповняли ся людьми, що вмовили в себе то, чого в них не було, жалкими самомучителями, що уявляли собі, що Богу миле насилуванє даної Богом духовної і тїлесної природи чоловіка, а більш усього самолюбами, дармоїдами і лицемірами, що надягали на себе личину сьвятости. Поза монастирями цїлий сьвіт перебував у грубій похотливости і в темній невіжі, панували й на дальше і розвивали ся гріхи, дїяли ся насиля й злодїйства, лила ся ріками людська кров, люди гнобили одні других; між тим набожне чутє потїшало ся тим, що так конечно має бути на сьвітї по волї Божій, і дбало примирити ся з сумлїнєм і божеством у виповнюваню деяких видимих звичаїв, що зближали житє до чернечого ідеалу, поставленого поза сьвітом і горожанським товариством.

IV.

Князь Володимир Мономах.

Між давними князями дотатарської доби після Ярослава нїхто не лишив по собі такої голосної та доброї памяти, як Володимир Мономах, князь дїяльний, сильний волею, що визначив ся здоровим умом посеред своїх братів, князїв руських. Около його імени обертають ся майже всї важні події руської історії в другій половинї XI-ого і в першій четвертинї XII-ого в. Сього чоловіка можна справедливо назвати представником свого часу. Словянсько-руські народи, що з незапамятних часів жили віддїльно, мало-по-малу підчиняли ся власти київських князїв і таким способом задачею їх спільної історії стало постепенне і повільне творенє державної цїлости. В якім видї і в якім ступнї могла проявити ся та цїлість і дійти до цїлковитого здїйсненя — се залежало вже від наслїдних умов та обставин. Суспільний устрій у тих народів мав ті загальні для всїх признаки, що вони складали землї, котрі тягнули до го́родів, своїх осередних точок; в своїм часї дробили ся вони на части, хоч зберегали до певного ступня звязь, як між роздробленими частями, так і значнїйшими одиницями, і відтіль походило, що були два роди го́родів: старші й менші; останні були зависимі від перших, але з признаками внутрішньої самостійности. Члени землї збирали ся в го́родах радити про свої дїла, а вести розправи, оборонювати землю і управляти нею мав князь. Спершу полїтична власть київських князїв проявляла ся тілько в тім, що вони збирали данину з підвласних; дальшим ступнем до сильнїйшої єдности і звязи між землями було розміщенє синів київського князя в рїжних землях, а наслїдком того було розвітвленє княжого роду на вітки,

більше або менше відповідні розложеню і розвітвленю земель.

Се розміщенє княжих синів почало ся ще в поганьстві, та грубі варварські звичаї не допускали розвинути ся якому-небудь новому порядкови; сильнїйші братя виганяли слабих. Так із синів Сьвятослава остав ся оден тілько Володимир; у Володимира було багато синів і всїх він розмістив по землях; та Сьвятополк за прикладом поганських предків став виганяти братів; дїло скінчило ся тим, що, з виключенєм окремо видїленої полоцької землї, що дістала ся старшому синови Володимира, Ізяславови, яко удїл матери, уся остання Русь була під властю одного київського князя Ярослава. Се не була монархія в нашім розуміню слова і зовсїм не вела до тривкої злуки земель між собою, а навпаки, чим більше земель могло нагромадити ся під властю єдиного князя, тим менше могла та єдина власть наглядати над ними і мати вплив на хід подій в тих підвласних землях. Навпаки, коли по принятю християньства разом з одною вірою входив на Руси і оден письменний язик і однакі норовственні, полїтичні і правні розуміня, то хоч у ріжних землях перебували і свої князї, то ті князї походженєм з єдиного княжого роду зберегали більше або менше однакі разуміня, привички, перекази, погляди, були при тім під кермою єдиної Церкви, отже своєю управою допомагали розширеню питоменностий і признак однакових у всїх землях і вели їх до зєдиненя між собою.

Після Ярослава починає ся вже неперервно ся доба, що звичайно називає ся удїльною. Окремі князї явили ся в землї Сїверян або чернигівській, в землї смоленських Кривичів, у землї волинській, в землї хорватській або галицькій. В землї новгородській спершу зважали як би на правило, що там князем мав бути найстарший син київського князя, та се правило дуже скоро уступило силї народного вибору. Земля полоцька вже перше мала окремих князїв. В руській або київській землї видїлило ся князюванє переяславське і до того князюваня після роздїлу Ярослава прилучена віддалена ростовська волость. В дїйсности не було анї правил для розміщеня князїв, анї порядку їх наслїдства, анї навіть прав кождого лиця з княжого роду

на князюванє, деб то нї було; відтіля опісля природно мусїли виходити непорозуміня, що доводили неминучо до усобиць. Само собою розуміє ся, що то здержувало хід розвитку тих засновків осьвіти, які Русь одержала з християнською вірою. Та ще більш спиняло сей розвиток сусїдство з кочовими народами і неперестанне вороґованє з ними. Здавало ся, начеб доля судила Руси бачити у себе прихожих із сходу гостий, що зміняли одні других: в X-ім віцї і в першій половинї XI-ого в. вона терпіла від Печенїгів, а від половини XI-ого в. їх змінили Половцї. При внутрішнім розладї і княжих усобицях Русь не могла обезпечити ся і охоронити ся від такого сусїдства, тим більше що князї самі призивали чужинцїв у своїх усобицях оден против другого.

Володимир родив ся в 1053-ім р., рік перед смертю дїда свого Ярослава. Він був сином Всеволода, найбільш любленого із синів Ярослава. Тимчасом коли Ярослав інших синів розмістив по землях і назначив їм удїли, Всеволода держав усе коло себе, хоч дав йому удїл близький від Києва Переяслав і віддалений Ростов. Старець Ярослав умер на руках у Всеволода. Мати Володимира, остання подруга Всеволода, була дочкою грецького імператора Константина Мономаха; Володимир одержав по дїдови з материнського боку імя Мономаха. Таким робом мав він три імена: одно княже — Володимир, друге хрестне — Василь, третє по дїдови з материнського боку — Мономах.

В тринайцятім роцї житя займав ся він вже війною та ловами, що після тодїшних поглядів личило княжому родови. Володимир в тім случаю не був виїмкою, бо в тих часах князї загально дуже рано робили то, що після наших поглядів личить тілько дорослим; їх навіть женили в хлопячім віцї. Отець післав Володимира в Ростов, а дорога вела через землю Вятичів, що ще тоді не хотїли супокійно підчиняти ся княжій власти Рурикового дому. Володимир не довго був у Ростові і скоро появив ся в Смоленьску. На Руси тимчасом починало ся двояке горе, одно за другим, що роздирало край цїлі віки. Спершу підняли ся княжі усобиці. Початок до тих усобиць був ось-який. Ростислав, син померщого Ярославича Володимира, утїк у Тмуторокань, ґо́род положений на Таманськім полуострові

а приналежний тоді чернигівському князеви, що помістив там свого сина Гліба. Ростислав вигнав того Гліба, але й сам не вдержав ся по нім. Подія ся, одна з многих подібних у слідуючих часах, здає ся сама по собі замітна именно тому, що вона була тоді першою в тім роді. Після того проявила ся вражда між полоцькими князями і Ярославичами. В 1067-ім р. полоцький князь Всеслав напав на Новгород і ограбив його; за то Ярославичі пішли на него війною, розбили і взяли в полон.

В послідуючім 1068-ім р. настало інше горе. Найшли із сходу Половці, кочовий нарід туркоманського племени; вони стали нападати на руські землі. В перший раз стерли ся з ними Русини невдачно. Київського князя Ізяслава розбито і в слід за тим прогнали його самі Київляни, з котрими він і перше жив у незгоді. Ізяслав вернув у Київ з помочю чужоземців-Поляків, а його син по варварськи казнив і мучив Київлян, що вигнали його вітця; тому-то Київляни при першій нагоді знов позбули ся князя. Ізяслав знов утік, а замісць него засів на київськім столі брат його Сьвятослав, що перед тим князював у Чернигові; тоді чернигівською землею став управляти Всеволод, а сина його Володимира Мономаха посадили на князюванє в Смоленьску.

За весь час князюваня Сьвятослава служив йому Володимир яко старшому князеви, бо отець Володимира, Всеволод, був у згоді з Сьвятославом. Таким робом Володимир з поруки Сьвятослава ходив на поміч Полякам против Чехів, а також в справі всього Ярославового племени воював проти полоцьких князїв. В 1073-ім році вмер Сьвятослав і на київськім столі знов засів Ізяслав, що на сей раз, як здає ся, погодив ся з Київлянами і з своїм братом Всеволодом. Сей князь вивів з Володимира Волинського сина Сьвятославового Олега, щоби там посадити свого власного сина. Олег остав без удїлу і прибув у Чернигів до Всеволода. Володимир був тоді в дружних відносинах з тим князем, приїхав із Смоленьска в Чернигів і гостив його з вітцем своїм. Та Олегови досадно було, що він не володїв землею, де князював його отець і де прожив він дитинний вік. В 1073-ім році він утік з Чернигова в Тмуторокань, де по Ростиславі жив уже подібний

йому князь, біглець Борис, син померщого Вячеслава Ярославича. Не треба думати, щоби такого рода князї дїйсно мали які небудь права на то, чого добивались. Тодї ще не було установлено і не вийшло в звичай, щоби усї члени княжого роду конечно мали удїл, як рівнож не утвердило ся правило, щоби у всякій землї були князями лиця приналежні до одної княжої вітки своїм походженєм. В самім розпорядку Ярослава не видно, щоби він, розміщуючи своїх синів по землях, мав загодя на думцї розтягнути право осаджених синів на їх нащадків. Сини Ярослава також не установили такого права, як то видно в Смоленьску і на Волинї.[1]) Тілько полоцька вітка держала ся опорно наслїдства в своїй кривській землї, хоч Ярославичі хотїли відсїля її виперти. Відносини зовсїм не були означені, не було загально принятих і осьвячених часом князївських прав на князюванє, отже з того розумно, що кождий князь, як тілько позваляли на те обставини, старав ся настанавляти свояків, а особливо синів, як були у него, — і в такім случаю не жахав ся виперти з місця іншого князя, менше собі близького. Від таких поступків не могла князїв здержати думка про нарушенє чужого права, тому що такого права ще не було. З свого боку було зовсїм природно для князя гледїти князюваня, так як князювали його отець і рідня а особливо там, де був князем його отець, де може й він сам родив ся і де змалку навикав у думцї заступити місце вітця. Такий князь міг найлекше найти собі поміч у воївних чужоземцїв. І справдї звернули ся до Половцїв Олег і Борис, що утїкли в Тмуторокань. Не вони перші вмішали сих ворогів Руси в єї внутрішні усобицї. Скілько нам відомо, був першим Володимир Мономах, що показав їм дорогу до такого вмішаня. Після власної звістки Володимира Мономаха, поміщеної в його

---

[1]) Ще раньше вмер Вячеслав, що князював у Смоленьску; князї перевели туди з Волинї Ігоря, а по смерти Ігоря назначили там князем Володимира Мономаха мимо дїтий Ігоря. Так само на Волинї не було права наслїдства між князями, а київські князї поміщували там своїх синів; так коли князював у Києві Ізяслав, на Волинї був його син, а коли Сьвятослав заволодїв Києвом, то помістив там свого сина; колиж Сьвятослав умер а Ізяслав знов став князем у Києві, став на Волинї князювати син Ізяслава.

поуції, він ще перед Олегом і Борисом, за життя свого дядька Сьвятослава Ярославича, водив Половців на полоцьку землю.

Олег і Борис кинули ся з Половцями на сіверську землю. Всеволод вийшов їм на зустріч, але його розбили. Олег легко заволодів Черниговом; Чернигівці приняли його самі, бо знали його здавна: мабуть він і родив ся в Чернигові. Коли опісля Всеволод разом з київським князем Ізяславом хотів відняти Чернигів у Олега, Чернигівці показали ся прихильними Олегови. Тимчасом Всеволод і Ізяслав вспіли зайняти стіни окільного го́рода і спалили будівлї, що находили ся в обширі утвореній тим окільним го́родом. Населенці не здавали ся і уйшли до внутрішнього го́рода, так званого „більшого", і боронили ся до останних сил. Олега з ними не було в го́родї: не піддержував він своєю приявою і запобігливостю того опору, з яким тодї стояли за него Чернигівцї, і мабуть походило воно із щирої прихильности Чернигівців до него. Володимир був тодї з вітцем. Почувши, що Олег з Борисом іде проти них на визволенє Чернигова і веде з собою Половців, оставили облогу і пішли на зустріч ворогам. Наступила битва на Нїжатинській Ниві під селом тоїж назви. Бориса убито, Олег утїк. Та їх витязї дорого заплатили за свою побіду. Київський князь Ізяслав поляг у тій битві.

Смерть Ізяслава доставила Київ Всеволодови. Чернигів втерявши надію на Олега здав ся і в сім го́родї посадили Володимира Мономаха. Олег і брат його Роман Сьвятославич намагали ся вигнати Володимира з Чернигова, але надармо. Володимир випередив їх, вийшов з військом під Переяслав і без битви позбув ся суперників; він помирив ся з Половцями, що помагали Сьвятославичам. Половцї і Хазари, що були з ними, зрадили своїх союзників: Олега виправили в Царгород, а Романа вбили. Володимир умів дуже вдатно розєднити противників.

Оставши на князюваню в Чернигові, Володимир був приневолений з усїх боків розправляти ся з противниками. Тмуторокань знов вирвала ся зпід його влади: там засїли інші два безудїльні князї, сини Ростислава Володимировича. Половцї ненастанно непокоїли чернигівську землю. Хоч Володимир заключив з ними союз під Переяславом, та

союз сей не міг бути тривкий: передовсїм Половцї, яко нарід хижацький, не дуже сьвято держали всякі договори; вдруге Половцї розбивали ся на орди під проводом всяких князьків або ханів і звали ся в лїтописях наших „чадю“; тим часом як одні мирили ся з руським князем, другі нападали на його край. Володимир розправляв ся з ними скілько можна було вдатно. Таким робом, коли два половецькі князьки пустошили сторони сївєрського пригорода Стародуба, Володимир призвав на поміч іншу орду і розбив їх. Опісля розігнав він під Новим Го́родом (Но́вгородом-Сївєрським) орду іншого половецького князя і визволив полонників, що Половцї забрали в свої становища, звані в лїтописях „вежами“. На півночі були у Володимира завзятими ворогами — полоцькі князї. Князь Всеслав напав на Смоленьск, що був у власти Володимира і після того, як отець посадив його в Чернигові. З пімсти за се Володимир наняв Половцїв і водив їх пустошити землю полоцьку: тодї дісталось і Миньску; там, після власного сьвідоцтва Володимира, не оставлено анї челядина (слуги) анї скотини. З другого боку Володимир воював з Вятичами: сей словянський нарід все ще завзято не піддавав ся власти Рурикового дому і Володимир два рази ходив війною на Ходоту й сина його — проводирів сього народу. По приказу вітця займав ся Володимир також справами на Волинї. Сини Ростислава заволодїли були сим краєм. Володимир вигнав їх і посадив Ярополка, Ізяславового сина. Колиж сей князь не погодив ся з київським, то Володимир по приказу вітця вигнав його і посадив на Волинї князя Давида Ігоревича, а слїдуючого року (1086) знов посадив Ярополка. Тодї власть київського князя в тім краю була ще сильна і князїв настановлювано і змінювано після його верховної волї.

В 1093 році вмер Всеволод. Володимир не бажав користувати ся своїм положенєм і заняти київський столець, бо привиджував, що з того вийде усобиця. Він сам післав закликати на київське князюванє сина Ізяславового Сьвятополка (що князював у Турові). Сей був старший від Володимира лїтами і мав певно багато прихильників у київській землї. За весь час князюваня Сьвятополка був Володимир його вірним союзником, поступав з ним усе

згідно і ні трохи не думав позбавляти його власти, хоч Київляни вже не любили Сьвятополка, а Володимира.

Володимир став ся, так сказатиб, душею всеї руської землї; коло него обертали ся всї єї політичні події.

Ледво що засів Сьвятополк у Києві, як Половцї прислали до него послів, щоби заключив з ними мир. Сьвятополк привів із собою з Турова дружину, людий собі близьких. З ними він про всьо радив і вони пораяли йому засадити послів половецьких у темницю; коли після того Половцї стали воювати і облягли оден з пригородів київської землї — Троцький, Сьвятополк випустив задержаних послів і сам предкладав мир, та Половцї вже не хотїли мирити ся. Тодї Сьвятополк став радити ся з Київлянами; радні його роздїлили ся в гадках: одні, більш відважні, поривали ся до бою, хоч у Сьвятополка було готових збройних тілько 800 людий; інші раяли, щоби бути більш обережними; наостанку рішили, щоби просити у Володимира помочи для оборони київської землї від Половцїв.

Володимир виправив ся з своєю дружиною і закликав також свого брата Ростислава, що князював у Переяславі. Військо трех князїв зійшло ся на березї ріки Стугни і там зібрала ся рада.

Володимир гадав, що лучше, як би нї було, помирити ся, тому що Половцї були зєдинені силами; тогож доказував боярин по імени Ян та ще дехто з дружини, та Київляни запалили ся і хотїли конечно бити ся. Їм уступили.

Військо перейшло ріку Стугну, пішло трема віддїлами, так як було трех князїв-проводирів, — перейшло Трипілє і стало між валами. Се було 20. мая 1093 р.

Тут Половцї наступили на Русинів і виставили гордо в їх очах свої знамена. Спершу пішли вони на Сьвятополка, розбили його, відтак ударили на Володимира і Ростислава. В руських князїв мало було сили в порівнаню з неприятелем; вони не видержали і стали втїкати. Ростислав утонув при переправі через Стугну; Володимир сам мало що не пішов на дно, кинувши ся спасти потопаючого брата. Тїло втонувшого привезли в Київ і похоронили у сьв. Софії. Смерть Ростислава приписували Божій карі за жорстокий поступок з черцем печерським старцем Григориєм.

Про старця сего говорили тоді, що він має дар віщуна. Стрітивши старця Ростислав запитав його: від чого приключить ся йому смерть? Старець Григорий відповів: від води. Ростиславови се не сподобалось і він велів Григория кинути в Днїпро; і за сю провину, як говорили, постигла Ростислава смерть від води.

На тім не скінчило ся. Половцї дійшли до Києва і між Києвом а Вишгородом на урочищі Желанї в другий раз розбили Русинів тогож року 23. липця.

Після тої побіди Половцї розсїли ся по руських селах і забирали полонників. Ровесник описує різкими чертами стан бідних Русинів, котрих ватагами гнали вороги в свої вежі: „Сумні, змучені, втомлені безхлїбям та безвідям, нагі та босі, чорні від пилу, з закрівавленими ногами, з невеселими лицями йшли вони в неволю і говорили одні до других: я з такого-то гóрода, я з такого-то села, розказували про свою родину і з сльозами зводили очи на небо до Всевишнього, що знає все тайне“.

В слїдуючім 1094-ім роцї Сьвятополк думав положити конець нещастям руського народу, заключив з Половцями мир і оженив ся з дочкою половецького хана Тугоркана. Та й сей рік був не менше тяжкий для руської землї: саранча винищила хлїб і траву на полях, а спорідненє київського князя з половецьким не зберегло Руси від Половцїв. Коли одні Половцї мирились і споріднювали ся з Русинами, інші вели на Володимира його невмолимого суперника Олега. Олега заслали були Византийцї на Родос, та не довго він там перебував. В 1093-ім роцї він вже був у Тмутороканї, вигнав відтіль двох князїв таких бездомних як і він (Давида Ігоревича і Володаря Ростиславича) і сидїв якийсь час супокійно в сім гóроді. Та в 1094-ім роцї прикликав він Половцїв і пустив ся добувати ту землю, де князював отець його. Володимир не дер ся з ним, відступив йому добровільно Чернигів, здає ся також тому, що в Чернигові, як і перше, були прихильники Олега. Сам Володимир виїхав у Переяслав.

Тодї вже, як видно, виробив ся вповнї характер Володимира і в нїм дозріла гадка дїлати не для особистих своїх виглядів, а в хосен всеї руської землї, на скільо він міг той хосен розуміти; найбільшеж — рішучо, зєдиненими

силами охоронити руську землю від Половців. Доси видїли ми, що Володимир, скілько було можна, бажав довести до супокою між Русинами й Половцями; та з того часу він стає завзятим і непримиримим ворогом Половців, воює з ними, підіймає на них усїх руських князїв і з ними всї сили руських земель. Вражду сю розпочав він поступком з двома половецькими князями: Китаном і Ілтарем. Сї князї прибули під Переяслав договорювати ся про супокій, розуміє ся з наміром сей супокій нарушити, як і перше робили. Китан став між валами за го́родом, а Ілтар із знатнїйшими людьми приїхав у го́род; з руського боку виправив ся до Половців закладником син Володимира Сьвятослав.

Тодїж прибув від Сьвятополка Київлянин Славята і раяв убити Ілтаря, що приїхав до Русинів. Володимир спершу не рішав ся на таке віроломство, та до Славяти пристали дружинники Володимира і говорили: „Нема гріха в тім, що ми нарушимо клятву, тому що вони самі дають клятву, а потім гублять руську землю і проливають християнську кров".

Славята з руськими молодцями підняв ся продерти ся в половецький стан за го́родом і вивести відтам Мономахового сина Сьвятослава, післаного до Половців закладником. З ним разом взялись за се дїло Торки (нарід тогож племени, що й Половцї; та яко поселенцї київської землї вони вірно служили Руси). В ночи 24. лютня вони не тілько щасливо визволили Сьвятослава, але убили Китана і його людий.

Ілтар був тодї у боярина Ратибора; рано 24. лютня Ілтаря з його дружиною закликали снїдати до Володимира; але ледво-що Половцї війшли в кімнату, де їх закликали, як за ними замкнули двері і син Ратиборів Ольбег постріляв їх зверха скрізь отвір, зроблений в кімнатній стелї. Русини оправдували свій віроломний поступок тим, що їх вороги були також віроломні. Та Володимир став після того взивати руських князїв проти Половців, а між тими й Олега, від котрого зажадав видачі сина убитого Ілтаря. Олег не видав його і не йшов до князїв.

Київський князь Сьвятополк і Володимир взивав Олега до Києва на раду про оборону руської землї. „Іди в Київ",

говорили йому князї, „тут ми умовимо ся про руську землю перед епископами, ігуменами, перед мужами вітців наших і перед городськими людьми, як нам обороняти руську землю". Але Олег гордо відповів: „Не пристало судити мене епископам, ігуменам та смердам" (т. є мужикам, сказавши по нашому).

Тодї князї, що прикликали Олега, післяли йому від себе таке слово: „Коли ти не йдеш на невірних і не приходиш до нас на раду, то значить ти задумуєш на нас лихо і хочеш помагати поганцям. Най Бог нас розсудить".

Се була обява війни. І так, замісць того, щоби йти зєдиненими силами на Половців, Володимирови довелось іти війною на своїх. Володимир з Сьвятополком вигнали Олега з Чернигова, облягли його в Стародубі і держали в облозї доси, поки Олег не попросив супокою. Йому дарували супокій з умовою, щоби він конечно прибув у Київ на раду. Київ — говорили князї — найстарший го́род в руській землї; там треба нам зійти ся і зробити лад. Обі сторони цїлували хрест. Се було в маю 1096 р.

Тимчасом роздратовані Половцї набігали на Русь, хан половецький Боняк із своєю ордою палив околицї Києва, а тесть Сьвятополка Тугоркан, не зважаючи на спорідненє з київським князем, обляг Переяслав. Володимир з Сьвятополком розбили його 19. мая; сам Тугоркан поляг у бою і зять його Сьвятополк привіз тїло тестя в Київ; його похоронили між двома дорогами: одна вела в Берестово, а друга в печерський монастир. В липцю Боняк повторив свій напад і 20. дня рано вдер ся в печерський монастир. Монахи, відслуживши утреню, спочивали по келиях; Половцї виломили ворота, ходили по келиях, брали що їм попадало в руки, спалили церковні південні і північні двері, війшли в церкву, забирали з неї образи і глузували з християнського Бога і закону. Тодї Половцї спалили загородний княжий двір, званий червоним, що збудував Всеволод на видубицькім горбі, де опісля поставлено видубицький монастир.

Олег не думав сповнити договор і явити ся в Київ на княжий зїзд. Замісць того явив ся він у Смоленьску (де тодї не знать яким способом засїв брат його Давид). Там набрав він війска і вийшовши відтам, пішов долї Окою,

ударив на Муром, що дістав ся в управу синови Мономаха Ізяславови, посадженому на князюванє в сусїдній ростовській землї. (Отець Олега, сидячи в Чернигові, князював тодїж і в Муромі і тому Олег вважав Муром своєю вітчиною). Дня 6. вересня 1096 р. Ізяслав поляг у бою. Олег взяв Муром і закував усїх найдених там Ростовцїв, Білозерцїв і Суздальцїв: видно, що Ізяслав управляв Муромцями з підмогою людий своєї землї. В Муромі і його волости було ще тодї поганьство; край заселяв нарід фінського племени, Мурома, і держав ся при князях тілько через дружину, що тут мабуть була одиноким словянським насененєм в тих часах. У Ростові, Суздалї й Білозерську навпаки словянсько-руське живло́ вже перше пустило свої коренї і краї сї мали своє місцеве руське населенє.

Олег, відвоювавши Муром, взяв Суздаль і поступив строго з його поселенцями: одних взяв у полон, других розіслав по своїх го́родах і забрав їм майно. Ростов здав ся Олегови сам. Згордїв Олег успіхами і забажав підчинити своїй власти і Новгород, де князював другий син Мономаха, Мстислав, молодий князь, великий любимець Новгородцїв. Новгородцї випередили забаги Олега і перше чим він міг стати з військом на новгородській землї, самі на него виправили ся в ростовсько-суздальську землю. Олег утїк з Суздаля та казав з досади спалити за собою го́род і опинив ся в Муромі. Мстислав вдоволив ся тим, що вигнав Олега з ростовсько-суздальської землї, котра нїколи не була удїлом нї Олега, нї його вітця. Опісля предложив він Олегу супокій і лишив йому до волї порозуміти ся із своїм вітцем. Мстислава спонукувало до уступчивости се, що Олег був його хрестним вітцем. Олег нїби то згодив ся а сам думав з необачка напасти на свого похрестника; та Новгородцї дізнали ся про його намір перед часом і разом з Ростовцями і Білозерцями приготовили ся до бою. Вороги стрітили ся одні з другими на ріцї Колакші в 1096-ім р. Олег, побачивши у противників розпущене знамя Володимира Мономаха, подумав, що сам Володимир Мономах прийшов з більшою силою на поміч синови і утїк. Мстислав з Новгородцями і Ростовцями пішов слїдом його, взяв Муром і Рязань, мирно обійшов ся з Муромцями й Ростовцями, тілько визволив

людий ростовсько-суздальської области, що Олег держав у го́родах Муромі і Рязани полонниками; після того Мстислав післав до свого суперника таке слово: „Не втїкай більше, пішли до своїх братів з просьбою; вони тебе не позбавлять руської землї". Олег обіцяв так вчинити, як раяв йому витязь.

Моно́мах обійшов ся ласкаво із своїм суперником, і памятником тогдїшних відносин його до Олега остало ся сучасне письмо його до Олега, дуже важне особливе не тілько тому, що в многім обясняє особистість князя Володимира Мономаха, але й тому, що се взагалї оден з немногих образцїв тодїшнього способу вислову. „Мене — пише він — спонукав написати до тебе мій син, твій похрестник і теперішнїй сусїд: він прислав до мене мужа свого і грамоту і так каже: погодїм ся й помирім ся, а братови моєму суд прийшов; не будьмо йому местниками; покладаймо все на Бога; най вони стануть перед Богом, а ми руської землї не погубім. Я послухав і написав; чи ти приймеш моє письмо добре, чи з насьмішкою — покаже твоя відповідь. Коли убили моє і твоє дитя перед тобою і ти побачив кров його й тїло, що зівяло неначе ледво-що пропукла цьвітка, чому ти, над ним стоячи, не вникнув у думки душі своєї і не сказав: на що я се зробив? На що задля кривди сего марного сьвіта причинив собі гріха, а вітцеви й матери слїз? Тобі булоб тодї покаяти ся Богови, а до мене написати розважливе письмо і прислати невістку мою до мене... вона тобі не вчинила нї доброго нї злого; яб з нею оплакав мужа єї та весїлє їх намісць весїльних пісень. Я не бачив перше їх радощів нї їх вінчаня; пусти її як можна скорше, я поплачу з нею разом і посаджу на місцї наче тужну горлицю на сухім дереві, а сам потїшу ся в Бозї. Так було й за вітцїв наших. Суд прийшов йому від Бога, а не від тебе! Колиб ти, взявши Муром, не займав Ростова, а прислав до мене, миб погодились; розбери сам, чи тобі слїдувало післати до мене, чи менї до тебе? Коли пришлеш до мене посла або попа і грамоту свою напишеш з правдою, то й волость свою візьмеш і серце наше прихилить ся до тебе і будемо жити лучше, як перше; я тобі не ворог, нї местник".

Тодї наконець склало ся то, що довго задумувано, а нїяк не могло сповнити ся. В городї Любечи зїхали ся князї Сьвятославичі — Олег, Давид і Ярослав, київський Сьвятополк, Володимир Мономах, волинський князь Давид Ігоревич і червоноруські князї Ростиславичі: Володар і Василько. З ними були їх дружинники та люди їх земель. Цїль їх ради була — уложити й приняти способи оборони руських земель від Половцїв. Цїлим дїлом управляв Мономах.

„На що губимо руську землю — говорили тодї князї, — чого ворогуємо між собою? Половцї пустошать землю; вони втїшають ся тим, що ми між собою воюємо. Най же з того часу у всїх нас буде єдине серце; збережім свою вітчину!“

На сїм зїздї князї постановили, щоби всї вони володїли своїми волостями: Сьвятополк Києвом, Володимир удїлом вітця свого Всеволода: Переяславом, Суздалем та Ростовом; Олег, Давид і Ярослав — удїлом їх вітця Сьвятослава: сївєрською землею і рязанською; Давид Ігоревич — Волинь, а Василько й Володар — городами Теребовлею й Перемишлем з їх землями, що складали край, опісля званий Галичиною. Всї цїлували хрест з тою умовою, що як хто небудь з князїв нападе на другого, то всї мають зброїти ся на провинника усобицї. „Най буде на се хрест чесний і вся руська земля“. Так постановили вони в тім часї.

Доси Володимир був у приязних відносинах з Сьвятополком київським. Сей останнїй був чоловік тїсного ума і слабого характеру і підчиняв ся Володимирови, як взагалї люди його вдачі підчиняють ся особам сильнїйшим волею і розумнїйшим. Та звісно, що такі люди склонні підозрівати тих, котрим мимовільно підлягають. Вони їм покірні, але в душі ненавидять їх. Давид Ігоревич був заклятим ворогом теребовельського князя Василька і хотїв присвоїти собі його землю. Вертаючи на Волинь з Любеча через Київ, він впевняв Сьвятополка, що Василько з Володимиром задумали позбавити Сьвятополка київської землї. Сам Василько був чоловік ємкої вдачі; вже він водив Половцїв на Польщу; відтак, як сам опісля признавав ся, думав іти на Половцїв, але коли йому вірити, не думав

вдіяти нїякого лиха руським князям. За підмовою Давида Сьвятополк запросив до себе Василька на імянини тодї, як сей вертаючи з Любеча домів проїзджав мимо Києва і не заїзджаючи в го́род опинив ся у видубицькім монастирі, вислявши свій табор вперед. Оден із слуг Василька або підозрівав зраду, а може бути що й хто-небудь остеріг його, тому не раяв князеви їхати в Київ. „Тебе хотять спіймати“ — говорив він. Та Василько, надіючись на хрестне цїлуванє, подумав троха, перехрестив ся й поїхав.

Було рано 5. листопада. Василько вийшов у дім до Сьвятополка і застав у него Давида. Після першого привіту вони усїли. Давид мовчав. „Остань ся у мене на празник“, сказав Сьвятополк. — „Не можу, брате, відповів Василько, я вже вислав свій табор вперед“. — „Ну, так поснїдай з нами“, сказав Сьвятополк. Василько згодив ся. Тодї Сьвятополк сказав: „Посидїть тут, а я піду, кажу дещо приготовити“. — Василько остав ся з Давидом і почав розмову з ним, але Давид мовчав, начеб нїчого не чув. Наостанку запитав Давид слуг: „Де брат?“ — Стоїть в сїнях, — відповіли йому. — „Я піду за ним, а ти, брате, посидь“, сказав він Василькови і вийшов. Тодї слуги зараз наложили на Василька окови і приставили до него сторожу. Так минула нїч.

На другий день Сьвятополк скликав вїче з бояр і людий київської землї і сказав: „Давид говорить, що Василько убив мого брата Ярополка і тепер раду радить з Володимиром; хотять убити мене і відняти мої го́роди“. Бояри і люди київські сказали: „Ти, княже, повинен берегти свою голову. Як Давид говорить правду, най Василько буде вязнений, а як неправду, то най Давид прийме месть від Бога і відповідає перед Богом“.

Відповідь була двозначна і обминаюча. Ігумени були сьмілїйші і стали просити за Василька. Сьвятополк зсилав ся на Давида. Сам Сьвятополк готов був визволити Василька, але Давид раяв осліпити його і говорив: „Як ти його визволиш, то не буде князюваня нї менї, нї тобі“. Сьвятополк вагав ся, та відтак зовсїм піддав ся Давидови і згодив ся на гидке дїло.

Слїдуючої ночи вивезли Василька в оковах у Білгород і завели до невеликої кімнати. Василько побачив, як Торчин,

що їхав з ним, острив ніж, догадав ся в чім ділo і почав кричати і з плачем взивати Бога. Війшло двох конюхів: оден Сьвятополків, по імени Сновид Ізечевич, другий Давидів — Дмитро; вони постелили коверець і взяли ся до Василька, щоби положити його на коверець. Василько став з ними бороти ся; він був сильний: двох не могло з ним справити ся; прийшли на поміч інші, звязали його, звалили і знявши з печи доску, положили на грудь; конюхи сїли на ту доску; та Василько скинув їх з себе. Тодї прийшло ще двох людий, зняли з печи другу доску, звалили її на князя, самі сїли на доску і придавили так, що у Василька затріщали кости на груди. Вслїд за тим Торчин Беренда, вівчар Сьвятополків, приступив до дїла: заміряючи ударити ножем в око, він не вцїлив і прорізав Василькови лице; аде потім вже удачно вийняв у него обоє очий одно за другим. Василько став без памяти. Його взяли разом з ковернем, на котрім лежав, положили на віз і повезли дальше дорогою у Володимир.

Проїзджаючи скрізь го́род Звиждень, привезли його до якоїсь попадї і дали їй випрати закровавлену княжу сорочку. Попадя випрала, надїла на Василька і гірко плакала, тронута тим видовищем. Тодї Василько очуняв і закричав: „Де я?“ Йому відповіли: „В Звижденї го́родї“. — „Дайте води!“ сказав Василько. Йому подали води, він випив і мало-по-малу зовсїм очуняв, згадав, що з ним дїяло ся, і пощупавши на собі сорочку спитав: на що зняли? „Я би в тій закровавлений сорочцї умер і став перед Богом“.

Пообідавши, лиходії повезли його у Володимир, де наспіли шестого дня. Давид помістив Василька на дворі якогось володимирського населенця Вакія і поставив коло него трийцять сторожів під проводом своїх княжих отроків, Улана і Колчка.

Почув про се перше всїх князїв Володимир Мономах і здрігнув ся. „Сего не бувало нї за дїдів, нї прадїдів наших“, говорив він. Без проволоки призвав до себе чернигівських князїв Олега й Давида на раду в Городець. „Треба направити лихо — говорив він, — інакше ще більше лихо буде, стане брат брата убивати, і погибне земля руська, і Половцї візьмуть землю руську“. Давид і Олег

Сьвятославичі також затривожились і казали: „Щось подібного ще не бувало в роді нашім“. Справді не бувало: в роді княжім перше лучали ся варварські братоубийства, та осліплюваня не бувало ще. Такі проступки принесла у варварську Русь грецька просьвіта.

Усї три князї виправили до Сьвятополка своїх мужів з таким словом: „Нащо накоїв ти лиха в руській землї, нащо устремив ніж у братів? Нащо осліпив брата? Колиб він був винен перед тобою, то тиб повинен був переконати його перед нами і доказати вину його; він був би караний, а тепер скажи: в чім його вина?“ Сьвятополк відповів: „Менї сказав Давид Ігоревич, що Василько вбив брата мого Ярополка і мене хоче вбити, щоби забрати волость мою: Турів, Пиньск, Берестє і Погоринє, говорив, що він закляв ся з Володимиром: щоби Володимир засїв у Києві, а Василько в городї Володимирі. Я нехотя беріг свою голову. Не я його осліпив, а Давид; він його й завіз до себе“.

„Сим не вимовляй ся — відповіли князї, — Давид його осліпив, та не в своїм городї а в твоїм“.

Володимир з князями й дружинами хотїв переходити через Днїпро проти Сьвятополка; Сьвятополк в страху збирав ся втїкати, та Київляни не пустили його і післали до Володимира мачоху його й митрополита Миколая з таким словом:

„Молимо тебе, князю Володимире, і разом з тобою братів твоїх князїв, не губіть руської землї; як станете з собою воювати, поганцї утїшать ся і візьмуть землю нашу, що добули отцї і дїди ваші трудом і хоробростю; вони боролись за руську землю й чужі землї добували, а ви хочете погубити руську землю“.

Володимир поважав вельми свою мачоху і нахилив ся до єї просьби. „Правда, сказав він, отцї й дїди наші берегли руську землю, а ми хочемо її погубити“.

Княгиня, повернувши в Київ, принесла втїшну вість Київлянам, що Володимир нахиляє ся до супокою.

Князї стояли лївобіч Днїпра, в бору, і пересилались із Сьвятополком. Наконець останнє їх слово було таке: „Коли се провина Давидова, то най Сьвятополк іде на Давида, най або візьме його, або зжене з князюваня“.

Сьвятополк цїлував хрест, що поступить по волї Володимира і його товаришів.

Князї зібрали ся йти на Давида, а Давид дізнавшись об сїм бажав погодити ся з Васильком і заставити його самого відклонити від Давида небезпеку, котрій підлягав Давид за Василька.

В ночи прикликав Давид якогось Василя, про котрого містить ся в лїтописи цїле оповіданє. Давид сказав йому:

„Василько сеї ночи говорив Улану і Колчцї, що хоче від себе післати свого мужа до князя Володимира. Посилаю тебе, Василю, іди до іменника свого і скажи йому від мене: Як ти пішлеш свого мужа до Володимира і Володимир верне ся, я дам тобі го́род, який схочеш: чи Всеволож, чи Шепель, чи Перемиль".

Василь пішов до Василька і переказав йому слова Давида. „Я нїчого такого не говорив — сказав Василько, — та готов післати мужа, щоби не проливали задля мене крови; дивно тілько, що Давид дає менї свої го́роди, а мій, Теребовля, у него. Йди до Давида і скажи, най пришле до мене Кульмія. Я пішлю його до князя Володимира". Василь ходив до Давида а вернувшись сказав, що Кульмія нема.

Василько промовив: „Посидь трохи зо мною". Він казав слузї вийти і говорив до Василя:

„Зачуваю, що Давид хоче мене видати Ляхам, не наситив ся він ще моєю кровю; ще більш хоче упити ся нею. Я багато лиха вдїяв Ляхам і хотїв ще вдїяти і мстити їм за руську землю. Най видає мене Ляхам; смерти я не боюсь. Скажу тобі тілько по правдї. Покарав мене Бог за мою гордість; до мене прийшла вість, що йдуть до мене Берендичі, Печенїги, Торки, і я сказав собі в думцї: як будуть у мене Берендичі, Печенїги, Торки, скажу я братови своєму Володареви й Давидови: дайте менї свою меншу дружину, а самі пийте собі й веселїтесь; яж зимою піду на ляцьку землю, а на лїто завоюю ляцьку землю і відомщу за руську землю. Відтак я хотїв заволодїти дунайськими Болгарами і поселити їх у себе, опісляж хотїв просити ся у Сьвятополка й Володимира йти на Половцїв: або славу собі найду, або голову положу за землю руську; іншої думки у мене в серцї не було, нї про Сьвятополка,

нї про Давида. Кленусь Богом і його судом страшним, не думав я про нїяке лихо братам; та за мої гордощі укорив мене Бог і смирив!“ — Не звісно, чим скінчили ся ті пересправи Давида з Васильком, та мабуть Василько здержав Володимира, тому що він в сім роцї не нападав на Давида. Наступав великдень. Давид не випустив Василька, а навпаки хотїв загорнути волость осліпленого; він пішов туди з військом, але у Божська стрітив його Володар. Давид був такий же трусливий, як лиходїй. Він не відважив ся вступати до бою і запер ся в Божську. Володар обляг його і післав до него таке слово: „Нащо накоїв ти лиха та ще не каєш ся. Схаменись!“ — „Хибаж я се вчинив — відповів Давид, — хибаж у моїм го́родї се сталось? Всему винен Сьвятополк: я бою ся, щоби й мене не взяли і не вчинили зо мною тогож; нехотя був я приневолений пристати на його раду, я був у него в руках“.

Володар не перечив йому, дбаючи тілько об сім, як би визволити брата з неволї. „Бог сьвідком усему тому — післав він сказати Давидови, — а ти випусти мого брата, і я з тобою помирю ся“.

Давид втїшив ся, казав привести слїпого і віддав його Володареви. Вони заключили супокій і розійшли ся.

Та другої весни (1098) Володар і Василько з військом ішли на Давида. Вони підійшли до го́рода Всеволожа, взяли його приступом і запалили; населенцї утїкали, Василько всїх їх велїв вигубити і мстити за себе на невинних людях, — замічає лїтописець. Василько показав, що хоч він був безталанний, та все не любив так руської землї, як говорив. Брати підступили під Володимир. Трусливий Давид запер ся в нїм. Брати-князї післали до Володимирцїв таке слово:

„Ми прийшли не на ваш го́род і не на вас, а прийшли ми на ворогів своїх: на Туряка, Лазаря і Василя, — вони підмовили Давида; він їх послухав і вдїяв лихо. Коли хочете бити ся за них — і ми готові; а не хочете, — так видайте ворогів наших“.

Володимирські городяни зібрали ся на віче і так сказали Давидови:

„Видай сих мужів, ми за них не бємо ся; за тебеж бити ся можемо; коли не видаси, — ми отворимо го́род, а ти сам про себе дбай, як хочеш".

Давид відповів: „Їх тут нема, я їх послав у Луцк; Туряк утїк у Київ, Василь і Лазар в Турийску".

„Видай тих, кого вони хотять, крикнули городяни, а нї, то — ми здаємо ся!"

Давидови нїчого було робити. Він послав за своїми любимцями: Василем і Лазарем і видав їх.

Брати Ростиславичі по розсьвітї повісили Василя і Лазаря перед го́родом: а сини Василька розстріляли їх стрілами. Потім відступили від го́рода.

Після такої розправи пішов на Давида Сьвятополк; доси вагав ся він сповнити княжий засуд і укарати Давида за сей проступок. Давид гледїв помочи у польського князя Владислава Германа, та сей взяв у него гроші за поміч і не поміг. Після семинедїльної облоги у Володимирі, Давид здав ся і поїхав у Польщу.

У велику суботу 1098-ого р. Сьвятополк вийшов у Володимир. Зайнявши Волинь, київський князь подумав, що добре булоб тим-же способом заволодїти й волостями Ростиславичів, за котрі він зачав війну з Давидом.

Володар випередив напад, вийшов проти київського князя і взяв з собою слїпого брата. Вороги стрітили ся на урочищі, званім Рожново-поле. Коли війська готові були ударити одно на друге, знов явив ся слїпий Василько з хрестом у руцї і кричав, звертаючи річ свою до Сьвятополка:

„Се хрест, котрий ти цїлував перед тим, як позбавив мене очий! Тепер ти хочеш відняти в мене душу! Сей чесний хрест розсудить нас!"

Наступила завзята битва. Ростиславичі побідили. Сьвятополк утїк у Володимир. Витязї не пігнали ся за ним. „З нас досить, стати на своїй межі", говорили вони.

Тодї у Ростиславичів і у їх ворога Давида було спільне дїло: боронити себе від Сьвятополка, тим більше що київський князь не думав лишити їх в супокою. Посадивши одного із своїх синів, Мстислава, у Володимирі Волинськім, послав він другого, Ярослава, до Угрів закликати їх на Володаря, а сам уйшов у Київ, задумуючи мабуть посадити

того самого Ярослава в уділї Ростиславичів, коли їх вижене так, як вигнав Давида. Сьвятополк хотїв покористувати ся враждою, що повстала між Ростиславичами й Давидом, щоби придбати володарство своїм синам. Давид прибув з Польщі і зійшов ся з Володарем. Закляті вороги помирили ся і Давид лишив жінку свою у Володаря, а сам виправив ся найняти половецьку орду, котрою управляв воївний і жорстокий хан Боняк. Здає ся, Давид вспів переконати Володаря, що дїйсно провинником лиха заподїяного Василькови не був він, а Сьвятополк.

Володар сидїв у Перемишлї. Прийшли Угри із своїм королем Кольоманом, на поклик Ярослава Сьвятополковича, і облягли Перемишль. На щастє Володаря Давидови не прийшло ся далеко їздити за Половцями: він стрітив Боняка десь недалеко і привів його під Перемишль.

У вечер перед битвою з Уграми Боняк о півночі відїхав від війська в поле і став вити по вовчому. Йому вторували голоси многих вовків. Така була половецька ворожба. „Завтра — сказав Боняк — ми побідимо Угрів". Дика ворожба половецького хана сповнила ся. Боняк — говорить сучасний лїтописець — збив Угрів на прах, так як сокіл збиває галок. Угри втїкли. Багато їх потонуло у Вігорі і Сяні. Давид посунув ся під Володимир і зайняв володимирську волость. В самім городї сидїв Мстислав Сьвятополкович з залогою, зложеною з населенців володимирських пригородів, Берестян, Пинян і Вигошівців. — Давид став робити приступи: дощем сипали ся з обох боків стріли; облоговцї закривали ся рухомими вежами; обложенцї стояли на стїнах за досками; такий був тодїшний спосіб війни. Підчас одної такої перестрілки, 12. червця 1099 р., стріла крізь дірку доски ранила на смерть князя Мстислава. Обложені по його смерти терпіли тяжку облогу до серпня, наостанку Сьвятополк прислав до них на відсїч військо. Серпня 5. Давид не устояв у бою з присланим військом і утїк до Половців. Витязї не на довго заволодїли Володимиром і Луцком. Давид прийшов з Боняком і забрав їм сей і другий город.

Намір Мономаха злучити князїв на спільне дїло проти Половців не тілько не довів до бажаної мети, але довів напротив до довголїтної війни між князями; з того вийшло

для руської землї ще більше горе. Однак слїдуючого 1100-ого року таки вдало ся Мономахови знов зібрати між князями раду і переконати Давида Ігоревича, щоби піддав ся княжому судови. Давид сам прислав до князїв в тій справі послів. Жаль, що не знаємо подрібно приготованя до сего дїла. Серпня 10-ого князї: Володимир Мономах, Сьвятополк, Олег з братом Давидом зійшли ся у Витичеві; протягом двайцяти днїв, 30. серпня, вони знов зійшли ся на тім місцї і вже тодї був з ними Давид Ігоревич.

„Хто має на мене жалобу?“ спитав Давид Ігоревич.

„Ти присилав до нас“, сказав Володимир, „і заявив, що хочеш жалувати ся перед нами за свою кривду. Ось тепер сидиш з братами на однім коверцї. На кого маєш жалобу?“

Давид нїчого не відповів.

Тодї князї сїли на коний і стали окремо кождий із своєю дружиною. Давид Ігоревич сидїв окремо. Князї радили про Давида: спершу кождий князь із своєю дружиною, а відтак радили між собою і післали Давидови від кождого князя мужів. Сї мужі сказали Давидови таку річ:

„От-що говорять тобі брати: не хочемо тобі дати володимирського стола за се, що ти устромив ніж між нас, вдїяв се, чого ще не бувало в руській землї; та ми тебе не беремо в неволю, не дїємо тобі нїякого лиха, сиди собі в Бужську та в Острозї; Сьвятополк додає тобі Дубен і Чорторийск, а Володимир дає тобі 200 гривен та ще Олег і Давид дають тобі 200 гривен“.

Опісля князї післали до Володаря таке слово:

„Возьми до себе брата свого Василька; буде вам обом Перемишль. Хочете, жийте разом, а не хочете — відпусти Василька до нас; ми його живити мем!“

Володар сердито приняв таку предлогу; Сьвятополк і Сьвятославичі хотїли вигнати Ростиславичів з їх волости. Вони взивали до участи в сїм дїлї Володимира, що після зїзду у Витичеві поїхав у північні свої землї і був над Волгою, як прийшов до него зазив від Сьвятополка йти на Ростиславичів: „Коли ти не підеш з нами, то ми будемо самі по собі, а ти сам по собі“. Видно, що й на витичівськім зїздї Володимир не годив ся з князями і не зовсїм похваляв їх постанови: „Я не можу йти на Ростисла-

вичів — відповів він їм — і зломати хрестне цїлуванє. Коли останнє вам не до вподоби, то приймайте перше“ (т. є постанову в Любечі). Володимир був тодї сердитий, як вказують і слова в його поуцї, що відносять ся до описаної подїї. Тому він уважав відповідним навести слова з псалтиря: „Не ревнуй лукавим людям, не завидуй беззаконним!“

Дїйсно, то, чим закінчили князї свої усобицї, мало доказувало справедливости. Володимир не перечив ся з ними багато, бо бажав як би нї було закінчити усобицї, щоби зібрати сили руських земель против спільних ворогів — Половцїв.

Сьвятополкови, яко київському князеви, хотїло ся подібно своїм попередникам, власти над Новгородом і для того бажав він посадити у Новгородї свого сина; тимчасом там уже був князем син Мономахів Мстислав. Володимир уступив Сьвятополкови, а замісць новгородського князївства Сьвятополк обіцяв Мстиславови Володимирське.

Мономах закликав Мстислава з Новгорода в Київ, але вслїд за Мстиславом приїхали новгородські посли і повели таку річ Сьвятополкови:

„Ті, що нас прислали, приказали сказати: не хочемо Сьвятополка нї сина його; коли в него дві голові, то посилай його. Нам дав Мстислава Всеволод, ми його виплекали, а ти, Сьвятополку, утїкав від нас“.

Сьвятополк не міг переговорити їх і спонукати Новгородцїв, щоби сповнили його волю. Мстислав знов вернув ся в Новгород. Новгород своїм положенєм за неприступними болотами та дрімучими лїсами чув ся безпечним. Там годї було навести анї Половцїв, анї Ляхів; годї було з чужоземною помочею заволодїти Новгородом.

З того часу Володимир без впину звертав свою дїяльність на те, щоби захистити руську землю від Половцїв. В 1101-ім р. Володимир підняв князїв проти них, та Половцї, почувши про збори руських князїв, прислали одночасно від ріжних орд просити супокою. Русини згодили ся на супокій, готові покарати Половцїв за перше віроломство. В 1103-ім р. нарушили сей супокій Половцї і Мономах спонукав руських князїв підняти зєдиненими силами перший зачіпний похід на половецьку землю. В лїтописи описаний

сей похід дуже симпатично і видно, що він зробив вплив на сучасних. Київський князь із своєю дружиною і Володимир із своєю зійшли ся на Долобску (на лівім боці Дніпра близько Києва). Князї радили в шатрі. Сьвятополкова дружина була проти походу. Тодї розлягали ся такі голоси: „Тепер весна, як можна відривати смерда (пахаря) від рілї; він має пахати землю".

Та Володимир на се відповів: „Дивно, що ви не жалуєте смерда, а жалуєте коня, котрим він пахає. Почне смерд пахати, набіжить Половчин, візьме у него коня і його самого ударить стрілою, вдере ся в село і жінку й дїтий його візьме в полон".

Дружина Сьвятополкова нїчого на се не могла сказати і Сьвятополк промовив: „Я готов".

„Багато добра вчиниш" — сказав йому на те Мономах.

Після долобської ради князї стали зазивати чернигівських князїв до участи в походї, а за ними й інших князїв. Давид послухав, а Олег відмовив ся нездоровлєм. Він нерадо передирав ся з Половцями, котрі помогли йому взяти Чернигів, і мабуть обчисляв, що дружба з ними стане в пригодї йому й його дїтям. Прибув із своєю дружиною полоцький князь Давид Всеславич, прибули й деякі інші князї. Русини йшли кінно й пішо: сї останні суднами по Днїпру до Хортицї. По чотиродневній виправі степом від Хортицї стрітили Русини на урочищі, званім Сутїнь, 4. цьвітня Половцїв і побили їх на голову. Половцї втеряли до двайцять князїв. Оден із князїв, Белдюзь, попав ся в полон і давав за себе великий окуп золотом, сріблом, кіньми й скотиною, але Володимир сказав йому: „Багато разів постановляли ви з нами договор, а відтак ходили воювати руську землю; чому ти не вчив синів своїх та роду свого не ломати договору і не проливати християнської крови?" Він велїв отже вбити Белдюзя і посїчи його тїло. Русини набрали тодї багато овець, скотини, верблюдів і невільників.

В 1107-ім р. воївний Боняк і старий половецький князь Шарукань думали відомстити Русинам за попередні погроми, та їх розбили на голову під Лубнами. В 1109-ім р. Володимир посилав воєводу Дмитра Ігоревича на Дон: Русини нанесли ще більше шкоди половецьким вежам.

За те на другий рік Половці пустошили сторони Переяслава; а слїдуючого року Володимир знов з князями підняв похід, що більш усїх придбав собі слави в очах сучасних людей. Переказ звязав з ним чародїйні віщуваня. Розказують, що 11. лютня в ночі над печерським монастирем появив ся огненний стовп: спершу він став над камінним столом, перейшов відтіль на церкву, потім став над гробом Теодозия, наконець підняв ся в сторону східну і щез. Появі сїй товаришили блискавиці й громи. Грамотії толкували, що се був ангел і віщував Русинам побіду над невірними. Весною, Володимир з своїми синами, київський князь Сьвятополк із своїм сином, Ярослав і Давид з сином другої неділї посту виправили ся на Сулу, перейшли через Псьол, Ворсклу і 23. марця прийшли на Дон, а 27. в страстний понеділок розбили на голову Половців на ріцї Сальниці і вернули домів з великою добичю і полоном. Тодї, говорить лїтописець, слава про походи руські дійшла до всїх народів: Греків, Ляхів, Чехів і дійшла навіть до Риму. З того часу на довго Половцї перестали тривожити руську землю.

В 1113-ім р. умер Сьвятополк і Київляни, зібравши ся на віче, вибрали Володимира Мономаха своїм князем; та Володимир вагав ся; між тим Київляни, недовольні поборами свого покійного князя, напали на дім його любимця Путяти і розграбили Жидів, котрим потакував Сьвятополк за свого панованя і повіряв збирати доходи. Іншим разом післали Київляни до Володимира послів з такою річю: „Йди, княже, в Київ, а як не підеш, так розграблять і княгиню Сьвятополкову і бояр і монастирі; і будеш ти одвічати, коли розграблять монастирі“. Володимир прибув у Київ і засїв на столї по виборі київської землї.

Час його князюваня до смерти, що наступила 1125-го р., був цвитучою добою в давній історії київської Руси. Вже нї Половцї і нїякі інші чужоземцї не тривожили руського народу. Навпаки, сам Володимир посилав сина свого Ярополка на Дон, де син його завоював у Половців три гóроди і привів собі жінку, дочку яского князя, незвичайну красавицю. Другий син Володимира, Мстислав, з Новгородцями поразив Чудь на балтийськім побережю, третїй, Юрий, побив на Волзї Болгар. Удїльні князї не

сьміли починати усобиць, слухали Мономаха а в случаю непослуху почули його сильну руку. Володимир прощав, як хто в перший раз нарушив лад, за другим разом строго карав. Так н. пр. коли Гліб Мстиславич, оден з кривських князїв, напав на Слуцк і спалив його, Володимир пішов на Гліба війною, але Гліб поклонив ся Володимирови, просив супокою і Володимир лишив його князювати в Миньску. Кілька лїт пізнїйше, мабуть за такий сам проступок, Володимир вивіз Гліба з Миньска, де він також вмер. Так само в 1118-ім р. Володимир зібравши князїв пішов на волинського князя Ярослава Сьвятополковича, і коли Ярослав покорив ся йому і ударив чолом, він лишив його у Володимирі і сказав йому: „Все йди, коли я тебе завізву". Але відтак Ярослав напав на Ростиславичів і навів на них Ляхів; крім того він зле обходив ся із своєю жінкою; Володимир сердив ся на него й за то. Володимир вигнав Ярослава, а Володимир Волинський віддав свому синови Андреєви. Ярослав намагав ся відобрати Володимир з помочю Ляхів, Угрів і Чехів, та не вспів, а Ляхи зрадливо його вбили.

Не так вдачні були дїла Мономаха з Грецією. Він віддав дочку свою за Льва, сина византийського імператора Діоґена, але вслїд за тим у Византиї наступив переворот. Олексїй Комнен зігнав був Діоґена. Лев хотїв з помочю тестя добути собі незалежну країну в грецькій державі на Дунаю, але його вбили убийцї, котрих наслав Комнен. Лев лишив сина, для котрого Мономах добивав ся тоїж самої країни, що перед тим Лев. Спершу воєвода Володимирів Войтишич посадив був Володимирових посадників у грецьких дунайських го́родах; але Греки прогнали їх, а в 1122-ім р. Володимир помирив ся з наслїдником Олексїя, Йоаном Комненом, і віддав за него внуку свою, дочку Мстислава.

Володимир Мономах являє ся в руській історії законодавцем. Ще раньше, за дїтий Ярослава, війшли в „Руську Правду" важні зміни й доповненя. Дуже важною зміною було се, що усунено месть за убийство, а замісць того введено грошеву кару — виру. Се вимагало, щоби змінити праводавство і установити багато статий задля ріжних случаїв обид і проступків, що вимагали платнї вир

в усякім розмірі. Таким робом всякі розміри вирної платні назначувано на кривди і побої ріжного рода, що заподіяли одні другим, так як і за крадіж ріжних предметів. Незалежно від платні вирної за деякі проступки, як н. пр. за розбої і підпали, провинник підлягав заточеню і розграбленю — давній народній карі. Убийства злодія не вважали убийством, як воно стало ся при самій крадежи, коли злодія ще не спіймано. — Коли Мономах скликав і зложив раду з тисяцьких: київського, білогородського, переяславського і людий своєї дружини, постановлено деякі важні статї, щоби обезпечити добробит населенців. Обмежено самовільний побір відсотків, що за Сьвятополка доходило до великого надужитя і визвало по смерти сего князя прослїдованє Жидів, що були лихварами. — За Володимира установлено, що лихвар може брати тілько тричи відсотки і як візьме три рази, то вже тратить сам капітал. Крім того постановлено дозволені відсотки: 10 кун за гривну, що становило майже третину або трохи більш, коли маємо вважати згадану тут гривну гривною кун[1]).

Часті війни і напади Половців нищили капітали. Являли ся довжники, що не мали спромоги виплатити ся, а під видом їх були й обманцї. Торгові справи були для купців небезпечні; тому й сї, що їм давали гроші, також були в небезпеці втеряти свій капітал. Відсїль і високі відсотки. Деякі торговцї брали у других купців товари, не вплачуючи за них гроші наперед, а виплачували по випродажи з відсотками; з того поводу виходили обманьства. За Володимира розріжнювано між тим купцем, котрий не міг виплатити ся, що потерпів несподївано від огню, води або ворога, і тим, що занапастив чужий товар або пропив, або „пробив ся“ т. є почав бійку а потім мав заплатити виру або „продажу“ (низший вид вири). Коли купець не мав спромоги заплатити, належало зважати: з якої причини се було. В першім случаю т. є при несподіванім знищеню, купець не підлягав насилї, хоч і не був

[1]) Гривна була — гривна срібла і гривна кун. Гривна срібла була двояка: більша, що складала ся із срібних кусочків ваги від 43—49 зол., і гривна мала — в кусочках від 32—35 золотих. Сїм гривен кун складало гривну срібла, отже гривна кун становила приблизно від 6—7 або від 5—6 золотників срібла.

зовсїм свобідний від заплати довгу. Деякі брали капітал від ріжних осіб, а також від князїв. На случай неспромоги уплати такого торговця, його вели на торг і продавали його майно. При тім гість т. є чоловік з іншого міста або чужоземець мав першеньство перед іншими вірителями, а за ним князь, а потім вже інші вірителї забирали, що лишило ся. Набіги Половцїв, лихва, користолюбність князїв і їх урядників — все причиняло ся до того, що в народї прибувало бідолах, що не могли вижити і йшли в найми до богачів. Сї люди звали ся тодї „закупами“. З одного боку ті закупи брали від хазяїна гроші і втїкали від него, а з другого хозяїни обвиняли їх о ріжні видатки в господарстві і на тій підставі гнобили а навіть повертали в неволю. Закон Мономаха дозволяв закупови жалувати ся на хозяїна перед князем або судями, накладав визначену пеню за кривди йому заподіяні і гнобленє, боронив їх від домаганя хозаїна на случай запропащеня або ушкодженя якої-небудь річи, коли дїйсно закуп був невинний; але за то з другого боку — грозив закупови повною неволею на случай, як утече, не сповнивши умови. Крім закупів, що служили по дворах хозяїнів, були закупи „ролейні“ (поселені на землях і обовязані до роботи власникови). Вони одержували плуги й борони від властника, що показує, як збіднїв нарід; хозаїни не рідко напастували таких закупів з тою приключкою, що вони попсували дані їм рільничі наряди, і повертали в неволю вільних людий. Відтіль вийшла потреба означити: кого іменно вважати холопом. Законодавство Володимира Мономаха означило тілько три случаї поверненя в холопство: перший случай, коли чоловік сам добровільно продавав себе в холопи або коли хозаїн продавав його на основі попередних прав над ним. Але таке купно мало конечно відбувати ся при сьвідках. Другий случай поверненя в неволю наступав, коли входила в подруже жінка невільничого походженя (мабуть лучалось, що женщини гледїли визволу з неволї у виходї замуж). Третий случай, коли вільний чоловік без усякого договору стане слугою приватного чоловіка (тіуньство без умови, або привяже ключ до себе без умови). Мабуть се тому було постановлено, що деякі люди принявши службу позволяли собі на всякі непорядки

й обманьства, але що не мали условин, то хозяїни не могли від них домагати ся винагороди. Тілько виказаних тут людий можна було повернути в холопство. За довгиж не можна було і всякий, що не міг заплатити, міг відробити свій довг і відійти. Воєнні полонники, як видно, також не ставали холопами, тому що про се нема згадки в „Руській Правді“ при вичисленю случаїв неволї. Холоп був тїсно звязаний з хозяїном: хозяїн платив його довги а також звертав цїну річи, котру вкрав його холоп. Перше, за Ярослава, коли холоп побив вільного чоловіка, тодї приймали і сьвідоцтво холопа, як він служив у свого хозяїна. За холопа і рабови не накладали вири, але убийство холопа або рабинї без причини підпадало карі грошевій князеви „продажи“. Після деяких даних належить до часів Мономаха віднести постанову про наслїдство.

Взагалї після тодїшнього руського звичайного права, всї сини наслїдували зарівно, а дочкам обовязували ся видавати придане при виходї замуж; меншому синови діставав ся вітцївський двір. Кождому однак вільно було розпорядити своїм майном в завіщаню. В правах наслїдства боярів і дружинників і в правах смердів була та ріжниця, що наслїдство бояр і дружинників нї в якім случаю не діставало ся князеви, а наслїдство смерда (простого хлїбороба, пахаря) припадало князеви, коли смерд вмерав бездїтним. Жінчиного майна не міг чоловік нарушити. Коли вдова не виходила замуж, то була повною хозяйкою в домі покійного чоловіка і дїти не могли її вигнати. Замужна женщина мала з мужчиною однакові юридичні права. За убийство або обиду їй заподіяну, платили однакову виру як за убийства або обиди, заподіяні мужчинї.

Місцем суду в старовину були: княжий двір і торг, і се означує, що був суд княжий, але був також суд народний — вічевий; здає ся, що постанови Руської Правди мали метою найбільш збереженє княжих справ, а не обіймали всего вічевого суду, що придержував ся давних обичаїв і установ, котрі насували ся даними случаями. Доказами на судї були: зізнаня сьвідків, присяга, і наостанку проба водою і зелїзом; але коли введено се останнє — не знати.

Доба Володимира була часом процвиту умілої і письменської діяльности на Руси. В Києві і в інших го́родах кладено нові церкви украшені живописю: так за Сьвятополка збудовано в Києві Михайлівський Золотоверхий

Видубицький монастир.

монастир, котрого стіни стоять доси, а близько Києва Видубицький монастир на місці, де був загородний двір Всеволода; крім того Володимир перед смертю поклав прегарну церкву на Альті, на тім місці, де убито Бориса. —

До сего часу відносить ся уклад первісної нашої літописи. Ігумен Сильвестер (около 1115-го р.) уложив в одну книгу уривки, що вже перше єствували, і мабуть сам додав до них оповіданя про події, котрі сам бачив. Між творами, що війшли в його книгу, були й писаня печерського літописця Нестора, від чого цілий Сильвестрів літописний збірник має в ученім сьвітї назву Несторової літописи, хоч і несправедливо,[1]) бо не все в ній написав Нестор, а при тім не все міг написати оден тілько чоловік. Гадка описувати події і укладати їх порядком після літ появила ся тоді, як познакомили ся письменники з византийськими літописцями, з котрих деякі, як Амартоль і Малала, були тоді звісні в словянськім перекладї. Сильвестер дав почин руському літописаню і вказав дорогу іншим після себе. Його збірник продовжали другі літописцї після літ і розвітвив ся на багато частий, відповідно ріжним землям руського сьвіта, що мали свою віддїльну історию. Прямим і близшим по місцевости продовженєм Сильвестрового літописного збірника була літопись, що займала ся переважно киівськими подіями; написали її в Києві ріжні літописцї, що зміняли ся оден за другим. Літопись ся зве ся „киівською"; вона займає часи Мономаха, іде через цїле XII. столїтє і перериває ся на подіях перших літ XIII. столїтя. В часах Мономаха багато мабуть переложено з византийської літератури, як доказують рукописи, що случайно зберегли ся і відносять ся іменно до кінця XI-го і початку XII-го столїтя. З нашої первісної літописи видно, що Русини письменні могли читати в своїм язицї Старий Завіт і житя ріжних сьвятих. — Тодїж за прикладом византийських житєписцїв почали складати житя руських людий, котрих поважали за сьвятість житя й смерти. Тоді вже було написане житє перших основників печерського монастиря: Антонїя і Теодозия, і преподобний Нестор, Печерський літописець, дав почин Патерикови або збірникови житий печерських сьвятих. Твір сей доповнювано опісля новими додатками і він став відтак любимою книжкою до

[1]) Найновійші досліди виказали, що автором Начальної літописи (Повѣсть временныхъ лѣтъ) був преп. Нестор. (А. Шахматовъ, Несторъ Лѣтописецъ, Літер. наук. Збірник „Привіт І. Франкови", Львів 1916, II., стор. 31—53).

читаня у набожних людий. В ту добу написав житя сьв. Ольги і сьв. Володимира монах Яків, тодїж зложено дві ріжні від себе повісти про смерть князїв Бориса й Глїба, з котрих одну приписують томуж монахови Якову. Ровесник Мономахів, київський митрополит Никифор, родом Грек, лишив нам одно Слово і три Послания: з тих два звернені до Володимира Мономаха, а між тими одно „обличительне“ проти латинян. Тодї вже наконечно виробив ся роздїл Церков; було вороговане між письменниками одної і другої Церкви і Греки старали ся впоїти Русинам свою ненависть і злобу до західної Церкви. Другий ровесник Мономахів, ігумен Данило, відбув подорож у Єрусалим і лишив по собі опис тої подорожи.

Неперечно, крім оригінальних первотворів і перекладів властивого релїгійного письменьства, було тодї на Руси ще поетичне письменство, що мало менше-більше прикмети давного поганьства. В случайно збереженім поетичнім памятнику з кінця XII-го столїтя: „Слово о полку Ігоря“ згадує ся про сьпівця Бояна, що сьпівав про події старовини і між іншим про події XI-го столїтя; з деяких признак можна припустити, що Боян сьпівав також про походи Мономаха на Половцїв. Сего Бояна так поважали, що потомство прозвало його Соловієм старинних часів. — Сам Мономах написав „Поуку своїм дїтям“ або так звану „Духовную“. В нїй Мономах розказує подрібно події свого житя, свої походи, свої лови на диких коний (зубрів?), диких кабанів, турів, лосів, медведїв, — свій образ житя, занятя, в котрих добачаємо невтомну дїяльність. Мономах дає дїтям пораду, як поводити ся. Сї поради, крім загальних християнських моральних наук, піддержувані многими випискаами з сьвятого письма, доказують начитаність автора і містять у собі багато важних черт, як личного характеру Мономаха, так і його віку. Він зовсїм не каже князям карати смертю кого небудь. Колиб провинник навіть заслужив кару смерти, говорить Мономах, то й тодї не треба губити душі. Видно, що князї тодїшні не окружали ся царською величю і були доступні для всїх, що мали до них дїло: „Най не посьміють ся ті, що приходять до вас, з дому вашого анї обіду вашого“. Мономах навчає дїтий все робити самим, у все вглядати, і не здавати ся

на тіунів і отроків. Він завіщає їм, щоби самі судили і боронили вдів, сиріт та вбогих, не позволили сильним губити слабих, приказує, щоби кормили і поїли всїх прихожих. Гостинність вважає він першою чеснотою: „Більше всего шануйте гостя, відкіляб він нї прийшов: чи посол, чи знатний чоловік, чи простий, всїх гостїть їдою і питєм, а коли можна й подарками. Сим вславить ся чоловік по всїй землї". Він приказує їм відвідувати хорих, віддавати останню прислугу вмерлим, зважаючи на те, що всї смертні, привитати кождого на зустріч добрим словом, любити своїх жінок, та не давати їм над собою власти, шанувати старших як вітців, а молодших як братів, удавати ся до духовних о благословеньство і зовсїм не чванити ся своїм станом, зважаючи на те, що все поручив їм Бог на короткий час, і не зберегати в землї богатств, бо се великий гріх. Що до війни Мономах рає дїтям не здавати ся на воєвод, самим поставляти сторожу і не бенкетувати та не висипляти ся в походї; підчас сну не здіймати з себе зброї, а в переходї скрізь руські землї нїколи не позволяти, щоби військо робило пакости людям по селах або нищило хлїб на полях. Наостанку, він каже їм вчити ся й читати і наводить яко приклад вітця свого Всеволода, що сидячи дома вивчив ся пять язиків.

Мономах умер коло Переяслава в любимій церкві, збудованій на Альтї 19. мая 1125-го р., в сїмдесять другім роцї житя. Тїло його перевезено в Київ. Сини і бояри понесли його до сьв. Софії, де його й поховали. Мономах лишив по собі память доброго князя. „Всї лихі думки ворогів — говорить лїтописець — Бог дав під його руки; вистачений добрими звичаями, славний побідами, він не величав ся, не чванив ся, по заповіди Божій добро чинив ворогам своїм і безмірно був милосерний для старців і вбогих, не щадив свого майна, а все роздавав убогим". Монахи славили його за побожність і за щедрість монастирям. Ся добродушність, злучена з рішучою дїяльностю і розумом, винесла його так високо і в очах людий сучасних і в памяти нащадків.

Мабуть народні епічні пісні про часи київського князя Володимира „Красное Солнишко", так звані билини Волсдимирового циклю, відносять ся не до одного Володимира

Сьвятого, але й до Мономаха, так що в поетичній памяти народу сї дві особи злили ся в одну. Наш погляд потверджує ось яка подія: в Новгородській лїтописи під 1118-им роком Володимир з сином своїм Мстиславом, князем новгородським, завізвав за безлад і грабіж з Новгорода сотського Ставра і посадив його в тюрму з деякими провинниками, новгородськими боярами. Між билинами Володимирового циклю єсть одна билина про Ставра боярина, котрого київський князь Володимир засадив у погріб (тюрмами тодї були погреби [пивницї]), але Ставра визволила його жінка, переодївши ся в мужеську одїж. Імя Володимира Мономаха так поважали нащадки, що опісля склала ся казка, начеб то византийський імператор прислав йому знаки царського достоїньства, вінець і коронацийний плащ, і кілька столїтий спісля московські царі вінчали ся вінцем, що називали „шапкою“ Мономаха.

Розбираючи все безпристрастно, треба примітити, що Мономах у своїх поуках і у виїмках лїтописцїв (де про него згадка) являє ся більш бездоганним і добродушним, як у своїх поступках, в котрих проглядають хиби часу, вихованя і товариства, посеред котрого він жив. Такий на пр. поступок з двома половецькими князями, убитими з нарушенєм даного слова і прав гостинности. Завіщаючи синам здержливість у війні і людяність, сам Мономах однако мимоходом признає ся, що при занятю Миньска, в котрім він мав участь, не лишено при житю анї челядина, анї скотини. Наостанку він хоч і дбав про руську землю, але й себе не забував і, караючи князїв дїйсно винуватих, відбирав їх удїли і віддавав своїм синам. Та все він в істориї мати ме велике значінє, що живучи в суспільности, котра ледво що виходила з варварства, повертаючи ся в такім товаристві, де всякий гонив ся за вузкими своєкористними цїлями, ще майже не розуміючи сьвятости права й договору, оден Мономах держав знамено спільної для всїх правди і збирав для сеї суспільности сили руської землї.

V.

Князь Андрій Боголюбський.

В другій половинї XII-го столїтя в Ростовсько-Суздальській землї появляють ся зароди того ходу подїй, що розвинув ся і усталив ся вже під впливом татарського забору. Наш давний лїтописець, перелїчуючи вітки словянсько-руського племени, вказує на Полян, Деревлян, Сїверян і т. д., але, говорячи вже по переказу про подїї IX-го і X-го столїтя, залїчає в склад руського сьвіта Мерю, околицю заселену фінським племенем тоїж назви, що займала обшир нинїшних ґубернїй: володимирської, ярославської, костромської і части московської і тверської; на рівнї з тим народом ставить суплемінні й сусїдні йому племена: Мурому на південь від Мери і Весь на північ від тоїж Мери по бігови Шексни і около Білоозера. Вже в незапамятні часи словянські поселенцї заходили в околицї тих народів і поселяли ся там, як то показують словянські назви го́рода Ростова в землї Мери і Білоозера в землї Веси. Жаль, що не знаємо ходу словянського населюваня в сих землях; неперечно, що вона з принятєм християньства змагала ся, повставали го́роди з руськими населенцями, а самі туземцї приймаючи християньство теряли разом з поганьством свою народність і постепенно зливали ся з Русинами, деякіж покидали свою давну вітчину і утїкали дальше на схід. Недавні розкопки могил заходом ґр. Уварова в землї Мери показують, що поганьство і давна народність вже вигасали в XII-ім столїтю, а бодай пізнїйші могили з признаками мерянської народности можна віднести до сеї доби. Після письменних памятників в XII-ім столїтю стрічаємо в сих місцях значне число го́родів неперечно руських: — Ростов, Суздаль, Переяслав-Заліський, Дмитрів, Углич, Зубцїв, Молога, Юрїв, Володимир, Москву,

Ярославль, Галич-Мерський, Городець і и. Неспокої в південній Руси спонукали єї тамошних населенців переселяти ся в сю околицю. Нарід Мери стояв на низькім ступні просьвіти, не творив самостійного політичного тїла і при тім не був воївний, як показує лихе оружє в його могилах; тому він легко підчиняв ся власти і впливови Руси. В сїм-то краю, котрий заселювали приходці з ріжних словянсько-руських земель, творила ся нова вітка словянсько-руської народности, що дала почин московському народови; ся вітка в дальшій добі історії обняла всї інші народні вітки в руській землї, богато з них зовсїм загорнула і злила з собою, а інші вітки підчинила своєму впливови. Недостача сьвідоцтв про хід руського заселюваня в сїм краю становить в нашій історії вельми важну прогалину, котрої нїчим заступити. При всїм тім однак можна вже і у давних часах замітити сї прикмети, що взагалї становили віддїльні признаки московської народности: скупленє сил у власній землї, напрям розширити свої оселї і підчинити собі інші землї. Се пробиває ся вже в історії борби Юрия суздальського за Київ з Ізяславом Мстиславичем. Се був перший почин напряму підчинити руські землї першеньству східно-руської землї. Юрий хотїв утвердити ся в Києві, тому що, очивидно, не радо проживав у східній сторонї; та коли розберемо значінє тогочасних подій, то побачимо, що вже тодї разом з тим лучив ся напрям руських поселенців суздальської землї володїти в Києві. Се видно з того, що Юрий після овлади Києвом держав ся в нїм з підмогою Суздальців, що з ним прийшли. Київляни гледїли на князюванє Юрия, як на чуже володарство, а опісля по смерти Юрия в 1157 р. поубивали всїх Суздальців, котрим Юрий поручив управу краю. Опісля син Юрия Андрій не думав вже переселяти ся в Київ і хотїв оставати в суздальській землї, володїти Києвом і иншими руськими землями таким робом, щоби суздальська земля обняла передове становище, як перше Київ. Від Андрея починає визначати ся яркими чертами самостійність суздальсько-ростовської землї і разом з тим напрям до передованя в руськім сьвітї. В сю добу виступив у перший раз на історичне видно́ московський нарід. Андрій був першим московським князем; він своєю дїяльностю дав почин і показав взорець своїм

нащадкам; вони-то мали при обставинах прихильних довершити тото, що зазначив їх предок.

Андрій родив ся в суздальській або докладнїйше в ростовсько-суздальській землї, там прожив він дитинний вік і першу молодість, там відобрав він перші враженя, після котрих склали ся у него погляди на житє і понятя. Доля кинула його у вир безвихідних усобиць, що відбували ся у Південній Руси. Після Мономаха, що був князем київським з вибору землї, князювали в Києві оден за другим два сини його, Мстислав і Ярополк; спору в них за землю не було, і їх можемо залїчити до справдешних земських вибраних князїв, як і їх вітця, тому що Київлянам дорога була память Мономаха і вони любили його синів. Але в 1143 роцї чернигівський князь Всеволод Ольгович вигнав третього Мономахового сина, слабого і неспосібного Вячеслава, і оружно заволодїв Києвом. Сим відкрила ся дорога до безконечного неладу в Південній Руси. Всеволод держав ся в Києві з підмогою своїх Чернигівцїв. Він хотїв обезпечити для свого роду Київ: Всеволод предложив Київлянам вибрати брата його Ігоря. Київляни мимоволї згодили ся. Та як тілько Всеволод умер, в 1146 р., Київляни вибрали собі князем сина старшого Мономаховича, Ізяслава Мстиславича, а Ігоря зложили. Колиж за Ігоря підняли війну його брати, Київляни убили прилюдно Ігоря, дарма що він вже відцурав ся сьвіта і вступив у печерський монастир.

Ізяслав щасливо справив ся з Ольговичами, та проти него підняв ся новий невсипучий суперник, дядько його, князь суздальський Юрий Довгорукий, молодший син Володимира Мономаха. Почала ся довголїтна борба і в сїй борбі брав участь Андрій. Справи замотували ся так, що здавало ся, усобицї не буде кінця. Київ кілька разів переходив то в руки Ізяслава, то в руки Юрия; Київляни зовсїм збили ся з дороги: впевняють Ізяслава, що готові умирати за него, а відтак перевозять Юрия через Днїпро до себе і приневолюють Ізяслава втїкати; приймають до себе Юрия, опісляж зносять ся з Ізяславом і призивають його до себе, а виганяють Юрия; та взагалї легко уступають всякій силї. Київляни не зважаючи на таку непостійність, вимушену обставинами, незмінно любили Ізяслава

і ненавидїли Юрия з його Суздальцями. Підчас тої усобиці Андрій нераз показував хоробрість у битвах, та нераз намагав ся довести до згоди між роздратованими суперниками, але все було безуспішно. 1151 р., коли Ізяслав на час осягнув рішучу перевагу, Андрій вговорював вітця, щоби переселив ся в суздальську землю, і спішив ся сам перше від него переселити ся до сего краю — у Володимир-на-Клязмі, пригород, що дав йому отець яко удїл. Але Юрий нїзащо не хотїв лишити Південної Руси, знов зачав добивати ся Києва, наостанку в 1154 р. заволодїв ним і посадив Андрея у Вишгородї. Юрий бажав мати того сина близько себе, здає ся тому, щоби передати йому київське князюванє, і в тій цїли він призначив віддалені від Києва гóроди Ростов і Суздаль меншим своїм синам. Та Андрея не манили нїякі надії в Південній Руси. Андрей був стількож хоробрий, скілько й розумний, стількож вирахований у своїх намірах, скілько й сьмілий у виповненю. Він був дуже жадний влади, щоби міг погодити ся з тодїшним станом в Південній Руси, де доля князя постійно залежала і від забагів інших князїв і від примхи дружин і гóродів. Крім того сусїдство Половцїв не давало і на будуче нїякої поруки на установу порядку в Південній Руси, тому що Половцї були добрим орудєм князїв, котрі задумували силою добивати ся гóродів. Андрій рішив ся самовільно утечи на все в суздальську землю. Крок був важний; сучасний лїтописець вважав се потрібним особливо замітити, що Андрій рішив ся на то без вітцївського благословеня.

У Андрея, як видно, доспіла тодї думка не тілько віддалити ся в суздальську землю, але утвердити в нїй осередок, з котрого можноб правити руськими справами. Лїтопись говорить, що з ним були в порозуміню його своякй, бояри Кучкови. Думаємо, що він мав тодї багато сторонників як в суздальській землї, так і в київській. Се перше видно з того, що в ростовсько-суздальській землї любили його і скоро опісля оказали сю любов, настановляючи його князем по виборі; про се друге сьвідчать признаки значного переселеня населенцїв київської землї в суздальську. Але Андрій, що поступав в сім случаю проти вітцївської волї, був приневолений осьвятити свої

поступки в очах народу яким небудь правом. До сеї пори в почутю Русинів для князїв єствувало двояке право — походженя і вибору, але оба ті права перепутали ся і втеряли значінє, особливо в Південній Руси. Князї, мимо всякого старшиньства по родї, добивали ся княжих столів, а вибиранє перестало бути однодушним вибором всеї землї і залежало від воєнної товпи — від дружини, так що в самім дїлї удержувало ся ще тілько одно право — право бути князями на Руси особам з Рурикового дому. Але який князь мав де князювати, для того вже не було нїякого іншого права крім сили й успіху. Треба було установити нове право. Андрій найшов його; се було висше пряме благословенє релїгії.

Був у Вишгородї в женськім монастирі образ Пр. Богородицї, привезений з Царгороду; після переказу малював його сьв. євангелист Лука. Розказували про него чуда, говорили між іншим, що, поставлений під стїною, образ сей в ночі сам відходив від стїни і ставав посеред церкви, неначе показуючи, що бажає перейти в інше місце. Взяти його явно не було можна, тому що населенцїб на се не позволили. Андрій задумав крадькома взяти його, перенести в суздальську землю, дарувати таким робом сїй землї сьвятиню поважану на Руси і тим зазначити, що над сею землею спочиває особливе благословенє Боже. Підмовивши сьвященика женського монастиря Миколая і диякона Нестора, Андрій забрав у ночі чудотворний образ з монастиря і разом з княгинею і помічниками своїми зараз опісля утїк в суздальську землю. Підчас подорожи того образу в суздальську землю дїяли ся чуда: в дорозї уздоровляв він хорих. Андрій мав на думцї підняти город Володимир висше старших городів Суздаля і Ростова, та він держав сю думку до часу в тайнї, тому переїхав через Володимир з образом і не лишив його там, де він опісля по його думцї мав бути. Та не хотїв Андрій везти його нї в Суздаль нї в Ростов, тому що після його думки не треба було тим городам давати першеньства. Десять верст від Володимира в дорозї до Суздаля стало ся чудо: конї під образом нараз станули; запрягають інших сильнїйших, і ті не могуть рушити воза з місця.

Князь задержав ся; розпняли шатро. Князь заснув а рано оповістив, що йому являла ся у снї Божа Мати з грамотою в руках і наказала не везти єї образу в Ростов, а поставити його у Володимирі, на тім же місцї, де приключив ся сей привид, покласти камінну церкву в імя Різдва Богородицї і оснувати при нїй монастир. В память такого привиду живописано образ, що зображав Божу Матїр в такім видї, як явила ся Андреєви з грамотою в руцї. Тодї на місцї привиду заложено село, назване Боголюбовим. Андрій поклав там богату камінну церкву; єї наряди і образи були украшені дорогоцїнними камінями і ро́зпусткою (емайлю), стовпи і двері блищали позолотою. Там поставив він тимчасом образ; на рамах, для него споруджених Андреєм, було 15 фунтів золота, багато жемчуга, дорогоцїнного каміня і срібла.

Село Боголюбово, заложене Андреєм, стало любим місцем його побуту і від тогож пішло в історії прозвище Боголюбського.

Не знаємо, що робив Андрій до смерти вітця, та неперечно він в тім часї справував ся так, що догодив усїй землї. Коли отець умер в Києві по бенкетї у якогось Петрила, 15-го мая 1157 р., Ростовцї і Суздальцї з усею землею вибрали однодушно Андрея князем усеї своєї землї і таким робом нарушили заповіт Юрия, що призначав Ростов і Суздаль молодшим синам. Та Андрій не поїхав нї в Суздаль, нї в Ростов, а оснував свою столицю у Володимирі, поклав там величаву церкву Успеня Богородицї з позолоченим верхом[1]) з білого каменя, привезеного водою з Болгарії. В тій церквї поставив він взятий з Вишгорода образ, що з того часу почав звати ся Володимирським.

З того часу Андрій явно зазначив свій намір вчинити Володимир, що доси був тілько пригородом, головним го́родом усеї землї і поставити його висше старих го́родів, Ростова і Суздаля. Андрій памятав про се, що в старих го́родах були старі перекази й привички, котрі обмежали

[1]) Після одних вістий була одна баня, після інших — пять; се перше правдоподібнійше, тому що в тих часах ставлено звичайно церкви з одним верхом.

власть князя. Ростовці і Суздальці вибрали Андрея на вічі. Вони вважали власть князя низше своєї вічевої власти; живучи в Ростові або Суздалї міг Андрій дізнавати опору і був би приневолений іти під лад городянам, що гордили ся своїм старшиньством. Навпаки у Володимирі, котрий завдячував йому своє вивисшенє, своє нове старшиньство над землею, воля народна мала йти рука в руку з волею князя. Го́род Володимир, перше малий і незначний, сильно розріс ся і населив ся за Андрея. Населенці його були найбільше переселенці, що зайшли до Андрея з Південної Руси на нову оселю. На се ясно вказують назви урочищ у Володимирі; там були ріка Либедь, Печерний го́род, Золоті Ворота з церквою над ними, як у Києві, і Десятинна церква Богородиці. Наслїдуючи Київ дав Андрій церкві, що поклав у Володимирі, десятину із своїх стад і з торгу і крім того го́род Гороховець і села. Андрій ставив багато церков, закладав монастирі і не жалував видатків на украшенє храмів. Крім церкви Успения, що дивувала сучасних людий величностю і блеском іконостаса, сьвічників, стїнною живописю та богатою позолотою, він поклав у Володимирі монастирі Спаський, Вознесенський, соборну церкву Спаса в Переяславі, церкву сьв. Теодора Стратилата, котрому приписував своє спасенє підчас одної битви, коли разом з вітцем брав участь у княжих усобицях на полудні; також поставив церкву Покрови при устю Нерли і багато інших камінних церков. Андрій спроваджував до того митців з Заходу, а між тими стало розвивати ся і руське мистецтво, так що за Андреєвого наслїдника руські митці вже без помочи чужоземців ставили і живописали свої церкви.

В ставленю богатих церков пробиває ся як добробит краю, так і полїтичний хист Андрея. Кожда нова церква була важною подїєю, що розбуджувала увагу народу і повагу для єї основника. Андрій розумів, що духовеньство становило тоді одиноку просьвічену силу, і умів приєднати любов його, а тим самим скріпляв свою власть у народі. В житю видавав ся він ровесникам набожним і богочестивим чоловіком. Його все можна були видїти в церкві, як він молив ся, як проливав слези жалю і голосно зітхав. Хоч його княжі туіни а навіть духовні, котрим він сприяв,

позваляли собі грабити й інші лиха чинити, але Андрій прилюдно роздавав милостиню убогим, кормив черців і за то чув, як похвалювали його християнське милосердє. Часто по ночах він входив до церкви, сам засьвічував сьвічки і довго молив ся перед образами.

В тих часах залїчали до благочестивих подвигів князя, що становили його славу, також війни його з невірними. В сусїдстві з волостю Андрея, над Волгою, було царство Болгарське. Болгари, нарід фінського, або імовірнїйше мішаного племени, ще в десятім столїтю приняли мугаме-даньство. Вони давно вже жили в незгодї з Русинами, набігали на руські краї і руські князї нераз ходили бити ся з ними: такі бої вважали богоугодним дїлом. Андрій два рази воював з тим народом і перший раз виправив ся з військом проти него в 1164 р. Він взяв з собою сьв. образ Богородиці, привезений з Вишгороду; духовеньство йшло пішки і несло образ під знаменами. Сам князь і цїле військо перед походом приймало сьв. тайни. Похід скінчив ся вдачно; князь болгарський утїк; Русини взяли го́род Ібрагимів (в наших лїтописях Бряхимів). Князь Андрій і духовні приписували сю побіду чудотворній силї образу Богородиці; подію сю поставлено рядом з многими чудами, що походили від того образу, і на спомин тогож установлено празник з водосьвяченєм, що й доси відбуває ся 1-го серпня. Патриярх царгородський тим радше потвердив сей празник, бо припадав разом з празником грецького імператора Мануіла, що побив Сараценів, а побіду сю приписували чудотворній силї животворящого хреста і хоругви із зображенєм Христа Спасителя.

Але не так прихильний бажаню Андрея був патриярх Лука Хризоверх, коли Андрій звернув ся до него з просьбою, щоби посьвятив митрополитом для Володимира свого любимця Теодора. Сею новою установою хотїв Андрій рішучо підняти у гору Володимир, що залежав від ростовської епархії; тоді Володимир не тілько став би висше Ростова і Суздаля, але набрав би ще передового духовного значіня в радї руських го́родів інших земель. Але патриярхи після давного звичаю східної Церкви не легко і не зразу годились на всякі зміни в порядку церковної управи. І сим разом не згодив ся патриярх на таку важну

переміну, тим більше, що ростовський епископ Нестор ще жив і утік тоді в Царгород перед Андреєм, котрий його не любив і прослїдував. По кількох лїтах однако, 1168 р., любимець Андрея Теодор поїхав у Царгород і випросив собі посьвяченє хоч не на митрополита, то на епископа ростовського. Він хоч вважав ся ростовським, але на бажанє Андрея мав жити у Володимирі, позаяк на се позволив патриях. Таким робом його любимий Володимир, хоч не міг у духовній управі одержати того першеньства на Руси, приналежного Києву, а всеж ставав висше Ростова, яко місце побиту епископа. Як Андрій нїзащо мав Київ, так і любимець його Теодор згордїв, що не хотїв знати київського митрополита: він не поїхав до него за благословенєм а вважав, що доволї йому поставленя в епископи від патриярха. Але сим нарушив він давний порядок на Руси, отже володимирське духовеньство не хотїло його слухати; нарід ворушив ся. Теодор замкнув церкви і заборонив відправляти богослуженє. Коли вірити лїтописям, то Теодор з тою метою, щоби силою приневолювати до послуху його верховній власти, позваляв собі страшенні варварства: мучив непокірних ігуменів, монахів, сьвящеників і простих людий, виривав їм бороди, відрубував голови, випікав очи, вирізував язики і забирав майно у своїх жертов. Хоч лїтописець і говорить, що він поступав таким робом не слухаючи Андрея, котрий його посилав висьвятити ся у Київ, то годї припустити, щоби все то могло дїяти ся під управою такого властилюбного князя проти його волї. Коли подібні варварства не пересадні, то могли вони дїяти ся тілько за відомостю Андрея, а бодай Андрій дивив ся крізь пальцї на провини свого любимця і пожертвував його тілько тодї, коли побачив, що народне зворушенє змагає ся і може мати небезпечні наслїдки. Якби се нї було, Андрій післав наостанку Теодора до київського митрополита, котрий велїв лиходїєви відрубати праву руку, відрізати язик і виколоти очи. Се — після византийського звичаю.

Андреєви не вдало ся поставити свій Володимир у церковних відносинах на ступінь митрополії. Та Андрій в тім зглядї зазначив уже рано се, що склало ся опісля за його наслїдників.

Андрея посадила на князюванє уся земля з ущербом прав менших братів, що мали князювати там після заповіту вітцівського. Рішучий у своїх справах Андрій випередив всякі з їх боку змаганя до усобиць, разом вигнав своїх братів Мстислава, Василька, осьмилїтного Всеволода (1162) і прогнав від себе двох племяників Ростиславичів. Брати разом із своєю матерю, грецькою царівною, виправили ся в Грецию, де грецький імператор Мануіл приняв їх дуже радо. Се вигнанє не тілько не було подїєю противною землї, але навіть у лїтописях се приписують неначеб земській волї. Андрій виганяв також бояр, котрі не здавали ся йому зовсїм вірними. Такі способи скупляли в його руках єдину власть над усею ростовсько-суздальською землею і тим самим давали сїй землї значінє найсильнїйшої між руськими землями, тим більше, що була вільна від усобиць і спокійна в тім часї від усякого нападу зза границї. Та з другого боку сими способами Андрій призбирував собі щораз більше ворогів, що були готові при нагодї погубити його всяким можливим робом.

Взявши у свої руки власть у ростовсько-суздальській землї, Андрій зручно користував ся усїма обставинами, щоби показати своє першеньство у всїй Руси; вдаючи ся в усобицї в інших руських землях, він бажав, рішати їх по своїй волї. Головною і постійною цїлю його дїяльности було понижити значінє Києва, позбавити давного старшиньства над руськими го́родами і перенести се старшиньство на Володимир, а разом з тим підчинити собі вільний і богатий Новгород. Він добивав ся того, щоби після свого бажаня віддавати ті два важнїйші го́роди з їх землями тим князям, котрих він схоче посадити на князюванє і котрі з вдяки за се будуть признавати його старшиньство. Коли по смерти Юрия Довгорукого повстав спір о Київ між чернигівським князем Ізяславом Давидовичем і Ростиславом, братом Ізяслава Мстиславича, Андрій опікував ся Ізяславом, хоч перше сей князь був ворогом його вітця. В 1160 р. він зїхав ся з ним на Волоцї і задумав вигнати Ростиславового сина Сьвятослава з Новгороду. В Новгородї вже від кількох лїт був нелад; закликали і виганяли то тих, то інших князїв. Недовго перед тим, ще за Юрия, князювали там брат Андрея Мстислав. В 1158 р. Новго-

*

родцї вигнали його і закликали синів Ростислава, Сьвятослава і Давида: першого посадили в Новгородї, другого в Торжку, але й проти них скоро утворило ся в Новгородї неприязне сторонництво. Надіючи ся помочи від того сторонництва, Андрій післав у Новгород таку жадобу: „Най буде вам відомо, що я бажаю добивати ся Новгорода добром або злом; щоб ви цїлували менї хрест, що хочете мати мене своїм князем, а менї вам добра бажати". Такий відклик скріпив зворушенє в Новгородї, часто стали збирати ся бурливі віча. Спершу Новгородцї, ведені прихильниками Андрея, колотили ся тому, що Новгород удержує разом двох князїв і домагали ся вигнати Давида із Торжка. Сьвятослав сповнив їх волю і вислав брата з новгородської землї, але й потім противники його не дали Сьвятославови супокою, підбурювали проти него нарід і довели до того, що товпа спіймала Сьвятослава на Городищу і відослала під сторожею в Ладогу; його жінку замкнули в монастир сьв. Варвари; закували княжих дружинників, майно їх заграбили, а відтак післали просити у Андрея сина на князюванє. Андрій дбав, щоби їм по змозї давати не тих князїв, яких вони домагати-муть ся, а тих, котрих він сам їм дати схоче. Андрій післав їм не сина, а свого племяника Мстислава Ростиславича. Але в слїдуючім роцї (1161), коли Ростислав побив і убив Ізяслава Давидовича і укріпив ся в Києві, Андрій погодив ся з ним і велїв Новгородцям взяти знов до себе на князюванє того Сьвятослава Ростиславича, котрого вони недавно вигнали і притім, як виражає ся лїтописець, „на всїй волї його". Андреєви очивидно було все одно, чи сей, чи інший князь князювати-ме в Новгородї, щоби тілько сей князь був посаджений з його руки, та щоби таким способом для Новгородцїв війшло в звичай приймати князїв від суздальського князя. В 1166 р. умер київський князь Ростислав, чоловік уступчивий, що під конець погодив ся з суздальським князем і йому догоджував. Київським князем вибрали Мстислава Ізяславича. Крім того, що сей князь був сином ненависного Андреєви Ізяслава Мстиславича, з котрим так завзято боров ся його отець, Андрій сам ненавидїв сего князя, але й Мстислав був не з таких, щоби догоджувати кому небудь, хтоб тілько задумав показати над

ним власть. У покійного Ростислава було пять синів: Сьвятослав, що князював у Новгородї, Давид, Роман, Рурик і Мстислав. Спершу Мстислав Ізяславич жив з тими своїми стрийними братами в згоді, та потім на велику радість Андрея між ними приязнь стала розривати ся. Почало ся задля Новгорода. Новгородцї як і перше не погодились із своїм князем Сьвятославом і вигнали його, а відтак післали до київського Мстислава просити в него сина. Мстислав, не бажаючи колотнечі з Ростиславичами, зволїкав з рішенєм. Тимчасом зневажений Сьвятослав удав ся до Андрея; за Сьвятославом стали смоленські князї, його брати. З ними злучили ся і Полочани, що перше не були в згоді з Новгородом. Тодї Андрій рішущо зажадав від Новгородцїв, щоби вони знов приняли вигнаного Сьвятослава: „Не буде нам іншого князя крім сего“, велїв він їм сказати і прислав на поміч Сьвятославови і його союзникам військо проти Новгорода. Союзники спалили Новий Торг, спустошили новгородські села і перетяли звязь Новгорода з Києвом, щоби не дати Новгородцям зійти ся з Мстиславом київським. Новгородцї почули зневагу своїх прав, побачили, як дуже напосїли ся на їх свободу, розпалили ся і не тілько не здали ся на домаганє Андрея, але убили посадника Захария і деяких інших, сторонників Сьвятослава, за тайні зносини з сим князем, вибрали іншого посадника іменем Якуна і найшли нагоду сповістити про все Мстислава Ізяславича і ще раз просили у него сина на князюванє. В тім часї як раз вспіли київські бояри Бориславичі роздвоїти Мстислава з двома Ростиславичами Давидом і Руриком[1]). Коли вслїд за тим

[1]) Суперечка почала ся з того, що слуги Ростиславичів украли Мстиславові коні і наложили на них свої знаки. Бояри Бориславичі, Петро і Нестор, впевнили Давида, що Мстислав з пімсти за се хоче, прикликавши їх на обід, взяти під сторожу. По якімсь часї Мстислав справдї запросив на обід Давида і Рурика. Сї князї з намови бояр зажадали насамперед, щоби Мстислав цїлував хрест, що їм не вдїє нїякого лиха. Мстислав обидив ся; обидила ся за него й дружина його: „Не годить ся тобі хрест цїлувати — говорили його дружинники — ; без нашої відомости тобі годї було нї задумувати, нї чинити то, що вони говорять, а ми всї знаємо твою щиру любов до братів, знаємо, що ти правий перед Богом і людьми. Пішли до них і скажи: я цїлую хрест на се, що не задумував нїякого лиха проти

Новгородці знов прислали до Мстислава просити сина, він вже не вагав ся і післав до них сина свого Романа. Ростиславичі по сій події стали явними ворогами Мстислава. Андрій зараз і покористував ся тим, щоби йти на Мстислава. Рязанські і муромські князї вже перше були з Андреєм у згоді, злучені війною проти Болгар. Полочани війшли з ним у союз з ворогованя проти Новгорода; на Волинї був його союзником дорогобужський князь Володимир, дядько Мстислава, давнїйший його суперник за Київ. Андрій тайно зніс ся з князями сївєрськими Олегом і Ігорем; в Переяславі руськім князював брат Андрея Глїб незмінно йому вірний; з Глїбом був також другий брат, молодий Всеволод, що вернув з Царгорода і дістав князюванє в Остерськім Городці в Південній Руси. Всего, таким способом, було до 11 князїв з дружинами і ратниками. Суздальським військом проводив син Андрея Мстислав і боярин Борис Жидиславич. На боцї Мстислава був брат Андрея Михайло, що князював у Торжку; не знаючи, що проти него зброять ся, Мстислав Ізяславич вислав його з Берендїями на поміч синови в Новгород; та Роман Ростиславич перетяв йому дорогу і взяв його в полон.

Підручники Андрея зійшли ся з військами ріжних руських земель у Вишгородї і з початком марця заложили стан під Києвом, близько кирилівського монастиря, і розсуваючи ся окружили весь го́род. Загально Києвляни нїколи і перше не видержували осади і здавали ся звичайно князям, що приходили добувати Києва силою. І тепер вони видержали тілько три днї. Берендії і Торки, що стояли за Мстиславом Ізяславичем, склонні були до зради. Коли вороги стали сильно напирати з заду на Мстислава Ізяславича, київська дружина сказала йому: „Чого, княже, стоїш, нам їх не перемогти.“ Мстислав утїк до Василева, не вспівши взяти з собою жінки й сина. За ним гнали і стріляли. Києва добули 12. марця, в середу другої не-

---

вас, тілько ви менї видайте того, що на мене лихословить.“ Обі сторони цїлували на се хрест, але Давид потім не сповнив бажаня Мстислава. „Коли я видам тих, що менї говорили — сказав він —, то опісля менї нїхто нїчого не скаже“. Звідтіль і остигли взаємини між Мстиславом і Ростиславичами.

дїлї посту 1169 р., і цїлий розграбили і спалили в двох днях. Не щадили нї старих, нї малих, нї полу, нї зросту, нї церков, нї монастирів. Запалили навіть печерський монастир. Вивезли з Києва не тілько приватне майно, але й образи, ризи і дзвони. Така жорстокість буде нам зрозуміла, коли згадаємо, як перед дванайцяти лїтами Київляни повбивали у себе всїх Суздальцїв по смерти Юрия Довгорукого; певно між Суздальцями були люди, що мстили ся тепер за свою рідню; що до Чернигівцїв, то вони давно ворогували на Київ, а се вороговане змагало ся від довгої вражди між Мономаховичами й Ольговичами.

Андрій діпняв своєї цїли. Давний Київ втеряв своє вікове старшиньство. Колись го́род богатий, заслужив собі у чужоземцїв, що його звідували, назву другого Константинополя, та вже й перше усе теряв свій блеск через усобицї, а тепер його ограбили, спалили, позбавили много населенцїв, поубивавши або позабиравши в неволю, обсьміяли і збезчестили інші руські землї, неначеб мстили ся на нїм за його прежнє володарство над ними. Андрій посадив в нїм свого покірного брата Глїба, з наміром на будучину настановляти там такого князя, якого йому схоче ся дати Києву.

Справивши ся з Києвом, Андрій по черзї хотїв справити ся і з Новгородом. Ті самі князї, що ходили з ним на Київ, з тими самими військами, що знищили давну столицю руської землї, пішли на північ, щоби приготовити таку саму долю й Новгородови, яка довела ся Києву. „Не будемо говорити — розправляє суздальський лїтописець, прихильний Андреєви і його полїтицї, — що Новгородцї праві, що вони здавна від прародичів князїв наших вільні; а колиб і так було, то хибаж прежні князї казали їм ломати хрестне цїлуване і сьміяти ся з внуків їх і правнуків?“ Вже в трех церквах новгородських на трех образах плакала Пресьв. Богородиця: вона привидїла лихо, що збирало ся над Новгородом і його землею; вона молила Сина свого не передавати Новгородцїв погибели як Содому і Гомору, але помилувати їх як Ниневитян. Зимою 1170 р. явило ся грізне військо під Новгородом — Суздальцї, Смольняни, Рязанцї, Муромцї і Полочани. Протягом трех днїв вони взносили остроги коло Новгорода, а четвертого

дня почали приступ. Новгородці били ся хоробро, але відтак стали слабнути. Вороги Новгорода, надіючи ся побіди, заздалегідь наперед ділили між собою жеребом новгородські улиці, жінки і діти новгородські, подібно як се вчинили з Київлянами; але в ночи з вівтірка на середу другої неділі посту — як оповідає переказ — новгородський архієпископ Іван молив ся перед образом Спаса і учув голос від образу: „Іди на Ілиїну улицю в церкву Спаса, возьми образ Пресьв. Богородиці і винеси на забороло стїни і вона спасе Новгород". На другий день Іван з Новгородцями винїс образ на стїну у Загородного кінця між Добриниою і Пруською улицею. Туча стріл посипала ся на него; образ обернув ся назад; з очий його потекли слези і упали на фелон епископа. На Суздальців найшов дур; між ними повстав нелад і вони стали стріляти одні на других. Так оповідає переказ. Князь Роман Мстиславич у вечері 25. лютня з Новгородцями побив Суздальців і їх союзників. Сучасний лїтописець, розказуючи про сю подію, нїчого не говорить про образ, але приписує сю побіду „силї чесного хреста, заступленю Богородиці і молитвам владики". Вороги утїкли. Новгородці піймали стілько Суздальців, що продавали їх за безцїн (по 2 ногати[1]). Леґенда про спасенє Новгорода мала важне значінє в будучинї, піддержуючи моральну силу Новгорода в борбі його з суздальськими князями. Опісля вона мала навіть загальне церковне значінє в цїлій Руси: образ, котрому приписували чудотворне спасенє Новгорода від Андреєвого війска, став під іменем Знаменського одним з найзнаменитших образів Божої Матери, почитаних на Руси. Празник в єї честь установили Новгородці 27. листопада, і православна Церква його й доси обходить.

Незабаром, однако, вороговане остигло й Новгородці погодили ся з Андреєм. Слїдуючого року вони не злюбили Романа Мстиславича і вигнали від себе. Тодї був неврожай і повстала дорожня в Новгородї. Новгородцям треба було брати хлїб із суздальської землї, і не було головною причиною скорого супокою з Андреєм. За його згодою вони

---

[1]) В гривні 20 ногат. По обрахованю Карамзина 6 ногат рівні 50 к. Т. II. прим. 79.

взяли собі князем Рурика Ростиславича, а в 1172 р., прогнавши його від себе, випросили з Андрея сина Юрия. Новгород все таки виграв у тім зглядї, що Андрій був приневолений поважати права Новгорода і хоч посилав йому князїв, та вже не інакше, як на всїй волї новгородській.

Мимо пораженя Києва, Андреєви довело ся ще раз посилати там військо, щоби удержати його в своїй власти. Князь Гліб постановлений Андреєм умер. За згодою Ростиславичів заняв був Київ дядько їх Володимир дорогобужський, давний союзник Андрея, але Андрій наказав йому без проволоки виїхати і заявив, що відступає Київ Романови Ростиславичеви, князеви лагідному й покірному. „Ви назвали мене своїм вітцем — наказав Андрій сказати Ростиславичам, — хочу вам добра і даю Романови братови вашому Київ". По якімсь часї Андрій задумав вигнати Романа Ростиславича. Чи він був невдоволений з Ростиславичів, добачаючи в них гордощі, чи просто наміряв посадити там брата і тому треба йому було їх вигнати, — як би се не було, він зачіпив тих князїв, післав до них свого мечника Міхна і жадав видачі Григория Хотовича і двох інших лиць; „вони — говорив він — зігнали з сего сьвіта брата мого Гліба; вони всї нам вороги". Ростиславичі знали, що се із сторони Андрея нїщо інше тілько зачіпка, тому не рішали ся видати людий, котрих уважали певними, і дали їм спосіб спасти ся. Сего тілько й треба було Андреєви. Він написав їм таке строге слово: „Коли ви не живете по моїй волї, то ти, Рурику, забирай ся геть з Києва, а ти, Давиде, забирай ся з Вишгорода, а ти, Мстиславе, з Білгорода; лишає ся вам Смоленьск: там дїлїть ся, як знаєте". Роман послухав і поїхав у Смоленьск. Андрій віддав Київ братови Михайлови, з котрим погодив ся. Михайло лишив ся поки-що в Торческу, де перше князював, і післав у Київ брата свого Всеволода з племянником Ярополком Ростиславичем. Та інші Ростиславичі не були такі безмовні, як Роман. Вони вислали до Андрея посла з обясненями, але Андрій не дав відповіди. Тодї вони в ночи війшли до Києва, спіймали Всеволода і Ярополка, облягли самого Михайла в Торческу, приневолили його зречи ся Києва і вдоволяти ся Переяславом, що йому

відступили, а самі вернули в Київ і посадили на київськім столї одного зпоміж себе: Рурика Ростиславича. Сам непостійний Михайло, котрого Андрій обезпечив у Києві, відступив знов від Андрея і пристав до Ростиславичів, бо він вже против Андрея і Ростиславичів виступав за Мстиславом Ізяславичем. Андрій, дізнавши ся про все, вельми розсердив ся, а тут як раз радили йому дати поміч против Ростиславичів: чернигівський князь Сьвятослав Всеволодович задумував підчас замішок заволодїти Києвом і підмовляв Андрея на Ростиславичів; разом з ним держали ся й інші князї Ольговичі. Посол присланий в імени тих князїв говорив Андреєви: „Хто тобі ворог, той і нам ворог; ми з тобою готові".

Гордий Андрій прикликав свого мечника і сказав: „Ідь до Ростиславичів і скажи їм ось-що: ви не поступаєте по моїй волї; за то ти, Рурику, забирай ся в Смоленьск до брата в свою вітчину, а ти, Давиде, забирай ся в Берлад, не позваляю тобі бути в руській землї; а Мстиславови скажи так: ти всього накоїв; я не позваляю тобі бути в руській землї".

Міхно переказав Ростиславичам поруку свого князя. З усїх найбільш не стерпів сеї річи Мстислав. „Він — говорить ровесник — змалку не привик нїкого бояти ся крім єдиного Бога. Він велїв остричи Міхнови волося на голові і бородї і сказав: „Іди до свого князя і перекажи від нас свому князеви ось-що: Ми тебе доси вважали вітцем і любили, а ти прислав до нас такі річи, що вважаєш мене не князем, а підручником і простим чоловіком; роби, щось задумав. Бог усему судя!"

Андрій розярив ся, як побачив остриженого Міхна і почув, що сказав Мстислав. Під головним проводом Андреєвого сина Юрия і боярина Жидиславича виправило ся велике військо суздальської землї — Ростовцї, Суздальцї, Володимирцї, Переяславцї, Білозерцї, Муромцї і Рязанцї. Андрій висилаючи їх сказав: „Виженїть Рурика і Давида з моєї вітчини, а Мстислава возьміть: нїчого йому не робіть і привезїть до мене". До них прилучили ся Новгородцї. Вони йшли через смоленську землю; бідний Роман, побачивши в себе таких гостий, не міг супротивляти ся і був приневолений на жадобу Андрея післати з ними своїх

Смольнян. Уся та сила вступила в чернигівську землю і там злучив ся з нею Сьвятослав Всеволодович з братами. З другого боку Андрій підняв на Київ сили полоцької землї: турівських, пинських і городенських князїв, підчинених Полоцкови. Михайло Юрєвич відступив від Ростиславичів і разом з Всеволодом і двома племянниками поспішив заволодїти Києвом. Ростиславичі не спиняли його. Рурик запер ся в Білгородї, Мстислав у Вишгородї, а Давида післали в Галич просити помочи у Ярослава (Осьмомисла). Все військо переважно напирало на Вишгород, щоби взяти Мстислава, як приказав Андрій. Багато було крику, шуму, траскоту, пилу, мало убитих, але багато ранених. Девять недїль стояло се військо. Стрийний брат Ростиславичів, Ярослав Ізяславич луцький, що прийшов з усею волинською землею, гледїв для себе старшиньства і київського стола, чого добивав ся також Сьвятослав Всеволодович чернигівський, найстарший князь у війську. Самого Андрея тут не було, щоби рішити сей спір своєю могучою волею; а всї ті князї самі того не пізнавали, тільки тому явили ся під Вишгород, щоби дати змогу Андреєви назначити в Київ такого князя, якого йому схоче ся. Ярослав, не погодивши ся з Сьвятославом Всеволодовичем, відступив від союзників, перейшов до Ростиславичів і посунув ся на Білгород, щоби злучити ся з Руриком Ростиславичем і ударити на облоговцїв. В тім часї союзникам грозив прихід Галичан на поміч Ростиславичам, на візванє Давида. З свого боку більша часть союзників не мала нї поводів, нї охоти дальше вести завзяту війну. Смольнян втягнули були зовсїм на силу. Новгородцї були несупокійні і змінні, легко остигали до дїла, до котрого приступили мимоходом; здає ся, що й Половчани й інші війська з білоруських го́родів не визначали ся особливою ревностю, бо для них се було зовсїм рівнодушно, до кого буде належати Київ. Се все разом було причиною, що, як тілько союзники побачили зріст неприятельської сили, то в станї їх повстав переполох і вони нічю перед досьвітком утїкали в такім неладї, що багато при переправі через Днїпро потонуло. Мстислав випав з міста, пігнав за ними, заняв їх табор і забрав полон. Ся побіда над дванайцяти князями і силами так великих земель вславила Мстислава Ростиславича між

ровесниками і дала йому назву Хороброго. „Так то — говорить лїтописець, — князь Андрій, що був розумний в усїх справах, а втратив змисл свій неповздержностю: розпалив ся гнївом, згордїв і несправедливо похвалив ся; а похвалу і гордощі диявол вселяє в серце чоловіка".

Ростиславичі відступили Київ Ярославови луцькому, котрий, як можна було надіяти ся, не довго в нїм просидїв, і бідна стара столиця знов стала переходити з рук до рук. Але доля єї вже не залежала від волї суздальських князїв, як то хотїло ся Андреєви. Слїдуючого року Ростиславичі готові були погодити ся з Андреєм, як тілько на київськім престолї сяде брат їх Роман. Андреєви певно милїйше було би бачити там покірного собі Романа, як ненависну вітку Ізяслава Мстиславича або Ольговичів, родових ворогів Мономахового племени; здає ся і Ростиславичі мали се на думцї, вийшовши з Андреєм у зносини. Та Андрій отягав ся з рішучою відповідю. „Підождїть троха — сказав він, — пішлю до братів своїх на Русь". Андрій, як видно, не рішив у своїм розумі, в чию користь висказати суд. Несподївана, насильна смерть перетяла всї його наміри.

При всїм своїм розумі, хитрости, переворотности, Андрій не установив нїчого тривкого в руських землях. Одинокою поцукою усеї його дїяльности була жадоба власти; він бажав утворити около себе таке положенє, щоби міг переміщувати князїв з місця на місце, як шахових хлопців, посилати їх з дружинами сюди й туди, по своїй волї приневолювати дружити ся між собою і сварити ся та спонукати їх усїх, чи хоч чи нехоч, признавати його найстаршим і передовим. В тій цїли він досить зручно користував ся непевними і часто недоладними відносинами князїв, незгодою між городами і землями, підбурював і роздував пристрасти сторонництв. Добру услугу робив йому також внутрішнїй нелад у Новгородї і неурожаї новгородської землї і давне відчуженє полоцької землї від інших руських земель, і родова неприязнь Ольговичів і Мономаховичів, і несподївані зворушеня в родї спору Ростиславичів з Мстиславом Ізяславичем. Найбільшеж допомагали йому ті дикі протигорожанські прикмети ще неуладженої суспільности, при котрих люди не вміють погодити особисті цїли з суспільними, і легко можна

розрухати пристрасти надією на обопільний грабіж. Все то однако були часові способи і тому мали часовий характер. Крім жадоби особисто верховодити над князями, у Андрея ледво був який-небудь інший ідеал нового ладу для руських земель. Що до його відносин до власної суздальсько-ростовської землі, то він гледів на ню, неначе на окрему землю від решти Руси, однак мала вона панувати над Русю. Таким робом дбав він про добробит своєї землі, старав ся збогатити її релігійною сьвятинею і в тім часі віддав на спустошенє Київ з усім тим, що було там здавна сьвятого для усеї Руси. Як оцінила його заходи сама суздальсько-ростовська земля, показує його смерть.

Властилюбний князь, вигнавши братів і тих бояр, що не зовсім його слухали, володів у своїй землі самовласно. Він забув, що його вибрав нарід, і обтяжав нарід податками з підмогою своїх посадників і тіунів і самовільно карав смертю, кого хотів. Страшенні варварства, переказані в лїтописях про епископа Теодора, його любимця, доволї кидають мрачну тїнь на добу Андреєвого князюваня, хоч би тілько половина того, що розказували, була правда. Андрій, як видно, щораз робив ся більше й більше жорстоким. Він постійно жив у селї Боголюбові; там постиг його конець. Був у него улюблений слуга Яким Кучкович. Князь приказав казнити його брата. Яким почав говорити до своїх приятелїв: „Сегодня того, другого казнив, а завтра казнить і нас: справмо ся з тим князем!“ В пятницю 28. червця 1175 р. зібрала ся рада в домі Кучкового затя Петра. Було там людий 20 а між ними ключник Андреїв Амбал, родом Ясин (Яси — нарід кавказського племени: думають, що се Кабардинцї), і Жид Єфрем Мойзич. Замітно (яко загальна черта подібних людий), що прибічними Андрея були чужоземцї: причуваючи, що свої мають повід нелюбити його, він очивидно думав обезпечити ся тим способом — і помилив ся. На радї рішили вбити князя тоїж ночи. Андрій, після вісти одної лїтописи, спав сам оден, після інших, коло него був хлопець. Сприсяжені вийшли на своє дїло і вступили на сам перед до погребу, напили ся для відваги вина а потім пішли до Андреєвої спальнї.

— „Пане, пане!“ сказав оден, стукаючи в двері.

— „Хто там?“ відкликнув ся Андрій.

— „Прокіп“, відповіли йому. Прокіп був вірним слугою Андрея.

— „Ні, паробче, ти не Прокіп“, відповів, догадавши ся, Андрій і кинув ся гледіти меча. Був у него меч сьв. Бориса, котрому він приписував особливу силу, але меча у себе не найшов: Амбал ключник вчасно його виніс.

Сприсяжені виломали двері і кинули ся на Андрея. Князь був сильний і став бороти ся з ними. В пітьмі убийці ранили одного із своїх, але відтак, розізнавши князя, ударяли його мечами, саблями і списами. Думаючи, що вже скінчили з ним, відійшли вони, але князь зібрав останні сили, вискочив за ними, пустив ся із сходів і сховав ся під сїни. Убийці почули його стогнанє.

„Князь зійшов з сїний в низ“, закричав оден.

„Подивім ся“, сказали інші і кинули ся назад до спальні. Князя там не було.

„Ми згинули — закричали вони, — скорше, скорше гледіть його!“

Запалили скоро сьвічки і слїдом крови на сходах найшли князя: він сидїв, притиснувши ся за сходним стовпом, і молив ся.

Петро Кучкович відсїк йому праву руку. Князь вспів промовити: „Господи, в руки твої передаю духа мого!“ і закінчив житє.

Вже засвитало. Убийці найшли Прокопа, княжого любимця, і забили його. Відтіль знов вийшли вони на сїни, набрали золота, дорогоцїнних камінїв, жемчуга, всякого майна і вислали вложивши на коний, що приготовили їм однодумці їх. Саміж вони надягнули княжу збрую і зібрали своїх. „Що“, говорили вони, „як на нас прийде дружина володимирська?“ — „Пішлемо у Володимир“, рішили лиходумці.

Вони післали до Володимирців, сповістили їх про подїю і велїли повісти: „Коли хто з вас що небудь подумає на нас, то ми з тими справимо ся. Не в нас самих була дума; і ваші в одній думі з нами“.

Володимирці відповіли: „Хто з вами в думі, той з вами най буде, а наше дїло сторона“.

Цїлий дім Андрея розграбили. Так поступали відповідно тодїшним звичаям і поглядам. Майно казненого гро-

мадською волею все віддавали на „потокъ и разграбленіе“ (задержанє і грабіж). Розодіте тїло князя викинули на горо́д.

Був між слугами князя оден Київлянин Кузьмище. Дізнавши ся, що князь убитий, він ходив і питав то того, то іншого: „Де мій пан?“

Йому відповіли; „От там в горо́дї лежить, та не сьмій його діткнутись. Се всї тобі говорять: хочемо його кинути псам. А хто прибере його, той наш ворог і того убємо“.

Але Кузьмище не налякав ся погрозою, найшов тїло князя і став голосити над ним. До него йшов Амбал.

„Амбал, враже — закричав Кузьмище, побачивши його, — кинь коверець або що небудь постелити, або чим небудь прикрити нашого пана!“

„Геть! — сказав Амбал — ми його викинемо псам“.

„Ах ти єретику — закричав Кузьмище, — як псам викинути? А памятаєш, Жиде, в якій одежи ти прийшов сюди? Ти цїлий в бархатї стоїш, а князь лежить голий! Змилуй ся, подай щонебудь“.

Амбал кинув йому коверець і корзно (верхнїй плащ). Кузьмище обвинув тим тїло вбитого і пішов до церкви.

„Відчинїть сьвятиню!“ сказав Кузьмище людям, котрих там стрітив. Сї люди були вже з радощів пяні. Вони відповіли: „Кинь його тут в присїнку. От ще ти собі напитав з ним смутку!“

Кузьмище положив тїло в присїнку, накрив його корзном і голосив над ним так:

„Вже, пане, тебе твої парібки не знають, а перше, бувало, гість прийде з Царгорода або з інших сторін руської землї, то чи латинник, чи християнин, чи поганець, ти бувало скажеш: поведїть його в церкву і в палати, най видять всї правдиве християньство і хрестять ся; і Болгари і Жиди і всяка погань — всї, що видїли славу Божу і церковну прикрасу, плачуть за тобою; а ті не кажуть тебе в церкві положити“.

Тїло Андрея лежало два днї і дві ночи в присїнку. Духовеньство не рішало ся відчинити церкву і відправити над ним панахиду. На третїй день прийшов ігумен монастиря Кузьми і Даміяна, звернув ся до боголюбських крилошан і говорив:

„Чи довго нам гледіти на старших ігуменів? Чи довго сему князеви так лежати? Відчиніть сьвятиню, я відправлю панахиду; вложім його в домовину, най лежить тут, поки злоба не перестане: тоді приїдуть з Володимира і понесуть його там".

За його порадою відчинили церкву, положили тїло в камінну домовину і відсьпівали над ним панахиду. Сего, як видно, вже нїхто не спиняв.

Тимчасом показало ся, що убийцї вдїяли поступок, котрий многим припав дуже до вподоби. Управи Андреєвої ненавидїли. Нарід, почувши, що його вбили, кинув ся не на убийцїв, а навпаки робив дальше, що вони розпочали. Боголюбовцї розграбили цїлий княжий дім, де було нагромаджено золота, срібла, дорогої одежи, повбивали його дїтських і мечників (післанцїв і сторожу), дістало ся і майстрам, котрих збирав Андрій, замовляючи в них роботу.

Грабували й у Володимирі, але там якийсь духовний, іменем Микулиця (мабуть той самий піп Миколай, що поміг в 1155 р. Андреєви тайно взяти у Вишгородї образ Богородицї), в ризах перейшов го́родом з чудотворним образом; се зробило таке вражінє, що зворушенє втихло. Вість про убийство Андрея скоро розійшла ся по землї: всюди нарід ворушив ся, нападав на княжих посадників і тіунів, котрими всї гидили ся задля способів їх управи; їх доми ограблено, а інших навіть убито.

Не раньше як в шість днїв по смерти князя, Володимирцї неначе схаменулись і рішили привезти тїло вбитого. Пятого липця вони вислали ігумена богородицького монастиря Теодула, з деместником (церковним сьпіваком) Лукою і з двигарями за тїлом у Боголюбово, а Микулицї сказали: збери всїх попів, вберіть ся в ризи, станьте перед образом Богородицї, перед Срібними воротами і ждіть князя! — Срібними воротами звались ті ворота, що виходили на дорогу в Боголюбово; з противного боку були Золоті ворота.

Народня товпа вийшла з го́рода. Коли похоронний похід став приближати ся, показало ся княже знамя, чутно було погребальний сьпів, тоді намісць злоби виступив смуток; згадали, що покійник лишив не тілько лихі дїла,

але й добрі, згадали його ревність в ставляню церков і оплакували князя.

Його поховали в церкві сьв. Богородиці. Неперечно, що ненависть до Андрея не була участию одного незнаного сторонництва, але її поділяв нарід. Інакше годі обяснити сю обставину, що тїло князя лежало непоховане цїлий тиждень і нарід, почувши про насильну смерть свого князя, звернув ся не на убийців його, а на його повірників і слуг. Та з другого боку, коли поступки сего князя безмірно властилюбного викликали злість народу, то все таки його дїяльність у своїй основі годилась з духом і характером тої землї, котрою він управляв. Се найяснїйше можна бачити із слїдуючих подій і усеї історії ростовсько-суздальського краю до самого татарського нападу.

Ростовцї і Суздальцї, особливо сї перші, були невдоволені Андреєм за відзнаку обявлювану го́родови Володимирови і почуване досади зараз проявило ся по смерти Андрея. Ростовцї прикликали племянників Андреєвих, Ростиславичів, але вони не сьміли явити ся в державі дядька і проживали в рязанській землї. Володимирцї закликали брата Андреєвого Михайла, що жив у Чернигові. Дійшло було до усобиці: Ростовцї взяли верх, приневолили Володимирців приняти одного з Ростиславичів, Ярополка, і відзивали ся про Володимирців так: „Вони наші холопи і мулярі: ми їх го́род спалимо або посадника в нїм від себе настановимо“. Та посаджені князї Ростиславичі, догоджуючи одним Ростовцям, обурили против себе несправедливими поборами Володимирців і цїлу землю. „Ми вільних князїв приймаємо до себе“, говорили Володимирцї. Тому, коли Володимирцї прогнали від себе Ярополка Ростиславича і знов закликали до себе Михайла, то вся земля була по сторонї го́рода Володимира. Михайло скоро вмер і Володимирцї на вічи вибрали молодшого сина Юрия Довгорукого Всеволода (хрестне імя його було Дмитро). Ростовцї намагали ся повстати против него з Ростиславичами, та не повело ся. За Ростиславичів пішов проти Всеволода рязанський князь Глїб, однак його побили на голову і взяли в полон разом з Ростиславичами і ростовськими боярами, що його піддержували. Глїб умер в тюрмі. Злість Володимирців на Ростиславичів була така велика,

що вони покусили ся були осліпити їх проти волї Всеволода. Причина тої злоби обясняє ся тим, що Ростиславичі разом з Рязанцями навели на землю Половців. З того часу зворушеня на довго втихають у ростовсько-суздальській землї. З усего видно, що і в Ростові сторонництво, котре ненавидїло го́род Володимир і добивали ся власти і першеньства над усею землею, складала ся переважно з бояр, котрі не вміли придбати любови усего народу і потягнути його за собою. В самім Ростові населенцї вязали бояр і віддавали їх Всеволодови. Відтак, як розбито Рязанців і розсїяно сторонництво ростовських бояр, неприхильних Всеволодови, Ростов був супокійний. Всеволод князював довго (до 1212 р.) і в многім дальше провадив полїтику Андреєву, хоч поступав більш умірковано і лагідно. В ростовсько-суздальській землї взагалї любив його нарід. У відносинах до Новгорода він користував ся всїми обставинами, щоби піддержувати своє першеньство і вплив над ним. Але він уступав Новгородцям в случаю крайного опору з їх боку і все удавав, що шанує новгородську волю. Замітно при тім, що Всеволод у справах з Новгородом приневолений був хватати ся крутих способів не з особистої понуки, але по бажаню дружини. Таким робом, коли він не погодив ся з Новгородцями і обляг Торжок і вже готов був відступити і помирити ся, дружина кричала: „Княже, ми не прийшли з ними цїлувати ся“, і Торжок занято і спалено. З многих черт видно, що гадка про підчиненє Новгорода була гадкою всеї ростовсько-суздальської землї, а не самих єї князїв, і тому то опісля Новгородцї так завзято воювали не тілько з самими князями, а загально із Суздальцями і ненавидїли їх навіть тодї, коли годили ся з їх князями. З другого боку Всеволод піддержував першеньство над рязанськими князями і в 1208 р., користуючи ся неладом у рязанській землї, посадив там сина свого Ярослава. Але разом з тим князем наплили в рязанську землю Суздальцї і взяли в свої руки всю управу; тому Рязанцї, що перше самі видали Всеволодови своїх князїв і добровільно вибрали Ярослава, не втерпіли, піднялись усею землею, закували Суздальців і засадили в погреби, де їх багато подусило ся. Тому Всеволод не зміг удержати для себе рязанської землї.

Князь Всеволод користував ся повагою і в Південній Руси, годив південноруських князів, що сварили ся між собою, а навіть у далекім Галичі оден князь віддавав ся під його опіку. По смерти Всеволода наступила коротка усобиця; викликали її переважно Новгородці. Та в 1219 р., по смерти старшого Всеволодового сина Константина, настановлено у Володимирі князем другого сина його Юрия, і ростовсько-суздальська земля до самого татарського нападу була вільна від княжих усобиць. Треба примітити, що в сій землі князювало разом кількох князів, братів і племянників Юрия, та всї вони поступали згідно. Всї вони рядили в згоді з народом і сама власть їх залежала від народу. Таким робом, коли Всеволод роздїлив удїли між своїми синами і Ярославови віддав Переяслав-Залїський, то Ярослав, приїхавши в сей го́род, скликав нарід у соборній церкві сьв. Спаса і сказав: „Брати Переяславцї! Отець мій відійшов до Бога, вас віддав менї, а мене віддав вам у руки. Скажіть, брати, чи бажаєте мене мати своїм князем?“ Переяславцї відповіли: „Вельми бажаємо, нехай так буде! Ти наш володар“. І всї цїлували йому хрест.

Се була доба добробиту Східної Руси. Земля заселяла ся; ставили церкви і монастирі, мистецтво підняло ся до такого ступня, що Русини вже не потребували чужосторонних митцїв: в них були свої будівничі і живописцї. Разом з тим ширила ся там і книжна просьвіта. Ростовський владика Кирило заложив бібліотеку; під його проводом перекладано з грецького і переписувано всякі твори духовного письменьства. Кілька рукописий, що зберегли ся з тої доби, показують, що переписуванє доходило до значної краси. Княжна чернигівська Евфросина, дочка Михайла Всеволодовича, завела в Суздалї школу для дївчат, де вчили грамоти, письма і церковного сьпіву. Правда, книжна просьвіта була односторонна і вела до монастирського житя, а тому обертала ся тілько у вибранім кружку духовних, мало проникала в народню верству, не обіймала житєвих потреб; але при всїм тім треба примітити, що ростовсько-суздальська земля і з тими убогими починами просьвіти стояла тодї висше південних земель, де раньші почини всякої науки загибали від внутрішнього неладу і половецького спустошеня. Час Юрия був також добою

значного розширеня Руси на північний-схід. На місцї зливу рік: Сухонї і Юга заложено го́род Устюг, що набрав скоро важного торгового значіня. Камські Болгари заволоділи були ним, але Юрий побив їх, приневолив заключити супокій, увільнити всїх полонників, дати закладників і обезпечити супокій клятвою. З другого боку Русини посували ся по Волзї, війшли в землю мордовську і при зливі рік Оки з Волгою оснували Нижнїй-Новгород. Мордва, що була під управою многих князьків, не в силах була устояти проти натиску руського племени; тодї як одні мордовські князї гледїли помочи Болгар проти Русинів, інші, спіймані з необачка, віддавали ся руським князям яко підручники і звали ся „ротниками“ (тому що складали „роту“, т. є. присягу). Так в 1228 р. князї двох мордовських племен Мокші і Ерзи: Пуреша і Пургас, завзято воювали між собою. Пуреша став ся ротником князя Юрия і просив у него помочи проти свого суперника, а Пургас прикликував до себе на поміч проти Пуреші болгарського князя. Але болгарський князь не вспів нїчого вдїяти, а Русини війшли в землю Пургаса Ерзю (звану в лїтописи Русь Пургасову), опустошили її і загнали Мордву в неприступні дрімучі лїси. В 1230 р. Пургас виправив ся був на Нижнїй-Новгород, але його відбили, а син Пуреші напав на него з Половцями і наостанку спустошив його землю. Сї подїї сильно підмагали руське поселюванє на сходї. Чужоземцї покидали свої давні оселї, утїкали на полудне або йшли за Волгу, а остатки їх, удержуючи ся в давній землї, приймали християньство і скоро ставали Русинами. Східноруське народне живло́, розширило ся дальше на схід, а разом з тим приймало в себе чужоплемінну кров і таким робом, зберегаючи основу словянської народности, все більш і більш мішало ся з іншими. Так розвивав ся і установляв ся тип московського народу.

VI.

Князь Мстислав Удатний.

В першій четвертині XIII-ого столїтя визначає ся блискучими чертами дїяльність князя Мстислава, котрого ровесники прозвали „Удатним“, а пізнїйші історики „Удалим“. Сю особистість можна справедливо назвати взірцем характеру, який тілько міг виробити ся условинами житя дотатарської удїльно-вічевої доби. Сей князь позискав знаменитість не тим, чим інші передові особистости тогочасні, котрих житєписи подаємо. Він не стремів до нових цїлий, не надав ходови подій нового звороту, не творив нового первообразу суспільного ладу. Се був навпаки оборонець старини, хоронитель єствуючого, борець за правду, але за ту правду, котрої образ зложив ся вже перше. Його понуки і змаганя були так неозначені, як і змаганя, що кермували його віком. Його гарні прикмети і його недостачі носять на собі відтиск всего, що разом виробило удїльне житє. Се був найлучший чоловік свого часу, та не переходив тої черти, яку собі назначив дух попередних віків; і в тім згляді житє його давало вираз сучасній йому суспільности.

В тих часах син наслїдував в очах сучасних честь або нечесть по вітцю. Який був отець, таким перед часом готові були вважати сина. Сим означало ся моральне значінє князя при вступленю його в дїяльність. Від него дожидали, щоби дальше провадив вітцївські дїла, і тілько дальша доля зависїла від його власних поступків. Отець сего князя Мстислав Ростиславич придбав собі таку добру память, як мало котрий з князїв. Він був сином Ростислава Мстиславича смоленського князя, правнуком Мономаха, вславив ся богатирською обороною Вишгорода і відбивав

ся від властилюбних забагів Андрея Боголюбського. Коли опісля прикликали його Новгородці, осягнув славну побіду над Чудю, хоробро й невсипучо беріг волі Великого Новгорода і позискав собі горячу любов у Новгородців. В 1180 р. він умер в молодих літах в Новгороді і був одиноким з вибраних новгородських князів, котрим дістала ся честь, що похоронили їх у сьв. Софії. Память його так дорога була для Новгородців, що гріб його був предметом поклонів, а його опісля залічили до збору сьвятих. Ровесники прозвали його „Хоробрим“, і ся назва лишила ся йому в історії. Та не тілько хоробростю — він визначав ся також побожностю і дїлами милосердя, всїми прикметами, котрими в очах його віку могла украшати ся княжа особистість. Як ровесники любили сего князя — показує відзив лїтописця; крім загальних похвал, що лїтописним звичаєм давали й іншим князям, про него лїтописець уживає таких висловів, котрі очевидно можна приложити тілько до него самого: „Він все поривав ся до великих дїл. І не було землї на Руси, щоби не хотїла його мати в себе і не любила його. І не може вся земля руська забути прикмет його. І Чорні Клобуки не могуть забути його приголубленя“. Ся батьківська слава, ся любов Новгородців до него й усеї руської землї промостили дорогу до ще більшої слави його синови.

Мстислав Мстиславич став звісним в історії тим, що, помагаючи дядькови свому Рурикови проти чернигівського князя Всеволода, хоробро боронив проти него Торческ, та був приневолений вибирати ся з Південної Руси. Він дістав удїл в Торопци, що творив часть смоленської землї, і довго проживав там, не визначивши ся нїчим особливим. Він був уже не в першій молодости і мав замужну дочку, коли новгородські ворохобнї вивели його на славне видно́.

Великий Новгород давно війшов у тїсну звязь, та разом з тим почали ся й пригоди з суздальсько-ростовською землею і з володимирськими князями, що мали першенство в сїй землї. З часів Андрея Боголюбського князї ті бажали наложити руку на Новгород і старали ся, щоби в Новгороді були князї з їх дому і оставали їх підручниками. Новгород завзято боронив своєї волі, та нїяким побитом не міг розвязати ся з володимирськими князями,

тому що в самім Новгородї було сторонництво, задля вигід прихильне суздальській землї. До сего спонукували Новгородців їх торгові дїла. Новгородська земля була до крайности бідна в рільничі плоди. Добробит Новгорода опирав ся тілько на торговлї. Тому для Новгорода було щоденною потребою бути в добрих взаєминах з такою землею, відкіля він міг діставати хлїб для власного прожитку і всякі сирі плоди, що вивожено за границю, особливо віск, і де би з свого боку Новгородцї могли збувати заморські товари. Київська Русь підупадала: її ненастанно пустошили кочовики і сильно розстроїли як княжі усобиці, так і пораженє, нанесене Києву Андреєм Боголюбським. Суздальсько-ростовська земля навпаки в порівнаню з іншими землями була більш віддалена від нападів чужоплемінних, менше страдала від усобиць, чим раз процвитала, залюдняла ся і природно стала спосібним краєм для торговлї. Крім того вона була в порівнаню близша до Новгорода, як інші землї урожайні, і зносити ся з нею було тим лекше. Всяке вороговане Новгорода з князями тої землї відзивало ся погубно в господарстві Новгорода і його торгових дїлах; тому-то в Новгородї були все богаті і впливові люди, що бажали, як би се нї було, жити в згодї з тим краєм. Суздальські князї добре розуміли таку зависимість новгородських справ від їх країв і тому сьміло позваляли собі насильних поступків з Новгородом. Протягом цїлого дальшого князюваня суздальського князя Всеволода Юрєвича, Новгород не любив того князя, задирав ся з ним, та не міг визволити ся від него. Із свого боку Всеволод, щоби не обурити Новгородців, підлещував ся часом їх самолюбству, показував поверховно шанобу волї великого Новгорода, а відтак принагідно давав їм почути свою зелїзну руку. В 1209 р., догоджуючи прихильному йому сторонництву, він вивів з Новгорода старшого свого сина Константина і післав другого сина Сьвятослава без вільного вибору, неначе бажаючи показати, що має право назначити в Новгород такого князя, який йому буде до вподоби. Однак у Новгородї крім сторонництва, що задля власних вигод склоняло ся до суздальського князя, було усе противне сторонництво, що ненавидїло взагалї князїв суздальської землї і не хотїло, щоби відтіль

князї приходили князювати в Новгородї. Се сторонництво взяло тодї верх і звернуло ся на своїх противників — сторонників суздальських князїв. Нарід зложив посадника Дмитра, обвинив його, що обтяжає людий, розграбував і спалив двори богачів, що жили з користи суздальського сторонництва. Всеволод, з пімсти за таку народню розправу, велїв задержувати новгородських купців, що їздили по його волости, відбирати в них товари і не позваляв з своєї землї пускати хлїба в Новгород. Се було 1210 року.

В тім часї якби з нечевя являє ся в новгородській землї торопецький князь Мстислав. В давних переказах не видно, щоби його закликав хто-небудь. Мстислав являє ся борцем за правду, а правдою для Новгорода було збереженє його старинної волї. Зимою ненадїйно напав Мстислав на Торжок, спіймав дворян Сьвятослава Всеволодовича і новоторського посадника, що держав ся суздальської сторони, закував і вислав у Новгород та переказав Новгородцям таке слово:

„Кланяю ся сьв. Софії і гробови вітця мого і всїм Новгородцям; я прийшов до вас, почувши, що князї вас гноблять; жаль менї своєї вітчини!“

Новгородцї набрали духа, замовкли сторонництва, притаїли ся користолюбиві понуки. Всї хоч чи нехоч стали заєдно. Князя Сьвятослава, Всеволодового сина, з його дворянами посадили під сторожу на владичім дворі і післали до Мстислава з чесною річю: „Іди, княже, на стіл“.

Мстислав прибув у Новгород і його посадили на столї. Зібрало ся військо новгородської землї: Мстислав повів його на Всеволода, та як дійшов до Плоскої — прийшли до него посли Всеволодові з таким словом від свого князя: „Ти менї син, я тобі отець; визволи сина мого Сьвятослава і мужів його, а я визволю новгородських гостий з їх товарами і поправлю заподїяне лихо“.

Всеволод був осторожний і умів в час уступити. Мстислав не мав чого дерти ся. З обох боків цїлували хрест. Мстислав вернув у Новгород витязем, не проливши нї каплї крови.

Слїдуючого року (1211), на домаганє Мстислава змінили новгородського вдадику Митрофана, сторонника князя суздальського. Хоч його наставлено із згодою віча, однак

на предлогу Всеволода; і тому його вибір здавав ся тоді несвобідним. Його зложили і вислали в Торопець, наслїдний удїл Мстислава. На його місце вибрали Антонія із Хутинського монастиря. Яко сьвітський був він бояриномі звав ся Добриня Ядрейкович, ходив у Царгород поклонити ся сьвятощам і описав свою подорож, а по поворотї постриг ся в монахи; се був чоловік противний суздальському сторонництву. Мстислав їздив по новгородській землї, заводив лад, ставив твердині і церкви; відтак підняв два походи на Чудь разом із Псковичами й Торопчанами. В першім — взяв чудський го́род Оденпе. В другім — підчинив Новгородови всю чудську землю аж до моря. Взявши з підбитих данину, він дав дві третини Новгородцям, а третину своїм дворянам (дружинї).

Коли Мстислав повернув з чудського походу, прийшов до него заклик з Південної Руси, щоби рішив викликану там усобицю. Київський князь Рурик Ростиславич, дядько Мстислава, умер. Чернигівський князь Всеволод, прозваний Червоним, вигнав з київської землї Рурикових синів і племянників і сам заволодїв Києвом: кілька лїт перед тим у Галичі народним судом повісили його свояків Ігоревичів; Всеволод обвиняв вигнаних київських князїв о участь і приняв на себе задачу местника за казнених. Вигнані звернули ся до Мстислава. Знов приключила ся Мстиславови нагода виступити за правду. Вітка Мономаховичів здавна князювала в Києві; народня воля землї не раз проявляла ся в їх користь. Ольговичі навпаки покушали ся на Київ і захоплювали його тілько насильно. Мстислав зібрав віче і став просити Новгородцїв, щоби дали поміч його вигнаним свояком.

Новгородцї одноголосно закричали: „Куди, княже, поглянеш очима, туди обернемо ся своїми головами!“

Мстислав з Новгородцями і своєю дружиною посунув ся до Смоленьска. Там прилучили ся до него Смольняни. Військо пішло дальше, але тут на дорозї Новгородцї поперечили ся з Смольнянами. Одного Смольнянина убили в колотнечі, а потім незгода дійшла до того, що Новгородцї не хотїли йти дальше. Хоч як їх намовляв Мстислав, Новгородцї нїчого не слухали; тодї Мстислав поклонив ся

їм і, попрощавши ся з ними приязно, дальше йшов із своєю дружиною і Смольнянами.

Новгородці схаменули ся. Зібрали віче. Посадник Твердислав говорив: „Брати, як наші дїди й отці страдали за руську землю, так і ми ходїм із своїм князем". Всї знов пішли за Мстиславом, дігнали його і злучили ся з ним.

Вони завоювали гóроди чернигівські над Днїпром, взяли приступом Річицю, підійшли під Вишгород. Тут наступив бій. Мстислав побідив. Двох князїв Ольгового роду попало в полон. Вишгородцї відчинили ворота. Тодї Всеволод Червоний побачив, що справа його програна, і утїк за Днїпро, а Київляни відчинили ворота і поклонили ся князеви Мстиславови. На київськім столї посадили його братанича Мстислава Романовича. Запровадивши лад у Києві, Мстислав виправив ся до Чернигова, простояв під гóродом двайцять днїв, заключив мир і взяв від Всеволода дари як від побідженого.

Він вернув із славою в Новгород і сам Великий Новгород підіймав ся в гору його подвигами, бо новгородська земля рішала долю далеких руських країв.

Та Мстислав мав велику охоту до трудів і подвигів, тому не було йому до вподоби, що в Новгородї не щезало сторонництво прихильне суздальській землї. Явило ся до Мстислава посольство з Польщі, куди вже проникла його слава. Краківський князь Лешко закликав його, щоби відняв Галич в Угрів, котрі, користуючись бучами в галицькій землї, посадили там свого королевича.

Мстислав на вічу поклонив ся Великому Новгородови і сказав: „Єсть у мене дїла на Руси, а ви вільні в князях".

Отже й виправив ся в Галич з дружиною.

В Галичі іменем неповнолїтного угорського королевича Кольомана управляли угорський воєвода Венедикт Лисий і боярин Судислав, голова боярського сторонництва, що прикликало Угрів. Мстислав вигнав їх обох з Галича, засїв у тім гóродї і заручив дочку свою Анну за Данила, що князював у Володимирі-Волинськім. Данило був сином Романа, що два рази князював у Галичі, і його самого в молодости вже не раз закликали і виганяли Галичани.

Незабаром довело ся Мстиславови поперечити ся з Лешком, котрий закликав його в Галич. Князь Данило удав ся до Мстислава з жалобою на Лешка, що він заняв часть волинської землї, і просив помочи, щоби відобрати в него своє наслїдство. Мстислав, усе вірний даному слову, сказав; „Лешко мій друг, я не могу підняти ся на него; гляди собі інших другів!“ Тодї Данило розправив ся сам і відобрав у польського князя край, що він собі присвоїв. Лешко думав, що Мстислав потакує поступкам свого зятя, заключив союз з Уграми і став воювати разом і проти Мстислава і проти Данила. Мстиславові воєводи, що повинні були перші відпирати ворогів, лихо вели дїло і здали Уграм і Полякам Перемишль і Городок. Мстислав лишив оборону Галича князеви Данилови і його стрийному братови Олександрови Більському, а сам став на Зубрі. Олександер не послухав і відійшов, а Данило хоробро відбивав ся в го́родї; колиж вороги лишили облогу і пішли на Мстислава, Мстислав велїв Данилови вийти з Галича. Данило по рицарськи перебивав ся крізь неприятельську силу з боярином Глїбом Зеремієвичем й іншими і з великим трудом, а при тім о голоді, злучив ся з Мстиславом. Мстислав похвалив зятя за мужність і сказав: „Іди, княже, тепер у свій Володимир, а я піду до Половцїв, будемо мстити ся за свою зневагу“.

Та Мстислав виправив ся не до Половцїв, а на північ. Прийшла до него вість, що князї знов гноблять його дорогий Новгород, і він поспішив видобути його з біди.

Коли Мстислав вийшов з Новгорода, взяло там верх суздальське сторонництво; поводуючи ся торговими справами, воно рішило закликати до себе князем одного з Всеволодових синів Ярослава, чоловіка строгого звичаю. До него відправили ся посадник, тисяцький і десять старших купцїв. Владика Антонїй, хоч і в духу неприхильний такій переминї, був приневолений стрічати нового князя з почотом.

Сей князь став зараз розправляти ся з неприхильними і противниками, велїв двох з них спіймати, Якуна Зуболомича і Тому Доброщинича, новоторжського посадника, і відослав їх обох закованих у Твер. Опісля, по намові Ярослава на вічу, сторонники його розграбили дім

тисяцького Якуна, спіймали жінку його а князь взяв під сторожу його сина. Противне йому сторонництво зворушило ся. Пруси (населенці пруської улиці) убили Євстрата і сина його Луготу, здає ся сторонників Ярослава. Розсерджений такою народною розправою, Ярослав лишив на Городищі намісника Хотя Григоровича, а сам пішов у Торжок і задумав велике дїло „замінити Торжок у Новгород".

Го́род Новий Торг або Торжок, новгородський пригород, давнїйше одержав важне торгове значінє. Новоторжцї стали перечити ся з Новгородцями і природно бажали більшої або меншої независимости від Новгорода. Положенє Торжка було таке, що добрі відносини з суздальською землею були для його населенців крайною конечностю. Як тілько в Новгородї повстала незгода з суздальськими князями і починали ся неприязні виступленя із сторони сих останних проти Новгорода, перш усего діставало ся Торжку; суздальські князї займали сей пограничний го́род новгородської землї. Так в 1181-ім роцї Всеволод Юрєвич, розєдинивши ся з Новгородцями, не зміг був дібрати ся до самого Новгорода, та взяв Новий Торг і збурив його. І перше бували приклади, що ті новгородські князї, що були підручниками суздальських князїв, вигнані з Новгорода, йшли в Торжок і мали там пристановище, щоби з підмогою суздальської землї шкодити Новгородови. (Так в 1196 р. поступив князь Ярослав Володимирович). Сим разом Ярослав Всеволодович поступав більш рішучо. Він мав уже приклад на суздальській землї, де князї підняли значінє пригорода Володимира і понижили повагу старих го́родів: Ростова і Суздаля. За прикладом вітця і дядька хотїв Ярослав то само вдїяти в новгородській землї: вчинити Новий Торг столицею землї, а Новгород звести на ступінь пригорода. Обставини помагали йому. В новгородській землї мороз надвередив хлїб; повстала дорожня страшна для бідних людий. Ярослав не пускав нї одного воза з хлїбом у Новгород. В Новгородї почав ся голод. Родичі за шматок хлїба продавали дїтий своїх у неволю. Люди умирали з голоду на площах і улицях; мерцї валяли ся по дорогах і пси шарпали їх. Новгородцї післали до князя Ярослава просити його до себе, та Ярослав нїчого не відповів їм і задержав послів. Новгородцї

вдруге післали до сего князя з такою річю: „Іди в свою батьківщину до сьв. Софії, а не хочеш іти — то скажи!“ Ярослав знов задержав послів і нїчого не сказав Новгородови, та сим разом тілько постарав ся о то, щоби вивезти відтам свою жінку, дочку Мстислава Мстиславича. Він велїв спиняти на дорогах новгородських купців і держав їх у Торжку. Тодї, по словам лїтописця, в Новгородї була печаль і плач.

В таких прикрих обставинах знов явив ся Мстислав визволяти Великий Новгород і уйшов щасливо перед віддїлом із сотнї Новгородців, котрих вислав Ярослав, щоби не допускати Мстислава до го́рода. Сей віддїл сам піддав ся Мстиславови. В 1216 р. 11-го лютня Удатний прибув у Новгород, казав спіймати і закувати Ярославових дворян, приїхав на Ярославів двір на вічє, поцїлував хрест Великому Новгородови і сказав: „Або поверну новгородських мужів і новгородські волости, або голову свою положу за Великий Новгород!“ — „На житє і смерть готові з тобою!“ відповіли Новгородцї.

Перш усего Мстислав вислав до Ярослава сьвященика Юрия, з церкви Йоана на Торговищі, з такою речю: „Сину мій, визволи мужів і купців новгородських, іди з Нового Торга і возьми зо мною любов!“ Ярослав не тілько відправив сьвященика без мирного слова, але, якби на посьміх над бажанєм свого тестя, велїв закувати спійманих Новгородців і заслати у вязницї по рїжних містах, а товари й майно роздав своїй дружинї. Число таких вязнїв, мабуть прибільшене, лїтописець подає до двох тисяч.

Коли вість об тім дійшла в Новгород, Мстислав велїв дзвонити на вічє на Ярославовім дворі, явив ся посеред народу і сказав:

„Підемо, брати, погледимо мужів своїх, ваших братів, вернемо волости ваші, най не буде Новий Торг Великим Новгородом, нї Новгород Торжком! Де сьв. Софія, тут і Новгород; і в многім Бог і в малім Бог і правда!“

Новгородцї не самі були. На поклик Мстислава йшли за них Псковичі з братом Мстиславовим Володимиром, а опісля прилучили ся і Смольняни з племянником Мстиславовим Володимиром Руриковичем. На щастє Новгородцям, у самій суздальській землї по смерти Всеволода

Юрєвича, був тоді спір між старшим сином його Константином ростовським і молодшим Юрієм, котрому отець, проти права старшого брата, завіщав старшиньство в суздальській землї. Мстислав заявив, що оборонюючи новгородське дїло він рівночасно виступає за правду і в суздальській землї хоче привернути права старшого брата.

В 1216 році 1-го марця військо рушило в похід через Зелїґер, а за два днї утїкло кількох знатних Новгородців до Ярослава з своїми семями, котрим моглоб приключити ся яке лихо від народного гнїву. В проході через торопецьку землю позволив Мстислав своїм войовникам збирати харч для себе і для коний, але строго забороняв напастувати людий. Брат Ярославів Сьвятослав приспів був на поміч братови, та Мстислав прогнав його від Ржева. Поступаючи дальше Мстислав взяв Зубців, над рікою Вазузею злучив ся з Смольнянами і, ставши над рікою Холохольнею, післав від імени свого союзних князїв і Новгорода, подавати Ярославови мир і винагороду.

Ярослав відповів: „Не хочу мира; рушайте й ідїть — сто наших буде за одного вашого!“

„Ти, Ярославе, з силою, а ми з хрестом!“ сказали тоді між собою союзні князї.

Новгородцї кричали: „Йти на Торжок!“ — „Нї, не на Торжок“, відповів Мстислав. „Коли підемо на Торжок, то спустошимо новгородську землю; підїм лучше на Переяслав; єсть у нас там третїй друг“.

Новгородцї не знали, де Ярослав: чи в Твері чи в Торжку; пішли на Твер і стали бурити й палити села. Ярослав почув об сїм і утїк у Твер, та дізнавши ся, що вороги йдуть дальше у суздальську землю, утїк в Переяслав. Мстислав вислав боярина Явольда до Константина ростовського з вістю, а сам з Новгородцями переправляв ся саньми по леду. Дорогою вони спалили городи Шешю і Дубну, а Псковичі і Смольняни взяли го́род Коснятин. По дорозї прибув до них посол від Константина з поклоном. Він посилав союзникам 500 людий війська на поміч. Скоро лїд став таяти. Вони покинули сани, сїли на коний і поїхали до Переяслава, дізнавши ся, що Ярослав вже там. Коло городища над річкою Сарою 9-го цьвітня, у велику суботу, прийшов до них Константин з своїми Ростовцями. Князї

взаїмно цїлували хрест, вислали Псковичів до Ростова, а самі, відсьвяткувавши великдень, пішли під Переяслав. Ярослава там вже не було; він утїк до брата Юрия у Володимир, де готовило ся велике військо.

Уся суздальська земля узброїла ся; із сїл пігнали на війну рататв. До Суздальців пристали Муромцї, Городчани і Бродники (сим останним іменем звали ся шайки східних степів). „Син ішов на вітця, брат на брата, невільники на панів“, говорить лїтописець, указуючи на се, що в суздальськім війську були Новоторжцї а навіть Новгородцї; з Новгородцями проти суздальської землї йшли Ростовцї з своїм князем.

Зібране суздальське військо розложило ся над рікою Ґзою; Мстислав з Новгородцями і Володимир із Псковичами стали коло Юрєва, а Константин з Ростовцями став над рікою Липицею. Мстислав післав сотського Ларіона до Юрия:

„Кланяємо ся тобі, від тебе не маємо кривди. Кривда нам від Ярослава“.

Князь Юрий відповів: „Ми з братом Ярославом оден чоловік“.

Тодї Мстислав післав тогож Ларіона до Ярослава з таким словом: „Визволи мужів моїх Новгородців і Новоторжців, верни волости, щось заняв, Волок віддай; помири ся з нами і цїлуй хрест, а крови проливати не будемо“.

Ярослав відповів: „Миру не хочемо; мужі ваші у мене; здалека ви прийшли, а вийшли, як риби на сухо“.

Почули від Ларіона сю річ Новгородцї, і Мстислав знов післав сказати князям: „Брати Юрию і Ярославе! Ми прийшли не кров проливати; не дай Боже дійти до сего; ми прийшли розправити ся між собою; ми одного племени: даймо старшиньство Константинови і посадїм його у Володимирі, а вам уся суздальська земля!“

„Скажи братам нашим Мстиславови і Володимирови“, відповіли Ярослав і Юрий: „Прийти ви прийшли, але куди думаєте уйти? А братови Константину скажи: Переможи нас: твоя буде вся земля!“

Певні себе суздальські князї завчасно хвалили ся будучою побідою і справили у себе в шатрі бенкет з боярами.

Деяких із старих бояр смутило то, що на сторонї противників була правда, осьвячена старими звичаями. Оден з них, Творимир, звернув ся до князїв з такою речю:

„Князї Юрию і Ярославе! Менші братя у вашій волї; та по моїй гадцї лучшеб вам помирити ся і дати старшиньство Константинови! Не дивіть, що їх менше, як наших; князї Ростиславового племени мудрі, рішучі і хоробрі, і мужі їх Новгородцї і Смольняни відважні в бою: а про Мстислава Мстиславовича самі знаєте, що хоробрість дана йому більш усїх; подумайте, панове!“

Молодим князям не сподобала ся така річ. За то інші бояри, молодші, лестились їм і говорили так: „Князї Юрию і Ярославе! Нїколи того не бувало, нї за вітцїв ваших, нї за дїдів, нї за прадїдів, щоби хто з військом вийшов у сильну суздальську землю і вийшов з неї цїло; та хочби вся руська земля пішла на нас: і галицька, і київська, і смоленська, і чернигівська, і новгородська, і рязанська, то й тодї нїчого з нами не вдїють; а що ті полки — там ми їх сїдлами закидаємо!“

Такі слова припали до вподоби князям. Вони скликали бояр і начальних людий і сказали їм таку річ:

„Сам товар прийшов у руки: дістануть ся вам конї, броні (панцирі), одїж; а хто чоловіка возьме живцем, сам буде убитий; хоч у кого й золотом будуть шиті нараменники, і того бий; подвійна буде від нас нагорода! Не лишимо живим нїкого. А хто з полку втече та спіймаємо його, того кажемо вішати й розпинати; а хто з князїв попаде нам у руки, то вже ми про них тодї потолкуємо“.

Відпустивши людий, князї вернули ся у своє шатро і в певній надїї на побіду стали дїлити між собою волости побіджених; і сказав Юрий: „Менї брате Ярославе, володимирську і ростовську землю, а тобі Новгород, а Смоленьск братови нашому Сьвятославови, а Київ даймо чернигівським князям, а Галич нам!“ Лїтописець говорить, що вони навіть писали грамоти в такім напрямі, і сї грамоти після побіди над ними попали в руки Смольнянам.

Мстислав з Новгородцями, Псковичами і Смольнянами стояв усе ще коло Юрєва. Він не зовсїм довіряв ростовському князеви; хоч загальні види злучили ростовського князя з Новгородцями, то все він таки був оден з суздальських

князїв і колиб брати з ним погодили ся, то він, здає ся, пішов би разом з ними, як би справа приняла виключно напрям борби цїлої суздальської землї з новгородською.

Вечером по бенкетї у князїв суздальських прибув від них до Мстислава гонець з завізванєм виступити до бою над Липицею. Війна виглядала наче поєдинок; вороги сходили ся до бою на умовлене перед тим місце.

Мстислав і його союзники прикликали зараз Константина, потолкували з ним широко і довели до хрестного цїлованя: він присягнув на те, що не перейде до братів і не зрадить союзників. Вслїд за тим посунули ся в ночі Новгородцї й їх союзники над Липицю.

Суздальські полки також виступили нічю; в станї Константина заграли в труби і войовники його разом крикнули. Тодї, коли вірити новгородському переказову, на Суздальцїв найшов переполох і самі князї, що так недавно в уяві дїлили між собою волости побіджених, трохи що не повтїкали.

Із сьвітом Новгородцї з союзниками були вже на Липицї. Ворогів, що визивали їх до бою в то місце, де була рівнина, там не було: вони перейшли лїсом і стали на горі, що звала ся Авдова гора. Тодї Новгородцї й їх союзники також пішли від ріки Липицї в сторону і стали на горі, що звала ся Юрєва. В низу під нею протїкав ручай, званий Тунег, а на другім боцї була гора Авдова, де стояли Суздальцї. Якийсь час вороги гледїли одні на других при ранїшнім сонцї і не починали бою. Мстислав усе ще задержав вид, що вийшов до бою тілько з крайної конечности, що виною всего упір і несправедливість суздальських князїв, і що він сам волить супокій як війну. Він ще раз вислав до Юрия трех мужів з таким словом:

„Помири ся, а не помириш ся, то або ви відсїль відступите на рівне місце і ми на вас підемо, або ми відступимо до Липицї а ви на нас нападайте.“

Юрий відповів: „Миру не приймаю і не відступлю; ви перейшли скрізь нашу землю, так крім сеї зарослї не перейдете.“

Суздальські князї велїли в низу загородити пліт і вбити коли: вони думали, що вороги на них ударять нічю.

Одержавши відповідь від Юрия, Мстислав визвав охотників, удалу молодїж, і пустив їх починати бій. Молодцї били ся завзято до вечера: тодї був великий вітер і стало дуже холодно. Войовники Мстислава сердили ся, що вороги ухиляють ся від рішучого бою. Рано союзники рішили йти під Володимир і стали збирати ся. Суздальцї замітили в неприятельськім таборі горопашність і нагально стали сходити з гори, думаючи на Новгородцїв і їх союзників ударити з заду; але Новгородцї зараз обернули ся на них.

Тут князї розпочали раду. Ростовський князь сказав: „Коли ми підемо мимо них, вони нас займуть з заду, а люди мої не відважні до бою: розійдуть ся в го́роди.“ На се відповів Мстислав: „Брати, гора нам не може помогти і гора не побідить нас; гляньте на силу чесного хреста і на правду: підїмо до них!“

Розпалені його словами союзні князї почали уставляти військо в боєвий лад. З свого боку Суздальцї, побачивши, що противники не йдуть дальше, самі почали уставляти ся. Новгородцї з Мстиславом і Псковичі із своїм князем займали середину, на однім краю стояли Смольняни, на другім — Ростовцї з Константином. У Константина були славні витязї Олександер Попович із слугою Торопом і Добриня Різанич, по прізвищу „Золотий Пояс“. Напроти Псковичів став Ярослав із своїми полками; в ряді з ними були збіглі Новгородцї і Новоторжцї, з ними стояли Муромцї, Городчани і Бродники. Проти Мстислава й Новгородців стояла вся суздальська земля з князем Юрием, а проти Константина і Ростовців його молодші брати.

Мстислав, проїзджаючи перед рядами Новгородців, говорив: „Брати! ми війшли в сильну землю: погляньмо на Бога і покріпім ся; не оглядайте ся назад: утечею не уйдеш; забудьмо, брати, жінок, дїтий і доми свої: йдїть до бою, як кому любо умирати, хто на кони, хто пішо!“

„Ми на конях не хочемо умирати — ми будемо бити ся пішо, як батьки наші били ся над Колокшею!“ сказали Новгородцї.

Новгородцї скинули з себе верхню одїж, чоботи й босі побігли наперед з криком. За їх прикладом пішли

Смольняни, та скинувши чоботи, обвинули собі ноги. Смольнянам проводив Івор Михайлович; він їхав верхом так, щоби його бачили войовники. За ним слїдували князї з дружиною тож на конях. З противного боку кинули ся до бою піші Ярославові люди. Івор проїзжав крізь зарослї і під ним спотикнув ся кінь; піші Новгородцї випередили його і счіпили ся з неприятелем: були в роботї булави й топори. Підняв ся страшний крик.

Суздальцї дали тягу: Новгородцї збили з пантелику стяг (знамя) Ярослава. Потім приспів Івор із Смольнянами. Дібрали ся до другого стяга. Князї з дружинами оставали ся позаду. Тут Мстислав, побачивши, що молодцї зайшли дуже далеко і неприятельська сила може їх окружити і знищити, закричав: „Не дай Боже, брати, видавати сих добрих людий!“ І він пустив ся наперед крізь свою піхоту; за ним пішли й інші князї. Настала завзята борба. Юрий і Ярослав тягу дали, лишивши свій табор. Мабуть вчинили се в надії, що противники кинуть ся грабити, а тим часом можна буде вернути ся і ударити на них. Та Мстислав закричав: „Брати Новгородцї, не кидайте ся на табор, тілько бийте їх; а то — вони вернуть ся і знищать нас.“ Новгородцї послухали і дальше били ся завзято, а Смольняни лишили битву і стали грабити табор. Сам Мстислав тричи проїхав крізь неприятельські полки, побиваючи на право і на лїво топором, що був привязаний до його руки мотузком.

Всїх розбито; багато Суздальцїв упало під ударами топорів новгородських и смоленських, багато потонуло в утечи, багато ранених прибігло у Володимир, Переяслав, Юрєв і там повмирали. „Така-то була,“ говорить лїтописець, „слава Юрия і Ярослава; даремна була їх хвальба: на прах замінили ся сильні полки їх.“ Сїмнайцять знамен Юриєвих, тринайцять Ярославових і до сто труб і бубнів дістало ся витязям. Шістьдесять людий взято в полон; убитих ворогів лїтописець налїчив 9203, а в Новгородцїв і Смольнян убитих було тілько 5 людий: числа розуміє ся, баєчні. Неперечно тілько се, що Суздальцїв розбито на голову.

Сю замітну битву сточено в четвер 21. цьвітня 1216 р. Насамперед утїк Ярослав; Юрий слїдував за ним: він за-

їздив три коні, приїхав без сїдла на четвертім у Володимир в полудне тогож дня, босий і тілько в сорочцї. В го́родї лишились тілько попи, черцї, жінки і дїти, нарід не войовничий. Побачивши своїх, вони втїшили ся: думали, що вертають витязї; мабуть і перше впевняли їх: „наші переможуть!“ Однак Юрий не вернув витязем; змішаний їздив він около стїн го́рода і кричав: „Укріпляйте го́род.“ Тодї замісць радощів повстав плач. Ввечер збільшила ся тривога, коли з нещасного боєвища стали збирати ся збігцї: хто ранений а хто нагий і босий. Цїлу нiч сходили ся оден за другим.

Рано зібрав князь віче і говорив: Брати́ Володимирцї, зачинимо ся в го́род і станьмо відбивати ся.“

„З ким зачинимо ся?“ відповіли йому. „Брати́ наші полягли, інші взяті в полон, а ті, що прибігли, безоружні: з ким станемо до бою?“

„Усе то я знаю,“ говорив Юрий. „Прошу тілько: не видавайте мене нї Мстиславови, нї братови мому Константинови! Лучше я сам по своїй волї виїду з го́рода.“ Володимирцї обіцяли. Союзники підступили під го́род в неділю 29. цьвітня, і обїхали його довкола.

В ночі з неділї на понеділок запалив ся княжий двір у Володимирі. Новгородцї хотїли взяти го́род приступом, та Мстислав не пустив їх; на другу нiч знов повстав пожар; Смольняни хотїли йти на приступ, однак їх спинив князь Володимир Рурикович. Не відомо, що було причиною сих пожарів: чи случай, чи підпалюванє в користь облягаючих, або киданє огню через стїну. Та після другого пожару Юрий прислав поклін князям і велїв повісти: „Не дїйте менї лиха сегодня; завтра я виїду з го́рода.“ Рано Юрий з двома молодшими братами явив ся у Мстислава і його союзників і сказав: „Брати́, кланяю ся вам і чолом бю: житє лишіть і накорміть хлїбом; а брат мій Константич у вашій волї!“ Юрий подав дари князям і вони помирили ся з ним.

Мстислав дав таке рішенє: Константинови взяти Володимир, а Юрию віддати Радилів-Городець. Без проволоки зладнали чайки й насади. В них сїла дружина князя Юрия; одна чайка дожидала самого князя з його жінкою. Юрий помолив ся в останнїй раз в церкві Богоро-

диції, поклонив ся гробови вітця і сказав: „Суди, Боже, брата мого Ярослава: він мене довів до сего!“ З ним відправив ся владика.

У Володимир вїхав Константин. Городяни вийшли йому на зустріч з хрестами і цїлували йому хрест на вірність. Він щедро обдарував своїх союзників: Новгородців, Псковичів і Смольнян.

Упертий і жорстокий Ярослав з боєвища утїкав у Переяслав так скоро, що заїздив чотири конї, а на пятім приїхав у го́род. В пориві досади приказав він позаковувати всїх Новгородців і Смольняни, котрі тілько були в го́роді в торгових і інших справах. Новгородців казав кинути в погреби і тїсні кімнати; їх було півтораста людий і багато з них подусило ся; пятьнайцять Смольнян держали в запертї окремо і вони всї остали живі.

Мстислав з союзниками 3. мая підходив під Переяслав. Разом з ним ішов із своїм полком Константин. Не допустивши їх до Переяслава, Ярослав сам добровільно вийшов і явив ся у брата свого Константина.

Константин взяв ся помирити Мстислава з Ярославом. Ярослав післав щедрі дари князям і Новгородцям. Та Мстислав не пішов у го́род, не хотїв бачити Ярослава, а домагав ся тілько, щоби дочка його, жінка Ярославова, приїхала до него, і щоби всїх задержаних Новгородців, що ще були живі, безпроволочно визволено і йому прислано. Домаганє витязя сповнено. Надармо потім Ярослав посилав до Мстислава з просьбою, щоби відпустив жінку. „Справдї мене хрест побив!“ казав він. Мстислав показав ся неприхильним і відїхав з дочкою в Новгород.

Сею побідною війною Мстислав утвердив при Новгородї високе моральне значінє і показав, що не можна безкарно нарушати його права і самостійности; також установив він з Новгородцями угоду в суздальськїй землї, як перше вчинив се в київській з тимиж Новгородцями. Нї оден князь не вчинив того для Новгородців, що вчинив для них Мстислав Удатний: та вони, як показує дальша історія, мало користували ся його заслугами.

Слїдуючого року лишив Мстислав жінку і сина в Новгородї, і ходив з новгородськими боярами в Київ, відай для приготовленя будучого походу в Галич, а повернувши

із Києва в Новгород взяв під сторожу Станимира з сином. Здає ся, суздальське сторонництво оживало, і против Мстислава загадувано хитрощі. Мстислав однак скоро випустив його. Теж саме потім стало ся і в Торжку, де посаджено сина Мстиславового Василя. Мстислав взяв там під сторожу Бориславa Некуришинича, але також простив йому і випустив. Сї случаї показують, що й Мстислав по всїм тім, що вчинив для Новгорода, не міг надїяти ся довго там бути в згоді з усїми: він мав противників. В тім часї вмер у Торжку син його Василь; тїло його привезли в Новгород і похоронили близько дїдового гробу в сьв. Софії. Оплакавши сина, вдатний князь незабаром після того явив ся на вічі і сказав:

„Кланяю ся сьв. Софії, гробови вітця мого і вам! Хочу погледїти Галича, а вас не забуду. Дай Боже, лягти коло гробу вітця мого, у сьв. Софії!“

Новгородцї просили його лишити ся з ними. Все дармо. Мстислав відїхав, і на все. Не довело ся йому лягти у сьв. Софії.

Коли Мстислав лишив був Галич, попав ся він тодї в руки Угрів. Там знов посадили королевича Кольомана, а головним воєводою був назначений бан Фильнїй, що в лїтописах наших зве ся „Филя прегордий“. Він дуже гордував Русинами, порівнював їх з глиняними горшками, а себе з каменем, примовляючи: „Оден камінь богато горшків побє“. Була ще у него й друга примовка: „Острий меч, борзий кінь — багато Руси!“ (т. є. завоюю). Його гордість дражнила Галичан і він не довіряв їм. Мстислав Удатний тимчасом прикликав Половцїв і йшов на Галич (1218). З ним був Володимир Рурикович, що недавно помагав йому в борбі з суздальською землею. Почувши то, Фильнїй укріпив Галич а в серединї го́рода замінив у твердиню церкву сьв. Богородицї; се ще більше роздражнило проти него Русинів, бо добачили в сїм зневагу сьвятинї. Поляки помагали Уграм. Фильнїй не допускав Мстислава до го́рода. Він взяв з собою галицького боярина Судиславa й інших і вийшов на зустріч Мстиславови. Поляки становили праву сторону єго війска, а Галичани й Угри лїву. Руське військо тож роздїлило ся на дві половини. Одну провадив Мстислав, другу — Володимир, а По-

ловцї стали дальше, щоби ударити на неприятеля тодї, коли попадуть на них Русини. Мстислав, замітивши, що Поляки стоять досить далеко від Угрів, побачив, що треба дїяти: зараз віддїлив ся від Володимира і вийшов на горб, де кріпив своє військо іменем чесного хреста. Володимир дуже відказував на него за се і говорив, що Мстислав погубить все руське військо. Поляки нагально ударили на Володимира, приневолили його до утечі і пігнали за ним, так що він угорське військо втратив з очий. Але тодї Мстислав і Половцї разом кинули ся на Угрів. Різня була завзята, Русини побили Угрів. Самого Фильнїя взято в полон; всї його Угри упали духом. Поляки прогнали Володимира, і набрали добичі та вертали з великим полоном і сьпівали побідні пісні і не знали, що стало ся з їх союзниками; аж тут нараз натрапили на витязїв, а з другої сторони руські збігцї звернули ся на них. Поляків зовсїм розбили. Половцї забирали побіджених у полон, жадно кидали ся до коний, збруї й одежі; однако Русини по приказу Мстислава, не кидали ся на добичу, тілько били ворогів без пожалуваня. Стони і крики побитих доходили до Галича. По цїлому полю валяли ся тїла непоховані; вода в ріцї зачервонїла ся від крови.

Мстислав взяв з собою спійманого Фильнїя і домагав ся здачі Галича та обіцяв повне помилованє. Сам Фильнїй післав від себе раду, щоби здали ся, бо не було нїякої надії на побіду. Три рази посилав Мстислав і предкладав, щоби піддали ся. Однак Угри, що сидїли в Галичі, опирали ся, а навіть виганяли з го́рода Галичан з жінками й дїтьми, бо бояли ся зради та й для того, щоби не годувати їх підчас облоги. Тодї заявив Мстислав, що тепер вже не буде помилуваня обложенцям. Угри в своїй певности були так необачні, що зважали тілько на одні ворота, а тимчасом Русини підкопали ся підземною дорогою дістали ся в го́род, відбили від воріт Угрів, ошоломлених ненадїйним нападом, і відчинили Мстиславови ворота.

Рано Мстислав вийшов до Галича. Кольоман з жінкою і знатнїйші Угри з своїми жінками заперли ся в церкві сьв. Богородиці. Мстислав підступив під церкву і домагав ся здачі. Угри не здавали ся. Безвідя томило їх.

Мстислав сам післав Кольоманови посудину зимної води. Угри дякували за таку великодушність, ділили між собою воду мало-що не по каплі, однак все таки не піддавали ся. На останку коли їх став змагати голод, вони відчинили церковні двері і упросили Мстислава, щоби їм дарував хоч житє. Угорські барони з своїми жінками і трохи Поляків дістали ся в полон Половцям і Русинам. Самого спійманого Кольомана з жінкою Мстислав виправив в Торческ. Галицька земля з великою втїхою признала витязя князем своїм. Селяни добивали Угрів, що розбігли ся з битви. Русини величали Мстислава „своїм сьвітом", називали „сильним соколом", говорили, що сам Бог поручив йому меч, щоби усмирив гордих чужоземців. Бояри, що придержували ся Угрів, здавали ся на ласку витязя. Головнїйший з них, Судислав, прийшов до Мстислава, обіймав його колїна і просив помилуваня. Мстислав не тілько простив йому, але навіть дав у заряд Звенигород. Данило приїхав до тестя з малою дружиною і поздоровляв його. Вони бенкетували і радували ся; а з ними радувала ся уся галицька земля.

Коли угорський король Андрій почув про нещастє, що довело ся синови, вислав до Мстислава домаганє, щоби визволив спійманого, в противнім случаю грозив післати велике військо. Однако Мстислава годї було лякати грізьбою. Він відповів, що побіда залежить від Бога і він, Мстислав, надіючи ся на Бога, готов стрітити неприятельські сили. Король мало-по-малу занехав свої горощі: його жінка окремим посольством упросила Мстислава змилувати ся і визволити сина. З свого боку бояри скоро замітили слабі сторони характеру Мстислава, добили ся впливу на него і всякими способами накланяли до супокою з угорським королем. Мстислав при усїй своїй хоробрости і воєнности все був склонний до супокою і починав війну тілько тодї, коли противники не хотїли мирити ся на условинах, котрі він признавав згідними з правдою. В 1221 р. Мстислав не тілько помирив ся з Уграми і Поляками, але заключив дружну умову з угорським королем, заручив дочку свою Марию з його сином Андреєм і віддав будучому зятеви в посїданє Перемишль.

Однак по двох лїтах доля взивала Мстислава до іншого подвигу. В тім часї, коли руські князї і дружини їх теряли сили в усобицях, в незвісних східних сторонах дїяли ся великі перевороти. На північній границї Хінської держави хан Темучин, володар Монголів, народу перше підвладного Татарам-Нїучам, став сам володарем численних татарських племен, збурив часть Хїнської держави і взяв Пекін, потім звернув ся на захід, завоював і збурив могучу і цвитучу державу Турків харазських[1]) і положив основу найобширнїйшій державі, що коли-небудь єствувала в Азиї. Він володїв безмежними просторами від Амуру до Волги, управляв многими народами, що складали його воєнну силу, і був прозваний Чинґис-Ханом, т. є. великим ханом. Його воєнні загони досягли Половцїв. Татари зіткнули ся з Половцями на східнім березї каспійського моря, де Половцї жили в згодї з Алянами (населенцями Дагестана). Щоби відтягнути Половцїв від того союза, проводирі полку, висланого Чинґис-Ханом, спершу хитро здружили ся з ними, впевнивши їх, що Татари, одноплемінні з ними, не хотять виступати проти них неприязно. Половцї повірили їм і відступили Алянів; однак потім Монголи, розправивши ся з Алянами, підбили й Половцїв. Половецьких князїв, вже хрещених, Юрия Кончаковича і Данила Кобяковича убито. Татари гнали ся за їх товаришами до валу половецького, що віддїляв землю половецьку від руської.

Половецький хан Котян, тесть Мстислава Удатного, прибіг у Галич до зятя із страшною вістю, що йде із сходу страшенна сила незнаних завойовників: „Сегодня відняли нашу землю, завтра вашу візьмуть“, говорив він.

Мстислав розіслав вістунів до ріжних руських князїв і скликав їх на раду про загальну справу в Київ. Багато князїв зїхало ся сюди. Там були Мстислав Романович київський, Мстислав Удатний галицький, Мстислав чернигівський, Данило Романович волинський, Михайло Всеволодович, сини Всеволода Червоного і багато інших. Тілько суздальський Юрий не приїхав на раду. Хан Котян щедро обдарив руських князїв: кіньми, верблюдами, буйволами

[1]) Бухара, Самарканд, Герат, Балк, Хіва і и.

і невільницями, а інший князь половецький, Бастий, охрестив ся. Мстислав Удатний просив руських князїв спішити на поміч Половцям: „Як ми їм не поможемо," говорив він, „то Половці пристануть до ворогів і сила їх стане більша". По довгих нарадах князї рішили зєдиненими силами йти в похід. „Лучше зустрічати ворога в чужій землї, як у своїй", говорили Русини.

Місце збору назначено було на Днїпровім острові, званім Варяжський (відай Хортиця). Туди сходили ся з своїми князями Київляни, Чернигівці, Смольняни, Галичани, Волинці. Цілий Днїпро вкрив ся їх суднами. Із Курска, Трубчевська, Путивля йшли туди князї із своїми дружинами, суходолом на конях, а тисяч Галичан з воєводами Юрієм Домажиричем і Держикраєм Володиславичем переплили Днїстром у море і, вступивши в Днїпро, стали над рікою Хортицею.

Коло Заруба явили ся у руських князїв татарські посли з таким словом: „Зачуваємо, що йдете проти нас, послухавши Половців, а ми вашої землї не тикали, нї городів ваших, нї сіл ваших; не на вас прийшли, тілько прийшли по волї Божій на холопів конюхів своїх Половців. Помиріть ся з нами; коли втекуть до вас, — гонїть від себе і забирайте їх майно; ми чули, що й вам вони заподїяли багато лиха; ми їх і за се бємо".

Однакож князї, замість відповіди, поубивали послів. Неперечно вони поступили так з тої причини, що Половці оповідали їм, як Татари хитро одурили їх: предложили дружбу, щоби розєднити їх з Алянами, потім напали на них самих.

Збір відбув ся в цьвітню 1224 р. Коли всї зійшли ся, військо посунуло ся долї Днїпром і стало станом не доходячи Олешя. Тут прийшли до них другі татарські посли і говорили так: „Ви послухали Половців і поубивали послів наших; тепер ідете на нас, ну так ідїть; ми вас не тикали: над всїми нами Бог."

Князї на сей раз відпустили послів цїло. Передні татарські віддїли стали появляти ся над Днїпром. Мстислав Удатний перейшов через Днїпро з 1000 войовниками. З ним пішли Данило Романович, Мстислав Нїмий, Олег курський й інші молоді князї. Вони розбили і прогнали сто-

рожевий віддїл. Збігцї заховали свого воєводу Гемебеґа в яму в якімсь половецькім кургані. Половцї відшукали його там і упросили Мстислава, щоби позволив їм убити його. Мстислав ішов дальше.

Між тим в станї руськім над Днїпром розбирали, які се вороги. Юрий Домажирич говорив: „Вони визначають ся яко добрі стрільцї і знамениті вояки". Іншіж відказували йому: „Се нарід простий, гірш Половцїв". Молоді князї піднукували старих іти вперед: „Мстиславе і ти, другий Мстиславе, ходїмо на них!"

Ві второк 21. мая Русини зняли ся зо стану і пішли в степ. Вони скоро зустріли ся з татарським загоном. Руські стрільцї розсїяли його і їм дістало ся в добичу багато товару. Вісїм днїв ішли вони до ріки Калки, де знов стрітили татарський загон, котрий побив ся з ними і щез. Мстислав Удатний випередив руських князїв, велїв Данилови перейти Калку і сам перейшов вслїд за ним з заднюю сторожю. Нараз перед ними виступили татарські полки. „Ладнайте ся!" закричав Мстислав. Русини кинули ся до бою. Двайцятьтрилїтний Данило метнув ся вперед і був ранений в груди, однак не замітив сего і дальше бив ся. Хоробро били ся і Мстислав Нїмий і Олег курський. Однакож сила татарська перемогла їх; Данило обернув свого коня назад; за ним помчали ся й інші. Утїк і Мстислав Удатний в перший раз у своїм житю.

Тимчасом інші руські князї перейшли через Калку, розложили ся станом і вислали на перед Яруна з Половцями. Татари з розгоном ударили на Половцїв. Половцї кинули ся назад, звернули ся на руський стан і потолочили його. Русини ще не вспіли зладнати ся, як почала ся страшна різня; Русини, розбиті Половцями, утекли.

Підчас загального побігу Русинів оден Мстислав Романович не сходив з місця і стояв на високім каменистім березї Калки з зятем своїм Андреєм і дубровицьким князем Олександром. Більша часть Татар гнала ся за втїкачами, а оден загін з Бродниками окружив трех хоробрих князїв, що огородили себе кілєм і відбивали ся від них неустанно три днї і три ночи. Трудно було Татарам перемогти їх силою і вони вхопили ся хитрощів. Якийсь Плоскиня, що гетьманував над Бродниками, вмовляв князїв,

щоби здали ся Татарам на викуп, і цїлував хрест на се, що вони остануть живими. Князї повірили і вийшли, та Плоскиня зараз звязав їх і видав Татарам.

Татари взяли твердиню, і повбивали всїх руських вояків, що там були, звязаних князїв положили під доски, а самі засїли на досках обідати. Так скінчили житє своє нещасні князї.

Татари гнали ся за втїкачами до самого Днїпра і по дорозї вбили шістьох князїв, а між тими Мстислава чернигівського. Мстислав Удатний утїк перед погонею, добив ся до Днїпра, спалив і пустив по ріцї судна, що стояли на березї, щоби не дати змоги Татарам переправити ся через ріку, а сам з останками розбитих вернув у Галич.[1])

Поражка князїв нагнала Руси загального страху, що змагав ся від наглої появи незнаного ворога. Вражінє, яке вдїяла на уми ся подїя, виражає ся ясно в словах сучасного лїтописця: „Прийшли — говорить він — невідомі народи, про котрих нїхто гаразд не знає, хто вони такі і відкіля прийшли і яким язиком говорять і якого вони племени і яка в них віра; одні говорять, що їх зовуть Татари, а інші — Таурмени, інші знов — Печенїги". Книжники толкували, що се ті самі народи, про котрих говорив Методий Патарский: „Ґедеон колись-то загнав їх в пустиню Етриївську, між сходом і півночю, і вони мусять

---

[1]) Лїтописець виставляє Мстислава неначе провинником нещастя Русинів над Калкою, говорячи, що він з зависти не звістив обох Мстиславів про Татар тодї, коли Данило стрінув ся з ними. Однак се винуванє годї признати справедливим. Не говоримо вже про се, що така черта суперечна з характером Мстислава, на скілько він нам звісний з попередних його дїл: сама хода подій така, що поводженє Мстислава в сей день легко обясняє ся іншими понуками. Мстислав ішов наперед інших князїв і кілька днїв уже з ними не мав нїяких взаємин. Перейшовши через Калку, він зустрів ненадійно татарські полки; його віддїл був так нечисленний, що перше треба було думати про власне спасенє, ніж давати знати князям. Справедливійше можнаб було дорікати Мстиславови злишним юнацтвом і нерозвагою, задля чого він, чоловік вже не молодий і досьвідний, пішов наперед з горячою молодежю, не роздумуючи про се, що може його зустрітити в дорозї і попасти на сили неприятельські, що далеко переважать його власні.

вийти відтам перед кінцем сьвіта та заполонити багато земель".

Після нещастя, що довело ся Мстиславови над Калкою, становище його в Галичі не було тривке; бояри не любили його і наставали на него, та й він сам по своїй простодушности ставав нераз жертвою їх хитрощів. В слїдуючім 1225 році його трохи-що не повадили з зятем його Данилом. Князь Олександер белзький, чоловік хитрий, ненавидїв Данила і наговорив Мстиславови, буцїм зять хоче убити його і підмовляє на него Ляхів. Палкий Мстислав піддав ся обмовцеви. Дійшло дїло до війни. Данило відплатив ся Олександрови, спустошив белзьку землю і розбив загін Мстислава, висланий на поміч Олександрови. Роздратований Мстислав кликав уже половецького хана Котяна, та на щастє обмова викрила ся. Олександер підослав до Мстислава якогось Яна, котрий так нескладно став перед ним брехати, що Мстислав побачив обману. Тесть і зять помирили ся і Мстислав на знак дружби подарував Данилови незвичайного коня, обдарував Данилову жінку Анну, свою дочку. З того часу він уже не перечив ся з Данилом.

Однак в Галичі не кінчили ся бучі. В 1226 р. оден боярин, Жирослав, наговорив боярам-товаришам, буцїм Мстислав закликає свого тестя Котяна на те, щоби вибити бояр. Бояри повірили і скрили ся в карпатські гори, відкіль звістили Мстислава про се, що їм сказав Жирослав. Мстислав післав до них духовну особу іменем Тимотея. Тимотей закляв ся перед боярами, що князь нїчого не задумує проти них і перший раз чує про се. Він вговорив бояр, щоби приїхали до Мстислава. Мстислав обличив перед ними Жирослава і прогнав його від себе.

Наостанку бояри вспіли таки позбути ся Мстислава з Галича. Королевич Андрій, що йому Мстислав заручив свою дочку і віддав Перемишль, за підмовою боярина Семюнка утїк до вітця і підводив його, щоби відняв у Мстислава Галич. Бояри з свого боку представляли королеви, що вони не хотять Мстислава, а бажають Андрея. Король пішов з військом у Галичину. Поляки з воєводою Пакославом помагали йому. Занявши Перемишль і Звенигород, король не важив ся їхати в Галич. Король зачав за-

бирати галицькі пригороди. Йому вдало ся взяти Теребовлю, Тихомлю, та під Кременцем його відбили і він повернув назад до Звенигорода. Тут вийшов проти него Мстислав, вступив до бою і розбив його. Король скоро втїк домів. Мстислав зміркував, що йому годї довше проживати з боярами, і хотїв віддати Галич Данилови, однакож бояри Судислав і Глїб Зеремієвич, що грали тодї головну ролю між боярами, здержали його. „Нї тебе, нї Данила не хотять бояри — говорили вони, — віддай заручену дочку свою за королевича Андрея і посади його в Галичі від него все можеш взяти його назад, коли захочеш, а віддаси Данилови — по вік не буде тобі Галича!“

Мстислав шанував усе волю землї і поступив так, як бажали сї люди, що були тодї, по своїй силї, заступниками землї. Мстислав віддав дочку свою за Андрея і з нею також Галич, а сам задержав для себе Понизе і відїхав в Торческ. Скоро жалував він своєї легковірности, бо Данила ненавидїли тілько бояри, а простий галицький нарід бажав його. Дізнавши ся про се, Мстислав через посла Данилового Демяна послав таке слово Данилови: „Сину! згрішив я, не дав тобі Галича“. Глїб Зеремієвич старав ся всїми силами не допустити Мстислава видїти ся з Данилом і передати в руки його землю і дім і дїтий.

Слїдуючого після того року (1228) Мстислав умер: з Торческа поїхав він у Київ, заслаб в дорозї і умер, успівши простригти ся схиму після тодїшнього звичаю набожних князїв. Після вісти польського історика, тїло його похоронене було в Києві в церкві сьв. Хреста, котру сам поклав.[1])

---

[1]) Нинї сеї церкви нема і могила Мстислава незвісна.

VII.

Князь Данило Романович Галицький.

В XIII-ім віці ціла хода історичних подій в південно-західній Руси довгий час обертає ся коло личности Данила галицького. Щоби зрозуміти значінє сеї личности в своїм часі, конечно переглянути попередні події в сім краю.

Південно-західна Русь, Галичина, як у внутрішнім ладі свого житя, так і у зверхних обставинах, находила ся в таких условинах, при котрих усе більше слабла звязь, що лучила її з іншими руськими землями. Хоч і тут не вгасало почутє народної суплемінности з останними, та історія вказувала їм ріжні дороги: се бачимо вже в XII-ім віці.

В Галицькій землї княжив до 1188-ого р. рід Ростислава Володимировича (внука Ярослава I.). Володар, син Ростислава, по смерти нещасного Василька став одиноким князем і передав по собі (1141) власть синови свому Володимирови, котрого звуть звичайно Володимирком. По нім наслїдив Ярослав, прозваний в пісні о полку Ігоревім „Осьмомислом“. Злучена в одних руках галицька земля була довго свобідна від княжих усобиць і задля щасливих условин своєї природи находила ся, в прикладї до інших руських земель, в цвитучім станї. Власть княжа зовсїм не мала тут монархічної сили. Князь був князем після давної словянської ідеї; видно, що давні суспільні навички не змінили ся, коли руські князї завоювали сю хорватську землю і прилучили її до загальної системи руських земель під властю єдиного княжого роду. Князїв, що управляли Галичем, вибирано і вони були зависимі від віча. Та само віче було в руках богатих і сильних володарів земель — бояр. Вони, як видно, вспіли так вивисшити ся над усею іншою верствою народу, що виключно орудували справами землї. Маємо також вісти про се, що

люди незнатного роду ставали боярами, з чого можна думати ся, що галицька аристократия основувала ся не стілько на знатности родів, скілько на вдачі і богатстві. Галицькі князї були так зависимі від віча, що воно судило не тілько їх полїтичну дїяльність, але й домашне житє. Таким способом, коли Ярослав не злюбив своєї жінки Ольги і взяв собі любовницю якусь Настасю, Галичани не втерпіли такого сорому, спалили Настасю і спонукали князя жити з правою жінкою. Всї заходи Ярослава, щоби усунути свого правого сина і передати наслїдство неправому, остали ся марними. Ярослав умер в 1187-ім роцї. Галичани, на перекір завіщаню, вигнали сего неправого сина, Олега, і наставили князем правого — Володимира. Та й сей князь справував ся не так як слїд, отже попав ся за те під строгий суд віча; був се пяниця, що не любив дорадників, насилував чужі жінки і дочки, взяв собі за жінку попадю від живого чоловіка і придбав з нею двох синів. Галичани так розлютили ся, що деякі хотїли взяти князя під сторожу і казнити; іншіж домагали ся від него розводу з попадею і раяли йому вибрати жінку до вподоби (після обичаю). Володимир побояв ся за житє своєї любої попадї і втїк разом з нею і дїтьми на Угорщину, а Галичани закликали на його місце князя з сусїдної волинської землї — Романа Мстиславича[1]) (1188). Кажуть, що сам Роман тайно дїлав у Галичі в свою користь, добиваючи ся вибору. Сей князь розумний і сильний волею, не довго вдержав ся в Галичі: король угорський Беля I., до котрого вдав ся прогнаний Володимир о поміч, замкнув тогож у башту, завоював Галич і посадив сина свого Андрея. Роман був приневолений утїкати до свого Володимира-Волинського. Успіхи Угрів підмагала та обставина, що в самім Галичі утворило ся сторонництво, котре гледїло собі вигід від угорської власти. Однако і володарство чужоземцїв не було там тривке; яко католики вони дуже скоро вспіли роздратувати нарід проти себе зневагою православної віри. Володимир утїк тимчасом із свого за-

[1]) Внука київського князя Ізяслава Мстиславича, звісного в істориї своєю завзятою борбою спершу з Суздальцями, а потім з Юрієм Довгоруким. Рід Романів походив від Мстислава, старшого Мономахового сина.

пертя і з помогою польського короля Казимира Справедливого знов заволодів Галичем 1190 р. Чуючи ся дуже непевним у своїм положеню, удав ся Володимир до суздальського князя Всеволода і віддав ся під його зверхність, обіцюючи бути в його волї з усїм Галичем. Тим способом заводила ся, як здає ся, тїсна звязь між противоположеними українами тодїшнього руського сьвіта; однак ся поява не мала нїяких тривких наслїдків, бо й відносини між руськими князями не були тривкі. По смерти Володимира Роман вже не вільним вибором, а з помогою польського війська і оружя добув собі знов Галич в 1198-ім роцї.

Після звістки польського письменника Кадлубка Роман жорстоко відомстив своїм неприхильникам у Галичі: він четвертував їх, розстрілював, закопував живцем у землю і казнив іншими видуманими муками, а тих, що змогли утечи, закликував вернутись, обіцюючи всїлякі ласки. Колиж деякі вернули ся, то Роман спершу додержував даного слова і обсипував ласками і милостями легковірних, опісляж винаходив приключки, щоби їх обвинити в чім небудь і передавав мученичій казни. „Не подусивши пчіл, не їсти-меш меду“, примовляв Роман. Він нагнав такого страху Галичанам, що они просили польського короля, щоби він сам ними орудував або через своїх намісників. Усї ті вісти про лютість Романа находять ся виключно у польського історика та не зустрічаємо їх в руських лїтописях, котрі Романа поетично зображають удатним богатирем, а страшним, як Мономах, тілько для невірних чужоземцїв. „Він ходив після заповідий Божих — говорить про него руський ровесник, — поборював поганцїв, кидав ся на них як лев, гнївний як рись, занапащував як крокодиль, пролїтав по їх землї як орел...“ І дїйсно сей князь і в інших случаях показав свою силу і дїяльність. По довгій боротьбі й усобицях у київській Руси, він наостанку успокоїв її і удержав на якийсь час в своїй власти; сам він не став київським князем, тілько посадив у Києві своїм підручником племянника. Нераз поборював він Половцїв, Ятвягів і Литву.[1]) Багато ще можна було сподївати ся від такого

[1]) У польсько-литовських істориків зберегло ся оповіданє, будьто він запрягав побіджених Литовцїв до плугів, заставляв їх витинати

князя для долї Південної Руси. Та в 1205-їм р. Роман посварив ся з польським князем Лешком і поляг в бою під Завихвостом.

Роман лишив по собі молоду вдову з малолїтними синами. Старшому Данилови було тодї чотири роки, а молодший Василько був ще на руках няньки.

Зразу Галичани признали князем старшого сина Романового і кляли ся вірно стерегти його. Але немовлятку зовсїм не можна було удержати ся в такій неспокійній землї. Галичина була дуже лакомим куском, як для руських князїв, так і для чужоплемінних сусїдів, а галицькі бояри не визначали ся постійностю, були ласі на вигоди і не всї могли любити Романів рід. Стали добивати ся о Галичину одні за другими. Спершу бажав нею заволодїти отець першої Романової жінки, князь Рурик Ростиславич київський. Коли Половцї, котрих закликав Рурик, збурили Київ способом варварським, заманив був Роман тогож Рурика до себе на раду і постриг його в монастирі. Тепер той сам Рурик, почувши, що Романа нема на сьвітї, зняв з себе чернечу одїж, зібрав свою київську дружину, найняв Половцїв і метнув ся на Галич. Вдова Романова вдала ся під захист побратима і друга єї покійного чоловіка. Сей побратим був перше супротивником Романа — той-сам угорський королевич Андрій, що колись то разом із своїм вітцем прогнав його з Галича; опісля коли Роман вдруге заволодїв Галичем, вони подружили ся, назвали ся побратимами і постановили між собою таку угоду: коли хто з них умре скорше, то другий має дбати про його семю.

Андрій тілько що одержав угорську корону і не забув своєї обіцянки, даної Романови. Він, побачивши ся з княгинею в Сяноку і приголубивши Данила як рідного сина, дав йому військо на поміч против Рурика. Рурик утїк назад до Києва.

лїси і управляти землю і будьто з тої причини про него на Руси склала ся пословиця: „Зле Романе робиш, що Литвином ореш". Однак та вість переказана вже в XIV-ім віці, більш як 300 лїт по Романі, не заслугує ніякої історичної віри, тим більше, що у Русинів тогочасних, котрі дивили ся на Литву, яко на ворогів, не могла вдержати ся пословиця, що гудила строгість Романову над ворогами.

Та слїдуючого року семї Романовій грозило нове лихо. В Чернигові зібрав ся княжий зїзд: зійшли ся на раду потомки Олега чернигівського; до них пристав смоленський князь з синами; вони рішили наняти Половцїв і йти добувати галицьку землю. По дорозї пристав до них Рурик з синами і племянниками, і підняв з собою Берендіїв,[1]) що жили в київській землї. Союзники вступили в раду також з Поляками, з котрими ще Галичани не заключили супокою по Романовій смерти. Вдова знов удала ся до Андрея, та нїм з Угорщини приспіла поміч, вона побачила ся в такім положеню, що оставати на місцї здавало ся небезпечно. З одного боку Русини і Половцї, з другого — Поляки, та й сам Галич зворушив ся, і багато в Галичі було таких, по котрих можна було сподївати ся, що її видадуть разом з дїтьми. Вона втїкла з дїтьми у Володимир-Волинський, в спадщину свого чоловіка. Галичани розділили ся на сторонництва. Верх в Галичі взяв тодї боярин Володислав: коли вигнав його колись то Роман, проживав він у сїверській землї, спізнав ся з тамошними князями Ігоревичами і тепер пораяв Галичанам закликати їх на князюванє. Ігоревичі були тодї в сїм війську, що йшло на Галич; колиж одержали запросини, скрили ся з союзного стану і явили ся в Галичі. Найстаршого брата Володимира Ігоревича посадили на галицькім столї; другому братови Романови дали Звенигород. Оставав ся третїй брат Сьвятослав, без місця. Тодї Ігоревичі післали якогось попа у Володимир-Волинський з такою річю до Володимирцїв: „Видайте нам Романовичів і прийміть князем Сьвятослава, — а то го́рода вашого на сьвітї не буде!“ Володимирцї, почувши се, так розлютили ся, що хотїли вбити попа, присланого до них з тою предлогою. Найшли ся однак розумні, що сказали: не можна вбивати посла. Але сї розумні говорили так задля того, що готові були сповнити бажанє Ігоревичів. Княгиня довідала ся про се і порадивши ся з боярином Мирославом, дядьком Даниловим, утїкла потай з го́рода в ночі через стїнний отвір, бо бояла ся вийти воротами. Мирослав нїс Данила,

[1]) Вітка туркоманського племени, близька Торкам, Печенїгам, Чорним Клобукам.

нянька Василька. З ними був ще якийсь сьвященик. Втїкли вони до Лешка, віддавали ся під охорону чоловіка, котрого ще уважано їх ворогом. Польський князь приняв їх з рицарською великодушностю; княгиню з Васильком лишив у себе, а Данила з польським боярином Вячеславом Лисим вислав до Андрея угорського і велїв так сказати: „Я не памятаю лютости Романа, а ти був його другом; ти кляв ся обороняти їх; вони тепер на вигнаню: ходїмо, вернемо їм батьківщину!“

Однакож Лешко на дїлї показав для Романовичів менше прихильности як в словах: правда, він вигнав з Володимира Сьвятослава Ігоревича, що приїхав сюди після утечі княгинї, але віддав князюванє не дїтям Романовим, тілько рідному племянникови Романовому Олександрови Всеволодовичу, бо Лешко мав за жінку його дочку Гремиславу. Василька пустив Лешко з материю в Берестє. Берестяни самі випросили його собі князем, були вдоволені і говорили, що „вони мовби бачили у себе великого Романа“.

Андрій угорський після утечі вдови Романової розсудив, що не можна вдержати Данила на княжім стільци і не ставав на перепонї Ігоревичам, що засїли в Галичі. Та Ігоревичі самі скоро посварили ся за свою добичу: Роман Ігоревич з помочю другого брата свого вигнав третього, Володимира, і заволодїв Галичем. Опісляж по приказу Андрея угорський воєвода Венедикт Бора спіймав Романа в купелї, відослав в Угорщину і став сам орудувати Галичем. Незабавки Венедикт роздратував Галичан всякими силуванями і своєю розпустою так, що на поклик Галичан знов явили ся Ігоревичі, прогнали Венедикта і роздїлили між собою Галичину; та сим разом вже не перечили ся так як перше і відступили князюванє в Галичі найстаршому зпосеред себе, братови Володимирови. Тодї думаючи зміцнити свою власть, Ігоревичі задумали вигубити тих бояр, котрі своєю змінчивостю здавали ся їм небезпечними. Хитрі замисли над деякими удали ся, та між призначеними на смерть був їх колишнїй добродїй боярин Володислав, з котрого ласки вони стали князями в тій землї. Володислав в пору дізнав ся про лихо, що йому грозило, вспів утечи з іншими боярами до Андрея

і просив тепер на княжий столець в Галичі Данила, що проживав у короля угорського. Король дав Данилови на помогу військо. Насамперед піддав ся Перемишль і видав Сьвятослава Ігоревича. Звенигород боронив ся але піддав ся, після того як спіймали на мості Романа Ігоревича, що відтам утік. Князь Володимир Ігоревич щасливо утік з Галича. Молоденького Данила посадили на батьківськім столі.

Полонених Ігоревичів осудили народним судом і повісили — подія, що виходила з ряду звичайних подій на тогочасній Руси.

Малолїтний Данило не довго міг удержати ся посеред бояр, що хотїли орудувати в його імени. В Галич прибула мати Данилова, котрої він не пізнав по довгій розлуцї. Бояри скоро її виправили з боязни, щоби вона не відняла їм власти. Коли Данило з плачем кинув ся за матерю, оден з них ухопив за поводи його коня. Роздратований хлопець ударив мечем коня і ранив. Мати сама вирвала з його рук меч і вговорила його, щоби лишив ся в Галичі, а сама поїхала в Белз.

Почув про се король Андрій, поспішив з військом і привіз назад матїр Данилову в Галич, а боярина Володислава, що найбільш причинив ся до єї вигнаня, взяв з собою закованого в Угорщину. Та ледво що Андрій віддалив ся, бояри знов змовили ся проти Данила і прикликали на княжий столець пересопницького князя Мстислава. Данило був приневолений утїкати. Андрій сим разом не міг вже помогти йому, бо тодї в самій Угорщинї вчинило ся заворушенє, що стояло житя королевої.

Прикликаний Мстислав пересопницький своєю чергою не всидїв у Галичі. З Угорщини прибув Володислав, котрого визволив Андрій і тодї в Галичі, по недавній казни князїв, стала ся подія, також не бувала на Руси, відколи панував Рюриків дім: боярин Володислав, що не був княжого роду, назвав ся князем у Галичі. Однак йому не було суджено розпочати нового княжого роду. Лешко став по сторонї Данила, вигнав Володислава з князюваня і увязнив його. Володислав умер у запертї. Галич лишив ся без володаря.

Здавало ся тоді, що нї Данилови і нїякому іншому руському князеви не можна сидїти в сїм неспокійнім городї. Лешко раяв Андреєви посадити там малолїтного сина Андреєвого Кольомана, заручивши його з трилїтною дочкою Лешка Саломією. Се дїло зложив воєвода Пакослав, що доси показував ся прихильним Романовій родинї. Щоби вдоволити Романовичів, відобрано наслїдний Романів удїл Володимир в Олександра белзького і віддано Данилови (1214), котрого бажали мати князем і володимирські бояри. Таким способом була тепер в руках Данила значна часть Волинї. Городи: Камянець, Тихомля і Перемиль припали Романовичам.

З того часу Данило на довго втратив Галич. Ним заволодїв Мстислав Удатний, котрий віддав за Данила дочку свою Анну.[1])

Данило займив під свою власть волинську землю і повернув від Поляків Берестє, Угровеск, Верещин, Столпє, Комів і цїлу так звану тоді „Украйну", т. є. часть Волинї, що притикала до Польщі лївобіч Буга. Наслїдком того повстала війна, в котру мимохіть впутав ся Мстислав Удатний. Хоч вона спершу вела ся невдачно для Данила і Мстислава, та край занятий Данилом, все таки остав при нїм.

Опісля Данило помирив ся з Лешком і обернув ся на Олександра белзького, що відступив від него підчас оборони Галича і всякими способами шкодив йому. За віроломність князя після тодїшних поглядів повинна була відповідати його земля. Данило і Василько напали на Белз в ночі і вчинили там страшенне спустошенє. В памяти населенцїв довго задержала ся та ніч під назвою „злої ночи". На просьбу Мстислава Данило дав спокій Олександрови.

В 1224-ім р. Данило разом з іншими князями мав участь в страшній для Русинів битві над Калкою, боров ся по рицарски і дістав рану в груди. Він так заняв ся тою битвою, що довго не замічав своєї рани і замітив її аж тоді, коли утїк і став пити.

Вернувши домів і виходивши ся з ран, Данило знов узяв ся розширювати свою державу. Князь Мстислав пе-

[1]) Гл. житепись Мстислава Удатного.

ресопницький, володар Луцка, віддав Данилови свою батьківщину, поручивши йому сина, що незабаром умер. Луцком поспішив заволодіти Ярослав, син стрийного брата Романа Інгваря, що колисьто князював у Луцку. Данило їхав на прощі в Жидичин і зустрів Ярослава Інгваревича на дорозі. Бояри раяли спіймати його. Данило з гнівом відкинув такий хитрий спосіб: „Я їду на прощі — сего не вдію", відповів він. Та вернувши у Володимир послав він своїх бояр у Луцк. Вони спіймали Ярослава, а потім заняли Луцк. Данило дав вправді в іншім місці уділ Ярославови, однак вже яко свому підручникови. В тім часі відняв Динило в него Дорогобуж, а в пинських князів — Чарторийск і полонив синів пинського князя Ростислава. В усіх тих справах поступав згідно з Васильком, з котрим цїле житє не розлучав ся і не розділяв ся — примір дуже рідкий в історії руських князів.

В 1228 р., по смерти Мстислава Удатного, Данило заняв Понизє.

Таке вивисшенє Данила викликало проти него цїлий союз руських князів. Ростислав пинський сердив ся на него за забор Чарторийска, за полон синів і підмовляв проти него Володимира Рориковича; сей знов памятав, як Роман насильно постриг його вітця. До союза прилучили ся чернигівські і сївєрські князї. Але Данило дізнав ся про се в час і прикликав Ляхів, котрим гетьманував прихильний йому воєвода Пакослав. Союзні князї осадили Камянець і нїчого не могли вдїяти, тим більше що прикликаний на поміч князь половецький Котян перейшов на сторону Данила. Вони були приневолені відступити. Данило пігнав ся за ними, та київські і чернигівські бояри приїхали до него від своїх князів і вговоряли його, щоби помирив ся. Тим способом Данило знищив усї замисли противників і сей успіх ще більше підняв його посеред руських князів; не тілько всї давні краї остали ся їм, але й пинські князї стали його підручниками, а Володимир Рурикович з того часу виступає постійним другом і союзком Данила.

В 1229 р. убили в Польщі Данилового союзника Лешка. Данило виправив ся помагати братови його Конрадови проти Володислава (князя опольського) і лишив

підручника свого князя пинського, щоби беріг україн волинських від нападу Ятвягів. Русини зайшли в глубину Польщі так далеко, як ще ніколи не заходили; вони разом з Конрадовими сторонниками облягли Каліш і майже без бою приневолили його здати ся Конрадови. Тоді Русини і Поляки заключили між собою таку умову: „Коли між ними будуть в будучині усобиці, то Русини не повинні брати в полон польських простих людий (челяди), а Поляки — руських.“

Вертаючи з того походу, почув Данило, що боярин Судислав, котрий володів у Галичі іменем королевича, думав покористувати ся тим, що Данило зайшов так далеко в Польщу, і в його неприяві хотів заняти Понизє. Але ледво Судислав вийшов з Галича, невдоволені ним Галичани вислали посольство до Данила і просили, щоби прийшов до них як можна найскорше, поки не вернув ся Судислав. Данило виправив проти Судислава тисяцького Демяна з військом, щоби задержував його, а сам з великою дружиною поспішив на поклик Галичан, щоби випередити Судислава, і на третій день добив ся до Галича. Та хоч як спішив ся Данило, Судислав зміг ухилити ся від зустрічи з Демяном і скорше від Данила вийшов у Галич та зачинив ся в нім. Данилови довело ся добувати Галича облогою. На щастє Данило вспів заволодіти загородним двором Судислава і найшов там багато засобів для війська: тим способом міг він рішити ся на довшу облогу. Він розложив ся станом в Углиничах, на другім боці Днїстра. Тисяцький Демян і старець Мирослав привели до него кількох бояр галицької землї, що склонили ся на його сторону; прибули до него свіжі сили з волинської землї. Данилови треба було перейти на другий берег, щоби окружити го́род. Осаджені старали ся не допустити його до того, випадали з го́рода і били ся на ледї; але тоді пустила ся на ріцї крига; нараз Семюнко, котрого ровесник з виду порівнює з червоним лисом, запалив міст на Днїстрі, щоби спинити перехід Данила через ріку. На щастє Данила пожар загас при самім кінцї мосту. Данило із скріпленим військом перейшов ріку і обляг го́род з усіх сторін. Тимчасом на його поклик збігав ся до него нарід з галицької землї від Боброка до Ушицї і Прута. Очеви-

дячки земля була за Данилом. Се спонукало обложенців здати ся. Данило війшов у го́род. Памятаючи про давну дружбу з угорським королем Андреєм, він пустив королевича свояка свого домів і сам відпровадив його до Днїстра. З королевичем утїк і Судислав. Нарід кидав на него каміня і кричав: „Геть, геть, бунтовниче землї!“ Таким способом Данила до довгих лїтах неприяви знов узнали князем у го́родї, відкіль його були вигнали ще дитиною.

Видаленє королевича було вразливе для угорської чести. Судислав запопадливо підмовляв Угрів, щоби відбили втрачений Галич. І справдї, син Андрея, Беля, зібрав дуже велике військо і пішов через Карпати. Та тут почали падати неперервні дощі. Конї стрягли в болотї, люди покидали коний і пробирали ся високими місцями. З великим трудом дістали ся вони до Галича. Данила там не було; він перед тим вийшов з го́рода, щоби закликати на поміч Поляків і хана половецького Котяна, а в Галичі лишив тисяцького Демяна. Угорський посол підїхав до го́рода і голосно кликнув до Галичан: „Люде галицькі! Вас каже звістити угорський король: не слухайте Демяна; най Данило не надїє ся на Бога і свої сили. Стілько країв підбив наш король, то й Галич не вдержить ся проти него!“ Демян держав ся сильно; Галичани стояли за Данилом: Данило вже підходив до Галича з зібраним військом. Тимчасом дощі не переставали, Уграм від ненастанної вохкости облетїла обув, появили ся хороби і помір. Інші вмирали, сидячи на кони, інші знов — при розложених ватрах; деякі спускали духа, підносячи шматок мяса до губ... Від дощів сильно вилляв Днїстер. „Злу ігру заграв він Уграм“, — говорили ровесники. Король зняв облогу і пішов над Прут. Дощі прослїдували його. Угри гинули на дорозї.

Та ледво що через непогоду позбув ся Данило ворогів, аж тут знов стали проти него в самім Галичі кувати боярські коромоли. До сего дав привід боярам і підмовляв їх той сам Олександер белзький, постійний тайний ворог Данилів. Бояри так невважливо обходили ся з князями, що одного разу на бенкетї якийсь боярин залив Данилови лице вином. Данило стерпів се. Вслїд за тим от-що склало ся. На зборі бояр Василько жартобливо

виняв меч на одного, названого в лїтописи „слугою королївським“. Сей ухопив за щит. Бояри опісля повтїкали. Князї здивували ся тим побігом, не знаючи, що се значить. По якімсь часї, коли Василько поїхав у Володимир, один боярин Пилип, запрошував Данила до себе на бенкет у Вишню. Данило поїхав, однак на дорозї зустрів його післанець Демяна з такими словами: „Не їдь, княже, на бенкет! боярин Пилип з князем Олександром хотять тебе вбити...“ Данило вернув ся. Говорили, неначеб то бояри Молибоговичі, за підмовою Олександра белзького, нарадили ся вчинити пожар, щоби в заколотї убити Романовичів; та пригода з Васильком навела на них перестрах, що Романовичі дізнали ся про змову, і тому й розбігли ся. Василько, по приказу Данила, заняв Белз, удїл Олександра, а післаний сїдельничий його, Іван Михайлович, спіймав Молибоговичів з їх спільниками, всего 28 людий. Данило простив їх; мабуть докази були недостаточні і все обмежало ся підзором.

Великодушність не помогла Данилови. Дізнав ся він, що бояри знов змовляють ся проти него з Олександром. Данило з вісїмнайцятю вірними „отроками“ зібрав віче і спитав Галичан: „Хочете менї бути вірними? Я піду на ворогів моїх!“ Усї закричали: „Ми вірні Богови і тобі, господине!“ Сотський Микула навів тут примовку Романа, Данилового вітця: „Не подусивши пчіл, не їсти-меш меду“. Данило пішов у Перемишль, але ті, що йшли, не були дїйсно йому вірні. Князь Олександер з боярами вже вспів утечи на Угри, де ждав його Судислав. За їх намовою, король Андрій з синами, Белею і Андреєм, виступили на Галич. Боярин Давид Вишатич, за намовою своєї тещі прихильної Судиславови, видав королеви Ярослав. Відтак другий боярин, Климята, післаний з військом проти Угрів, піддав ся ворогам; за ним стали й інші бояри зрадниками.

Данило був приневолений покинути Галич і удав ся до Києва, щоби дістати війська у свого союзника, київського князя Володимира, а король осадив знов сина свого Андрея в Галичі, — та не на довго. Данило з Володимиром київським і Половцями двічи розбив Угрів і пішов прямо на Галич. Бояри, видячи що успіх клонить ся на сторону

Данила, стали переходити до него. Перший приклад дав боярин Глїб Зеремієвич. Данило обласкавив їх, роздавав їм волости і думав хоч на час приєднати їх для себе. Князь Олександер белзький відступив Угрів, пристав до Данила і випросив у него прощеня. Данило обляг Галич; стояв під ним 9 неділь, дожидаючи заморози, коли можна буде перейти Днїстер по ледї. Обложенцї стали голодувати. Судиславови, що був з королевичем, повело ся звести хитрого Олександра. Князь Олександер, приманений обіцянками, що дістане Галич, пристав був недавно до Данила, а тепер знов зрадив його і перейшов до обложенців. Та обложенцям від того не полекшало. Королевич Андрій умер в облозї. Тодї всї Галичани рішили на вічу прикликати Данила і оден з давних ворогів його, Семюнка Червоний, виїхав до Данила просити його в го́род. Судислав і князь Олександер змогли втекти: Судислав — до Угор, а Олександер хотїв гледїти захисту в тестя свого, київського князя, та Данило гнав за ним три днї і три ночи, не досипляючи, — дігнав його у Полонного і спіймав у Хоморскім лїсї. Не звісно, що вдїяв Данило з тим чоловіком, що так нечесно поступав з ним багато разів — та з того часу імени його не згадують у лїтописах.

В тім часї появляють ся в нашій істориї мимоходом загадочні і доси необяснені Бологовські князї, що володїли берегами Бога. Про сей край не стрічаємо в лїтописях вістий про давні події і годї відгадати походженя сих князїв у розвітвленю Рурикового дому. З того отже видно, що се були князї інших давних родів, що лишили ся незалежними від Руриковичів. В тім переконує нас також се, що сам Данило в переговорах про них з Поляками називає їх „осібними“ князями. Занявши Понизє, Данило хотїв підчинити їх своїй власти; вони були все його противниками і при кождім случаю ставали по неприятельськім боцї.

Позбувши ся Угрів, Данило був приневолений ще довго бороти ся з руськими князями за Галич. Тодї як київський князь Володимир помагав Данилови, чернигівський князь Михайло злучив ся з Бологовськими князями, напав на Київщину і підійшов під Київ. Данило поспішив на відсїч союзника. Чотири місяцї разом з Володимиром

Рориковичем воював він чернигівську землю і, вертаючи назад через Полїсє, дізнав ся, що вороги його навели Половців на Київщину. Військо Данилове було дуже втомлене і старий Мирослав, що виховував його, відрадив йому йти на них. Навіть сам князь київський подїляв гадку старця; та вірний собі Данило сказав їм: „Воякови, що кинув ся до бою, годить ся або побороти або полягти. Чи не казав я вам перше сам, що треба дати відпочити втомленому війську? А тепер нїчого бояти ся! Ідїмо!“ У Торческа наступив кривавий бій (в 1234 р.). Данило боров ся завзято, поки під ним не вбили гнїдого його коня. Його вояки стали втїкати; сам Данило був приневолений удати ся за ними. Київського князя і Мирослава взяли в полон. Лїтописець приписує се нещастє тайній зрадї бояр Молибоговичів.

Коли галицькі бояри дізнали ся про нещастє Данила, прикликали на князюванє Михайла чернигівського і сей заняв Галич. Мимо добродушности Данила, галицькі бояри не могли його нїяк полюбити. Вони бачили в нїм князя, котрий зараз зломить їх силу, як тілько утвердить ся, і се будо тим лекше, що простий нарід був Данилови прихильний. Бояри, забравши в свої руки цїлу Галичину, подїлили між собою всї доходи і бажали лучше бути або зовсїм без князя, або мати такого, щоби був зовсїм в їх руках. Але й того і сего годї їм було добити ся, тому що хоч усї вони й цїнили свою станову потужність, та жили між собою незгідливо. Один гнобив і штовхав другого; в кождого були свої вигляди, і тому один бажав того князя, другий — іншого; кождий надїяв ся з підмогою князя вивисшити ся понад своїх суперників.

Михайло не довго вдержав ся в Галичі. Відїхав він у своїх справах у Київ і лишив у Галичі сина свого Ростислава (1235). Данило був під той час у Холмі, що сам заложив, аж тут прийшла до него вість з Галича, що Михайло виїхав з го́рода і Галичани бажають Данила. Простим населенцям безмірно накучили ся боярські чвари і вони твердо рішили ся не піддавати ся більше намові бояр, а держати ся сильно Данила для власної користи. Данило сьміло відїхав під Галич. Населенцї стояли ватагою на стїнї. Данило звернув ся до них: „О мужі галицькі,

чи довго ще терпіти-мете владу чужоплемінних князїв?“ Усї вони в оден голос закричали: „Се наш володар, Богом даний!“ — „І всї — говорить лїтописець — пустили ся до него як пчоли до матки“. Єпископ Артемій і дворський[1]) Григорий спершу здержували нарід, та побачивши, що нїчого не вдїють, із слезами на очах, і — по словам тогож лїтописця — „усьміхаючись і облизуючи губи“, вийшли до князя Данила, поклонили ся і сказали: „Прийди, княже Данило, прийми го́род!“ Данило вїйшов у город і заткнув знамя своє на нїмецьких воротах на знак побіди. Урочисто вступив він до церкви Богородицї і прийняв стіл вітця свого. Бояри кланяли ся йому до ніг і просили прощеня: — „Ми згрішили — говорили вони, — чужого князя держали“. — Данило відповів; „Я вас помилую, тілько в будучинї так не чинїть, щоби з вами не було гірше.“ Ростислав утїк на Угорщину.

Таким робом Данило по довголїтних трудах і ненастанній боротьбі став володарем всеї Галичини і Волинї. Зрозумів він, що годї йому постійно пробувати в Галичі, і поселив ся в Холмі, що сам збудував. Одного разу, перед тим, їздив Данило на лови, що так ними любував ся, і приїхав на місце, котре йому вельми вподобало ся. „Як зве ся се місце?“ спитав він. „Холм“ — відповіли йому: „Нехай тут буде го́род Холм“, сказяв він і присьвятив будучий го́род сьв. Іванови Злотоустому, бо тодї кождий новий го́род присьвячувано якомусь сьвятому. Тут поклав він собі оселю і гарну церкву сьв. Івана. На його поклик стали сходити ся сюди населенцї з ріжних сторін. Тут власть Данилова була сильнїйша і безпечнїйша, не так як в старому го́родї; тут не було переказів, противних княжим поглядам. Всї діставали свої домівки по милости князя і тому були привязані до него задля власних вигод. Перенестись із старого го́рода в новий було тодї вигідним способом князеви задля супокою і безпеки. Тут міг він жити, окружений вірною дружиною, не страхаючи ся боярських хитрощів, котрих трудно було устерегти ся, живучи посеред бояр.

---

[1]) Виборний городський управний уряд.

Власть Данила простирала ся і на київську землю; на останку підчинив він собі і сам Київ. Го́род сей відняв був у Володимира Рурикoвича (що вмер 1236. р.) Ярослав суздальский; опісля переходив з рук до рук, а на останку заняв його Данило, та було се вже на передодні страшного потрясеня, що перевернуло весь лад руської історії.

Вже Татари під проводом монгольського хана Батия, внука Чинґисханового, спустошили і завоювали Східну Русь. Русини всюди боронили ся по лицарськи: не здав ся ні оден го́род, ні оден князь; та оборона ся була нерозумна і тому зовсім безуспішна. Перш усего в 1237 р. зовсім спустошено рязанську землю. Всі го́роди сеї землі знесено з накорінком; сторона упустїла, а тимчасом суздальсько-ростовська земля не визволяла її з лиха і вслїд за нею постигла її така доля. Татари спалили Москву (що тоді ще була тілько пригородом Володимира) і вигубили в нїй старого й малого. Дня 7-го лютня 1238 знесли і Володимир. Тут в соборній церкві згинула родина князя Юрия Всеволодовича, багато бояр і народу. Татарські полки розсїяли ся по землї, бурили го́роди й села, всюди вигубляли людий. Дня 4-го марця тогож року, князь Юрий Всеволодович з іншими князями своєї землї вступив в запеклу битву з Татарами на березї Сити, та його там поразили і вбили. Спустошивши Східну Русь, хотїв Батий іти на Новгород, та дрімучі лїси і болота не допустили його. Татари збурили тілько Торжок і повернули на полудне. Всюди Батий стрічав запеклий опір. Малий город Козельск боронив ся 7 недїль, а коли Татари його добули, то пролили в нїм стілько крови, що малолїтний тамошнїй князь Василь залив ся кровю. В 1239 р. вони заняли і спалили Чернигів і зближали ся до Києва. Племянник Батия, Менґу-Тимур, любував ся красою Києва з Пісочного городка на лївім боцї Днїпра. Камінна стїна горішнього го́рода, зза котрої миготїли позолочені верхи Десятинної церкви, сьв. Софії і Михайлівського монастиря, цьвітні цегляні покрівлї княжих теремів, на право в низу, долї Днїпром Поділ з многими церквами, на лїво Никольський монастир, величня Печерська обитель і Видубицький монастир, відрізані від го́рода і оден від другого дрімучим лїсом, що розкинув ся по крутій горі — от-що ударило степового

хижака. Вислав він у Київ послів, щоби домагати ся здачі. Послів убили. Завойовники відступили з наміром прийти слїдуючого року і покарати Київлян.

Під конець 1240 р. прибула страшна сила Батиєва і перейшла мабуть ледом через Днїпро. Татарське полчище облягло горішнїй го́род (що займав місце нинїшнього старого го́рода). За його частию до ріки Либеди були обійстя, певно тодї з накорінком знищені. На полудне в сторонї Никольського і Печерського монастиря був густий лїс. Лїтописець говорить, що полчище ворогів було так сильне, що в го́родї не можна було почути слова від скрипу телїг татарських, рику верблюдів і ржаня коний. Батий почав свій приступ від Ляцьких воріт, що були на південній сторонї. Татари день і ніч били пороками стїни і наостанку пробили їх. Київляни запекло боронили останків стїн, поки відтак Татари не збили їх із стїн і самі не війшли на стїни. Тодї Київляни стовпили ся коло Десятинної церкви і за одну ніч виставили около неї укріпленя. Коли завойовники стали бурити і ті укріпленя, Київляни з своїм майном, що хто вспів захопити, вдирали ся на верх церкви і відбивали ся відтіля до останку; наконець під ними завалили ся церковні стїни, після переказу лїтописця від тяготи, але правдоподібнїйше підбиті татарськими пороками.

Про зруйноване Подолу не маємо вістий, та неперечно, що цїлий го́род Київ замінили тодї в розвалини. Можна також припустити, що значна часть населенцїв заздалегідь повтїкала, бо приходу Татар давно дожидали.

Тисяцький Дмитро, що лишив його Данило в го́родї, дістав ся, цїлий ранений, Татарам, та Батий веліВ його пощадити, мабуть для того, щоби покористувати ся ним при дальших походах.

Завойовничі полки Батиєві посунули ся від Києва на захід і нищили й руйнували все по дорозї. Город Колодяжин (нинїшнїй Ладижин), проти прикладу інших руських го́родів здав ся добровільно, в надії що найде помилуванє. Однак Татари винищили в нїм усїх населенцїв, хотя часто в подібних случаях оказували звитяженим пощаду. Всї волинські го́роди лягли в звалищах; тілько Кремянець, розложений на неприступній горі, не піддав ся Татарам.

У Володимирі вигублено всїх населенцїв що до ноги. З необачка нападені Русини покидали свої оселї в го́родах і селах, скривали ся в лїсах або втїкали, самі не знаючи куди. Данило був тодї в Угорщинї: ще перед чуткою про приближенє Татар він удяв ся на Угорщину, щоби висватати свого сина, та се йому сим разом не повело ся. Підчас його неприяви Татари зруйнували опустїлий Галич. Тисяцький Дмитро, бажаючи зберегти свою землю від дальшого спустошеня, вговорив Батия, щоби спішив на Угорщину, і представив, що в противнім случаю Угри й Нїмцї зберуть ся на него з великою силою. Завойовники розділили ся на дві части: одні через Карпати пішли в Угорщину, другі через Польщу в Шлеск і Моравію, відкіля за три роки назад вернули в свої степи.

Данило приїхав з Угорщини, а не знаючи, де находить ся його родина і брат, поїхав до Польщі. Там побачив ся він з княгинею і Васильком, що крили ся в Польщі перед Татарами. Мазовецький князь Болеслав віддав прогнанцям го́род Вишгород, де Данило доти пробув, поки не довідав ся, що Татар вже нема в його волости.

Повертаючи в свою землю, він хотїв задержати ся в Дрогичинї, та намістник тамошнїй не пустив свого князя; відай був він у змові з боярами, котрі думали покористувати ся загальною сумятицею, щоби знов розпочати свої хитрощі против князя. Данило поїхав тому з братом Васильком до Берестя, та не міг зближити ся до го́рода задля смороду з гниючих тїл. То само довело ся їм у Володимирі; там не стрітили вони нї одної душі; всї церкви були наповнені купами трупів. Видно, що люди підчас нападу татарського гледїли захисту в церквах і там гинули. Довело ся Данилови відбудувати оселї і збирати розігнані останки людности.

Тимчасом галицькі бояри, захопивши в свої руки всю землю, думали правити нею самовільно. Та тепер вони вже не згодили ся з волею Данила. Боярин Доброслав і Судич, попів внук, самовільно заняли Понизє, а Григорий Василевич заволодїв горішньою країною перемискою. Сї бояри від себе роздавали волости і доходи ріжним своїм підручникам; так у Доброслава було двох підручників: Лазар Домажирич і Івор Молибожич, люди низь-

кого роду (як говорить лїтописець), котрим сей боярин поручив Коломию, що давала перше князеви дуже великий дохід солию. На щастє Данила сї бояри ворогували між собою і, ненавидячи князя, доносили йому одні на других. Таким робом Доброслав обжаловував перед Данилом Григория. Користуючи ся їх враждою, Данило не вірив нї сему нї тому і казав спіймати обох і післав свого печатника Кирила списати всї грабежі і надужитя бояр підчас їх управи.

Неспокійний, задиристий син чернигівського князя Ростислав Михайлович по черзї не переставав непокоїти Данила. Тодї, як Кирило оглядав Понизє, Ростислав получив ся з князями Бологовськими і силкував ся заволодїти Бакотою в Понизю, та не вспів. За то Данило розправив ся з Бологовськими князями, що вже йому були на останку надоїли. Він іменно був лихий на них за те, що вони погодили ся з Татарами. Татари лишили в супокою сих князїв в їх землї для того, щоби вони сїяли на них пшеницю і просо. Лютуючи дальше против Данила, надїяли ся вони на поміч татарську. Данило мав право дорікати їм невдякою для себе, бо перед тим він визволив їх з рук мазовецького князя Болеслава і трохи що не воював за них з Болеславом. Тепер, караючи їх за союз з Ростиславом, він вступив з військом в їх землю, заняв і спалив їх городи: Деревич, Губин, Кобуд, Кудин, Городець, Божський і Дядьків. Ростислав непокоїв Данила до самого 1249 р. Він оженив ся з дочкою угорського короля Белї і з помочию тестя надїяв ся заволодїти Галичем. В ті суперечки вмішали ся і Поляки, бо друга дочка Белї була за князем Болеславом; на сїй підставі Данило помагав суперникови Болеслава Конрадови, що був жонатий з його своячкою. На останку по довших незначних битвах наступила рішуча потреба 1249 р.

Ростислав з військом, зложеним з Русинів, Угрів і Болеславових Поляків, підступив під го́род Ярослав. Уграми проводив воєвода Фильнїй, прозваний у Русинів „прегордий Филя“, той самий, котрого колись-то побив Мстислав Удатний. Чванливий Ростислав говорив: „Колиб я знав, де тепер Данило і Василько, з десятьма вояками поїхав би на них!“ Між тим він устроїв воєнне ігрище (турнїр) і боров ся з якимсь Воршем. Під ним спотикнув ся кінь:

Ростислав упав і надвередив собі плече. Се вважали лихою ворожбою. Тимчасом Данило з Васильком ішли проти него. За ними на поміч слїдувала Литва і Поляки Конрадової сторони; тут було також кількох руських князїв, що прийшли на службу до Данила. Вони мали в дорозї також ворожбу: над їх військом зібрала ся цїла хмара орлів і гайвороня і з криком кружили над військом. „Се знамено на добро́“ — говорили Русини. Битва наступила 17. серпня. Угорський воєвода Фильнїй находив ся в заднім полку і тримаючи в руках знамя, кричав: „Русь лихо бє ся; видержимо їх перший напір: вони не витерплять довго різнї.“ Однак Данило вдарив своїм полком і потолочив його. Знамя Фильнїя відняли і продерли на половину. Молодий син Данила, Лев, зломав о його прибор військовий свою спису. З другого боку Поляки, показуючи на Русинів, кричали: „Проженїм великі бороди!“ — „Лжете“, закричав Василько, „Бог нам помічник!“ Поляки після свого звичаю закричали „кирiє елейсон“ і разом кинули ся на Василька, та Русини відперли їх і прогнали. Ростислав, побачивши що Угри і Поляки втїкають, утїк і сам. Побіда була зовсїм по сторонї Данила. Воєводу Фильнїя спіймав Андреїв дворський, привів до Данила і там його вбили. Тодїж казнили полоненого боярина Володислава, проводиря чвар. Ростислав з того часу вже не забагав галицького стола. Тесть його Беля дав йому в удїл Мачву на Саві і після того імя його вже не появляє ся в руській історії.

Слїдуючого року Данило помирив ся з угорським королем, з підмогою митрополита Кирила, і король віддав свою дочку за сина Данилового Льва. Весїлє відправляли в Ізволинї і Данило на знак супокою привів із собою і віддав королеви угорських вояків, полонених підчас ярославської битви.

Так на останку Данило успокоїв і себе і свої землї, як від Угрів так і від руських князїв. Багато труду і змаганя, багато тяжких лїт і невгаваючого терпіня стояло його се втихомиренє. Тепер він був оден з найсильнїйших володарів у Словяньщинї. Доси він не вважав ся данником хана. Монгольські полчища тілько що пройшли по Південній Руси руйнуючим ураганом і лишили по собі, хоч страшні слїди, та легкі до поправи. Доля інших князїв

руських, здавало ся, минула Данила. Та не так справдї склало ся, як здавало ся. В 1250 р. прибули посли від Батия з грізним словом: „Дай Галич!“

Данило засмутив ся. Занятий неперестанними війнами з своїми суперниками, не вспів він укріпити го́родів своїх і не міг оперти ся татарському полчищу, якби воно пішло на' него. Обміркувавши своє положенє, Данило сказав: „Не дам половини батьківщини своєї, сам поїду до хана“. І справдї Данилови припадало, відступивши Галич, не тілько втеряти землю, що добув такими довголїтними крівавими змаганями, але йому загрожувало ще більше лихо: віднявши Галич, Монголи не далиб йому супокою з іншими його краями. Тому розумнїйше було вчасно признати ся данником хана, щоби задержати свою силу на будучину, коли при обставинах прихильних можна буде інакше заговорити з завойовниками Руси. Дня 26. жовтня виїхав Данило в далеку дорогу.

Проїзжаючи через Київ, Данило задержав ся у Видубицькім монастирі, скликав до себе соборних старцїв і монахів, просив помолити ся про него, відслужив молебен Архістратигу Михайлови і з благословеньством ігумена сїв у судно й поїхав у Переяслав. Тут стрітили його Татари. Ханський темник[1]) Куремса провадив його дальшою дорогою. Тяжко і страшно було їхати Данилови. Сумно споглядав він на поганські обряди Монголів, що володїли в сих місцях, де перше панувало християньство. Його страхали поговори, що Монголи кажуть, щоби православний князь кланяв ся корчам, огневи і померлим прародичам. Степами доїхав він до Волги. Тут стрітив його якийсь Сингур і сказав: „Брат твій кланяв ся корчеви і тобі припаде кланяти ся“. — „Диявол говорить твоїми устами“, сказав розсерджений Данило; „щоби Бог загородив твої уста та щоби не чув я такого слова!“

Батий завізвав його до себе і на втїху Данила не заставляли його нїчого такого робити, щоби виходило на службу болванам.

„Данило, — сказав Батий — чому ти так довго не

[1]) Начальник десятьтисячного війська.

приходив до мене? Тепер ти прийшов і гарно зробив. Чи пєш наше молоко, кобилячий кумис?“

„Доси не пив, та як кажеш — то питиму“.

Батий сказав йому: „Ти вже наш Татарин, пий наш напиток“.

Данило випив і сказав, що піде поклонити ся ханисї. Батий відповів: „Іди“.

Данило поклонив ся ханисї а Батий післав йому вина з словами: „Не привикли ви пити кумис, пий вино“.

Данило провів 25 днїв в Ордї, а відтак відпущено його ласкаво. Батий віддав йому держави його яко посїлости наслїдні. Свояки і знакомі стрітили його по поворотї з радостю але заразом і з смутком: радували ся вони, побачивши, що вернув він живий і здоровий, а сумували про його пониженє. Разом із своїм князем уся руська земля чула се пониженє і воно пробило ся у виклику сучасного лїтописця: „О гірш лиха честь татарська! Данило Романович, князь великий, що володїв руською землею, Києвом, Волиню, Галичем і иншими краями, нинї стоїть на колїнах, зве ся холопом, обложений даниною, за житє тремтить та грізьби страхає ся!“

Підляганє ханови хоч понижало князїв, але за то скріпляло їх власть. Хан віддав Данилови, як і иншим князям, землї його в наслїдне посїданє. Перше Данило, так як і инші князї, звав свої землї наслїдною батьківщиною, — та се слово мало инше значінє як перше слово батьківщина. Перше воно означало не більш, як норовственне право князя правити і князювати там, де князювали його прародичі. Та се право залежало ще від ріжних условин: від волї бояр і народу, від вдачі суперників, котрих було чимало, від чужоплемінного сусїдства і від усяких пригод. Князї були приневолені неустанно берегти й хоронити себе власними силами. Тепер князь, поклонивши ся ханови, передавав йому своє князюванє на власність, яко завойовникови, і одержував його назад, яко наслїдну державу. Нїхто не міг відняти в него князюванє, крім того, від кого він се одержав. Вічеве право, що виражало ся або волею бояр, або волею всего народу, конечно мало замовкнути, тому що князь міг тодї все пострашити непокірних Татарами. Сусїдний князь не відважував ся вже

так сьміло, як перше, виганяти іншого князя, тому що останнїй міг глядїти охорони в сильній Ордї. Князї ставали господарями (государь). Се положенє відразу зрозуміли східні князї і тому так легко погодили ся з новим ладом. Однак Данило дуже привик до давного ладу житя, щоби погодити ся з новим положенєм. Він більше зближав ся до европейських поглядїв, як східні князї. Сорому невольничого положеня не можна було для него нїчим відкупити. Його щирою гадкою було визволенє із соромного ярма.

Цїль сю міг Данило осягнути в будучинї як материяльним скріпленєм, так і вивисшенєм свого норовственного значіня в рядї европейських володарів. Всї останні хвилї житя свого посьвятив Данило сїй ідеї і, як побачимо, невдачно.

Приязнь і союз з угорським королем втягнули Данила в справи західної Европи. По смерти австрийсько-стирийського герцоґа Фридриха хотїв угорський король не допустити нїмецького цїсаря до забору Австриї і Стирії, що тепер не мали володаря. Король прикликав 1252 р. Данила на поміч. Дїло зладили цїсарські посли в Пожзї. Тут Данило бачив ся з нїмецькими послами, що чудували ся незвичайним для них узброєнєм Русинів: їх кіньми, одїтими в шкіряні прибори воєнні, і їх блискучою, татарською збруєю. Сам Данило їхав рядом з королем, одїтий по руськи; сїдло під ним було оббите чистим золотом, стріли і шабля позолочені з мережками. На нїм був „кожух“ (певно що не тулуп, бо тодї був жаркий день) з грецької материї, украшений кружевами і золотою тасьмою. Князь був убутий в зелених сапянцях, вишитих золотом. Його чудовий кінь, доброго хову, викликав здивованє і похвали. „Твій приїзд, після звичаю руських князїв, дорожший для мене як тисячі срібла“, сказав йому на привіт угорський король. Недовго опісля почав ся новий спір про австрийсько-стирийське наслїдство. У покійного Фридриха було дві дочки: одна з них була за Оттокаром, сином чеського короля Вячеслава, а друга, Ґертруда, була вдова маркґрафа баденського. Оттокар в згоді із сторонництвом, що держало його сторону в Австриї, хотїв заволодїти цїлим наслїдством. Ґертруда удала ся

в захист Белї. Тут на дворі його познакомив ся з нею Данилів син, Роман, і оженив ся з нею. Таким способом Данило забажав утвердити сина у володарстві Австриєю і Стириєю. Для задуманих цїлий Данилових мав би успіх в сїм случаю дуже велику вагу. В союзї з Белею і зятем Белї, Болеславом Соромливим, польським князем, Данило виправив ся проти Оттокара в Чеську державу, в землю Опавську (Троппав). Похід сей безплодний в наслїдках, замітний тілько тим, що, по словам лїтописця, нї оден руський князь не заходив так далеко на захід.

Данилові союзники, Поляки, в сїй війнї зовсїм не були хоробрі, так що Данилови довело ся їх напоминати. На останку втерявши терпеливість він сказав їм: „Коли хочете, ідїть геть, а я остану ся з малою дружиною.“ Сам Данило тодї сильно занедужав на очи, та все таки невсипучо проїзжав з голим мечем, збирав і заохочував вояків. Союзники, не занявши го́рода Опави, взяли тілько городок Насилє (Носельт) відтак спонукали чеського воєводу Герборта прислати меч Данилови в знак покірности. У війнї тій, після загального тодїшнього звичаю, не обійшло ся без варварського спустошеня краю, та Данило лагодив тогож лютість. Таким робом взяв він го́род Насилє і тілько визволив своїх полонників, але не велїв нїкому дїяти лиха.

Романови Даниловичеви опісля не вдало ся заволодїти Австриєю. Беля змінив свої наміри що до Романа. Лишивши в себе при дворі сина Ґертруди з першого подружа, він задумав оженити його з своєю дочкою і задержати для него спірні краї, і тому покинув без помочи Романа, що воював з Оттокаром в Австриї. Обляглий в Найбурґу коло Відня, Роман разом з жінкою терпів нужду і на дармо вижидав відсїчи від Белї. Тодї Оттокар йому так раяв: „Лиши короля угорського; він тобі багато обіцяє, а нїчого не додержить; ти мій свояк: роздїлїм землю на половину; а що я говорю правду, на те даю тобі сьвідків: папу і двайцять епископів“. Та Роман дїлав після норовственних правил вітця свого, що нїколи не зрадив союзників, і сказав: „Я вчинив обіцянку королеви угорському, свому тестю: не можу тебе послухати. Соромно і грішно не додержати даного слова“. Сама жінка

підмовляла його проти Белї: „Він узяв мого сина до себе — говорила вона, — хоче забрати нашу землю, а ми за него тут голодуємо". Роман не приклонив ся. Прихильна їм жінка потай поробирала ся із Найбурґа до Відня і приносила їм їду. Наостанку якийсь Веренґер вивів їх з облоги і Роман поїхав до вітця.

Намір Данила в сім зглядї зовсім не вдав ся.

На півночі вело ся Данилови лучше. Ятвяги, нарід войовничий, дикий і жорстокий, що жив у лїсах і болотах нинїшньої городненської ґубернії, набігали і пустошили руські краї і уводили багато полону, котрий держали в тяжкій неволї. Данило добив ся в їх лїсисті болота, збурив їх оселї і визволив усїх руських полоненників, наостанку в битві убив їх князя Стеконта, підчинив їх своїй власти і наложив на них данину.

Також з Литвою вело ся йому до ладу. Сей нарід, колись-то покірний руським князям, знетерпеливили нїмецькі рицарі, що бажали жорстокими способами розширити між ним християнство. Зустріч з тими новими ворогами пробудила приспані сили Литовців, і вони не тілько завзято й мужно відбивали ся від ворогів, але стали войовитим і завойовним народом. Литва стала простирати ся на шкоду Руси. Оден з єї князїв, Миндовг, заложив свою столицю Новгородок на Руській землї і став найсильнїйшим князем у цїлій Литві. Двох племянників його: Тевтивил і Едивид стали князями — оден полоцьким, другий смоленським, а дядько їх Викинт витебським. Миндовг хотїв підчинити їх своїй власти; тодї вони удали ся о поміч до Данила. Данило, по смерти першої своєї жінки Анни, оженив ся з сестрою Тевтивила й Едивида, і тепер горячо став на їх боцї. Щоб упокорити Миндовга, Данило заключив союз з Риґою, узброїв проти Миндовга половину Жмуди (вітку Литовців) і Ятвягів і припер Миндовга так, що сей заявив бажанє приняти католицьку віру, щоби розірвати союз Данила з Нїмцями. В 1252 р. він хрестив ся в прияві папського лєґата і магістра нїмецького ордена і коронував ся королем. Хрещенє його було удане а в душі остав поганцем. Небавом побачив Миндовг, що союз його з Нїмцями доведе його до підданьства і що лучше буде злучити ся з Русинами. Він помирив ся з пле-

мянниками і предложив мир і спорідненє Данилови і віддав дочку свою за Данилового сина Шварна. Союз сей довів до ладу син Миндовга, словутний Войшлек. Спершу жадний крови і жорстокий, князь сей литовський приняв опісля християньство, постриг ся в черцї і став строгим затворником. Прихильний Данилови, він до него привів свою сестру, що мала бути жінкою Шварна. Супокій тим обезпечили, що старшому синови Романови лишили Новгородок, Слоним і Волковийск, однако мав він признавати першеньство Миндовга.

Та всї ті успіхи не вистарчали для намірів Данила. Йому треба було добити ся значіня і сили в Европі, впевнити ся надїєю на поміч з Заходу на тодї, коли він явно рішить ся виступати проти Татар. Задлятого треба було йому злучити ся з такою осередньою силою, що двигала цїлим західним сьвітом. Такою осередньою силою здавав ся йому папа. Ненастанні й довгі взаємини з західними католицькими володарями конечно мусїли впоїти йому високе розумінє про могутність духовного римського престола, хоч в сїм часї та могутність в дїйстности не могла вдїяти того, що дїяла перед столїтєм. Зносини з папою почали ся ще від 1246 року. Данило заявляв бажанє віддати ся під охорону сьв. Петра, щоби йти під благословенєм римського престола разом з західним християньством на Монголів. Як Данило там удав ся, явив ся наслїдком того цїлий ряд папських посольств і буль. Бажаючи передовсїм зладити прилуку Руської Церкви, папа Іннокентий IV. післав до Данила домінїканських монахів Алексїя Гецельона й інших для наради про віру і для постійного побиту при руськім князю, писав цїлий ряд буль, називав у них Данила королем, позваляв Русинам незмінно задержати відправу лїтургії на просфорах і зберегти всї обряди Грецької Церкви і предкладав, між іншими, коронувати його королем. Та Данило мав на думцї тілько одно: дїйсну поміч Заходу для визволу Руси від Монголів і тому не піддавав ся нїяким хитрощам. „Що менї по короливськім вінци?“ говорив він папському послови: „Татари не перестають нам робити лихо; на що менї приймати вінець, коли менї не дають помочи!“ В 1249 р., втративши надїю на папську поміч, Данило вигнав епископа Альберта, ко-

трого папа назначив головою духовеньства в Полуденній Руси. Папський лєґат виїхав гнівний з Галичини. Тим за-

Короліївська корона прислана Папою кн. Данилови, котрою вінчав ся в Дорогичині.

кінчили ся тоді зносини Данила з папою. В 1252 р. король угорський помирив Данила з Римом і зносини з папою відновили ся. В 1253 р. папа видав булю до всіх християн

Чех, Моравії, Сербії і Поморя і взивав їх до хрестного походу проти Татар, а слїдуючого 1254 р. булю до архієпископа, епископів і инших духовних осіб Естонії і Прус, щоби вони проповідували хрестний похід проти Татар. В очах Данила цїла Европа східна готова була повстати проти завойовників Руси. Тодїж папа відправив послів до Данила з королївською короною, та Данило не дуже горячо хапав ся сеї папської ласки. Коли він у поворотї з чеського походу побачив ся з тими послами в Кракові, то сказав їм: „Не годить ся менї бачити ся з вами в чужій землї. Опісля!“ На другий рік приїхав на Русь папський лєґат Опізо з королївським вінцем, скиптром і щедрими обіцянками помочи проти Татар. Данило й тепер ще вагав ся; та його вговорили, щоби приняв предлогу папи, з одного боку — його мати, а з другого — польські князї Болеслав і Земовит. Сї останнї з своїми вельможами обіцяли Данилови зараз іти проти Татар, як тілько він прийме вінець. В Дорогичинї папський лєґат коронував величаво і помазав Данила (1255). Його успокоїли упевненя лєґата, що „папа шанує Грецьку Церкву, проклинає тих, що гудять єї обряди, і наміряє скоро зібрати собор для злуки Церков“.

В сїм же роцї почали ся неприязні наступи проти Татар. Не знати, чи дійшла вість до Монголів, що на заходї збирають ся йти на них, чи може роздратувало їх се, що Данило укріпляв свої городи. Ханський темник Куремса підступив під Бакоту. Її передав Татарам Милїй, мабуть Русин, і Татари назначили його в нїй баскаком. Данило, занятий тодї справами на Литві, післав у Бакоту свого сина Льва. Лев відбив Бакоту і привів спійманого Милїя до вітця. Зрадник вспів ублагати князїв. Лев сам заручив за него і Данило, здав ся на його запевненє вірности, та визволив Милїя, а сей зараз знов віддав Бакоту Татарам. Куремса підступив під Кремянець, та не добув його. Найшов ся руський князь, що вгледїв спромогу покористувати ся гнївом Татар проти Данила для своїх вигод: се був Ізяслав, князь новгородсько-сївєрський, племяник тих Ігоревичів, що колись-то повішено їх у Галичі; він заявив Татарам бажанє заняти Галич і просив їх помочи. Куремса сказав йому: „Як ти підеш на Галич? лютий князь Да-

нило вбє тебе!“ Ізяслав не послухав ради і пішов у Галич. Почувши про се, Данило післав туди з віддїлом свого сина Романа, а сам коло Грубішова з своїми людьми полював диких кабанів, власноручно забив трех звірів рогатиною і віддав мясо воякам: „Як зустрінете навіть і Татар — говорив він їм — не бійте ся!“ Видно, що Татари своїм одним іменем наганяли страху Русинам. Роман напав на Ізяслава так знечевя, що сей не міг ані оборонити ся, ані втекти, вилїз на церкву і там сидїв три днї, а на четвертий не міг видержати безвідя, здав ся, і його привели до Данила.

Куремса, чоловік слабий, бездїйний, не тикав довго Данила. Се надавало відваги руському князеви. Він рішив ся відобрати у Татар руські го́роди аж до самого Києва. Литовський князь Миндовг обіцяв з ним разом виступати. Данило вислав військо під проводом своїх синів: Шварна і Льва і воєводи Данила Павловича. Денис взяв Межибожє; Лев заняв береги Буга, і вигнав відтам Татар; віддїли Данилові й Василькові завоювали Бологовський край, а Шварно заволодїв усїми го́родами на схід по ріку Тетерев до Жидичева. Білобережцї, Чорнятинцї, Бологовцї із своєї сторони прислали своїх послів до Данила, та го́род Звягель, що обіцяв приняти до себе Данилового тіуна, зрадив і не здавав ся. Данило сам виправив ся вслїд за своїм сином Шварном, взяв Звягель приступом і розселив його населенцїв. Тодї то Литовцї, намісць помагати Данилови і йти з ним після обіцянки на Київ, стали грабити і пустошити його краї коло Луцка, зовсїм ненадїйно для Данила. Висланий проти них дворський Олекса покарав їх жорстоко, загнавши потопив їх в озері. Та зрада Литовцїв застановила дальші подвиги Данила.

Вражда Татарам була оповіщена. Куремса рушив на Луцк, та сей го́род стояв на острові і населенцї зараня знесли міст; Татари через ріку Стир хотїли пускати каміня в го́род, та зняла ся сильна буря і зломала їх пороки. З того часу Куремса не нападав на Данила. Та в 1260 р. назначено замісць Куремси іншого темника, іменем Бурундая, чоловіка жорстокого, войовитого.

От вже й пять лїт минуло з того часу, як Данилови обіцяли на поміч сили хрестного походу, — та обіцянка

не сповнила ся; Данило тимчасом, спускаючи ся на поміч з Заходу, роздратував Татар і тепер лишив ся о власних силах. Бурундай явив ся з величенним військом на Волинь, не дорікав Данилови за його останні виступленя, а післав приказ, щоби йшов з ним на Литву. Данило рад був і тому, що міг на хвилю позбути ся таких гостий, і вислав на Литву до Бурундая брата свого Василька. Недавна зрада Литовців, що застановила успіхи Данила, оправдує його поступок. Татари розсіяли ся по Литві, палили й пустошили. Бурундай, неначеб то вдоволений послухом Василька, ласкаво відпустив його в Володимир. Та слїдуючого 1261 р., повернувши з Литви, Бурундай післяв до Романовичів таке грізьне посланє: „Зустрічайте мене, коли ви в згоді зо мною, а хто мене не зустріне — з тим я в війнї". Василько справляв тоді весїлє своїй дочцї з чернигівським князем і лишив весїльний бенкет, був приневолений виїхати на поклін до грізьного темника. Данило не виїхав до него а вислав намісць себе сина свого Льва і холмського владику Івана.

Вислані явили ся до Бурундая під Шумском і принесли йому подарунки. Бурундай приняв їх грізьно і став кричати на Василька і Льва. Владика зовсїм тороплений став від страху. На останку Бурундай сказав князям: „Коли хочете жити з нами в згоді, то розкиньте всї ваші гóроди."

Помочи надїяти ся було нїзвідки; при найменшім упорі Бурундай задержав би князїв і пустив би Татар вигубити в краю старих і малих. Припадало уступити.

Лев розкинув укріпленя гóрода Львова, котрий сам заложив, і гóрода Стожка, що недавно заснував Данило, а Василько післав приказ збурити укріпленя Кремянця і Луцка. Сам Бурундай удав ся з Васильком у Володимир, бажаючи бути сьвідком збуреня укріплень столицї волинського краю. Не дійшов до сего гóрода татарський темник і задержав ся ночувати на Житанї і сказав Василькови: „Іди і розкинь свій гóрод."

Василько наспів під Володимир і побачив, що годї скоро розібрати усї стїни до приїзду Бурундая, і тому велїв запалити їх. Бурундай приїхав вслїд за ним і з радостю споглядав, як погасали згорілі стїни, обідав відтак у Ва-

силька, обійшов ся з ним ласкаво і на ніч виїхав з го́рода, а рано післав до Василька Татарина Баймура, котрий так йому сказав: „Васильку, Бурундай велїв менї розкопати твій го́род".

„Роби то, що тобі приказано!" відповів Василько.

Баймур розкопав володимирські окопи: се означало побіду Татар над Русинами.

Опісля Бурундай закликав Василька і приказав зібрати бояр і слуг, та йти на Холм.

Данила вже не було в його столицї. Владика Іван приїхав сюди наперед і розказав Данилови про се, що чув від Бурундая в Шумску. Данило втїк на Угорщину. Годї було йому змагати ся з Татарами, а унижати ся і по невольницьки повзати, було йому осоружно.

Го́род Холм був добре укріплений пороками і самострілами: бояри й городяни готові були відбивати приступ. Бурундай сказав Василькови: „Се го́род твого брата, йди до городян, намов їх, щоби здали ся." Разом з ним вислав він трех Татар і товмача, щоби уважав, що буде Василько говорити з Русинами.

Василько набрав у руки каміньчиків і, прийшовши під го́род з Татарами, став так кричати: „Ей ти, холопе Константине, і ти, другий холопе, Луко Іванковичу, се го́род брата мого і мій, здавайте ся!" і з тими словами тричи кинув каміня об землю.

Боярин Константин, стоячи на стїнї з городянами, зрозумів, що означало се киданє каміня: Василько не сьмів сказати словами того, що бажав, тож давав їм знак, щоби вони не чинили того, що він приказував їм словами.

„Іди геть — закричав боярин Константин, — а то ми тебе парнемо каменем в лице; ти вже тепер не братом свому братови, а його ворогом".

Татари розповіли Бурундаєви се, що чули, і Бурундай був дуже вдоволений Васильком. Брати укріплені го́роди осадою не годило ся з духом Татар і тому то Татари так наставали, щоби в землї ними покореній не було твердинь. Татари відступили.

Бурундай приказав Василькови, щоби з ним ішов на Польщу. Василько мимохіть був приневолений знов послухати і бути сьвідком та учасником спустошеня краю.

Татари взяли приступом Судомир, не пощадили ні роду, ні зросту і вибили всіх населенців, коли вони вибігли в поле із збуреного го́рода. Після спустошеня в Польщі, Бурундай віддалив ся на свої становища в наддніпрянській Україні.

І так усї щирі гадки Данила розбили ся. Захід одурив його. Він був приневолений зрозуміти, що з того боку годї ждати Руси спасеня від Татар. Його зносини з папою не довели ні до якого бажаного висліду, ні для него, ні для папи. Данило бажав помочи проти завойовників і тілько задля сеї помочи глядїв охорони у папи; папська полїтика мала на бачности одно: перехитрити Русинів і підчинити їх Церкву своїй власти, в якім би материяльнім положеню вони ні лишили ся. Зрозуміло буде, що Данило, побачивши ся заведеним із сторони Заходу і бачивши неміч папи для своїх намірів, не хотїв більше знати його. Папа Олександер IV. ще в 1257 р. писав йому було з гіркими докорами за се, що він не виявляв нїякого послуху папському престолови, і грозив церковною клятвою. Данило вже не звертав уваги на сї грізьби. В сїй справі Данило поступав зовсїм чесно і бездоганно: він не хитрив, а говорив відкрито, що йому треба дїйсно помочи проти ворогів, і тілько під тими условинами обіцяв признати духовну власть римського первосьвященика, та не інакше як тодї, коли буде скликаний собор, що мав установити злуку Церков. Ні того, ні другого не вчинив папа, котрий в дїйсности не міг сповнити того, що обіцяв. Зрозуміло, що Данило міг вважати своє сумлїнє спокійним і відвернув ся від папи.

Позбавлена своїх твердинь, Русь стала ще більш як перше відкритою для литовських набігів. Литовцї відплатили ся Русинам за татарський похід і напали на руську землю, але їх прогнав і розбив Василько. Вслїд за тим в 1262 р. в Литві наступив переворот: Миндовга, що повернув знов до поганьства, убито. Син його Войшелк, покинув на час чернецтво і став литовським князем, поубивав ворогів Миндовга і готовив ся знов іти в монастир, та лишив князюванє Даниловому синови Шварнови. Серед тих подій в 1264 р. Данило, що перед тим занедужав, умер у Холмі та похований там в церкві Богородиці, котру сам поклав.

В долї сего князя було щось трагічного. Добив ся він багато, чого не діпняв нї оден південно-руський князь, і з такими змаганями, котрих би інший не видержав. Майже вся Південна Русь, цїлий край, населений українським племенем, був у його власти; та не зміг Данило визволити ся з монгольського ярма і дати своїй державі самостійности на будучину. У відносинах до своїх західних сусїдів, як і взагалї в усій своїй дїяльности, Данило все відважний, не заляканий, але заразом великодушний і добросердний аж до наївности, не був зовсїм полїтиком. У всїх його вчинках не бачимо хитрости, навіть тої хитрости, що не допускає людий попадати в обман. Сего князя можна зовсїм протиставити обережним і розсудливим князям Східної Руси, котрі при всїй рїжнообразности особистих характерів, переймали від отцїв і дїдів дорогу хитрощів і насиля, та привикли не перебирати способів для осягненя цїли.

Не минуло сто лїт по смерти Данила — і в тім часї, коли в Східній Руси витворювали ся тривкі засновини державної єдности, Південна Русь — появивши ся ще в XIII-ім в. на короткий час в образї держави під властю князя, що мав титул монарха між европейськими володарями — не тілько розпала ся, але стала добичю чужоземцїв. До такої долї неперечно приводило її географічне положенє, близьке сусїдство з Европою. Східною частю Південної Руси заволодїли Литовцї, західною Поляки, а коли сї злучили ся між собою в одну державу, Підденна Русь була на многі віки відорвана від руської семї і підлягала насильному гнобленю чужих живел та вибивала ся зпід їх гнобленя важкими, довгими і крівавими змаганями народу. Та особистість Данила галицького тим не менше остає благородною і будить для себе найбільш спочуваня усїх особистостий в цїлій старинній руській історії.

VIII.

Князь Константин Константинович Острожський.

В XIV. віці, коли в Східній Руси Москва витворювала засновини однолитої держави, на заході дїяли ся перевороти, що похиляли другу половину Руси до полїтичного й суспільного відчуженя від українського сьвіта. В першій четвертинї того столїтя литовський князь Ґедимін, син Вітенеса, чоловік незвичайних здібностий, завоював білоруські волинські городи з їх землями, вигнав з Луцка головного князя волинської землї Льва, опісля в 1319—20 р. над рікою Ірпеню в Київщинї розбив князїв дому сьв. Володимира, що злучили ся проти його, та й заволодїв Києвом і Переяславом з їх землями. В наслїдок тих заборів втратив княжий дім сьв. Володимира зовсїм своє значінє на заході. Деякі князї повтїкали, інші стали ся підлеглими володарями, а місце їх яко удїльні князї заняли князї литовського роду. Ґедимін роздїлив між своїми дїтьми й свояками завойовані українські краї; на Волинї став князем Любарт, в Новгородку Корият, в Пинську Наримунт; в Києві був настановлений підручником Ґедиміна князь Монтвид і т. д. Сї литовські князї приняли православє й українську народність, а найблизше потомство їх до того ступня зрущило ся, що в них не лишили ся нїякі признаки давного походженя. Сей переворот був дїйсно тілько династичний; але ріжниця між ладом за князїв дому сьв. Володимира а за князїв Ґедимінового дому була в тім, що князї литовского дому залежали від великого князя, котрий був у Литві і з своїми удїлами були у його у ленний зависимости. Полоцька й витебська земля вже перше була під властю князїв литовського племени, що мабуть добили ся

князїства вибором, а опісля ті землї підчинили ся Ґедимінови, а відтак уже находили ся під властю князїв його роду.

Коли Ґедимін завоював українські землї, в Червоній Руси вслїд за тим склав ся інший переворот. По смерти головного князя сеї землї, прямого нащадка короля Данила, Юрия II., галицькі й володимирські бояри закликали до себе князя Болеслава мазовецького, нащадка Данила галицького в женській вітцї. Однакож князь сей приняв католицьку віру, виявляв з тої причини зневагу православній вірі, окружив ся чужоземцями і зле обходив ся з Русинами. Болеслава отруїли і в 1340 р. польський король Казимир, яко його местник, заволодїв Львовом і всею галицькою землею, а також і Волинею, але відтак був приневолений видержати довшу борбу з Русинами, що обороняли свою независимість. Головним дїячем в сій борбі з українського боку явив ся князь Острожський, іменем Данило, інакше Данко; він був нащадком Романа, одного з синів Данила галицького; ненависть Данила Острожського до польської влади була так велика, що наводив Татар на Польщу. З ним одностайно дїлав Ґедимінів син Любарт, охрещений іменем Федора. По довгім розливі крови Казимир удержав тілько часть Волинї. З того часу землї, що дістали ся під власть Польщі, остали на все при нїй і стали мало-по-малу підлягати у внутрішнїм своїм ладї, житю і мові польському впливови.

Ґедимінів син, великий князь Ольґерд, розширив українські займища, унаслїдувані по вітцю; він прилучив до своєї держави подільську землю і вигнав відтам Татар. Підвласна йому Русь роздїляла ся між князями, котрих однак Ольґерд, чоловік сильного характеру, держав у руках. В Києві посадив він сина свого Володимира, що дав почин новому родови київських князїв; панували вони там більш столїтя і звали ся звичайно Олельковичами від Олелька або Олександра Володимировича, Ольґердового внука. Сам Ольґерд, два рази жонатий з українськими княжнами, позваляв своїм синам хрестити ся на православну віру і, як говорять українські лїтописї, сам хрестив ся і вмер схимником (черцем вельми строгого закону). Таким способом князї, що замінили на Руси рід сьв. Володимира, стали такимиж Русинами що до віри

й принятої народности, якими були й князї попереднього роду. Литовська держава звала ся Литвою, а по правдї була чисто українська і не переставалаб і в будучинї бути зовсїм українською, колиб син і наслїдник Ольґерда на великокняжім престолї, Ягайло, в 1386 р. не одружив ся з польською королевою Ядвіґою. Наслїдком того подружя приняв він католицтво, став ревним поборником новопринятої віри і, потакуючи Полякам, підмагав так розширюванє католицької віри в українських землях, як і закорінюванє польської народности на Руси. Тодї то був положений зарід появи, що опісля на многі віки становила відмінну черту взаємин Руси і Польщі. Понятє про віру зливало ся з понятєм про народність. Хто був католиком, той був уже Поляком; хто вважав ся й звав ся Русином, той був православним і приналежність до православної віри була очивидною признакою приналежности до української народности. Ягайло був чоловік мягкого серця, слабої волї й ограниченого розуму. Він лишив Литву з Русю управі стрийного брата Олександра-Витовта, що визначав ся честилюбними замислами, але заразом тим, що не вмів їх доводити до кінця. Витовт ненастанно подавав ся й попадав в суперечности, думав про самостійність своєї Українсько-Литовської держави, та сам приняв католицьку віру проти погляду українського народу, що сильно держав ся православя, уступав у всїм Полякам і давав волю їх забагам. Ягайло дарував литовським й українським власникам дібр ті вільні независимі права, що знимали з них ленні повинности, — права, котрими користували ся Поляки у себе дома. Але Ягайло розширив сї привилеї в Литві й Руси тілько на тих, що приймуть римську віру. В 1413 р. наступила перша злука Литви з Польщею. Поляки й Литовцї зобовязували ся радити ся одні з другими при виборі володарів, не піднимати війн одним без других і зїздити ся на зїзди для спільних нарад над своїми обопільними справами. Заключивши такий договір, Витовт опісля ненастанно силкував ся його знищити, маячив про Українсько-Литовську державу, але не добив ся її, а всеж став в історії одним з важнїйших людий, що приготовили підчиненє Руси під Польщу. Русини не терпіли його, бо розуміли, що держава, котру він бажав

утворити, не булаб українською. Не так відносив ся до української народности Витовтів брат Свитригайло, що остав православним і був жонатий з тверською княжною Уляною Борисівною. Сей чоловік, так як і Витовт, поводував ся властиво жадобою слави, та переходив тамтого розумом і певностю погляду. Ціль його була — стати самостійним володарем українсько-литовським, независимим від польського короля, та він зрозумів, що для того треба йти одностайно з українським народом. Протягом половини століття Свитригайло боров ся з Польщею і стояв на чолі українського народу, котрий був йому довгий час вельми прихильний. Борба та відбувала ся ще за житя Витовта; по смерти сегож Свитригайло став великим князем литовським, також яко підручник Ягайла, як був Витовт, та не був дволичним і не подавав ся, як Витовт, а зараз почав явно виступати яко самостійний український володар і покусив ся відняти Польщі ті українські землї, що були прямо до неї прилучені. Поляки спільно з литовськими панами, що приняли католицьку віру, скинули Свитригайла, а замісць його постановлено великим князем литовським Витовтового брата Жигимонта, котрий признав ся до ленної зависимости від Польщі. Але за Свитригайлом стояла Русь. Завзята кровава борба тягнула ся кільканайцять лїт не тілько проти Поляків, але й проти Литовців, сторонників Жигимонта; на останку сам Свитригайло, постарівши ся, перестав її вести, і крім того як його вчинки, так і обставини позбавили його підпори в українськім народї. Свитригайло понукував до ворогованя проти себе Литовців і Русинів жорстокими карами над своїми противниками, що виконував нераз тілько задля підзору; так, між іншими, він підозрівав у зносиниах з Жигимонтом смоленського епископа Гарасима, свого колишнього любимця, і велїв його спалити живцем. В цілій сій борбі Русинів з Поляками невсипучо дїлав одностайно з Свитригайлом один з українських князїв Федор або Федко Острожський, але Свитригайло став і його подозрівати в зрадї; сего товариша довголїтної борби і вештаня Свитригайло велїв зачинити в тюрму. Поляки возволили Федька, і він помирив ся з королем. Свитригайлови лишив ся тілько Луцк. Новий польський король, Ягайлів син Володислав (званий

в історії варненським, з причини своєї смерти в бою з Турками під Варною в 1444 р.), задав забагам Свитригайла рішучий удар своїми відносинами до українського народу і віри. До сеї пори Поляки рік від року загарбували силу на Руси насильно. Король Володислав-Ягайло будував костели, обдаровував їх майном, роздавав католикам землї й уряди, закладав на Руси го́роди й села, населяв їх Поляками і давав їм привілеї, яких не мали населенцї старих українських го́родів і сїл. Тодї явило ся так зване маґдебурське право, що давало ріжні пільги, вводило звісний лад самоуправи і разом з тим нїмецький подїл городських ремісників і купців на цехи, відповідно їх занятям. Се право давали тілько новим го́родам, населеним католиками — Поляками й Нїмцями. Сих останнїх поселяло ся в тім часї багато на Руси. Поселенцїв нових сїл увільняли від ріжних оплат і повинностий, від котрих не було виїмки для старих українських сїл. Земляни (бувші бояри-власники дібр) зрівнані були в правах з польськими шляхтичами і були вільні від ріжних оплат, та тілько тодї, коли приймали католицьку віру; в такім случаю служили вони у войську з платнею, а коли були православними, її не діставали. Приймаючи католицьку віру Русини як і Литовцї, теряли свою народність і майже ставали Поляками. Усе населенє західної Руси роздїляло ся таким робом на привілейованих і непривілейованих, а сими останними були православні населенцї українських земель. Наслїдник Володислава-Ягайла, Володислав II. († 1444 р.), став дїлати в іншім дусї, як його отець, хоч для одної і тої самої цїли. Він розширив привілеї і пільги, котрими користували ся українські земляни латинської віри, на всїх українських землях без виїмки. Сеж було почином примиреня Руси з Польщею і головнїйшою причиною того, що замисли Свитригайла не могли вже найти колишнього спочуваня, бо українські земляни, що становили силу краю, бачили для себе вигоди в зближеню з Польщею, замісць того, щоби бачити в нїй неприязний засновок, як було до сего часу. В 1443 р. король Володислав II. дав грамоту, після котрої в усїх правах зрівняв Українську Церкву і українське духовеньство з римсько-католицьким. Таким способом і з боку православного духовеньства устало неприязне поступованє. Жигимонта,

бувшого великого князя литовського, 1443 р. убили князї Чорторийські; та Свитригайло не міг вже собі придбати великого князївства, перебував у Луцку бездїйно і вмер у глибокій старости (в 1452 р.). Новим литовським князем по Жигимонтї був Ягайлів син Казимир. В слїдуючім 1444 р. вибрали його королем польським, і весь час його довгого володарства в Литві вже не було віддїльного великого князя. Казимир поступав зовсїм в дусї польської полїтики; хоч він не прослїдував явно насильними способами православної віри, та помагав розповсюдженю католицької віри і вводив усї признаки польських порядків в українські землї. Земляни одержали найширші права: вони ставали, так сказатиб, повними володарями в своїх добрах. Замісць удїльних князїв, підручних великому князеви, заведено на польський лад воєводів і каштелянів, настановляних досмертно. Таким робом між іншими і в Києві, в 1476 р., по смерти князя Михайла з роду Володимира Ольґердовича, почали ся воєводи. Уряд сей діставали знатні особи. Князї, нащадки Ґедиміна і сьв. Володимира, стали самостійними володарями в своїх добрах, нарівні з польськими панами; вони орудували великими богатствами, і вся українська земля, особливо південна, була під владою немногих родів, а сї були: Острожські. Заславські (становили другу вітку одного дому з Острожськими), Вишневецькі і Збаражські — потомки Ольґерда, Чорторийські, Санґушки, Воронецькі, Рожинські, Четвертинські й інші. На Руси стала панувати аристократия. Увесь інший нарід більш і більш був зависимий від неї. Пани мали право суду над своїми підданими і не допускали короля вмішувати ся в свою управу. Гóроди, що заповняли ся в значнім ступнї жидами, один за другим одержували маґдебурське право, та мимо сили аристократиї не могли захистити ся від самоволї сильних вельмож. Польські порядки більш і більш припадали до вподоби висшій верстві, і се потягнуло українських землян до більшого зближеня з Польщею. Після Кизимира якийсь час Литва й Польща мали віддїльних володарів в особі польського Короля Яна Альбрехта й брата його, великого князя литовського Олександра. Однак се було короткий час; зараз по смерти Альбрехта Польща й Литва знов злучила ся під властю

Олександра, вибраного польським королем, і з того часу віддїльних великих князїв у Литві вже не було. В тім часї стан низшої верстви народу, так званих кметїв або хлопів, ставав труднїщий. Пани не придержували ся більше давного звичаю, щоби не переводити хлопів з одної землї на другу, і часто зовсїм позбавляли їх землї; таким способом низша верства, хлїбороби, опинили ся властиво безземельними, а тим самим в неволї у власників земель. Земські добра могли мати тілько люди шляхотського стану. В XVI. в. Польщею й Литвою правили один за другим королї: Жигимонт I. і син його Жигимонт Август. Права шляхотства дійшли до крайних границь. Панські піддані були зовсїм вийняті зпід охорони короля. Стан не-шляхти був до того ступня понижений, що після литовських прав, котрі війшли в збірник, званий *Литовським Статутом*, шляхтича, що вбив чужого хлопа, або навіть вільного чоловіка, але не-шляхтича, карали тілько грошевою карою (головщиною). Хоч однаке право установлено для всїх людий шляхотського роду, як багатих, так і бідних, однак дїйсно не могла рівність вдержати ся при неоднаковім розмірі майна власників дібр: верства вільних шляхтичів ставала в дїйстности підчиненою знатним панам, котрі орудували величенними просторами земель і сотнями, навіть тисячами осель. В тім часї Польща, як що до ґеографічного положеня, так і що до условин житя, стояла близше як Русь до західної Европи, де наставала доба духових відродин, та що до осьвіти стояла далеко висше від Руси, за чим і українська шляхта природно підчиняла ся єї цивілїзацийному впливови. Тодї як у Поляків була краківська академія, багато шкіл, появляли ся знатні на свій час учені й поети, розповсюдило ся знакомство з латинською лїтературою, не переривала ся звязь із західною осьвітою, — в польській и литовській Руси залягла темрява, не заходили ся майже зовсїм коло просьвіти на полї своєї народности. Південна Русь стояла в тім зглядї навіть низше Східної, де бодай зберегали ся давні памятники словянської лїтератури, і де від часу до часу появляли ся більше або менше замітні твори духової працї. В польській і литовській Руси довго не бачимо нїчого крім урядових грамот, писаних язиком, котрий сьвідчить, що щораз змагав ся

вплив і пановане польського язика. Таким робом в XVI. в склав ся окремий письменний язик, що був мішаниною старословянсько-церковного з народними місцевими наріччями і польським язиком. Польський вплив усе більш і більш панував над тим язиком і на останку довів його до того, що він став майже польським язиком, тілько з задержанем української фонетики. Вплив польський відбив ся й на простонародній мові: польські слова, вислови й звороти стали входити в простонародний язик українсько-руської і білоруської вітки. Разом з тим стали проникати в українське висше товариство польські звичаї й погляди; таким способом польсько-литовська Русь набирала окремого вигляду, що відзначав її від Східної Руси вже не тілько здавна єствуючими етноґрафічними ріжницями, але сильною близкостю до Польщі, і в будучині очевидно приготовляв ся цілковитий злив Південної Руси з Польщею.

Потомки Федора Острожського, що так довго боров ся за независимість Руси,[1]) були вірні Польщі, як і загально українська висша верства була їй вірна, позаяк бачила для себе в злуці з Польщею невичерпані вигоди. Крім безуслівного права володіти своїми родовими добрами, не вплачуючи майже нїчого до скарбу, українські пани після польського звичаю, одержували ще досмертно в посіданє державні добра, звані староствами, з повинностю давати з них четверту часть доходу на удержанє війська і піддержанє твердинь. Все те природно привязувало їх до краю, відкіль випливали для них такі вигоди.

Правнуком Федора Острожьского, славного своєю борбою за Русь проти Польщі, був словутний Константин Іванович, гетьмян литовський, вірний слуга польського короля, що був у полонї в Івана III. а відтак відомстив ся за свій полон пораженєм, нанесеним московському війську під Оршею. Неприязнь для православної Москви й вірна служба королеви-католикови не спиняли його славити ся православним благочестєм.[2]) Він щедро будував і украшував

[1]) Русини високо цінили память сего борця за свою народність; досї тїло його спочиває в київських печерах в ряді київських печерських угодників.

[2]) Він умер в 70. роцї 1533 р. Тїло його було поховане в головній церкві Київсько-печерської Лаври, де досї зберіг ся в закапелку

Нагробник кн. Константина Івановича Острожського в Печерській Лаврі в Києві.

православні церкви, разом з тим заводив при церквах школи для дітий і таким способом давав почин до української осьвіти.

(нижі) північної стіни його мраморний памятник з статуєю дуже гарної роботи, зображаючою сплячого героя.

Син його Константин Константинович був київським воєводою і одним із знатнїйших і найбільш впливових панів Польщі й Литви довше як пів століття, а крім того в найславнїйшій і найбогатшій подіями добі польської історії. Він не визначав ся нї воєнними подвигами, нї державними дїлами; навпаки, із сучасних листів польських королїв дізнаємо ся про се, що він стягав на себе докори,

Кн. Константин Константинович Острожський.

що не дбав про охорону повіреного йому воєводства, лишав київський замок у сумнім станї, так що Київ усе був у небезпеці зруйнованя Татарами; крім того він не платив податків, що припадали з його староств. В молодости своїй, як розказують, він не зовсїм гарно поводив ся в домашнім житю: так між іншими поміг він князеви Дмитрови Санґушкови увести насильно свою племянницю Острожську. Деякі черти його житя показують в нім

суєтливого і чванливого пана. Він орудував величенним богатством: крім родових дібр, що містили в собі до вісїмдесять го́родів з кількома тисячами сїл, володїв він ще чотирма величенними староствами наданими йому в Південній Руси; доходи його виносили до мілїона червоних золотих річно. При таких обставинах Константин Константинович платив велику суму самому каштелянови тілько за те, що сей два рази в рік мав стояти за його кріслом підчас обіду; для ориґінальности, він держав на своїм дворі прожору, котрий дивував гостий тим, що зїдав неімовірну скількість страви при снїданю й обідї. Не стілько особисті здібности Константина Константиновича, скілько його блискуче положенє давало йому важне значінє і поставило його в осередку умової дїяльности, що тодї проявляла ся на Руси. Як вельможи тогочасні, так і він заявляв ся сторонником Польщі, на славнім соймі 1569 р. підписав прилуку Волинї й київського воєводства до польського королїства на вічні часи й своїм прикладом багато поміг до успіху сего дїла. Хоч був Русином і вважав себе Русином, однако підчинив ся впливови польської осьвіти й уживав польського язика, як сьвідчать його родинні письма. Хоч Острожський оставав у вірі своїх вітцїв, однако нахиляв ся до єзуітів, пустив їх у свої добра і особливо сприяв одному з них, що звав ся Мотовило: се видно ясно з писем Курбського до його. Московський вигнанець докоряв Острожському за те, що Острожський прислав йому твір Мотовила й дружив ся з єзуітами. „Добродїю мій вельми любий, — писав до його Курбський, — по що ти прислав менї книгу, написану неприятелем Христа, помічником антихриста й вірним слугою його? З ким ти дружиш ся, з ким пристаєш, кого на поміч прикликуєш!... Прийми від мене, слуги свого вірного, ласкаво раду: перестань дружити ся з тими супостатами прелукавими і злими. Нїхто не може бути другом царя, як має приязнь з його неприятелями і держить їх, як за пазухою змия; тричи молю тебе, перестань так поступати, будь подібний праотцям своїм у ревности благочестя“. Таким способом сей український пан піддавав ся єзуїтським хитрощам. Опісля замітно, що Острожський піддав ся впливови протестантства. В однім із своїх писем до внука, сина дочки

своєї, Радивила, раяв він йому, щоби не ходив до костела, тілько на збори кальвінїстів, і називав їх приклонниками правдивого закону Христового. Православний князь заманив ся однако протестантизмом тому, бо бачив християнськї дїла протестантів. Острожський з пошаною вказував на те, що в них були школи й печатнї, що їх пастори визначали ся обичайностю, і протиставляв їм упадок церковного ладу в Український Церкві, невіжу сьвящеників,

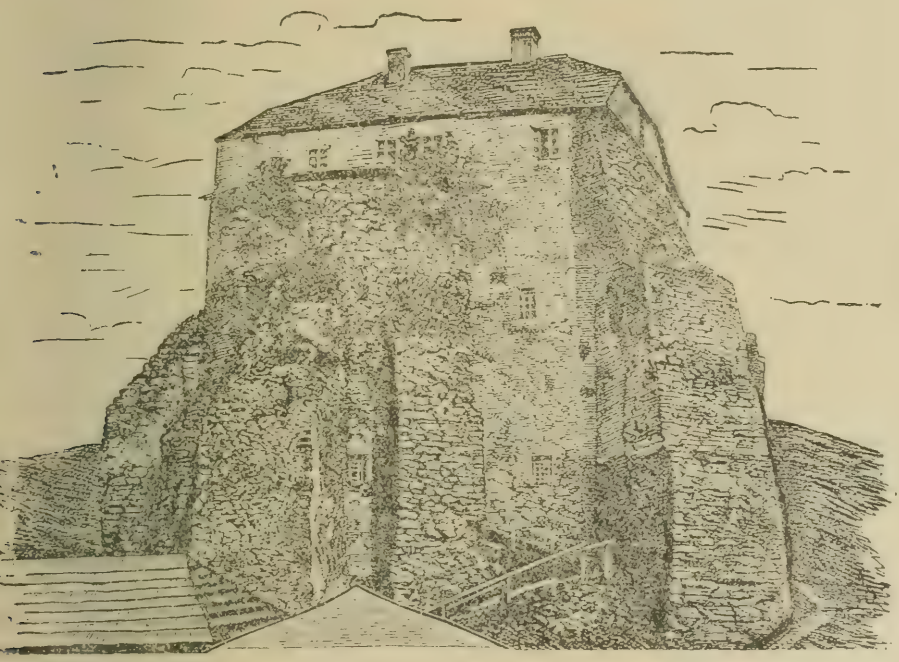

Замок в Острозї.

материяльну самоволю архіпастирів, рівнодушність сьвітських до дїл віри. „Правила й устави нашої Церкви — говорив він — зневажають чужоземцї; наші одновірцї не тілько не можуть вступати ся за Божою Церквою, але навіть сьміють ся з неї; нема учителїв, нема проповідників слова Божого; всюди годї почути слова Божого, часте відступство від віри; приходить ся сказати з пророком: хто дасть воду голові моїй і жерело слїз очам моїм!“

Таким настроєм знатного пана покористували ся деякі українські люди й спонукали Острожського стати до певного ступня подвижником духово-реліґійних відродин у польській Руси. Мабуть, вговорюваня і докори Курбського багато причинили ся до такого настрою. Острожський посилав йому до перегляду всякі твори і між іншими замітну книгу єзуіта Скарги: „Про єдину Церкву“, писану навмисне з ціlю приготованя унії. Курбський звернув Острожському сю книжку з такимиж докорами, як

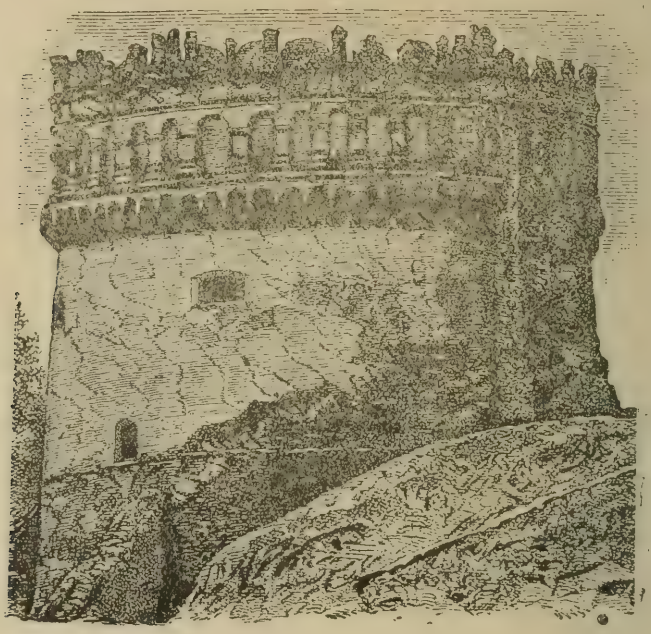

Башта замку в Острозї.

і твір Мотовила; з своєї сторони Курбський післав „Бесїду Івана Золотоустого про Віру, Надію і Любов“, котру сам переложив з латинського язика, і сердив ся на князя Острожського, як він переклад Курбського дав якомусь Полякови, котрого Курбський називав „невченим варваром, що уважав себе мудрцем“. Московський вигнанець, бачивши, як в його новій вітчині змагав ся вплив єзуітів, старав ся всїми силами проти них виступати, як зарівно і проти панованя польського язика. Коли Острожський,

сподобавши собі письмо Курбського, радив для більшого розповсюдженя перевести його на польський язик, Курбський відкинув сю раду: „Колиб чимало вчених зійшло ся, — писав він, — то не зможуть вони буквально переложити граматичні тонкости словянського язика на їх *польську варварию*. Не тілько з мовою словянською або грецькою не справлять ся, але навіть з їх улюбленою латинською". Тодї між українськими панами війшло в звичай поручати вихованє дїтий єзуїтам. Курбський похваляв взагалї жадобу вчити дїтий всяких наук, та не добачав нїякої користи від єзуїтів. „Вже багато родичів — писав він княгинї Чорторийській — родів княжих, шляхотських і чесних городян віддали дїтий своїх на науку, та єзуїти нїчого їх не навчили, а тілько користуючи ся їх молодостю, відвернули від правої віри". Судячи з писем Курбського до всяких осіб можна певно припустити, що сей московський збіглець мав сильний вплив на дїяльність князя Острожського в справі оборони віри й відродин книжної осьвіти, бо він був усе з Острожським у близьких зносинах.

Зарід духового й релїгійного руху в польсько-литовській Руси появив ся на початку XVI. віку. Полочанин Скорина переложив білоруським язиком біблїю й напечатав її в Чеській Празї, бо не було печатнї на Руси. В половинї XVI. в. протестантство, що розповсюдило ся на Литві, пособлювало лїтературному пробудженю української мови. В 1562 р. в Несвижі була печатня, і знатний в своїм часї Симон Будний, чоловік вельми глибокої науки, напечатав протестантський катихізис в білоруськім язицї.[1]) Трохи пізнїйше гетьман литовський Григорий Олександрович Ходкевич оснував у своїй маєтности Заблудові печатню; там прийшли до його печатники Іван Федорів і Петро Мстиславець, що втїкли з Москви. Вони напечатали там в 1569 р. євангелиє з обясненями, великий фолїянт. Се був труд знатного Максима Грека, перепечатаний опісля в тім самім видї в Москві. Однак печатня Ходкевича була, як видно, тілько часовою панською примхою. По смерти Григория Ходкевича наслїдники не піддержували

[1]) Опісля сей Будний перейшов на ариянство, написав ариянський катихізис і видав переклад біблії в польськім язицї.

сего закладу. Печатник Іван Федорів перейшов у Львів, а відтак у Острог, і тут засновано печатню, що положила вельми сильні підвалини літературному й печатному ділу в Південній Руси. В 1580 р. напечатано в перший раз словянську біблію з приказу Острожського. В переднім слові до біблії говорило ся в імени князя Константина Константиновича Острожського, що він був спонуканий до сего діла сумним положенєм Церкви, котру з усіх усюдів топчуть вороги й шарпають вовки безпощадні, і нїхто не в силах противустати їм про недостачу духовного оружя — слова Божого. В усіх сторонах словянського роду й язика Острожський не міг найти нї одного правильного списку Старого Завіту і одержав його на останку аж з Москви через Михайла Гарабурду. Заразом князь Острожський зносив ся з Римом, з островами грецького архіпеляґа (з кандийськими), з царгородським патриярхом Єремією, грецькими, болгарськими й сербськими монастирями — щоби добути відтіль списки сьв. письма так грецькі, як і словянські, і бажав проводу й поради людий, сьвідомих сьв. письма. Перша печатна біблія, що видав Острожський, становить нову добу в українській літературі і взагалї в історії української осьвіти. За біблією слїдував цїлий ряд видань, як церковних книг так і всїляких творів релїґійної основи. Між ними важне місце займає книга: „О единой истинной и православной вѣрѣ и святой апостольской Церкви"; написав сю книгу сьвященик Василь і видав печатно 1588 року; книга ся мала відперти твір Скарги, що явив ся в польськім язицї майже під тим самим заголовком, і наміряла захистити східну Церкву проти докорів, що їй робили сторонники латинської Церкви. Тут розбирав питаня, що становили єство ріжницї Церков: про походженє сьв. Духа, про власть папи, про прісний хлїб, про безженьство духовних, про суботний піст. Книга ся мала в своїм часї важне значінє, тому що обзнакомляла з єством тих питань, що мали стати предметом живих розправ; православні читачі мали поучати ся з тої книги: що і як їм треба відповідати на пересьвідченя західного духовеньства, котре тодї розпочало свою пропаґанду в українськім народї. В Острожський печатнї напечатано також деякі книжки релїґійної основи: „Листи патриярха Єремії",

„Діалогъ патріарха Геннадія“ (1583), „Исповѣданіе о исходженіи св. Духа“ (1588). В 1594 р. видана великим фоліянтом книга Василия Великого „О постничествѣ“, а 1596 р. „Маргаритъ“ Івана Золотоустого. Рівночасно з печатнею 1580 р. Острожський оснував у себе в Острозї головну школу й крім того кілька шкіл у своїх добрах. Ректором головної острожської школи, праматери висших учебних заведень в українській землї, був учений Грек Кирило Лукарис, що опісля став патриярхом царгородським. Крім Острога, князь Острожський завів печатню в дерманськім монастирі.

В тім часї другим важним подвижником пробудженя умового житя на Руси були засновини братств, товариств з морально-релїґійними цїлями, де входили без ріжниці люди всяких станів, але конечно приналежні до єдиної Церкви. Такі братства повставали з наслїдуваня західних. Перше з тих братств на польскій Руси, що набрало історичного значіня, було львівське, основане благословенєм антийохийського патриярха Якима, котрий відвідав Русь в 1586 р. Головною його задачею було вихованє сиріт, догляд убогих, підмога потерпівшим всякі нещастя, викуп бранцїв, похорони й поминки вмерлих, поміч підчас загальних злиднїв, — взагалї добрі вчинки. Члени мали свої визначені сходини і вкладали кождий по шість грошів у спільну скарбону. Тодї при братстві завели міщани школу, печатню і больницю. В школї вчили, крім сьв. письма, словянської граматики разом з грецькою, і в тій цїли уложено й напечатано грецько-словянську граматику, в котрій порівнуючо були виложені правила обох язиків. Приватну науку обмежено: кождий міг вчити тілько своїх дїтий і домашних. Після взірця львівського братства заведено у Вильнї троіцьке братство, а відтак стали основувати братства і в інших городах. Львівському братству лишено старшиньство. Вже се одно, що люди всїх станів сходили ся між собою в імя вітцївської віри, піднесеня моральности й розширеня відомостий, впливало на те, що дух народний піднимав ся. Патриярх Яким, закладаючи львівське братство, поручив йому, щоби наглядало, як духовні сповняють свої повинности, а також над благочестєм і моральностю як духовеньства так і сьвітських людий: се зовсїм

противило ся поглядам західного духовеньства, котре все ревно дбало про се, щоби люди неприналежні до стану духовного, слухали слїпо духовних наук і нїяк не сьміли розбирати дїл віри інакше, як під проводом духовних і не важили ся судити їх вчинків. Але й українським висшим духовним особам не припало до вподоби основанє братств. Львівський владика Ґедеон зараз вийшов у неприязні відносини до львівського братства.

Порядки православної Церкви на Руси, підвласній Польщі, були в сумнім станї. Висші духовні особи, що походили із значних родів, замісць після православного звичаю проходити ступнї чернечих чинів, одержували свої місця просто із сьвітського стану і крім того не для заслуги, а з причини звязий, з ласки можних або перекупством, приєднавши собі короліївських двораків. Архієреї й архімандрити орудували церковними добрами з усїми привілеями суду й самоволї сьвітських панів свого часу, держали у себе оружні ватаги, після звичаю сьвітських володарів, на случай суперечки з сусїдами позваляли собі буйних нападів і в домашнім своїм побитї вели таке житє, що зовсїм не лицювало їх станови. Були приклади, що значні пани випрошували для себе у короля місця епископів і старшин, і оставши невисьвяченими, користували ся церковним хлїбом, як тодї виражали ся. Один ровесник замічає: „Правила сьв. отцїв не позваляють посьвячувати сьвященіками молодших трийцяти лїт від роду, а в нас іноді допускають пятьняйцятилїтного. Він після складів читати не вміє, а його посилають проповідувати слово Боже; він своїм домом не управляв, а йому поручають церковний порядок.“ У владик, архімандритів, ігуменів були брати, племяники, дїти, котрим давали в управу церковні добра. Розкішне житє висших осіб довело до гнобленя підданих у церковних добрах. „Ви — дорікав українським архієреям атонський монах — відбираєте в бідних селян воли й конї, видираєте в них грошеві данини, мучите, томите роботою, кров із них ссете“. Низше духовеньство було в крайнім пониженю. Бідні монастирі замінювано в хуторі, владики заводили в них псярнї для своїх ловів й черцям велїли удержувати псів. Приходські сьвященики терпіли і від владик і від сьвітських людий. Владики

обходили ся з ними простаковато й гордо, обтяжали данинами в свою користь, карали тюрмою й бійкою. Сьвітський пан села назначав в нїм такого сьвященика, який йому був до вподоби, а сей сьвященик нїчим не ріжнив ся від хлопа у відносинах до пана; пан посилав його із стійками, гонив на свою роботу, брав на послугу своїм дїтям. Український сьвященик, замічає ровесник, — що до вихованя був зовсїм мужиком; не вмів заховувати ся як слїд; не було про що з ним поговорити. Стан духовний дійшов до такої зневаги, що чесний чоловік соромив ся вступати в його, і годї було сказати: де частїйше бував сьвященик, в церкві, чи в коршмі. Інколи відправляв сьвященик богослуженє по пяному із згіршаючими виходками, не розумів зовсїм того, що читав, та й розуміти не старав ся. При такім станї духовеньства розумно, що простий нарід жив своїм давним поганським житєм, беріг поганські погляди й віруваня, відправляв після прадїдних звичаїв поганські сьвятки і не мав найменшого понятя про єство християньства, а висша верства почала соромити ся своєї приналежности до православної релїгії; католики всїми силами піддержували сей ложний сором. Єзуіт Скарга, любимець короля Жигимонта III., глузував навіть з богослужебного язика української Церкви такими словами: „Що се за язик? Ним нїде не викладають нї фільософії, нї богословія, нї льоґіки; в тім язицї не може бути анї граматики, нї риторики! Самі українські попи не в силї обяснити, що такого вони читають у церкві, і приневолені допитувати ся в інших обясненя по польськи. З того язика — тілько невіжа й блуканина.“

При тодїшних условинах можна було підняти занепад Церкви й народне благочестє тілько утворенєм осередка відродин не в духовеньстві, а поза його кружком, в сьвітськім побитї. Отже братства мали стати ся головною підоймою тих відродин. Патриярх Єремія, проїзжаючи через Південну Русь в 1589 р., потвердив права львівського братства, а навіть розширив їх: визволив братство від залежности місцевого владики і від усякої іншої сьвітської й духовної власти, не позваляв, щоби у Львові була інша православна школа, крім братської, оставив братству надзір над епископським судом і задля жалоби братства відсудив

від власти львівського римсько-католицького епископа і перший з тодїшних українських епископів заявив бажанє підчинити ся папі.

Церква Успения Пр. Богородиці Ставропигіиского Братства у Львові.

Підчас побиту свого в Південній Руси патриярх Єремія відсудив київського митрополита Онисифора Дївочку, неначеб для того, що він перше був двоєженець, а замісць його посьвятив Михайла Рогозу, котрого вже, як видно, настроїли єзуіти. Патриярх не пізнав ся на тім

чоловіцї. Та ще більш помилив ся він в сїм, що, не давши повної власти митрополитї, назначив своїм ексархом (намісником) луцького епископа Кирила Терлецького, чоловіка поганих обичаїв, котрого винили о вельми гидкі вчинки, як н. пр. грабованя, насилуваня й убийства.

Українське духовеньство було дуже невдоволене патриярхом за те, що він дав братствам таку власть і поставив духовних під догляд сьвітських; крім того, на його жалували ся й за ріжні драчки з українського духовеньства; підлягаючи турецькій власти, патриярхи і взагалї грецькі епископи були в такім положеню, що потребували милостинї, котру збирали в православних землях. „Ми в них такі вівцї; — говорили українські духовні — котрих вони тілько доять і стрижуть, а не кормлять".

На другий рік по відїздї Єремії, митрополит зібрав у Берестю синод з православних архієреїв. Всї стали жалувати ся, що важка їх зависимість від патриярха, і нарікали на братства, а найбільш на львівське, котре після грамоти патриярха Єремії 1593 р. було під безпосередньою зверхностю партриярха. „Як — говорили архієреї — якимнебудь сходинам пекарів, купцїв, сїдлярів, кушнїрів, неуків, що нїчого не розуміють з богословських дїл — дають право переглядати суд Церквою установлених властий і укладати присуд про дїла Церкви Божої!" Всї дійшли до того, що лучче всего підчинити ся, замісць царьгородського патриярха, римському папі.

В р. 1593, замісць померщого володимирського епископа, настановлено Адама Потїя, що був до того часу сьвітським паном і носив титул берестейського каштеляна. Він вже перейшов з православя на католицтво, відтак нїбито вернув до православя з наміром посьвятити ся справі унії. Він був чоловіком бездоганних обичаїв, здавав ся богобоязним і сам оснував братство в Берестю. Острожський поважав його, крім тогож Потїй був свояком Острожського. Король дав йому місце епископа іменно з того згляду, що Потїй може власкавити могучого українського вельможу.

Потїй став з Острожським переписувати ся і, не починаючи сам річи про унїю, попровадив справу так, що князь Константин Острожський перший заговорив про неї.

Розбираючи всякі способи до поправи церковного порядку, Острожський опинив ся на злуці східної Церкви з західною. Та Острожський бажав зовсім не такої унії, про яку думала римська пропаґанда. Острожський признавав православну Церкву вселенською, а не національною; Острожський вважав правильною злуку Церков тілько в такім случаю, коли й в інших православних сторонах приступлять до того, і тому раяв володимирському еписко-

Іпатий Потій, епископ володимирський.

пови удати ся до Москви, а львівського післати до Волохів для наради над питанєм про злуку Церков. Острожський уважав метою предложеної злуки — основанє шкіл, образованє проповідників і взагалї розповсюдженє релїґійної осьвіти. Острожський не міг втаїти перед Потієм свого давного нахилу до протестантизму; Острожський замічав між іншими, що треба багато змінити в церковних обрядах, тайнах, в церковній управі, видїлити, як він висловлював ся, людські видумки. Потій відповів на те

Острожсьому: „Східна Церква виповняє свої тайни й обряди правильно; нема там що посуджувати, ні гудити; в Москвуж я не поїду: з таким порученєм там під кнут попадеш. Лучче ви, яко перший чоловік нашої віри, звернїть ся до свого короля".

Не вспівши склонити Острожського, владики кілька разів зїздили ся на раду, і в 1595 р. зложили представленє до папи про унїю та й вибрали в сїй справі послами в Рим Потїя і луцького епископа Кирила Терлецького. Потїй спо-

Кирило Терлецький, епископ луцький.

вістив про се Острожського і пригадував, що Острожський сам перший підняв річ про унїю.

Острожський розсердив ся, писав до Потїя, що володимирський епископ зрадник і негідний свого стану, а 24. червця написав і розіслав (мабуть печатне) посланиє до всїх православних обивателїв Польщі й Литви, вихваляв грецьку віру, яко єдину в сьвітї правдиву, оповіщав, що найголовнїйші начальники правдивої віри нашої, мнимі

пастирі: митрополит і епископи, стали вовками, відступили від східної Церкви, „притулили ся до західних“ і задумали відорвати від віри всїх благочестивих „тутешньої области“ і занапастити. „Багато — висловював ся Острожский — з обивателїв тутешнього краю держави його милости мого короля, послушних сьвятій східній Церкві, вважають мене передовим чоловіком в православію, хоч я сам уважаю себе не більшим, як рівним між іншими що до правовірности; з тої причини бою ся, щоб я не став виноватим перед Богом і вами; тому звіщаю вас про се, про що запевне дізнав ся я, бажаючи разом з нами одностайно стати проти супостатів, щоби з Божої помочи і при вашій дбалости ті, що приготовили на нас сїти, самі в ті сїти попали. Що може бути соромнїйше і безправнїйше, коли шість або сїм злодіїв відпало від своїх пастирів, котрі їх настановили, а вважають нас безсловесним товаром, важать ся самовільно відривати нас від правди й вводити нас в загибель з собою?“

Острожський просив короля скликати собор, на котрім були би присутні не тілько духовні, але й сьвітські. Король, дбалий про успіх унії, писав до Острожського письмо, вговорював і наклонював його пристати до унії і більш усего вказував на те, що грецька Церква єсть під властю такого патриярха, котрий одержує свій уряд по волї невірних мугаметан. Згідно з пануючим римсько-католицким поглядом, що духовні дїла мають бути приналежностю самих духовних, Жигимонт не хотїв допустити зїзду сьвітських осіб в справах віри; сего хотїв не тілько Острожський, але й самі епископи, що підшивали ся під Острожського і заявляли просьбу королеви про те саме. Король писав: „Такий зїзд тілько буде спиняти дїло; дбати про наше спасенє єсть повинностю наших пастирів, а ми повинні, не допитуючи ся, поступати так, як вони кажуть, тому що Дух Господнїй дав нам їх провідниками в житю“. Однак таке вговорюванє тілько роздратовувало Острожського, бо все те обиджало, між іншими, його панську самолюбність, що впоювала йому змаганє бути першим між своїми одновірцями.

Добиваючи ся від короля дозволу на зїзд або собор сьвітських людий в справах віри, Острожський одним

із своїх двораків вислав у Торунь до протестантського збору завізванє до спільного виступу проти папізму. Православний князь писав такими словами: „Всї, що признають Отця й Сина й сьв. Духа, люди одної віри; як би в людий було більш терпимости між собою, як би люди з шаною гледїли, як їх братиї славлять Бога кождий після свого сумлїня, то менше було би сект і наук на сьвітї. Ми повинні злучити ся з усїми, хто тілько віддаляє ся від латинської віри й сприяє нашій долї: всї християнські ісповіданя повинні боронити ся проти „папежників“. Його короліївська милість не схоче допустити нападу на нас, тому що в нас самих може явити ся двайцять а бодай пятьнайцять тисяч оружних людий, а панове папежники можуть взяти верх над нами хиба числом тих кухарок, котрих ксьондзи держать у себе замісць жінок“.

Король дізнав ся про се посланиє і велїв написати Острожському догану за неуважні вислови про віру, котру визнає король, а особливо за те, що натякнув про кухарок.

Грізьби, що можуть явити ся тисячі оружних людий, мали важне значінє. В Польщі панував дух самоволї. Права не мали сили, а замісць глядїти в них захисту, люди, що почували в собі силу, самі розправляли ся з своїми суперниками. Знатні пани держали в себе оружні ватаги шляхти; наїзди на добра й двори були звичайним дїлом. Пани самовільно навіть мішали ся в справи сусїдних держав. Удальцї всїлякого рода складали ватаги, так звані „своєвільні купи“, і дїяли всякі нечемности. На Українї рік від року змагало ся козацтво, а особливо розвило ся після вдатних походів на Крим і на Молдавію. Воно засиляло ся українськими людьми з наслїдних панських і коронних дібр (що надавано панам яко староства), і через такий наплив утїкачів, що йшли в козаки проти волї панів, набирало неприязного настрою для панів і шляхти взагалї. Крім козаків, признаних в тім станї, котрі стояли під начальством старшого або гетьмана, творили ся ватаги з простого народу, що звали ся козаками, під начальством осібних проводирів; такі ватаги, при нагодї, легко лучили ся з справдешними козаками і готові були одностайно з ними виступати з шкодою панів. В 1593 р. козацький

гетьман Криштоф (Христофор) Косинський підняв бунт. Козаки нападали на панські двори, бурили їх, нищили шляхотські документи. Косинський заволодів українськими го́родами й самим Києвом, про недбалість Острожського, що був київським воєводою: йому, як ми сказали, давно вже, та безуспішно, дорікали королі тим, що київський замок остає в занедбаню. Косинський напав на добра Острожського і домагав ся від шляхти й від народу присяги для себе: у Косинського явно пробивав ся намір відорвати Україну від Польщі, збурити в ній аристократичний лад і завести козацький устрій, при котрім не булоб ріжниці станів, всї булиб рівні й орудували би з однаковим правом землею. Небезпека загрожувала Польщі політичним і суспільним переворотом. Король взивав шляхту українських воєводств браславського, київського і волинського, щоби всї шляхтичі зброїли ся проти ворога, що домагав ся для себе присяги і під ноги топче королївські й державні права. Острожський зібрав усю шляхту, що була в його просторих маєтках і піддав її верховодству сина свого Януша та й виправив на повстанців. Косинському не повело ся, він обіцяв зречи ся верховодства над козаками, а визволивши ся з біди, знов думав про повстанє, але його вбито під Черкасами. По нім гетьманом вибрано Григория Лободу. Тодї крім козаків, що були під верховодством гетьмана Лободи, явило ся друге козацьке військо, самовільне, під верховодством Северина Наливайка, котрого брат Демян був сьвящеником в Острозї. Наливайко палав запеклою ненавистю до паньства тому, що пан Калиновский в місточку Гусятинї відобрав у Наливайкового батька хутір і самого хозяїна так побив, що сей умер від ударів. Наливайко задумав дальше вести дїло Косинського в тім часї, коли епископи збирали ся підчинити українську Церкву папі, і коли Острожський в своїм посланю вговорював усїх православних обивателїв польського королївства виступити проти хитрощів епископів, Наливайко почав від Волинї, і його повстанє на сей раз набрало трохи релїгійної цїхи. Він нападав на маєтки епископів і сьвітських, прихильних унії, заняв Луцк, де злість козаків звернула ся на сторонників і слуг епископа Терлецького, звернув ся на Білу Русь, добув Слуцк, де

приспорив собі збруї, заняв Могилів, що тоді самі населенці спалили, захопив у Пиньску церковні дорогоцінности Терлецького і дістав важні перґаментові документи з підписами духовних і сьвітських осіб, що годили ся на унію; Наливайко зрабував добра брата єпископа Терлецького, щоби відомстити на нім поїздку епископа в Рим. Деякі православні пани давали волю Наливайкови з ненависти до задуманої унії. Падав підзор на самого князя Острожського, бо в його добрах жив брат Наливайка, і у того брата, сьвященика Демяна, показували ся коні, приналежні панови Семашкови, котрого зрабував Наливайко. Сам Острожський в письмах до свого зятя Радивила писав: „Говорять, начеб я Наливайка висилав... Вже коли кому, то менї більш усего допекли сї розбишаки. Поручаю себе Господу Богу! Надїю ся, що він, спасаючи невинних, і мене не забуде.“ Нема підстави припускати, щоби справдї Острожський підмагав се повстанє, тим більше, що перед самою появою Наливайка у волинській землї Острожський остерегав панів перед самовольцями, жалував ся, що вони нищать його маєтки, давав ради Речипосполитій ужити скоро рішучих способів і гасити пожар перше, нім він вспів розширити ся.

В зимі 1595—1596 р. Наливайко злучив ся з козацьким гетьманом Лободою і повстанє стало прибирати грізний розмір. Король вислав проти козаків гетьмана Жолківського. Війна з ними завзято точила ся до кінця мая 1596 р.; козаки, притиснені польськими військами, перейшли на лївий берег Днїпра, і їх осаджено близько Лубен: між ними повстав розлад; Наливайко зложив з гетьманьства Лободу, вбив його, сам став гетьманом, але й його своєю чергою скинули й видали Полякам, котрі покарали його смертю в Варшаві.

Коли таким способом Поляки заходили ся притлумити повстанє Русинів, що прибирало по части цїху борби проти унії, в Римі послів українського духовеньства, епископів володимирського і луцького, принято з приналежною честю; вони сподобили ся поцїлувати папську ногу й 2-го грудня 1595 р., від імени українського духовеньства, прочитали ісповідь віри після римсько-католицької науки. В початку 1596 р. вони повернули на родину. Тут дожидала

їх перепона з боку братств і Острожського. У виленьскім братстві напечатана була „Книга Кирилла объ Антихристѣ“, котру написав Степан Зизаній. Книжка була вимірена проти папізму; в нїй доказувано нї більше нї менше, як се, що папа єсть сей антихрист, про котрого зберегло ся віщуване, а часи унії — се часи антихристового царства. Духовеньство і сьвітські люди письменні читали жадібно сю книгу. Король, почувши про її успіх, вельми розсердив ся, заборонив книжку, велїв спіймати й замкнути у вязниці єї автора і його двох товаришів. Львівське братство з свого боку виступало проти починів унії і так налякало епископа, що Ґедеон рішив ся відступити від унії та подав у суд протестацию, впевняючи, що хоч підписував разом з іншими архієреями згоду на унію, то не знав сам, як річ має ся, бо підписував білий папір, а на сїм папері вже по його підписї написано те, чого він і не хотїв.

Острожський звістив східних патриярхів; на просьбу його назначено протосинкелів (намісників), від царгородського патриярха — Никифора, від александрийського — Кирила. Король оповістив, щоби українські епископи зібрали ся на собор у Берестю на 6. жовтня 1596 р. для наконечного затвердженя унії.

На сей час, що король визначив, приготовив і Острожський свій собор, також в Берестю.[1]) Собор сей складав ся з двох патриярших протосинкелів, двох східних архімандритів, двох українських епископів, Ґедеона львівського й Михайла Копистиньского з Перемишля, сербського митрополита Луки, кількох українських архімандритів, протопопів і двохсот осіб шляхотського стану, котрих завізвав з собою Острожський.

Протосинкел Никифор був головою сего православного собору. Відповідно давним обичаям церковного суду, він післав до київського митрополита тричі завізване на собор, щоби виправдав ся; одначе митрополит не явив ся і оповістив, що він з епископами підчинив ся західній Церкві; тодї православний собор відняв уряд митрополита

[1]) Берестейський собор подрібно описаний в книжцї „Ектезис“, виданій православними в польськім язицї в 1597 р.

й епископів: володимирського, луцького, полоцького (Германа), холмського (Дениса) і пинського (Йони).

З свого боку, ті духовні, що приняли унію, відплатили тимже самим тим духовним, котрі не приняли унії: вони зложили з уряду епископів львівського і перемиського, архімандрита печерського Никифора Тура і всіх українських духовних, що були на православнім соборі. Присуд кождому з них післали в такій формі: „Хто тебе, від нас проклятого, буде вважати в давнім сані, той сам проклятий буде від Отця і Сина і Святого Духа!"

Обі сторони удали ся до короля. Православні покликували ся на єствуючі постанови, просили не вважати зложених духовних в їх давнім урядї, відняти у них церковні добра й віддати тим особам, котрі замісць них будуть вибрані. Король став по сторонї унїятів і веліВ увязнити Никифора, на котрого особливо лютили ся ті, що приняли унію. Острожський взяв його на поруку. Справу його відложили до 1597 р.

В сїм роцї, на бажанє короля, Острожський сам привіз Никифора і віддав його судови сенату. Никифора старали ся обвинити і о звідуньство в користь Турків і о чародїйство та лихі обичаї. Сам гетьман Замойський обжаловував його. Та годї було обжалувати Никифора, а ще Поляки й права не мали судити його, яко чужоземця. Тодї Константин Острожський промовив різко до короля. „Ваша милість — сказав він — нарушаєте права наші, топчете ногами волю нашу, насилуєте сумлїнє. Яко сенатор не тілько сам дізнаю зневаги, але бачу, що все те веде до погибелї королївства польського; після того нїчиї права, нїчия воля не обмежені: незадовго настане розлад; може бути, тодї додумають ся до чого! іншого! Предки наші, присягаючи на вірність своєму володареви, і від його також приймали присягу, що пильнуватиме справедливости, милости й охорони. Між ними була обопільна присяга. Схаменїть ся, ваша милість! я вже у високих лїтах і надїю ся скоро покинути сей сьвіт, а ви зневажаєте мене, відбираєте те, що для мене дорожше всего — православну віру! Схаменїть ся, ваша милість! Поручаю вам сего духовного сановника; Бог пошукувати буде на вас кров його, а менї дай Боже не видїти більш такого нарушеня

прав, навпаки нехай Бог позволить менї на старости лїт почути про добре здоровля його і про луччу охорону вашої держави й наших прав!“

Скінчивши сю річ, Острожський вийшов із сенату. Король післав зятя Острожського, Криштофа Радивила, щоби завернув зворушеного старця. „Король — сказав Радивил — жалкує над вашою прикростю; Никифор буде вільний“. Розсерджений Острожський не хотїв вернути ся і сказав: „Нехай же собі і Никифора зїсть“. Князь пішов, лишивши бідного протосинкела Никифора на волю короля. Никифора заслали в Марієбурґ, де він і вмер у вязниці.

В 1599 р. Острожський з іншими панами і шляхтою православної віри зладив конфедерацию з протестантами для обопільного захисту проти католицького насиля. Але ся конфедерация не мала наслїдків.

Далеко важнїйший у своїх наслїдках був рух лїтературний, що зміг ся після унії. В Острожській печатнї появила ся (р. 1598) „Отпись на листъ отца Ипатія“ (Потія) і „Листы“, т. є. послания (з них вісїм Мелетия, патриярха александрийського, в котрих виложено єство православія і заохочувано нарід православний до оборони своєї релїґії). Одно з тих посланий (третє) відносило ся до питаня про зміну калєндаря, що тодї дуже займало уми. Православним пастирям не сподобала ся та зміна именно тому, що вона була новиною, — „новостю суєтних мужів, непостійних душ, що зміняють ся, як вогкість від подуву вітру“. Після думки чесних пастирів зміна рухомих сьвят викликує забуренє і зворушенє в церкві, коромоли, чвари, приближенє до жидівства; та колиб і сего не було, то все таки не треба вводити „неотеризму“, а лучче держати ся старини й слухати старих. (Что же не благочестивѣйше и не благоговѣйнѣйше есть въ различныхъ вещехъ вкупѣ пребывати со старцы). Опріч того замічено, що обчисленя, на котрих оснований новий календар, не тривкі і як промине триста лїт, то знов треба буде „астрономствовати“ і видумувати нові переміни. Девятий з напечатаних в сїй книзї листів містить в собі посланиє, що писав Острожський до православних християн з самого початку унії (про се ми вже говорили висше), а десятий — напоминаюче посла-

ниє атонських монахів. Між напечатаними тоді в Острозї книжками особливо важна „Апокризисъ“ (вид. під конець 1597 р.)[1]) під прибраним іменем Филалета; написав її, як запевняють, Христофор Бронський, чоловік, що, подібно Острожському, нахиляв ся до протестантизму. Замісць строгої підлеглости духовним властям у справах віри, вона проповідувала рівну свобідну участь сьвітських людий в церковних справах, науку про безуслівний послух Церкві називала жидівством і доказувала, що сьвітські люди можуть після своєї думки не слухати духовних і віддалити їх. В 1598 р. сьвященик Василь видав Псалтир з епільоґом (возслѣдованіемъ), другий Псалтир вийшов з часословом, 1605 і 1606 явили ся твори патриярха Мелетия з причини унії, в перекладї Йова Борецького, а 1607 сьвященик Демян, брат Наливайка, видав „Лекарство на оспалый умиселъ человѣчій“, де помістив посланиє Золотоустого до Теодора Падшого і деякі слова та вірші, почасти приложені до свого часу. У Вильнї появили ся замітні твори не тілько полємічні, але й научні, з котрих пробивала ся потреба вихованя молодежи; в 1596 р. Лаврентий Зизанїй видав Граматику словянського язика, Азбуку з коротким словарем, Толкованє на молитву *Отче наш* і Катихізис, в котрім виложено основи православної віри. Відтак українські богослужебні й релїґійно-полїтичні твори печатано і в інших місцях.

Так положено почин до тої української лїтератури, що опісля в половинї XVII в. так значно розвила ся.

Сам Острожський не зважав на захист, даний православю, в справі починів унії, яко аристократ, для котрого польський лад багато мав дорогого, не був скорий до якого небудь рішучого виступленя проти насиля власти; він здержував і інших, навчаючи їх терпеливости. Таким способом він писав до львівського братства: „Посилаю вам декрет, уложений на минувшім соймі, вельми противний народному праву, а більш усего сьвятій правдї, і даю вам не іншу раду, як тілько сю, щоби ви були терпеливі і дожидали Божого милосердя, поки Бог, по своїй

[1]) Проти „Апокризисъ-а“ видав у 1600 р. грек-унїят Аркудий „Антикризисъ“.

доброті, не склонить серця його королівської милости до того, щоби нїкого не обиджував і кождого лишив при своїх правах".

В сїй радї пробивала ся вже будуча неміч української аристократиї в справі захисту батьківської віри.

На жалобу воєводств київського і браславського назначив король на соймі суд між унїятами й православними.

Тодї вмер Рогоза: його заступав в урядї митрополита київського Іпатий Потїй. Коли він явив ся з Терлецьким на суд, назначений королем, то й представляв, що духовні справи не підлягають присудови сьвітського суду, що, після божого права, законів королівських і прав християнських, вони підлягають тілько духовному судови. Унїяти покликували ся на всякі привілеї, що досї єствували, дані грецькій Церкві, яко на документи виключно приналежні після права тілько тим, що признали головою своєї Церкви римського первосьвященика. Король за радою своїх радних панів, признав їх докази зовсїм справедливими і оголосив грамоту, в котрій новому митрополитови і епископам, що були під первенством митрополита, давав право користувати ся своїм саном після давних привілеїв, даних сановникам грецької віри, орудувати церковними маєтками й творити духовний суд. Король не признавав іншої східної Церкви в польській Речі-посполитій, крім уже злученої з римською Церквою. Всї, що не признавали унії, були в його очах вже не ісповідниками віри грецької, тілько відступниками єї. Той погляд подїляла з королем уся католицька Польща й Литва.

Острожський закінчив житє в лютнї 1608 р. в глибокій старости. Син його Януш ще за житя вітця перейшов на католицтво; другий син Олександер лишив ся православним, та дочки його всї приняли католицтво, а одна з них, що володїла Острогом, Анна-Алойзия, визначала ся завзятою нетерпимостю для віри прабатьків своїх.

Висша верства в Польщі була всемогуча, і певно, як би українська шляхта стояла була твердо в вірі й кріпко рішила ся боронити батьківської віри, то нїякі хитрощі короля й єзуїтів не змоглиб були її звернути.

Та в сім то було нещастє, що ся українська шляхта, ся висша верства, котрій дуже вигідно було находити ся від владою Польщі, — не могла встояти проти норовственного гнобленя, що тяжило над православною вірою й українською народностю. Українські люди поріднили ся з польською шляхтою, присвоїли собі польський язик і польські обичаї, стали Поляками в поведеню, житю, отже не в силах були вдержати батьківську віру. На сторонї католицтва був блеск західної осьвіти, що впадав у очи. В Польщі на українську віру й народність гледїли зневажливо: все, що було й заявляло ся українським, в очах тодїшнього польського товариства здавало ся мужичим, простим, диким, несьвідущим, чимсь таким, що його треба соромити ся осьвіченому й високопоставленому чоловікови. У католиків було без порівнаня більше способів до образованя як у православних, і тому дїти православних панів учили ся у католиків. Настроєні своїми вчителями, що впоювали в них переконанє про висшість католицтва, виходили українські молодцї в сьвіт, де при розповсюдженім дусї пропаґанди всюди тілько чули про сю висшість, отже й присвоювали собі той погляд на віру й народність прабатьківську, який звичайно мають на своє рідне ті, що переймають щонебудь чужого з повним переконанєм, що се чуже єсть признакою осьвіти і дає почот і пошану в тім кружку житя, де їм суджено обертати ся. Нащадки православних знатних родів, що перейшли на католицтво, оглядали ся назад на духове добро своїх правітців і опинили ся в такім самім настрою, як їх предки багато віків назад, коли покинули поганьство, а приняли християньство. Одні за другими приймали нову віру й соромили ся давної. Правда, як усе буває в переходних добах, так і в добу окатоличеня української шляхти протягом пів столїтя, а навіть трохи довше, лишали ся між висшою українською верствою прихильники старини і заявляли свій голос, та ряди їх усе більш та більш рідшали, і на останку їх не стало; в польській Руси годї було подумати собі особу приналежну що до походженя й достатку до висшої верстви інакше, як з римсько-католицькою релїґією, з польським язиком і з польськими поглядами й почутєм. Від часу унії проявив ся напрям підняти українську Церкву й народність — витворити українську осьвіту,

хоч би, на перший раз, релїґійну, та сей напрям опізнив ся для висшої верстви українських земель, злучених з Польщею. Ся висша верства не потребувала більш до нїчого рущини й глядїла на неї нерадо, неприязно. Показало ся, що унія, задумана спершу для принади української висшої верстви, також для неї не знадобила ся; пани без неї стали чистими католиками; унія лишила ся тілько способом, щоби знищити в громадї останків народу признаки православної віри й української народности. Унія стала орудєм більш нацийональних, як релїґійних змаганъ. Приняти унію — значило з Русина стати Поляком або хоч полу-Поляком. Сей напрям проявляв ся з першого разу і непохибно слїдували тим напрямом і в дальших часах до самого кінця єствованя унії. Не зважаючи на те, що спершу папа, після постанов фльорентийської унії в XV. в., потвердив ненарушність обрядів східної Церкви, вже з початком XVII. віку унїятські духовні стали зміняти богослуженє, вводили ріжні обичаї, властиві західній Церкві, що або в східній Церкві не єствували або в нїй зовсїм були відкинені (як н. пр. тиху службу, відправу кількох служб одного й того самого дня на однім престолї, скороченє богослужень і т. п.) Зближаючи ся усе більше й більше з католицтвом, унія перестала бути східною Церквою, а стала чимсь посередним і в тім самім часї приналежностю простого народу. В краю, де простий нарід зійшов до крайного пригнобленя, віра, що єствувала для того народу, не могла мати такого поважаня, як віра панів; тому унія в Польщі стала вірою низшою, простонародною, негідною висшої верстви. Православєж після думки громади стало вірою занеханою, вельми низькою, крайно зневажаною: се була віра не тілько хлопів взагалї, як унія, але віра негідних хлопів, непохожих або неспосібних задля своєї дикости й закоснїлости стати на трохи висший ступінь релїґійного й громадського зрозуміня; то було не більш, як марне ісповіданє понеханих недовірків, для котрих і за гробом немає спасеня.

IX.

Київський Митрополит Петро Могила.

Впровадженє церковної унії було почином великого перевороту в умовім і суспільнім житю України-Руси. Переворот сей мав дуже важне значінє в нашій історії що до сили того впливу, який він в наслїдках проявив на умовий розвиток всего українського сьвіта.

Унїятська новість користувала ся особливо любовю і опікою короля Жигимонта; також заходили ся його горячо піддержувати єзуіти, що в Польщі взяли в свої руки вихованє і тим заволодїли всемогучою польською аристократиєю; — тому було зовсїм природно, що унїятська сторона зараз взяла верх над православною. Плян римсько-католицької пропаґанди лежав іменно в тім, щоби відвернути від давної віри і навернути до католицтва українську висшу верству, бо в Польщі тілько висша верства представляла силу. Орудєм до того мали служити школи або колеґії, що єзуіти заводили одні за другими на Руси. У Вильнї єзуіти завели академію за Стефана Батория. Відтак явила ся єзуітська колеґія в Полоцку. При кінцї XVI. в. заведено колеґії в Ярославі галицькім і у Львові. В першій четвертинї XVII. в. появили ся опісля колеґії єзуітські в Луцку, Барі, Перемишлї і в многих містах Білої-Руси, в 1620 р. — в Києві, в 1624 р. — в Острозї. Пізнїйше показали ся вони і лївобіч Днїпра. Єзуіти вміли дуже справно підчиняти молодїж своєму впливови. Родителї залюбки віддавали своїх дїтий у їх школи, бо нїхто не міг зрівнати ся з ними в научуваню латинського язика, що тодї вважано признакою учености. Богаті пани давали їм фонди на удержанє монастирів і шкіл; але за те єзуіти давали вихованє вбогим безплатно і тим піддержували в громадї високу думку про їх безкористність і християнську

любов для ближніх. Вони вміли привязувати до себе дітий, впоювати згідні з своїми цілями переконаня й почуваня і так глибоко вкоріняти се в своїх вихованцях, що неначе на все зростало ся з природою їх те, що набули в єзуітській школі. Головною, можна сказати — виключною метою єзуітського вихованя в українських краях в тім часі було, як можна найбільше навернути українських дітий до католицтва і заразом защіпити в них ненависть і зневагу до православя. До того вживали вони не стілько научних доказів і вговорюваня, скілько всяких легких способів, що впливали на молодецький вік, як н. пр.: величне богослуженє, видумані чудеса, явища, знамена, обявленя, уладженє празників, ігрищ і сценічних вистав, що наміряли неперечно привязати серце й уяву дітий до римського католицтва. Єзуіти повертали в свою користь властивий молодежи нахил до пустованя і не тілько не гамували в дітях лихих понук, але розвивали їх, щоби повернути в користь своїх споконвічних змагань. Так єзуітські наставники підмовляли своїх учеників, щоби дїяли всякі обиди православним людям, а особливо насьмівали ся з православного богослуженя: єзуітські ученики впадали до церков, кричали, допускали ся нечемностий, нападали на церковні походи і позваляли собі всяких негожих річий, а наставники підохочували їх до сего. Та щоби не обурити проти себе православних родителїв і не загородити православним дітям дороги до своїх шкіл, єзуіти часто впевняли, що вони зовсім не думають повертати Русинів у латиньство, говорили, що східна й західна Церква однаково сьвяті і рівні між собою, що вони дбають тілько про осьвіту. Коли єзуіти вбачали яку користь, то про людське око спиняли навіть своїх православних вихованців від принятя католицтва, на сій основі, що обі віри рівні; однак сї вихованці так справно були приготовлені вихованєм цїнити більше все католицьке, а гордувати всім православним, що самі, наче на перекір радам своїх наставників, приймали католицтво; і тодї то таке навернене приписували натхненю з висше. Русини, що виховали ся в єзуітській школї і приняли католицтво, були цїле житє під впливом своїх духовних вітцїв єзуітів або католицьких монахів інших законів, що з тамтими одностайно дїлали.

Духовні вітці піддержували в таких загорілість на цїле житє. Наслїдком того в першій половинї XVII в. пішло розширенє католицтва й унії надзвичайно швидко. Людий шляхотських родів звичайно повертали просто в латиньство, а унїю лишали самим міщанам і простому людови. Новонавернені католики й унїяти визначали ся загорілостю і нетерпимостю. В го́родах, під опікою з боку короля, воєводів і старостів, усї користи були виключно по сторонї католиків і унїятів: православних не допускали до вибору на уряди; православних міщан всякими можливими способами гнобили в їх промислах, торгових і ремісничих підприємствах, а загорільці насьмівали ся й зневажали православне богослуженє. Таке положенє спонукувало слабших у вірі мимовільно навертати ся до унії. До 1620 р. не було у православних митрополита, не стало також епископів, нїкому було висьвячувати сьвящеників, у многих приходах, де не стало православних, заступали їх місце унїяти, а в інших місцях по смерти сьвящеників церкви випорожнювали й заміняли на досаду вірним в шинки. В панських добрах, а також у староствах, де пани орудували самовільно долею піддапих, велїли вони виганяти православних сьвящеників і заміняти унїятськими; піддапих повертали в унїю, а хто опирав ся, був приневолений терпіти всякі насильства й муки. В многих місцях державцї не рядили самі своїми добрами, але часто віддавали їх в аренду жидам. Піддані попадали ся під управу арендаторів, а разом з ними орудували арендатори також православними церквами. Жиди добували для себе з того нові жерела доходів, брали данини за право богослуженя, так звані „дудки“,[1]) за хрещенє дїтий, за вінчанє, похорони і т. д. Король і католицькі пани признавали законною грецькою вірою тілько унїю, а тих, що не хотїли приймати унії, вважали й прозивали „схизматиками“, т. є. відступниками, і не признавали їх вірі нїяких прав. Не було єрархії, тому й число православних сьвящеників щораз меншало, і православні, що не хотїли приймати унії, виростали нехрещені і не сповняли нїяких християнських обрядів.

[1]) Первістна простонародня назва монети потрійного гроша, по нїмецьки — Düttchen.

Та поки ще єзуіти не вспіли повернути в католицтво всеї української висшої верстви, в православлю лишили ся оборонцї між шляхотством. За православєм стояли й козаки. В 1620 р. лучила ся важна подія, що трохи здержала бистрі успіхи католицтва. Через Київ переїзжав у Москву єрусалимський патриярх Теофан. Тут козацький гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний і українські шляхотські люди упросили його, щоби висьвятив їм православного митрополита. Теофан висьвятив митрополитом Йова Борецького, ігумена київського Золотоверхо-Михайлівського монастиря, і крім сего висьвятив ще епископів: в Полоцк, Володимир, Луцк, Перемишль, Холм і Пиньск. Король Жигимонт і всї ревнителї католицтва були сильно роздратовані сим поступком. Спершу король на жалоби унїятських архієреїв хотїв оголосити переступниками й самозванцями новонастановлених православних духовних сановників; однак був приневолений уступити представленям українських панів і проти свого бажаня терпіти віднову єрархічного ладу православної Церкви, бо в Польщі, після права, все таки признавали свободу сумлїня, бодай для людий з висшої верстви. Се не спиняло, щоби так як і перше зневажливо гнобили там, де була сила по сторонї католиків і унїятів. Тодї найбільше вславив ся нетерпимостю до православя унїятський полоцький архіепископ Йосафат Кунцевич; він велїв віддавати православні церкви на поругу і мучити сьвящеників, що не хотїли приступати до унії. Завзятість народу проти його дійшла до сего, що в 1623 р. ватага людий роздерла його у Витебску. Папа, дізнавши ся про сю пригоду, вговорював короля Жигимонта, щоби покарав епископів, котрі не признають унії, і рішучими способами викорінював „гнусную, чудовищную, схизматическую єресь“ (православє).

Та всї змаганя римсько-католицької пропаґанди, не зважаючи на блискучі успіхи не могли однако скоро допняти конечної мети. За православє з одного боку виступали козаки, а з другого піддержала його українська просьвіта, що стала в гору підоймати ся.

Братства були найголовнїйшою підоймою таких відродин. Братства повставали одно за другим, а де появило ся братство, там появляла ся і школа. Братства

висилали здібнїщих молодих людий в західні унїверситети для висшого образованя. З розмноженєм шкіл і печатень більшало число тих, котрі писали, читали і думали про питаня, що тикали ся умового житя і були спосібні дїлати в їх крузї. Виленське троіцьке братство перш усїх перестало єствувати для Руси: воно приступило до унії. Та православні у Вильнї зараз після сего утворили інше брат-

Сьв. Йосафат Кунцевич, архієпископ полоцький.

ство при церкві сьв. Духа, завели школу і печатанє книжок для захисту православя. В Києві припадає почин братства, як думають, ще в кінцї XVI в., але його дїяльність проявила ся в другій десятцї XVII в.; тодїж основано братство в Луцку. Замітно, що всї українські православні братства з своїми порядками були явищами більш або менш на час короткий, що не осягали своєї головної мети. Братства сї могли держати ся тілько так довго, поки

католицька пропаґанда не встигла повернути в латиньство всю українську шляхотську верству і заразом відорвати від української народности. Се склало ся протягом XVII в.: вся висша верства українська златиньщила ся, спольщила ся, а братства щезли самі з себе. Одно київське братство мало іншу долю в українській історії.

Києву, що колись був уже осередком українського політичного й умового життя, знов припала значна участь стати осередком умового руху, котрий відкрив для всеї Руси нову дорогу до научного й літературного життя. В 1615 р. якась Гальшка, з роду Гулевич, жінка мозирського маршалка Степана Лозки, подарувала своє обійстя з будівлями й майданом у Києві, на Подолі, щоби там основано братський монастир з школою, що мали би бути під присудом одного тілько царгородського патриярха. Условинами сего дару було, щоби се місце з своїми порядками в нїякім случаю не виходило з православної управи. Гальшка дала своїм нащадкам право відняти братству подароване місце, колиб воно якими небудь дорогами перейшло в руки неправославних, і обовязувала їх в такім случаю віддїлити на своїй власній землї інше місце для тоїж цїли. Тодї багато осіб духовних і сьвітських вписало ся в члени братства і обовязали ся одностайно й односередно боронити православну віру й піддержувати школу. Братство се звало ся Богоявленським, від церкви поставленої на обійстю, що подарувала йому Гальшка. В 1620 р. патриярх єрусалимський Теофан потвердив устав братства і благословив його, щоби се братство з своєю церквою було патриярше ставропігією, т. є. не підлягало нїякий іншій зверхности духовній, крім царгородського патриярха. В тім же часї на просьбу волинських дворян і міщан, патриярх благословив правом ставропігії крестовоздвиженську церкву в Луцку, при котрій основане було луцке братство з школою, а царгородський патриярх Кирило Лукарис дав з свого боку грамоту, котрою потвердив устави братських шкіл в Луцку і Києві. При братській церкві мали жити черцї, члени братства, під зверхностю ігумена, що був пастирем і надзорцем цїлого братства, наглядав з членами за порядком, научав і заступав братство в ріжних справах перед судом. Ігумен доглядав також

школи; однак ні ігумен, ні ректор, ні взагалі братські черці не могли нічим орудувати без згоди сьвітських братів. Зпоміж сьвітських братів вибирали двох для догляду школи. Школа луцького братства звала ся *Еллино-словенською*, тому що в ній учили двох язиків. Ученики ділили ся на три віддїли: в першім учили ся читати, в другім читали і виучували на память ріжні предмети, в третім віддїлї обясняли і обмірковували виучене. Підчас науки зважали на те, щоби ученик як найбільше присвоїв собі і розумів те, чого вивчив ся. В тій цїли, по укінченю школи, мали ученики проказувати лекцию один другому, списувати і повтаряти перед свояками й господарями, котрим будуть повірені, а на другий день, перед почином нової лекциї, видати перед учителем вчерашню. Предметами науки були, крім початкового читаня і писаня, грецька і словянська граматика з вправами, виучуванє і обясненя місць сьв. письма, отцїв Церкви, молитов, богослуженя, церковна пасхалїя, наука численя, а також місця з фільософів, поетів, істориків, риторика, диялєктика і фільософія. Опріч сего остро заборонювали читати і держати в себе книги єретиків і іновірцїв. Для вправи в язиках постановлєно, щоби ученики говорили не „простим“ язиком, а грецьким або словянським. Ученики могли вчити ся не всїх наук разом, а тілько деяких, після здібностий, або після ради ректора і бажаня родителїв. В школу приймали дїтий всякого стану й маєтку, починаючи від заможних шляхтичів і міщан до бідняк, що просили милостинї на улицях; учителям остро наказували не робити між ними інших ріжниць, як тілько після ступня успіхів: всї вони по черзї мали відбувати повинности слуг, топити печі, замітати школу, сидїти коло дверий і т. п. Що до моральности, були ученики обовязані строго сповняти правила релїгійні, кождої недїлї і сьвята збирати ся на службу божу і перед тим вислухати звичайної поуки, а по обідї слухати обясненя прочитаних в церкві місць сьв. письма. Чотири рази до року в пости були вони обовязані говіти, а побожнїйші крім того сповідали ся й причащали ся в господнї сьвята. Шкільна зверхність наглядала за їх поступками в школї і поза школою і карала різками. Кождої суботи по обідї учитель читав їм довгі науки моральні,

як вони мали справувати ся і для памяти давав їм випити „школьную чашу“. Непоправних виключали. Над самими вчителями мало догляд братство й їх виганяло за лихі поступки. З того устава видно, що реліґійне вихованє ставили на першім місцї і се зовсїм природно, позаяк сама потреба шкільного вихованя була викликана конечностю боронити православну віру против єзуїтів і унїятів. Київська школа в тім часї мала відай такий же устав, з тою ріжницею, що, крім грецького й словянського язика, вчили там ще латинського й польського, як видно з самої назви київської школи, згаданої в грамотї Теофана: „школа наукъ єллино-славянскаго и латино-польскаго письма“. Крім головних шкіл, що находили ся при братствах, по цїлій Українї було розсїяно багато приватних шкіл при монастирях і церквах; так маємо вість про Йова Борецького, що він яко сьвященик воскресеньскої церкви на Подолї (в Києві) завів школу і визначав ся ревностю у вихованю молодежи. В старости і він і його жінка постригли ся. Йов, яко ігумен Михайлівського Золотоверхого монастиря, займав ся й опісля вихованєм дїтий, а ставши митрополитом, дбав о процвит шкіл.

Розповсюдженє шкільної науки дало Українї вчених людий, здібних виступити до лїтературної боротьби з ворогами православної віри, і ми бачимо, що в першій половинї XVII. в. більшає полємічна лїтература в оборонї доґм і богослуженя православної Церкви. Одним з ранних письменників сеї доби був Мелетий Смотрицький. Ще за житя Острожського працював він у лїтературі і написав відправу проти нового римського калєндаря, що займав тодїшні голови, і „Вирши на отступниковъ“, напечатані в Острозї 1598 р. Сей чоловік набув просторого вченого образованя, доповнив його подорожами по Европі яко учитель одного литовського пана і слухав лєкций в ріжних нїмецких унїверситетах. Вернувши на родину, напечатав він під іменем Теофиля Ортольоґа у Вильні по польськи: „Плач Східної Церкви“, де живими, сильними і поетичними образами представив сумний стан рідної віри, жалкуючи ся найбільш на те, що знатні роди шляхотські один за другим відступають від неї. Твір сей викликав з боку унїятів

їдку відповідь під назвою „Паригорія или Утоленіе плача“. В 1615 р. Смотрицький став учителем в школї на Литві в Євю, де була одна із знатних українських печатень XVII в. Тут в 1619 р. Мелетий напечатав граматику словянського язика, що на свій час була замітна і показувала значну фільольоґічну науку єї автора; на перекір загальному зви-

Мелетий Смотрицький, архієпископ полоцький.

чаєви тогочасному писати силябічні вірші, догадував ся він можности метричного складаня віршів для українського язика. Граматику сю приняли для науки в школах, і вона служила для розповсюдженя науки старословянського язика між Русинами.[1])

[1]) Після неї вчив ся Ломоносов.

Коли Теофан на ново установив українську єрархію, висьвятив він Смотрицького на архіепископа полоцького. Тодї то написав Смотрицький по польськи: „Оправданє невинности“, де доказував право українського народу на ново установити свою церковну єрархію і відпирав поговір, що на його звертали, нѣначеб він хотїв зрадити Польщу і віддати ся Туркам. Против сего твору зараз появило ся в польськім язицї писанє: „Подвійна вина“; а вслїд за тим розпочала ся в польськім язицї сильна полѣміка мїж обома сторонами. Коли 1622 р. убито унїята Йосафата Кунцевича, вороги православя розпустили чутку, що головним ворохобником сего убийства був Смотрицький. Житє його було в небезпецї; він виїхав на схід, вештав ся три роки, приїхав у Рим і там приняв унїю. Вернувши на родину, написав він по українськи „Апольогію“ своєї подорожі, де оправдував своє відступленє і намагав ся доказати, що в православній Церкві є похибки. Митрополит Йов Борецький скликав собор в 1628 р. і завізвав на його Мелетия Смотрицького. Мелетий приїхав у Київ, впевняв, що він хотїв тілько піддати критицї деякі неправославні гадки, що закрали ся у твори православних оборонцїв вірн, а також непорядки, піддержувані темнотою духовеньства, що ігумен Дубенського Преображеньского монастиря, Касиян Сакович, котрому він повірив печатанє своєї книжки, додав там зайві речи без його відома, і що він остає як перше під присудом православної єрархії. Недовго однак після сего собору Мелетий знов заявив ся унїятом і став розповсюджувати свою „Апольогію“. Се викликало з боку православних горячу полѣміку. Йов Борецький написав проти Смотрицького відповідь, під назвою „Аполлїя“ (погибель). Протоєрей слуцький Андрій Мужилівський написав против „Апольогії“ Смотрицького путящий твір в польськім язицї, наз. „Антидотъ“. Були й інші твори проти Смотрицького.

Розповсюджений на Руси польський вплив був так великий, що Русини в боротьбі за свою віру, писали по польськи, і се шкодило успіхам української лїтературної дїяльности того часу; — інакше українське письменьство було би далеко богатше. Самий український язик в учених творах, писаних по українськи, більш або менш

змішаний з польським. З тогочасних українських письменників, що більш визначили ся, вкажемо на Захара Копистенського, Кирила Транквілїона, Ісаю Копинського, Памву Беринду і ін. Захар Копистенський, єромонах, потім архімандрит києвопечерського монастиря, написав обширний твір, під заголовком „Палїнодия“, де широко розбирав головнїщі точки, в котрих ріжнить ся східна Церква від західної, і боронив доґми і постанови першої. Сего твору, важного задля історичних вістий про тогочасні церковні події, не напечатано. Копистенський видав крім того по українськи твір „О вѣрѣ единой“; „Бесѣды Златоуста на посланія апостола Павла“; тогож Золотоустого „Бесѣды на Дѣянія“ і „Толкованіе на Апокалипсисъ Андрея Кесарійскаго“. В переднїх словах до сих книг видавець виражає бажанє, щоби Русини як духовні, так і сьвітські більш читали й виучували сьв. письмо. „Толкованіе на Апокалипсисъ“, вид. 1625 р., присьвячене пану Григоріеви Далмату, що відступив уже від православя. Се був внук ревного православного Константина Далмата, котрому автор присьвячував давнїйші свої переклади. Захар вговорює Григория, щоби вернув до віри батьків своїх, і каже, що дїд його зрадїв би з такого його повороту; крім того авторови не трудно наводити приклади з грецької мітольоґії: „Коли — каже він — між Геркулом і Тезеєм була така любов і дружба, що один унаслїдував чесноти другого і намагав ся визволити останнього з полону в тартарі, то ще більша повинна бути любов між вашим дїдом і вами, щоби і смерть єї не розірвала.“ Се може послужити образцем, як поганськоклясична мудрість закорінювала ся в релїґійнім вихованю тодїшних книжників. При „Апокалипсисї“ приложено кілька перекладених промов і з причини „Слова Іоана Златоуста на Пятидесятницу“ зроблено таке розумне поясненє звісного вислову, котрий католики все наводили для потвердженя про папське першеньство: — „*Ты єси Петръ, и на семъ камени созижду церковь Мою*:“ Видите, Христос не сказав „на Петрі“, а сказав „на камені“; не на чоловіцї, а на вірі Христос поставить церкву свою, бо Петро сказав з вірою: *Ты єси Христосъ, сынъ Бога живаго.* Не Петра, а церкву назвав він каменем.“ В 1625 р. Захар Копистенський, вже яко архімандрит, напечатав річ, виголошену в день

поминок свого попередника Плетенецького, доказував у нїй конечність поминати вмерлих і відпирав тих вільнодумців, що, йдучи за протестантськими поясненями, не признавали хісна молитов за вмерлих і поминок; — з того видно, що протестантські погляди не переставали ворушати уми православних. Але тут же проповідник уважав конечною річю виступити проти католицького чистилища і доказував, що наука сьв. отців про митарства зовсїм не те, що наука про чистилища. „Митарства — говорив він — се тілько ріжні перепони і неспокої, що причиняють розлученій від тїла душі злі воздушні духи, подібно як митові урядники непокоять проїзжого свобідного чоловіка на коморах і заставах".

В українській православній Церкві проявляла ся конечна потреба правил, котрі мали би бути приводом для сьвящеників при виповнюваню своїх церковних служб і обрядів а іменно сповіди. При довшій темноті вкрало ся багато неладу. Сьвященики сповняли свої служби як попало, мало дбали про удержанє своїх прихожан в правилах віри, і се давало волю всяким поганським забобонам. Захар Копистенський в 1620 р. напечатав книжку для приводу сьвященикам, де зібрав коротко ріжні правила апостольські, вселенських і місцевих соборів і сьв. отців. Книга ся зве ся „Номоканом или Законоправильникъ". Тут, між іншими, стрічаємо цїкаві вісти про всякі забобони тогочасні, розповсюджені в народї.[1])

[1]) Жінки задягали своїх дїтий і домашні зьвірята в чарівничі „шолки" або „конури", щоби охоронити від лиха й слабости; заживали чародійські заправи, щоби не мати дїтий; надївали на дїтий своїх „усерязи" (сережки, ковтки) у Великий Четвер. Чарівницї вживали при своїх замовлюваних слова з псальмів, імена мучеників і написавши їх, давали носити на шиї; носили змию за пазухою, а потім здирали скіру і прикладали до очий і зубів задля здоровля. Інші, щоби заподїяти якенебудь лихо або вчинити розлад в семї (кому зло житіемъ жити или нежительно ему житіе сотворити), або проволочи слабість, прикликали чортів над гробами (бѣсовъ злотворныхъ призываніе окрестъ гробъ... сице чарованія проименовашася отъ еже надъ гробы плача и вопія), підпоювали шкідливим зїлєм або давали до страви таке, щоби звести чоловіка з ума, посварити чоловіка з жінкою або навести любовну тугу. Інші пророкували будучину, віщували долю або недолю, толкували щасливі або нещасливі днї породу. Забобонні закликали до себе циганок і ворожок;

Кирило Транквілїон-Ставровецький, спершу вчитель у львівськім братстві, а опісля чернигівський архімандрит, не менше від Копистенського визначав ся плодовитою літературною дїяльностю, хоч його твори грішать розтяглостю риторством і самохвальбою. Около 1619 р. видав він „Евангеліе учительное“ або „Слова на воскресные и праздничные дни“. Книжку сю узнали в московській державі неправославною. Важнїще для нас інше дїло Кирила: „Зерцало богословія“, напечатане в Почаєві в 1618 р. Прикметно, що оба дїла присьвячені знатним панам; перше Чорторийському, а друге молодому Єрмолинському, щоби послужило йому учебною книгою. Сї присьвяти показують, як письменники потребували знатних пособників. „Мала тобі здає ся та книжка — говорить автор у своїм переднім слові, — але прочитай-но її: побачиш високі гори небесної премудрости“.

„Зерцало богословія“ роздїлене на три части; перша обясняє именно про єство Боже;[1]) друга містить в собі космографію; третя — о злосливім сьвітї або взагалї о злї. Найцїкавійша для нас друга часть, бо виявляє нам погляд тодїшних людий вчених на сьвіт. Сьвіт дїлить ся на видимий і невидимий. Невидимий єсть сьвіт ангелів.[2]) Кирило

ворожили з воску, з олова, з бобу. Були й такі, що чванили ся тим, що розганяють облаки, зачаровували бурі, вгадували, де находить ся вкрадена річ і т. п. Номоканон ганить також танцї на весїлях, сьвятки русалок, що відбувають ся з танцями на улицях, розкладанє огнїв, що дїяло ся тодї не тілько на Купала, але й в передодньї інших празників а именно в день Вознесеня, з чим лучила ся окрема ворожба про долю (да отъ онаго счастіе свое розсмотрятъ). Автор виступає проти тих, котрі уявляють собі, що вмерлець встає з гробу і ходить по землї, викопують тїло з могили і палять його. Він говорить, що вмерлець не може вставати з гробу і ходити, тілько що чорт приймає образ вмерця і лякає людий марою. Чорти, після його обясненя, лякають всякими фантастичними проявами тих, що необережно призивають їх імя.

[1]) Отсе означенє Бога в Кирила: Богъ єсть существо пресущественное, альбо бытность надъ всѣ бытности, сама истотная бытность презъ ся стоящая, простая, несложная, без початку, безъ конца, безъ ограниченія, величествомъ своімъ объемлетъ вся видимая и невидимая“.

[2]) Отсе означенє ангела: „ангелъ єсть безтѣлесное, неосязаемое, огневидное, пламеноносное, самовластное... Крѣпостію могъ бы единъ

приймає давний подїл ангелів на девять чинів (престолы, херувимы, серафимы, господства, силы, власти, начала, архангелы і ангелы); з них іменно тілько ангели орудують видимим сьвітом, і над ними єсть старшиною архістратиг Михайло (той зо всѣхъ чиномъ своимъ стражъ и справца всего видимаго міра). Одні ангели поставлені на сторожі живел і воздушних явищ: огню, грому, воздуха, вітру, морозу і ін. Інші удержують і обертають круг зоряного неба (одного з девяти небес); інші знов приставлені до земських держав, а інші знаходять ся при вірних людях. Як Бог посиляє ангелів людям, то вони одягають на себе „мечтательное“ тїло, іноді з оружєм, але се тілько мара, — бо деж би ковалї взяли на небі крущів кувати ангелам збрую? Чорти, упавші духи, темні і гидкі, роздїляють ся на три види: воздушні, водяні і підземні. Воздушні заподївають чоловікови лихо всякими змінами воздуха: вихрами, бурями, градом, заразою воздуха і ін. Земні наводять людий до всего злого, та вони не мають власти не тілько над людьми, але й над свиньми; вони тілько підглядають за чоловіком, і як у чоловіка проявляє ся понука до лихого, вони підводять його. Вони ненастанні брехуни (уставичные лгареве), і як пророкують, то не треба їм вірити. Іноді вони фантастично приймають на себе вид зьвірів і мар, щоби лякати людий. Видимий сьвіт споруджений з чотирох ріжних живел, що займають один за другим місце після своєї ваги. Найнизше живло і найтяжше — земля; висше від його вода; над водою воздух, а висше від його — найлекше живло, огонь. Огонь і вода — се незгідливі вороги, але між ними миротворцем єсть воздух. Вода двояка: одна над овидом, друга — під овидом, на землї. Овид — се суха, легка, непроникліва материя,

---

ангелъ зъ розказанія Божія увесь свѣтъ обвалити во мгновеніе ока и борзость его дивна, духъ бо вѣмъ єсть скороходный, яко быстрость блискавицы и помыслу нашего; во мгновеніе ока зъ неба на землю сниде и за ся отъ землѣ на небо взыйде, тѣломъ нѣ единымъ, неудержимымъ, но скрозѣ всякое тѣло безъ забороны приходитъ, не задержатъ его нѣ стѣны муровъ каменныхъ, нѣ двери желѣзныя, нѣ печати. Мѣстомъ же ангелы описаны суть: если будетъ ангелъ на небѣ, на землѣ его нѣсть, а если на землѣ, въ небѣ его нѣсть. Языка до мовенія и уха до слышанія не потребуетъ, и безъ голоса и зноснаго слова подаютъ единъ другому разума своя“.

поверх котрої Бог розлив воду для захисту від верхнього етерного огню, котрий інакше запалив би овид; та щоби не було темно на землї, Бог сотворив на овидї сонце, місяць і зорі і вложив у них части етерного сьвітла. Воздух — се та темрява поверх безоднї, про котру говорить ся в біблії; при землї він теплїйший, огріваний соняшними промінями; середина його холодна, а верхні верстви горячі. Бурі поясняє таким способом: пара підіймає ся з моря і досягає верхних верстов горячого воздуха; з того повстає шум подібний до того, який робить розпалене зелїзо, вложене у воду. Кирило чув, що земля кругла як яблоко, і не перечив сего. Він думає, що земля облита водою для захисту від етерного огню. Море солоне тому, що вода в нїм стояча, і як би не була солона, то зіпсувалаб ся і засмердїла. В чоловіцї з пяти чувств — чотире відповідають живлам: смак — землї, нюх — водї, слух — воздухови, вид — огневи, а чутє „почувательную нѣкую, особую силу имать". Як в небі жиє Бог, так у верхнїй части людського тїла, в голові, в безкровнім мозку — ум, найважнїйша сила душі, а при нїм інші сили: воля, память, доброта, гадка, розум, хитрість, уява, розвага, радість, любов. Ум і розум у його не одно й те саме. Ум — се сила внутрішня, а розум приходить зверха: „Отъ кого иного научишься и разумѣешь — то разумъ". Кирило хоче порівняти части тїла людського до живлових явищ: „во главѣ очи яко свѣтила, гласъ яко громъ, мгновеніе ока яко блискавицы". Під злосливим сьвітом автор розуміє житє лихих людий, що не слухають приказів Божих. Як земський сьвіт складає ся з чотирох живел, так і злосливий сьвіт складає з чотирох живлових переступів: зависти, гордости, лакомства, убийства. Лакомство відповідає водї; убийство — землї; зависть і гордість — воздухови й огневи. Чорт є творцем і володарем злосливого сьвіта.

Ми подали сї погляди з твору одного знатного письменника того часу, щоби виявити, як далека була тодїшня ученість від простої дороги в обширі сьвітського знаня. Українські вчені виступали до боротьби з своїми ворогами з засобом многих і ріжних відомостий в предметї церковної історії і теольогії, але були неуками в усїм, що тикало ся природи і єї законів, хоч чули потребу того

знаня, як видно з їх творів. Вони повтаряли тілько старі середньовічні нїсенїтниці. Тому вченість їх носила ціху крайної односторонности; з розповсюдженєм такої осьвіти розвивала ся пристрасть до риторичної схолястичної говірливости, до легкого і дешевого символїзму. Се бачимо ми на тім же самім Кирилї Транквілїоні. В главі о Вавлонї Темнім він розбирає апокалїптичні образи і дає повну волю всяким комбінациям і обясненям, котрих міг найти чимало на всякий лад у давних толковників. Вавилон — се громада лихих людий, дракон — чорт, сїм рогів — сїм смертних гріхів, води — народи, жінка, що сидить на водах — „пыха свѣту сего“, пятно на чолї — зради і обмани, чаша кровю наповнена — „замки будовные, палацы и гмахи спанялые (величні будівлї)“; „дщерь Сіона“ називає ся виноградом, вежею, на котрій висить сто „тарчовъ“ (щитів): се церква з єї писанями; вона — гора „тучная, упитанная зъ оброковъ небесной премудрости“ і ін.

Як розповсюджувала ся тодї риторична говірливість, показує тодїшнїй звичай складаня молитов. У Вильнї появила ся книжка „Вертоградъ душевный“, в котрій помїщені дневні богослуженя, т. є. полуночниця, заутреня, часи, вечірня, павечерниця, і в них вплетені просторі, на ново зложені молитви.

Чернечий напрям, що так довго панував у православній Церкві на Украйнї, і на сей раз найшов собі представників: яко знатнїйше в сїм родї дїло вкажемо „Духовную лѣствицу“ Ісаї Копинського. Автор був печерським черцем, девятьнайцять лїт доглядав Антонових печер; відтак прикликав його князь Михайло Вишневецький для уладженя Густинського монастиря (коло Прилук), опісля був він київським митрополитом. Його „Духовная Лѣствица“ відріжняє ся від звісної книжки „Лѣствицы“ Івана Лїствичника, що в старовину дуже була розповсюджена між побожними людьми. Ісая видає суд у своїм творі з зовсїм довільного становища. Автор вважає початком гріха нерозум і несьвідомість, початком чесноти — розум і сьвідомість, а правдиве пізнанє можна осягнути тілько дорогою науки і зрозуміня природи. Він думає, що, тілько вислїдивши природу, ми можемо приступити до пізнаня самих себе і тілько вислїдивши своє єство, мо-

жемо перейти до пізнаня Бога.[1]) Ніколи на Україні не промавляв монах український з більшою шаною про позитивну науку; але після того автор, так сказатиб, нагло повертає на давну ховзку дорогу чернечих творів. У його розум двоякий: зверхній і божественний, двояка мудрість: зверхня і божественна, двояке знане: зверхних і божественних предметів — і показує ся, що Бога можна пізнати тілько висшим, божественним розумом. Що тикає ся зверхньої мудрости, то вона майже непотрібна. Дорогою до висшого розуміня є „умное дѣланіе", подібно як колись то говорив Ниль Сорський, — чернече роздумуване, здержливість, піст, жаль серця. Чернече житє — висший образець; все тїлесне — гній, гниль, порох. Автор думає, що якби Адам не згрішив, то люди не родилиб ся дїтьми і родилиб ся не так, як тепер родять ся.[2]) Чоловік — говорить він — родить ся з жінки і стремить злучити ся з нею, але тим самим умирає душею; так як сіль, хоч родить ся з води, але злучивши ся з водою знов — щезає; так і чоловік хоч родить ся від жінки, але як сіль розтане, „когда паки къ грѣховному плотскому соплетенію лѣпится". Автор не може вправдї відкинути вінчаня, але лишає його як би з поблажливости тілько людським єствам низшого ряду, коли між тим люди висші, монахи, повинні висше ставити безженну чистоту.

---

[1]) „Никто же не можетъ познати Бога, дондеже не познаетъ первѣе себе, не пріидетъ же совершеннѣ въ познаніе себе, дондеже первѣе не пріидетъ въ познаніе твари и всѣхъ вещей въ мірѣ зримыхъ и разумѣваемыхъ разсмотрѣнію. Егда же пріидетъ въ познаніе сихъ, тогда возможетъ пріити въ познаніе себе, тоже и Бога, и тако приходитъ въ совершенное съ Богомъ любовію соединеніе... Первие всея твари разсмотрѣніе, отъ чего и чесого ради сія суть, во еже ни единой вещи утаенной и недоумѣнной быти отъ него. Первие подобаетъ долняя вся разумѣти, таже горняя, не бо оть горнихъ на нижняя восходити должни есми".

[2]) Прилѣпися же къ несвойственному плотскому вожделѣнію, сего ради по нуждѣ подпаде тлѣнію, и смерти нетлѣнія бо и жизни отлучися, подпаде въ сицевое плотское неразумное сочетанье, отъ совершеннаго разума и возраста преступленіямъ изведе Адамъ естество наше въ дѣтскій возрастъ безсловесное младоуміе, во еже малыми немощесмотрящими отрочаты въ міръ раждатися намъ, по нуждѣ сице раждатися и быши въ миръ осужденны быхомъ".

Дальше цїлий твір складає ся з розправ про се, як чернець повинен вести строге постне житє, обминати вихвалюваня, гордости, лакомства на гроші й інших провин-

Петро Могила, київський митрополит.

Умовому рухови, що підняв ся на Україні, явила ся нова понука і сила з виступом Петра Могили.

Родина Могил належить до давних знатних родів молдавських. При кінцї XVI в. з підмогою польського гетьмана Яна Замойського оден з Могил, Єремія, став

господарем молдавським а 1602 р. брат його Семен господарем волоським. В 1609 р. став Семен також господарем Молдавщини, та не на довго. Спершу відступив він господарство племянникови свому Константинови а відтак потім Турки позбавили сю родину господарства. Дармо польські пани: Степан Потоцький, князї Корецький і Вишневецький, свояки Могил по жінках, добивали ся повернути їм господарство. Могили були приневолені гледїти пристановища в Польщі. Семенів син, Петро, вчив ся, як говорять, в Парижі, відтак служив у воєнній службі в Польщі, а в 1625 р. постриг ся в Печерській Лаврі, не досягнувши ще 30-го року житя. Вступленя в чернечий стан такої знатної особи та ще й спорідненої з могучими польськими домами, піддержувало православну справу. В рік опісля вмер печерський архімандрит Захар Копистенський. Тодї повстало питанє, про се, щоби молодого Молдаванина настановити архімандритом. Його звязи і богатство розкривали в будучині великі надії для Лаври; та не всї печерські братчики готові були вибрати його. Многі не полюбили його, інші не добре дивили ся на його молодість; та поза монастирем мав Могила багато сильних сторонників, що бажали йому придбати знатне й вигідне місце архімандрита печерського. Два роки про се пересправляли; противникам Могили, як видно, не давали вибрати іншого; наостанку вибрано Могилу, тим більше, що митрополит Йов Борецький був за ним. В 1628 р. потвердив його Жигимонт III. Новий архімандрит зараз заявив свою дїяльність в користь монастиря, завів надзір над сьвященниками лаврських дібр, несьвідомих сьвящеників велїв учити, а впертих і самовольців потягав до одвічальности; відновив церкву, не жалував накладу на украшенє печер, підчинив Лаврі Пустинно-Миколаївський монастир, оснував Голосіївський скит, поклав своїм накладом при Лаврі дім для вбогих і задумав завести при Печерськім монастирі висшу школу. А щоби для неї підготовити добрих учителїв, він насамперед почав виправляти на науки молодих людий за границю власним накладом. Між ними були: Сильвестер Косів, Ісая Трофимович, Ігнатий Оксинович-Старушич, Тарас Земка і Іннокентий Гізель. Для нової школи він вибрав місце з городом і садом, коло шпитальної

*

Троіцької церкви, поставленої над печерськими воротами, і дав від себе фондаційний запис, котрим обовязував ся удержувати школу власним накладом.

В 1631 р. вмер митрополит Йов Борецький. Місце його заняв Ісая Копинський, що був тоді архіепископом смоленським і чернигівським. Вислані за границю молоді люди стали повертати на родину, але тут записані в братство православні духовні, дворяни і козацькі старшини з гетьманом Петрижицьким в імени всего війська запорожського звернули ся до Петра Могили з просьбою, щоби не заводив окремої школи в братстві, а обернув свої жертви на братську школу, що вже була на Подолї. Просьба ся була зовсїм розумна; не годило ся розривати сил, користнїйше було їх злучити. Могила згодив ся. В грудні 1631 р. члени братства зложили акт, в котрім Петра Могилу звали старшим братом надзорцем і досмертним опікуном київського братства. В марцї 1632 р. гетьман Петрижицький, в імени полковників і всего війська запорожського, обіцяв в потребі боронити оружно церкву, монастир, школи і братський дім для вбогих; а київські дворяни в імени вибраних зпоміж себе старостів обіцяли дбати про удержанє школи.

В цьвітню 1632 р. умер король Жигимонт III. Після звичаїв польських, по смерти короля, збирав ся спершу сойм, званий „конвокацийним“, на котрім роблено перегляд попереднього панованя і подавано всякі гадки про заведенє лучшого ладу: опісля збирав ся сойм „елєкцийний“, для вибору нового короля. Останки православного дворяньства скупились тоді около Петра Могили, щоби правною дорогою вимогти від Речи-Посполитої зворот прав і безпечности для православної Церкви. Головними дїячами з православної сторони були тоді: Адам Кисїль, Лаврентий Древинський і Воронич. За їх підмогою митрополит Ісая і все духовеньство уповновластили Петра Могилу, щоби їхав на сойм. Православні домагали ся знищеня всяких актів і привілеїв, що забороняли православним ставити церкви і позваляли вести проти них процеси в релїгійних справах з наложенєм секвестрациї на їх добра, допоминали ся, щоби православним звернули всї запечатані церкви, всї епархії, добивали ся безуслівного права заводити

колегії, печатні, звороту дібр церковних, що забрали їм унїяти, і острих кар для тих, що будуть обиджати й гнобити православних людий. Разом з просьбою дворян і духовних, подали на сойм просьбу козаки ще різкійшими словами, як дворяни і духовні. „За володарства покійного короля — писали вони — ми терпіли нечувані кривди... Унїяти відсунули від городських урядів чесних міщан нашої віри і занепокоїли сїльський нарід; дїти остають ся нехре-

Адам Кисїль, київський воєвода.

щені, дорослі живуть без вінчаня, умираючі відходять на той сьвіт без причастя. Нехай унїя буде знесена; тодї ми з усїм українським народом пожертвуємо житє за цїлість любої вітчини. Колиж, борони Боже, і дальше не буде інакше, ми будемо приневолені гледїти інших способів заспокоєня". Такий різкий тон сильно роздратував панів, що зовсїм не хотїли давати козакам права мішати ся

в державні справи. „Вони звуть себе членами тїла Речи-Посполитої — говорили пани; — та вони такі члени, як нігті й волосє, що обтинають ся“. Але голосу шляхотства не можна було лишити без уваги. За посередництвом королевича Володислава, уложено пропамятне письмо, в котрім обіцяли віддати православним київську митрополїю, крім Софійського собору і Видубицького монастиря і всїх митрополичих дібр, відступити їм опріч сего львівське епископство, печерський і жидичівський монастир з їх добрами, дати кілька церков у деяких городах, дозволити братствам орудувати школами, міщанам займати городські уряди і ін. Дальше рішенє справ про свободу православної віри відложено до „елєкцийного“ сойму. Та й на елєкцийнім соймі козацькі посли знов появили ся з різкими домаганями. Задля сих домагань почали ся сильні і горячі спори про віру між панами. Ревні католики не хотїли потвердити навіть того пропамятного письма, на котре згодив ся „конвокацийний“ сойм. Кисїль і Древинський просторо й сильно боронили прав грецької релїгії. Православні не вдовольняли ся самим пропамятним письмом і бажали ще ширшого. Петро Могила був душею їх нарад, і на останку разом з православними дворянами він особисто звернув ся до нововибраного короля Володислава. Позаяк Польща тодї була в неприязних відносинах з Москвою, то Володислав розумів, що прихильність козаків і українського народу була вельми важна для короля і цїлої Польщі; та й взагалї Володислав був сторонником свободи совісти. Він дав православним „дипльом“, котрим признавав їм більше прав і користий, як написано було у пропамятнім письмі, уложенім на конвокацийиім соймі. Лишено повну волю переходити як з православя на унїю, так і з унії на православє. Митрополита київського міг по давному посьвящати царьгородський патриярх. Православним віддавали негайно луцьку епархію; перемиську постановлено віддати по смерти тодїшнього унїятського епископа; основувано нову епархію в Мстиславі; зношено всякі заборони, обмеженя, заборонювано обиджати православних людий. Православні дворяни, що були на соймі, рішили тодї віддалити з митрополії Ісаю Копинського, яко чоловіка вже постарілого й слабовитого, і вибрали разом

з духовними, що там були, митрополитом Петра Могилу. Король потвердив сей вибір і дав Петрови Могилї привілей, перетворити київську братську школу в колеґію. Посланий в Царгород ректор київських шкіл, Ісая Трофимович, випросив для Петра Могили патриярше благословенє, і тодї волоський епископ у Львові висьвятив Петра Могилу митрополитом.[1])

[1]) Після звістки одного сучасного, православного, але спольщеного шляхтича — Єрлїча, Петро Могила, прибувши в Київ 1633 р., обходив ся строго й жорстоко з своїм попередником Ісаєю Копинським: старезного і хорого старця спіймали в Золотоверхо-михайлівським монастирі в одній волосяниці, положили на коня, наче мішок, і вислали в печерський монастир, де він скоро вмер в нужді. Після звістки тогож Єрлїча, Петро Могила був чоловік користолюбний і жорстокий, батував ченців Михайлівського монастиря, допитуючи ся, де в них сховані гроші; одного печерськогоченця, Никодима, винив о прихильність для унії і відослав до козаків, котрі прикували його до гармати і перетримали таким робом 16 неділь. Сї звістки годї признати зовсім певними. В 1635 р. точив ся в городськім овруцькім судї процес між ченцями Михайлівського-золотоверхого монастиря і Ісаєю Копинським. Ченцї жалували ся, що Ісая Копиньский в 1631 р., — опираючись на тім, неначеб усї ченцї Михайлівського монастиря вибрали його ігуменом, — вигнав, з підмогою гетьмана козацького Гарбуза, ігумена Филотея Кизаревича; в монастирі перебував він до 10. серпня 1635 р., а в тім днї виїхав з монастиря і взяв з собою документи на монастирські добра і захопив також ріжні речі із скарбниці. Ся виява противить ся звісткї Єрлїча, котрий подію сю відносить до 1633 р., бо із заяви ченців видно, що Ісая перебував у Михайлівськім монастирі довше як до 1633 р. Єствує протестация самого Ісаї Копинського, котрий виявляє, неначеб він тому виїхав з монастиря, що Могила гнобив монастир, пустошив монастирські місцевости, а по віддаленю Ісаї неправно віддав монастир під власть Филотея Кизаревича, назвавши тогож ігуменом. Однако протестация Ісаї містить в собі невірність. По віддаленю Ісаї з Михайлівського монастира, не настановив Могила ігуменом тогож монастиря Филотея Кизаревича. Кизаревич був вибраний ігуменом михайлівським ще перше, нїм Ісая заволодів монастирем, в 1631 р. Се видно неперечно з актів тогочасних, на котрих Кизаревич підписував ся ігуменом Михайлівського монастиря. Показує ся, що в самім монастирі були два сторонництва, з котрих одно хотїло дати ігуменьство Кизаревичу, друге — Копинському, а Могила, здає ся, сприяв першому. По протестациї, що подав Ісая, завізвав Могила в лютнї 1637 р. Ісаю в Луцк і там в прияві великої многости духовенства помирив ся з ним. Ісая дав Петрови Могилї „квіт“, себ то відступив від свого позову. Опісляж Ісая через свого повновласника відновив свій позов і заявив, що Петро Могила насильно приневолив його дати квіт. Жалоба

Настановленє Петра Могили митрополитом у Києві викликало незвичайну радість. Ученики братської школи складали йому гимни і панегірики. „Колиб ти задумав — говорено до його в привітї — виправити ся з Києва до Вильна і до країв українських і литовських, з якими радощами стрітилиб тебе ті, котрими наповнені суди, темниці і підземні вязниці за непорочну віру східну!?“ Печатники присьвятили йому віршовану брошуру, що напечатали під заголовком „Евфонія веселобремячая“, а київські міщани разом з козаками і православними духовними в пориві радощів кинули ся відбирати в унїятів давну сьвятиню українську — Софійський собор. Унїятський митрополит Йосиф Вилямин Рутський жив не в Києві, тілько у Вильнї. Софійський собор стояв пустий; богослуженя в нїм не відправляли; ключі були в шляхтича Корсака. Місце, де находить ся Софійський собор, було тодї за го́родом, а від заселеної части старого го́рода віддїлював його вал. Близько його розкинулась була невеличка Софійська слобідка. Там жив Корсак, сторож лишеного храму. Кияни, під проводом Баляски, Веремієнка і слюсаря Биковця, кинули ся ватагою в 500 людий на дім Корсака. Пана не було; дома лишила ся його мати, у котрої були тодї гості. Кияни заявили, що самі знайдуть ключі, кинули ся на собор, відбили колодки, котрими був зачинений собор, виломали

дійшла до короля. Ісая внїс у городські володимирські книги королївське письмо до волинського воєводи о назначенє комісиї для розбору суперечки між Петром Могилою а Ісаєю. З того письма видно, що до короля внесено жалобу, неначеб то Петро Могила не тілько загарбав церковне й приватне майно Копинського, але й самого Ісаю бив до крови і держав у тяжкій вязниці. Однак хід справи тої комісиї не дійшов до нас, тому історія не може видати суду в сім дїлї. Але в Єрлїча стрічаємо ще одну звістку про Могилу також несправедливу. Єрлїч говорить, неначеб то Могила, бажаючи завести школу в печерськім монастирі, вигнав ченцїв троїцького лїчебного монастиря, щоби віддати під школу місце, котре вони займають. З актів же тогочасних видно, що Могила ще яко архімандрит назначив під згадану школу місце з садом і городом по одній сторонї головних воріт, на котрих находила ся лїчебна церква, між тим як лїчебниця з ченцями була по другій сторонї воріт. Таким способом не потребував Могила виганяти ченцїв, щоби заложити школу. Опріч сегож, Могила сам дбав про лїчебницю і удержував її своїм накладом.

двері, відбили тих, що хотїли їх спинити, забрали скарбницю і наряди та й відвезли в Лавру до митрополита. Опісля ватага знов вернула ся до дому Корсака і стала виганяти з дому паню Корсакову і єї рідню, що сидїли з домінїканами, котрих вона навмисне прикликала, щоби вони перед судом могли бути сьвідками. Ватага лаяла паню Корсакову, вицїлювала рушницями в кватирочку вікна і кричала: „Виволочім її на двір і розстріляймо!“ На другий день Кияни вивели паню Корсакову і єї рідню з дому і обовязали слобожан повинувати ся православному митрополитови. Разом з церквою сьв. Софії, Кияни тодїж заняли деревляну церкву сьв. Миколая, на місцї Десятинної, і старі стїни церкви сьв. Василя, що поставив сьв. Володимир на Перуновім холмі.

Першим дїлом митрополита було надати церкві сьв. Софії величавий вид і посьвятити її для богослуженя; він називав її „одинокою окрасою православного народу, головою і матерю всїх церков“. Петро Могила старав ся відновити давну сьвятиню Києва і разом з тим оживити в народї споминку старовини. Таким способом, він відновив церкву сьв. Василя; з руїн Десятинної церкви поставив нову камінну церкву, а підчас тих робіт найшов у землї домовину сьв. Володимира і зложив голову його в печерськім монастирі, щоби покланяли ся, відновив також стару церкву Спаса на Берестові. Особливу любов заявляв він для Софійського собору,[1]) хоч жив усе у Печерській Лаврі, остаючи ся єї архімадритом.

[1]) Йому приписують спорудженє прибудовань до Ярославової стїни, укріпленє їх підпорами, закладини бань на хорах, спорудженє над ними других бань на крівлї, а навіть живописанє стін, котрим закрито старі Ярославові фрески. Та з тим не можна згодити ся. Архітектура прибудовань, а особливо двоголові орли вказують на далеко пізнїйший час. Крім того єствують рисунки, уложені після Могили, на котрих Софійський собор не так виглядає, як тепер. В *Трибдї*, виданій у Львові 1642 р., в присьвяченю Петру Могилї говорить ся про віднову сьв. Софії в такім видї: „Церковь св. Софіи въ богоспасаемомъ градѣ Кіевѣ, негдысь отъ святыя памяти княжати и самодержца всея Россіи Ярослава сбудованую и на прикладъ всему свѣту выставленную, преосвященство ваше въ руинахъ уже будучую знову реставровалъ и до першей оздоби коштомъ своимъ и стараньемъ своимъ привелъ, а до того и внутрь розмаитыми иконами святыхъ божіихъ и апаратами церковными дивно пріоздобилъ“.

Петро Могила звернув увагу на те, що в церковних богослужебних книгах, що тоді уживано в південній і західній Руси, вкрали ся неправильности і суперечности. Се було тоді тим гірше, що противники православя вказували на сю обставину, яко на слабу сторону і впевняли, що в православнім богослуженю нема одностайности: в одній книзї попадають ся про оден і той сам предмет зовсїм інші вислови, як в другім, і кождий сьвященик може вживати того або іншого способу. Сим противники силкували ся доказати, що Церква, не маючи одного голови, не зможе вдержати правильности в своїх богослужебних книгах, а тим самим звертали на конечність підчинити ся папі яко єдиному голові. Могила постановив, щоби в будучині книги богослужебні не давати в печатню без перегляду й порівнаня з грецькими первотворами і без його благословеня; сам він особисто займав ся їх переглядом. В 1629 р. Петро Могила видав „Служебникъ“, одобрений на київськім соборі митрополитом Йовом Борецьким і українськими епископами. Сей „Служебникъ“ відзначав ся від давнїйших тим, що в нїм подано доґматичне і обрядове обяснене лїтургії, котре написав один з учнїв Могили, Тарас Земка. Таким способом українські сьвященики дістали в перший раз одностайну провідну книгу для відправи лїтургії, а заразом могли те розуміти, що відправляли. В десять лїт опісля, 1639 р., Могила, вже яко митрополит, видав другим виданєм свій „Служебникъ“, значно помножений єктеніями і молитвами, зложеними на всякі случаї житя.

Петро Могила сильно і невсипучо дбав, щоби завести одностайність у православнім богослуженю, щоби сьвященики як слїд сповняли свої повинности, та щоби поправити їх моральність. В тих цїлях в 1640 р. Могила назначив собор у Києві і на сей собор закликав не тілько духовних, але й сьвітських людий, записаних в братствах; після його погляду на склад Церкви, сьвітські люди, будучи членами Церкви, яко християнського товариства, мали право давати свій голос у церковних справах. „Наша Церква, — писав Могила в своїм окружнім посланю, — лишила ся нетиканою в доґмах віри та дуже попсована що до обичаїв, молитов і благочестивого житя. Багато право-

славних, учащаючи на богослуженя іновірців і слухаючи їх науки, заразили ся єресю, так що годі розпізнати: чи вони справдешні православні, чи тілько що до імени? Іншіж, не тілько сьвітські, але й духовні, просто покинули православє і перейшли до ріжних безбожних сект. Духовний і чернечий стан попав у нелад; недбалі настоятелї не старають ся про лад і зовсїм ухилились від прикладу давних отцїв Церкви. В братствах покинули ревність і звичаї предківські; кождий робить що хоче". Могила заявляв, що він бажає повернути українську Церкву до давного благочестя, і думав, що цїль сю можна осягнути собором духовних і сьвітських людий. Дїї того собору не дійшли до нас, та мабуть плодом його нарад явило ся нове виданє „Требника" в 1646 р. Сей „Евхологіонъ" або „Требникъ" — подрібний збірник богослужень, що тикають ся сьвящених відправ, довго служив провідною книгою цїлій Росиї і звісний під назвою „Требника Петра Могили".[1]) При укладаню його придержували ся требників грецьких, старословянських, московських, а по части й римських. Могила, оборонюючи православє від католицтва, не жахав ся однако перейняти з західної Церкви те, що не противило ся духови православя і годило ся з практикою первістної Церкви.[2]) В своїм „Требнику" Могила не обмежив ся самим викладом молитов і обрядів, а додав до його обясненя і поуки, як поступати в ріжних случаях, так що сей требник не тілько служив провідною книжкою для махінальної

---

[1]) „Читаючи сю книгу — говорить в переднім слові до неї Могила — легко зрозуміти, що спосіб відправи сьв. Тайн єсть у нас одностайний; стоїть тілько порівнати наш „Евхологіонъ" з грецьким. Коли в требниках, виданих в Острозї, Львові, Стратинї, Вильнї, є які небудь похибки писарські й помилки, то се такі, що не змінюють ні числа, ні материї, ні форми, ні сили, ні наслїдків сьв. Тайн; крім того відміни вийшли з простоти і нерозваги поправляючих; при загальній темноті і задля недостачи пастирів православних, видавцї гледіли не на єство материї або форми, а тілько на єствуючі обичаї. Тому неодно потрібне опустили, а непотрібне додали".

[2]) З часів Могили лишили ся доси на Вкраїнї деякі місцеві ріжницї в богослуженю, неприняті в Московщинї, так н. пр. перейняті з західної Церкви „Пассиї", — читанє Євангелий про страсти Ісуса Христа з сьпіванєм страстних церковних стихів на повечерю в пятницї, в перші чотире неділї великого посту, при чім говорять іноді й проповіди.

відправи служб, але мав значінє научної книги для духовеньства. Мимо того, в досаду Могилї, не всї вдовольняли ся тою одностайною провідною книжкою, і приватні люди видавали крім сего інші требники. Поки образувало ся нове поколїнє пастирів в колєгії, котру перетворив Могила, звертав він увагу на те, щоби кандидати духовного стану не були бодай цїлковитими неуками; також постановив, щоби кандидати духовних місць, перед своїм висьвяченєм, були якийсь час в Києві і вчили ся у сьвідомих людий. Приготовленє се відбувало ся іноді й рік. Сам Могила питав їх і удержував підчас науки своїм накладом. Могила незабаром побачив, що конечно требаб зложити повну систему науки православної віри, і під своїм проводом велїв уложити вченому Ісаї Трофимовичови православний катихізис. По уложеню його Могила скликав сьвідомих людий духовних з цїлої України, дав їм переглянути нову книгу, а відтак зніс ся з патриярхами. Щоби наконечно переглянути і потвердити катихізис, скликано в Ясах учений собор в 1643 р., куди Могила вислав Трофимовича разом з братським ігуменом Йосифом Кононовичем і проповідником Ігнатиєм Старушичем. Із сторони царгородського патриярха вислано двох учених Греків. Греки довго перечили ся з Русинами, домагали ся зміни деяких місць і на останку потвердили катихізис, опісля книгу відослано до потвердженя всїх патриярхів; хоч її й потвердили, але дуже довго переглядали, так що Могила не вспів її напечатати.[1]) Замісць неї велїв Могила напечатати в 1645 р. короткий катихізис. Цїль його виражена в передньому слові, де сказано: „Книга ся печатає ся не тілько для того, щоби сьвященики в своїх приходах кождого дня, іменно же в недїльні і сьвяточні днї, читали й обясняли його своїм прихожанам; але також, щоби сьвітські люди грамотні вчили однаким способом християнської науки, іменно щоби родителї вчили після неї своїх дїтий, а володарі підвласних собі людий, а також щоб

[1]) Ій було суджено вже по смерти Могили появити ся печатно в Европі, спершу в грецькім, а потім в латиньскім язицї, заслужити на увагу вчених богословів, а в словянськім язицї, явитись вже в 1696 р. в Москві, і то в перекладї з голяндського виданя в грецькім язицї з 1662 року.

у школах усї вчителї велїли вчити ся своїм ученикам на память після сеї книжки". Катихізис сей способом свого викладу послужив взірцем усїх катихізисів пізнїйших часів. Він виложений в питанях і відповідях і складає ся з трех частий: в першій розбирає ся символ віри після членів, в другій — молитва Господня, в третїй — заповіди.

Могила, яко чоловік учений, взяв живу участь в тодїшнїй горячій полєміцї, що точила ся між православними і католиками. Касиян Сакович, перше православний учитель київської школи, автор українських віршів на смерть Сагайдачного, відступив від православя спершу до унії, а потім в католицтво і став ненависником батьківської віри. Коли Могила 1642 р. збирав собор, Сакович написав проти сего собора по польськи їдку сатиру, а відтак розярив ся в просторім творі в польськім язицї, під назвою: „Перспектива похибок, єресей і пересудів української Церкви". Сакович держить ся в сїм творі способу, заведеного єзуїтами, котрий довго беріг ся в Польщі в усїх суперечках і нападах католиків на українську Церкву. Спосіб сей був такий, що запримічувано і збирано случаї всяких можливих надуживань, котрі залежали як від темноти, так і від поганих прикмет тих або інших осіб, що займали сьвящені місця, і такі случаї вважали наче правильними признаками, визначуючими православну Церкву. Цїле дїло Саковича наповнене подібного рода докорами. Крім того Сакович, яко ревний прихильник римської Церкви, намагає ся гудити все, що в православю несхідне з нею. Могила написав на те широку відповідь, що появила ся в р. 1644 під заголовком: *Λίθος* (Лиѳосъ) альбо камень". Твір Могили, під прибраним іменем Евсевия Пимена (т. є. благочестивого пастиря), був написаний по польськи, бо головною метою автора було в очах Поляків представити несправедливість нападів їх духовних проти православя; але в тім самім часї була написана й українська редакция тогож твору, що досї єсть в рукописи.[1]) „Лиѳосъ", крім присьвяти

[1]) Повний заголовок єї такий: „*Λίθος* или камень съ пращы истинны Церкве святыя, православныя россійскія, на сокрушеніе ложнопомраченной перспективы или безмѣстнаго оболганія, отъ Кассіана Саковича, бывшаго прежде нѣкогда архимандрита Дубенскаго, унита, аки о блужденіяхъ, ересѣхъ и самоумышленіихъ Церкви Русскія,

Максиміліянови Бржозовському і переднього слова до читців, складає ся з трех віддїлів: в першім обговорюють ся тайни й обряди; в другім — церковний устав; у третїм — дві головні догматичні ріжниці східної Церкви від західної: походженє сьв. Духа і верховне начальство папи. Автор у деяких місцях виступає на свого противника і грімає на його ріжними словами, називаючи його просто брехуном; або н. пр., з поводу домаганя Саковича, щоби завести в українську Церкву латинські обряди, так виражає ся: „Недивно, що тобі, новонаверненому опікунови римського костела, хоче ся весь римський лад перенести в східну Церкву! Як ти сам з одним ухом, так хочеш, щоб усї люди були одноухі і пообтинали собі уши!“ Однак автор Лиѳоса признає зовсїм безпристрастно справедливість многих надуживань, котрі вказав його противник; тілько він обясняє їх сумним положенєм Церкви, що не мала довгий час пастирів і навмисне пригноблена була унією, а також темнотою і невольницьким станом приходських сьвящеників під властю панів. Сакович, на приклад, винує православних сьвящеників у тім, що вони насильно і неправно вінчають. На те автор Лиѳоса говорить: „Се буває; та щож дїяти, як пан йому говорить: або вінчай, попе, або голову підставляй!? мимоволї піп буде все чинити, коли пан го́рода або села, або панський завідатель стане лякати бідного попа киями, а іноді каже його кинути до вязниці“. Багато нападів Саковича називає Могила брехнею і поговором і просто доказує, що наведених у Саковича признак нема й не було в православній Церкві. Взагалї з оглядом на значінє обрядів Могила відріжняє єственні головні признаки від додаткових. Єственними він називає ті, що при всяких змінах форм мають лишити ся непохибні; вони після викладу Могили містять ся: а) в материї; б) в формі або слові і в) інтенциї (намірі) того, що відправляє службу божу (богослуженє). Таким способом в тайнї хрещеня вода становить материю;

въ Уніи не сущія, тако въ составленіихъ вѣры, якоже въ служеніи таинъ и о инныхъ чинѣхъ и законопреданіихъ обрѣтающихся, лѣта Божія 1642 въ Краковѣ типомъ изданнаго, верженный черезъ смиреннаго отца Евсевія Пимена въ монастырѣ св. чудовторныя Лавры Печарокіевскія, лѣта Господня 1644“.

виголошенє слів: крещаєть ся во имя Отца, Сина и св. Духа" — форму; на останку, внутрішній намір або бажанє того, що сповняє тайну, щоби звести ласку сьв. Духа — інтенцию. Зовсїм так само в лїтургії єственну часть єї становлять, крім внутрішнього намірy сьвященика: материя, т. є. хлїб і вино, і форма, т. є. осьвячаючі єї слова Спасителя: „пріимите, ядите и пійте отъ нея вси". Весь лад богослуженя, в котрий прибрані або влучені єственні признаки, може зміняти ся в ріжних Церквах. Відповідно до місцевостий, давних обичаїв і переказів, можуть єствувати всякі обряди, — та се не шкодить вселенському єдиньству Христової Церкви, як тілько в тім нема віддаленя від догматики, признаної Церквою. Таким способом належить до римського обрядового ладу обявляти такуж пошану, як і для східного, не зважаючи на його ріжниці, на скілько сей лад не віддаляє ся від науки вселенської Церкви. Обряди можуть в одній і тій самій Церкві після потреб часу зміняти ся, доповняти ся і скорочувати ся, та не інакше, як на основі соборів. Кождий сьвященик зокрема повинен точно сповняти все, що постановляють богослужебні книги приняті в данім часї. Такий був погляд знатного митрополита на весь лад зверхнього богослуженя; він завзято виступає проти римської Церкви, але зовсїм не з причини ріжниці богослужебного ладу, а за єї догматичні похиби, між котрими займає перше місце признанє абсолютного голови в особі римського папи. Замітно, що противник Могили, Сакович, між іншими дорікає православній Церкві українській і тим, що вона втеряла „великородных господ". Могила говорить: „Православні роксоляни (т. є. Русини) увіривши в Христа Господа не сумнївають ся в тім, що Христос, яко мисленний голова, орудує східною Церквою після свого заповіту: „се азъ съ вами до скончанія вѣка". Русь має дуже сильне заступництво свого благочестя в особі Христа Господа, що править серцями великих володарів. Так і в псальмі 145 псальмопівець написав: „Не надїйте ся на князїв, синів людських". А що в Русинів нема панів великого роду, то що в тім лихого? Таж і первісну Церкву спорудили не пани великого роду, а вбогі рибалки, однако Бог через них нахилив до віри в Христа і монархів і високородних

володарів. Душі незнатних правовірних християн також викуплені многоцінною кровю Христовою, як і душі володарів високого роду, тому-то одні й другі повинні бути зарівно цінні". На останку автор Лиѳоса зовсім не є ворогом злуки з римською Церквою: „Східна Церква — говорить він до Саковича — все просить Бога про злуку Церков, та не про таку злуку, як нинішня унія, що гонить людий до злуки киями, вязницями, несправедливими процесами і всякими насилями. Така унія доводить не до злуки, тілько до розділу..." Поява Лиѳоса викликала у польській літературі ряд полємічних творів, у котрих автори майже не тикали питаня про обряди, а найбільш доказували правильність узнаня папи головою Церкви. Зпоміж них єзуіт Рутка, прикладаючи самовільний змисл до ріжних висловів Лиѳоса, виводив, що автор його належить скорше до якоїсь протестантської, як до східної Церкви.

Більш усього скупив Могила свою діяльність коло київської колеґії. Як тілько вступив на престол митрополичий, Могила замінив київську братську школу в колеґію, оснував другу школу у Винниці і завів при київськім братстві монастир і печатню та підчинив їх київському митрополиті. Сим нарушено давнійший розпорядок патриярха Теофана, після котрого київське братство з Богоявленською церквою підлягало тілько патриярсї; однакож се нарушенє оправдувано поробленими змінами: основанєм монастиря і переміною школи в колеґію, на останку і тим, що колеґію і монастир піддержував головно своїм накладом Петро Могила. Сам монастир був споруджений на окремішних основах, як інші монастирі; він мав тїсну звязь з колеґією; в нїй містили ся тілько сї монахи, що були наставниками: всїх їх взято з Печерської Лаври. На удержанє братської колеґії і монастиря Могила записав дві лаврські волости, дарував колеґії власне своє село Позняківку і крім сего раз у раз давав грошеві підмоги на будівлї і на запомоги вчителям і ученикам. За його прикладом і вговорюванєм, записана в братство шляхта помагала колеґії всякими дарами і щорічно вибирала старостів зпоміж себе для надзору і помочи в піддержцї; колеґію споряджено на лад висших тодїшних шкіл в Европі,

а іменно в Кракові. Ціль київської колеґії була переважно релїґійна: треба було образувати поколїнє вчених

Київсько-Могилянська Академія і єї ученики.

і сьвідомих духовних осіб, а також і сьвітських людий, котріб могли з самовіжею пильнувати правоти східної

Церкви і своїм образованєм стати на рівні з тими, проти котрих припалоб їм боронити прав своєї Церкви дорогою закона і толкованя. Та в Польщі, як ми замітили, питаня віри тїсно звязували з питанями народности; понятє про католика зливало ся з понятєм про Поляка, як з другого боку понятє про православного з понятєм про Русина; і тому неминучою задачею колєгії стала піддержка й відродини української народности. Ідеалом Могили був такий український чоловік, котрий би, сильно зберегаючи і свою віру і свій язик, в тім часї ступнем свого образованя і своїми духовними спосібностями, стояв на рівні з Поляками, з котрими доля звязала його в державних відносинах. До того ідеалу прямували і способи вихованя і научуваня, прийняті Могилою. Київська колєгія була під управою ректора, котрий був заразом ігуменом братського монастиря, орудував монастирськими і шкільними доходами, розсуджував справи і також був професором теольогії. Його помічником був префект, оден з єромонахів, що займав уряд подібний, як нинїшнїй інспектор. Окрім сих двох начальних осіб, вибирано на звісний речинець супер-інтендента, що мав близший надзір над поступками учеників. Під доглядом супер-інтендента між самими учениками уряджено внутрішню поліцию: деякі чемнїйші ученики були обовязані пильнувати своїх товаришів і доносити супер-інтендентови. Часть учеників жила на удержаню колєгії в єї домі, званім бурсою; цїлу сю бурсу тодї удержував своїм накладом Петро Могила: се були незаможні ученики; інші жили поза будинком і приходили в колєгію на науку, але й вони, проживаючи в своїх хатах, були під доглядом колєгіяльного начальства. Тїлесні кари вважали речию конечною. Слїдство відбувало ся найбільш в суботу.

В научнім зглядї київська колєгія дїлила ся на дві конґреґації: вишу і низшу. Низша конґреґация своєю чергою роздїляла ся на шість кляс: фара або аналогія, де вчили одночасно читати й писати в трех язиках: словянськім і грецькім; інфіма — кляса початкових відомостий; за нею кляса граматики і кляса синтаксими: в обох сих клясах вчили граматичних правил трех язиків — словянського, латинського і грецького, обясняли

і перекладали всякі твори, робили практичні вправи в язиках, учили катихізису, аритметики, музики і нотного сьпіву. Дальше — слїдувала кляса поезиї, де найбільш викладали поетику і писали всякі можливі вправи у віршованю, як в українськім, так і в латинськім. За поетикою слїдувала кляса риторики, де ученики вправляли ся у складаню речий (промов) і розправ на ріжні предмети, особливо на лад Квінтіліяна і Цицерона. Висша конґреґация мала дві кляси: фільософіï, котру викладали після Аристотеля, приладженого до викладів у західних латинських провідних книжках, а роздїляла ся на три части: льоґіку, фізику (теоретичне толковане про явища природи) і метафізику; в сїй клясї вчили також ґеометриї й астрономії. Друга найвисша кляса, — се було богословіє; богословія вчили найбільш після системи Томи Аквіната; в сїй же клясї викладали гомілєтику й ученики впрявляли ся в писаню проповідий.

Виклад усїх наук, винявши словянську граматику і катихізис, відбував ся в латинськім язиці. Учеників приневолювали не тілько писати, але й раз-у-раз говорити сим язиком, навіть поза колєґією: на улиці і дома. В тій цїли для учеників низшої конґреґациї видумано довгі листи, вложені в покровець. Хто сказав щонебудь не по латинськи, тому давали сей лист і вписували в його імя ученика, що провинив ся; ученик носив сей лист доти, доки не міг накинути його кому небудь іншому, що промовив не по латинськи; а в кого сей лист був через ніч, того карали. Першеньство, яке заявляли латинському язикови зараз по основаню колєґії, навело на неї небезпечну бурю. Розійшла ся між православними чутка, що колєґія неправославна, що наставники єї, виховані за границею, заражені єресю, що в нїй викладають науки після провідних книжок іновірців, учать найбільше в латинськім язиці, язиці іновірців, а чинять се тому, щоби відвести молодїж з дороги вітцївської віри! Громада легко присвоювала собі подібні погляди. Русини привикли до тої гадки, що в латинськім язиці відправляють богослуженє і говорять вороги їх віри, ксьондзи, і тому вважали саму науку тогож язика неправославним дїлом. Могила мав чимало противників, а були се невчені і негідні свого стану попи, котрих

він усунув з місць в значній скількости. Крім того не сприяли йому всї сторонники Ісаї Копинського, котрий, як видно, сам говорив про неправославє свого суперника, що усунув його з митрополії.[1]) Лиха слава про Могилу і його научне заведенє розширила ся між козаками, що все готові були жорстоко розправити ся з тими, кого вважали ворогами віри. І справдї — дїло дійшло до того, що одного разу ватага народу, під проводом козаків, загадувала кинути ся на колєґію, спалити її і повбивати наставників. „Ми — писав опісля один з наставників, Сильвестер Коссів, тодїшнїй префект київської колєґії — висповідали ся й ожидали, що нами стануть кормити днїпрових осетрів, та на щастє Бог, видячи нашу невинність і піклуючи ся просьвітою українського народу, розігнав тучу пересудів і просьвітив серця наших земляків; вони побачили в нас справдешних синів православної Церкви, і з того часу населенцї Києва й інших міст не тілько перестали нас ненавидїти, але стали що-раз більше давати до нас своїх дїтий і величати нас Геліконом і Парнасом". Подія, що грозила колєґії, приключила ся 1635 р.; в тім самім роцї, коли минула небезпека, видав Сильвестер Коссів „Екзегезисъ или Апольогію Кіевскихъ школъ", твір, в котрім оборонював спосіб научуваня, принятого в колєґії. Першеньство, котре заявляли латинському язикови, оправдували, в очах Петра Могили і наставників, котрих він вибрав, тогочасними обставинами. Русини, що вчили ся в колєґії, жили під польським володарством і готовили ся до житя посеред суспільности, проникнутої польським ладом і польськими поглядами. В сїй суспільности панувала і глибоко вкорінила ся думка, що латинський язик єсть найголовнїйшою ознакою образованости і чим хто лучче володїє латинським

[1]) Так чернець Густинського монастиря Пафнутий, що приїздив у Москву, при розпитуваню звістив, що „епископъ Исаія писалъ въ Лубенскій и Густинскій монастыри, что митрополитъ Петро Могила королю, всѣмъ панамъ раднымъ и архибискупамъ лядскимъ присягалъ, чтобы ему христіанскую вѣру ученіемъ своимъ попрать и уставить всее службу церковную по повелѣнію папы римскаго, римьскую вѣру и церкви хрестьяньскіе во всѣхъ польскихъ и литовскихъ городѣхъ превратить на костелы лядскіе и книги русскія всѣ вывести". То само заявляв густинський ігумен Василь, що перейшов у Москву.

язиком, тим гіднїйший звати ся образованим чоловіком. Під впливом єзуїтів, Русинів вже про саму свою народність зневажали Поляки, і ся обставина природно причинила ся до того, що українське шляхотство так скоро квапило ся позбути ся своєї народности, а ті, що перейшли на католицтво, з гордостю уважали себе Поляками. Щоб усунути такий пересуд, конечно потреба було Русинам, що зберегли ще свою віру й народність, присвоїти собі ті звичаї і признаки, що після тодїшних пересудів давали право на шанобу, яка личила образованому чоловікови. Латинський язик в тодїшних суспільних кружках був конечний не тілько для релїґійних спорів з католиками, бо тодї про високі предмети не говорено інакше, як по латинськи, — латинської мови вживали на судах, соймах, соймиках і на всяких громадських сходинах. В колєґії ученики вправляли ся в латинськім язицї і приготовляли ся до захисту православної віри словом в диспутах, клясових і публичних, що відбували ся по латинськи. Тому одна сторона наводила всякі противні православю докази, що тодї були в звичаю в католиків, друга — відпирала їх і оборонювала православє. Такі диспути не обмежали ся тілько на предмети віри, але простирали ся й на всїлякі фільозофічні предмети. З устрою їх слїдно практичний розум Могили, що прямував у всїм до головної мети: виставити проти католицтва учених і зручних борцїв за українську Церкву, що вмілиб поражати ворогів їх власним оружєм. Відповідно тим практичним поглядам Петро Могила надав також і сей схоластичний характер усему науковому образованю, котрого набирала ся молодіж в колєґії. Головна прикмета схоластичного способу науки, що розвив ся в західній Европі в середних віках і ще панував у XVII. в., була така, що під наукою розуміли не стілько скількість і обєм предметів підлягаючих пізнаню, скілько форму або суму способів, котрі служили до правильного розкладу, відносин і значіня предмету. Мало знати, та гарно вміти користувати ся малим засобом знаня — се була ціль образованя. Відтіль нескінчений ряд формул, зворотів і клясифікацій. Сей спосіб, як показали вікові наслїдки досьвіду, мало підмагав розповсюдженю круга научних предметів і давав змогу так званому вченому

пишати ся своєю мудростю, коли він між тим дійсно був зовсім неуком або теряв час, труд і здібности на вивченє того, що саме випадало опісля забувати, яко мало пригідне для житя. Та сей спосіб, при всіх своїх великих недостачах, мав однак і добру сторону в своїм часі; він приучував голову до розумованя, служив, так сказатиб, умовою ґімнастикою, що приготовляла чоловіка займати ся предметами знаня з науковою правильностю. Не можна сказати, щоби в західній Европі в часах Могили не було вже іншого способу науки, інших понятий про знанє; але сї засновки нової осьвіти, що так бистро і блискучо повели розум людський до великих винайдень в обширі природничих наук і до яснїйшого погляду на потреби умового і материяльного житя, були далекі і майже не тикали ся тодїшньої Польщі, дарма що ще сто лїт назад вона була родинним краєм Коперніка. Зовсім природно було Петрови Могилї опинити ся на тім самім способі научуваня, що панував у сторонї, де він жив і для котрої приготовляв своїх українських питомцїв, тим більше, що спосіб сей після його погляду відповідав його найблизшій задачі: виховати поколїнє оборонцїв української віри і української народности в польській громадї. Після нашого погляду на просьвіту повинно образованє, котре давала колеґія Могили, показати ся вельми односторонним: ученики, що скінчили курс в колеґії, не знали законів природи на стілько, на скілько вони були відкриті і висліджені тодїшними передовими вченими на заході; мало сьвідомі були вони в ґеоґрафії, історії, науцї права; та доволї було сего, що вони не стояли низше, як осьвічені Поляки тогочасні. Та щоби крім того ще оцїнити важність зміни, заведеної Могилою в умовім житю українського народу, стоїть поглянути на той стан, у якім те житє умове було на Україні перед ним, а тодї-то його заслуга покаже ся вельми значною, і успіх його заходу безмірно важним у своїх наслїдках. В краю, де протягом віків панували умові лїнощі, де широкі верстви народу перебували з огляду на свої понятя майже в первіснім поганьстві, де духовні, одинокі провідники якого небудь умового сьвітла, махінально і недбало сповняли обрядові форми, а не розуміли їх значіня, не мали понятя про єство релїґії, де

тілько слабі початки осьвіти, кинені добою Острожського, сяк-так приймали ся, придушувані нерівною борбою з чуженародним і неприязним ладом образованя; в сторонї, де український язик, українську віру, а навіть українське походженє напятновували печатю темноти, нечемности і негідности з боку пануючого племени — в тім краю нараз являють ся сотнї українських молодцїв з добутком тодїшньої образованости, і вони не соромлять ся назвати ся Русинами; з добутими способами науки вони виступають для оборони своєї віри і народности! Правда в Польщі, де тілько висша верства мала право горожаньства, а верства простого народу була пригноблена вельми нелюдським закріпощенєм, висша українська верства так непогамовано змінила свою віру і народність, що її не могла вже спинити нїяка колєґія. Польська осьвіта, котрою правили єзуіти, зруйнувалаб рано або пізно всї наміри Петра Могили, колиб опісля не підняв ся український нарід проти Польщі під стягами Хмельницького. Київську колєґію з єї братством запевне постиглаб така доля, котра стерла з лиця землї львівські, луцькі, виленьскі й інші школи; однак пóсїв кинений Могилою в Києві, розкішно виріс не для самого Києва, не для самої України, а для цїлого українського сьвіта: се стало ся через перенесенє засновків київської осьвіти в Москву. І в сїм-то найважнїща і велика заслуга київської колєґії і єї безсмертного основника.

Хоч київська колєґія давала перевагу латинському язикови із шкодою грецького, а всеж таки працювала вона й над розвитком українського язика і письменьства. Ученики вирабляли проповіди по українськи; ті, що виходили з колєґії на сьвящеників, могли говорити науки для народу, а в братськім монастирі не минула нї одна сьвяточна служба, колиб вельми численному народови зібраному в храмі не говорено проповіди або не обяснювано катихізису православної віри. Проповідуванє з того часу стало звичайним явищем в українських церквах, у Московщинї проповідь була явищем майже нечуваним. Ученики київської колєґії займали ся також віршованою літературою і мали до неї особливе залюбованє, але писали після польських взірцїв силябічним розміром, зовсїм не

відповідним, як показало ся, природї українського язика що до питоменности його наголосу; головнаж недостача тодїшних віршописцїв була ся, що вони розуміли під поезиєю тілько форму, а не зміст. Віршописцї пишали ся всїлякими вигаданими формами дрібних віршовань (як н. пр. акростихи, раковидні або раки, котрі можна було читати з лївої руки до правої і на відворот, епіґрами в формі яйця, шестистїну, чарки, сокири, піраміди і т. ін.). Були також в звичаю віршованя, звані поемами і одами; се були панеґіричні стихотворства знатним особам з причини ріжних случаїв, поздоровленя з імянинами, з вінчанєм, похоронні, прославленє гербу, присьвяти і т. ін. Вони після прийнятих правил визначали ся крайним підлещуванєм до прославлюваної особи і покірливостю автора. Часто віршованя мали релїґійний предмет, і образцем таких можуть служити многі віршованя, поміщені в книзї виданій 1646 р.: „Перло многоцѣнное“, написаній Кирилом Транквілїоном. В тодїшних часах любували ся у віршованях моральнопоучних, в котрих уособляли всякі чесноти, похиби і взагалї умові понятя. Мимо сильної пристрасти до віршованя, київська колеґія не появила нїчого замітного в обсягу поезиї, а се тим сумнїйше, що в тім самім віцї в українській народній поезиї, що не знала нїяких шкільних правил і поетики, появляли ся справдешні поетичні твори, повні натхненя і житя; такі н. пр. козацькі думи, неперечно приналежні XVII. вікови. Ученики складали сьвяточні вірші найбільш на Різдво Христове і сьпівали, ходячи по домах; вірші такі переймав і зберегав навіть нарід, та вони різко визначають ся від народних сьвяточних пісень незручностю, дивоглядностю і недостачею поезиї. В обсягу драматичної поезиї проби учеників київської колеґії мали більш усего значінє що до наслїдків, бо вони, хоч в дальшій будучині стали зародом українського театру. Почини драматичної поезиї в Києві положено „вертепами“. Так звали ся маленькі переносні театри, котрі ученики носили з собою, переходячи з дому в дім на празник Різдва Христового. На тих театрах дїйствували кукли (ляльки), а ученики за них говорили. Предметами вистав були всякі події з істориї різдва і молодости Христа. Такі вертепи були до пізних часів і мабуть у давних часах вони мало чим ріжнили ся

від пізнїйших. Крім вистав релїґійних, у вертепах (як можна догадувати ся з прикладів пізнїйших часів), для забави видців, представляли ріжні яви з народнього щоденного житя.

За сею первісною формою слїдували „дїйства“ або вистави, взяті з сьвященої істориї, де явились уособлені ріжні умові понятя. Такі вистави найбільш водили ся у єзуітів і наслїдуванєм перейшли в київську колєґію.

Язик, котрим писали тоді ученики київської колєґиї свої проби, віддалений від живої мови народної і єсть мішаниною словянського язика з українським і польським, з многими високопарними висловами. Треба замітити, що після Могили український книжний язик став мало-помалу очищувати ся від польонїзмів, і виробляла ся нова книжна мова, що послужила основою нинїшньому московському язикови. В комічних творах України язик книжний зближав ся до народного українського.

Вороги православя при кождім случаю старали ся робити колєґиї всяке лихо. В 1640 р. Могила в своїм унїверсалї жалував ся, що „намісник київського замку, потакуючи злобі ворогів колєґиї, навмисне наслав свого повновласника, котрий порозумів ся в коршмі з деякими іншими людьми і напав на ученика Гоголевського, винив його о якесь погане дїло, а намісник без дальшого слїдства казнив його“. Се зроблено з тим наміром, щоби ученики, налякавши ся дальшого прослїдуваня, розбігли ся. Подія ся була так важна, що Могила був приневолений їхати на сойм і просити від польського уряду правного захисту для своєї школи.

Вже тоді Могила, як він сам писав, втеряв більшу часть свого майна на уладженє школи й церкви. Добра, як його власні так і печерського монастиря, з трудом могли приспорювати доходів на удержанє колєґиї, тому що вони були спустошені то набігами татарськими, то межиусобицями з козаками, отже митрополит був приневолений просити підмоги від ріжних братств. Помимо того всего він напинав усї свої сили, щоби піддержати своє любе дїло. В своїм духовнім завіщаню, написанім, як видно, тоді, як він чув себе близьким смерти, говорить він: ....„Вбачаючи, що упадок сьв. віри в українськім народі походить не з чого

іншого, як з цїлковитої недостачі осьвіти й науки, дав я обіцянку Богови моєму — все своє майно, що я дістав від родителїв, і все, що нї оставалось би тут з доходів, призбируваних з поручених менї сьвятих місць, з маєтностий на се призначених, обертати по части на відбудову збурених храмів Божих, з котрих остали сумні руїни, по части на засновини шкіл в Києві"... Колєгію свою він називає в завіщаню своїм *единственнымъ залогомъ*, і, бажаючи „оставити її укоріненою в потомственні времена", яко посмертний дар записує їй 81.000 польських золотих, цїлу свою бібліотеку, четверту часть свого срібла, деякі цїнні речи і, на вічний спомин о собі, свій срібний митрополичий хрест і саккос.

Петро Могила вмер 1-го сїчня 1647 року, в пятьдесятім році своєго житя, троха більш як на рік перед народним повстанєм, котре іншою дорогою зберегло українську віру й народність.

X.

Український гетьман Зиновій-Ѣогдан Хмельницький.

Давна київська земля, що находила ся під управою князїв Володимирового дому, була обмежена з полудня рікою Росю. Простір на полудне Роси, починаючи від Днїпра на захід до Днїстра, щезає з наших історичних жерел. Наш давний лїтописець, перелїчуючи вітки словянсько-руського народу, вказує на Угличів і Тиверцїв, котрих оселї простирали ся до самого моря. Угличі являють ся народом дуже численним, що мав вельми багато го́родів. Незлїчена многість городищ, валів і могил, що вкривають полуднево-західну Росию, сьвідчать про давну населеність того краю. Майже тяжко зрозуміти, яким робом київські, волинські і галицькі князї, володїючи многими го́родами, що повставали оден за другим в їх князївствах, розложених в північній половинї Київщини, Волинї і Галичинї, покинули плодовитші сусїдні землї. З нашої лїтописи дізнаємось, що поганські князї вели завзяту війну з Угличами. По сильнім опорі, князї перемагали їх, брали з них данину, а опісля, з часів Володимира, Угличі з своїм краєм наче десь щезають. Аж в XIII. віцї в часах Данила, а краю між Богом і Днїстром, появляють ся якісь загадочні бологовські князї, що володїли го́родами і погодили ся з своїми завойовниками Татарами. В так званій литовській лїтописи стрічаємо ми сумну вість, що в XIV. в. Ольґерд, завоювавши Подїлє, найшов там місцеве населенє, що жило під начальством отаманів. З польських і литовсько-руських жерел довідуємо ся, що в XV. столїтю нинїшнїй край полуднево-західної Росиї був уже значно заселений скрізь до самого моря, в полудневих його обшарах були просторі маєтности знатних родів: Бучацьких,

Язловецьких, Сїнявських, Лянскоронських і ін. Родючі землї пишали ся хлїбом і скотом, велась ненастанна торговля з Грециєю і Сходом, ходили купецькі каравани в Київ.

Та після зруйнованя грецької имперії і після основаня в Криму хижацького царства Гиреїв, ненастанні грабежі і напади Татар не допускали свобідного супокійного розвитку житя в тім краю і викликали в нїм конечність населеня з чисто воєнною цїхою. В кінцї XV. в. заведено на Руси польський звичай віддавати го́род з оселями під управу осіб знатного роду, під назвою старостів. З початком XVI. в. появляють ся староства: черкаське і каневське, а в них воєнний стан під назвою козаків. Сама сторона, котру займали сї староства, названа „Украіною“: ся назва розтягає ся на весь простір до Днїстра, именно на землю давних Угличів і Тиверцїв, а відтак в міру розширеня козацтва, простирає ся і на київську землю і лївобіч Днїпра.[1])

Щоби пояснити походженє слова „козак“, сягнемо троха глубше в старовину.

В старинній Руси сьвітські люди, у відносинах до держави, дїлили ся на службових і неслужбових.

Перші були обовязані державі відбувати службу воєнну або городянську (урядову). Другі були обовязані платити данини і відбувати повинности: повинности сї звали ся тяглом; ті, що їх сповняли, „тягнули“, були „тяглії“ люди. Але тягло означували не після ручної сили, і не числом душ, а після розмірів майна, що приносило дохід, означуваний писцевими книгами. Тяглі були посадські (городяни) і волостні або селяни; на перших накладали данини після їх промислів, на других після земель, котрими володїли. Одвічальність перед управою вкладали не віддїльно на господарів, а на цїлі громади, котрі вже самі в себе робили роздїл: скілько котрий з членів громади повинен мати удїлу в сповненю повинностий цїлої громади перед управою. Внутрішне роздробленє всего майна громадського, що давало дохід, відбувало ся після

[1]) Слово Угличі від слова „угол“, мабуть однозначне з словом украіна: „у края“. Украіна слово давне, стрічає ся в XII. в.

вить. Кожде тягло становило частину спільного тягла і звало ся „выть“[1]); але тягло спочивало властиво тілько на господарях, записаних в писцевих книгах. Одні господарі мали повинности зглядом громади. В родинах були особи, що не входили в тягло; вони могли перегодом бути записані в тягло і діставати окремі витї; до тогож часу вони були нетяглі або гулящі люди. Сї нетяглі люди мали право переселяти ся, наймати ся, вступати в холопи, давати себе в заклад, ставати на службу і взагалї розпоряжати собою після вподоби. В грамотах про заселенє нових осель звичайно позволювано набирати таких гулящих людий. В XVI. в. з тих гулящих людий стала творити ся верства, що приняла назву „козаків“. В половинї сего столїтя бачимо, що козаки появляють ся в рїжних краях українського сьвіта, протиположних що до місцевого положеня і приналежних рїжним державам. Таким робом бачимо козаків в українських староствах великого князївства литовського на днїпрових берегах, спершу яко промисловців, що ходили на пороги ловити рибу, потім яко воєнних людий, що творили дружини Дашковича і Дмитра Вишневецького; опісля бачимо, як їх зорганїзувала литовська управа в видї воєнного стану під окремою командою а рівночасно, як вони самовільно оснували за днїпровими порогами вільне воєнне братство, під назвою Запорожської Сїчи. Сю появу стрічаємо в східній Руси. Козаки появляють ся і на далекій півночі і на полудні. На півночі в сторонах суміжних з морем, населенцї починають дїлити ся на тяглих, бобилїв і козаків. Тяглі були господарями, що володїли витями, котрі приносили дохід і з того вони платили до скарбу данину. Бобилї, — бідні люди, що не могли держати цїлої витї і володїли тілько дворами, з котрих платили незначну данину. Козакамиж звали ся люди зовсїм бездомні, що не мали постійного місця побуту і переходили в найми від одного господаря до другого, з одного села в друге. На полудні мали козаки інше значінє; тут вони були людьми воєнними, подібні до тих, що появили ся в днїпрових сторонах.

[1]) Слово „выть“ уживано взагалї в розуміню частини цїлости, котру в певних відносинах приймали в значіню самостійнім.

Ріжницю сю легко зрозуміти. На півночі, де все було спокійно, гулящі, нетяглі люди могли займати ся мирними промислами, вештаючи ся з місця на місце; на полудні, де

Дніпрові пороги.

ненастанно можна було сподівати ся татарських нападів, подібні гулящі люди мали ходити з оружем і привчити ся до воєнного способу житя. По зруйнованю Золотої Орди

і по роздробленю єї на много кочевих орд, вільні степи донські приманювали руських людий; удатні голови, що не тілько не бояли ся небезпек, але находили в них незвичайну приману житя, почали там уходити, поселяли ся

Острів Чортомлик, де була Запорожська Січ.

і утворили воєнне братство, подібне до того, що явило ся над Днїпром під іменем Запорожської Сїчи. Можна навіть думати, що остання мала дуже великий вплив на утворенє подібногож братства над Доном, як доказує однаковість

устрою запорожських і донських козаків у многих чертах. Так бачимо і тут і там однакі назви виборних начальників: отаманів, осаулів, однаку управу, суд, скарб, строге товариство. В одних і других слїдне — змаганє, щоби удержати свою корпоративність проти державної власти, але рівночасно й готовість служити державі з удержанєм своєї вільности. Московська управа скоро сама завела козаків у своїх полудневих го́родах яко окремий воєнний стан. Таким робом витворили ся два роди козаків воєнних: одні в більшій зависимости від влади, стали заселяти полудневі го́роди і вже перестали бути бездомними, гулящими людьми, а діставали землї, не оплачуючи за них данин, але за те обовязували ся відбувати воєнну службу і вступали в тім зглядї в ряди службового стану. З козацькою службою, для ріжниці від служби інших розрядів службових людий, лучило ся понятє легкости і вільности; іменно мали козаки відбувати сторожі, провожати послів і гонцїв, розвідувати ся про неприятеля, нападати на него знеобачка, переносити вісти з одного го́рода в другий і сповняти ріжні порученя, що вимагали скорости. Та крім сих козаків, на далекім полудні дальше множили ся козаки яко самостійне братство вільних воєнних людий, що орудували самі собою, вважали ся незалежними, а наколи заявляли готовість служити цареви, то наче добровільно. Такі козаки розширились не тілько над Доном, але й над Волгою; оказуючи іноді услуги управі, вони вже тодї показували ся для него неприязними: на перекір царській заборонї вели війни з сусїдами, нападали на царських післанцїв, грабили царські товари і купцїв і давали у себе захист прогнаним і збігцям.

Раний почин козацтва для нас губить ся в істориї. Здаєть ся однак, що ся назва повстала на полудні при зустрічі з Татарами. Слово „казак“ чисто татарське і означало спершу вільного бездомного бурлаку, а відтак низший рід вояків, набраних з таких бурлак. На полудні Руси як литовської,[1]) так і московської перед появою

[1]) Полуднева Русь т. є. Волинь, Поділє й Украіна тілько до 1569 р. належали до великого ннязївства литовського, а в тім роцї, коли наступила вічна федеративна злука Литви з Польщею, українські землї прилучено прямо до Польського королївства, до котрого

українських козаків були козаки татарські в тім самім значіню вільних бурлак-паливодів. Коли в очах управи козацтво набирало значіня воєнного стану, то в очах народу слово „козак“ довго мало ширше розумінє. Воно лучило ся взагалї із змаганєм, щоби уйти від тягля, від підчиненя владї, від державного й суспільного гнобленя, взагалї від того ладу житя, котрий панував в тодїшнім побитї. Здавна у вдачі українського народу виробив ся настрій, що як чоловік був невдоволений громадою, посеред которої жив, то не збирав своїх сил для відпору, а втїкав, гледїв собі нової вітчини. Сей настрій був причиною громадного переселеня українського племени. В давнину, коли були віддїльні землї і князюваня, Українцї переходили з одного в друге, або заходили на нові незалюднені перше місця; так заселяла ся віддалена північ і північний схід: Вятка, Перм, Вологда і ін. Монастирі, як ми вже говорили, були одним з важних подвижників такого переселеня. Українець гледїв волї і пільги, як сказано в примовцї: „Риба гледить, де глубше, а чоловік, де лучче“. При роздїлї земель, перехід з одної в другу природно вдоволяв многих: була потреба людий і новим людям давали пільги. Але як землї і князюваня лучили ся під владою московських государів і наслїдком того побит народу набирав в порівнаню більше однообразности, такі переходи вже не могли подавати давних вигод; крім того, уладженє двора, змаганє державних потреб, внутрішня і зверхня безпека і часті війни потягли за собою незрівнано більше податків і повинностий, а длятого неминуче було більше обтяженє народу. Тимчасом бажанє, щоби збути ся всяких тягарів, гледїти вільних місць, не тілько не упало, але ще змогло ся з побільшенєм державних тягарів. Гулящі люди, що не вступили в тягло, гледїли завчасу змоги, позбути ся його на будуче, за ними — і записані в тягло покидали свої витї або жереби і також розбігали ся. В писцевих книгах отже стрічають ся пусті двори в посадах і селах. Від тих побігів ставало позісталим на місцї ще тяжше, бо сї були приневолені відбувати повинности і за втїкачів. Побіги були дуже звичайною, вкоріненою появою житя старинної Руси. В жалобах до управи на обтяженє населенцї все погрожували розбігти ся „в ростїч“. Одні перебігали у вну-

трі держави з місця на місце: з тяглих чорних волостий в монастирські або боярські дїдизни і маєтности, ішли в заклад приватним особам, вступали „в холопи“; їх часто ловили і осаджували на давні місця житла. Службові люди таким самим способом утїкали з служби; все як тілько збирали в похід дїтий боярських і стрільців, зараз і слїдував наказ ловити „нѣтчиковъ“ т. є тих, що не являли ся на службу. Сьмілїйші і відатнїйші силкували ся вирвати ся зовсїм з давного суспільного товариства і втїчи туди, де їм доводило ся або користувати ся більшими вільностями, як н. пр. в козаки „украïнних“ (полудневих) московських городів, або туди, де вже для них не було нїяких державних повинностий: таким місцем були степи. Там виробило ся вільне козацтво. Але козаком, після народного погляду, був не тілько той, хто йшов над Дін або в Сїч і вступав у воєнне братство, для всїх приступне: всякий юнак, що гледїв волї, не хотїв підчиняти ся власти і тягарам, всякий збіглець, що вештав ся, був у народнім розуміню козаком. Тому збирали ся розбишацькі шайки і прозивали себе козаками, а проводирів своїх отаманами, тай сама управа звала їх козаками тілько „злодїйськими“. В очах народу не було строгої границї між одними і другими. Козацтво стало ся знаменним явищем народного українського житя тогочасного. Се був народний опір проти того державного ладу, що не вдоволяв зовсїм усїх народних почувань ідеалів і потреб. Нарід український, вибиваючи ся з державних рамок, глядїв у козацтві нового, іншого суспільного ладу. Одна часть стояла за державу а разом з тим і за земство, хоч і придавлюване державою. Друга — виступала неприязно проти держави і намагала ся положити питомі основи іншого земства. Ідеалом козацтва була повна особиста свобода, необмежена власність землї, виборна управа і самосуд, зуповна рівність членів громади, гордуванє всякими привілеями походженя і взаїмний захист проти зверхних ворогів. Сей ідеал ясно проявляє ся в істориї українського козацтва в ту добу, коли воно уже вспіло розілляти ся на цїлий нарід. В Московщинї черти такого ідеалу виявили ся слабше, але тут і там, поки сей ідеал міг бути діпнятий, козацтво не інакше могло проявити ся, як у формі воєнній, наїздничій а навіть розби-

шацькій. З одного боку сусїдство Татар викликувало конечність ненастанно вести війни; обороняючи ся проти ворогів, козаки неминучо стали й нападати на них. Удатні напади давали їм добичу, а приспоренє добичі заманювало їх до того, щоби, замість мирних пахарських і промислових заходів, жити і багатїти війною; з тим лучили ся і релїгійні погляди: позаяк вороги їх були не-християни, то напади на них і грабежі уважано не тілько морально дозволеним, але і богоугодним дїлом. З другого боку, позаяк козацтво складало ся з людий невдоволених державним ладом, то відтіля випливало вороговане і до державної управи і до всеї суспільности, що признавала сю управу. В козаки йшли люди бездомні, бідні, „менші", як тодї говорено, і вносили з собою неприязнь до людий богатих, знатних і більших. Відтіль то походило, що козаки або шайки, що звали себе козаками, з супокійною совістю нападали на каравани і грабили царських послів і богатих московських гостий. Але козаки, не зважаючи на все то, були українські люди, звязані вірою і народностю з тою суспільностю, з котрої виривали ся; держава все мала змогу з ними зійти ся і коли не зразу підчинити їх, то до відомого ступня війти з ними в умову, дати уступки і по змозї обернути їх силу в свою користь. Невдоволені державним ладом, козаки були все таки не більше як збігцї, а не якенебудь сторонництво, що змагало ся робити зміни або переворот у суспільности. Утїкши з давних місць житла на нові, козаки могли бути вдоволені, наколиб в тім новім житлї не тикали їх і лишали їм набуті вільности; до останньої Руси їм мало було дїла, по крайній мірі до того часу, поки якінебудь нові потрясеня не звертали їх дїяльности до давної їх вітчини. Від того, як тілько царська власть обходила ся з ними приязно, вони готові були служити їй, але тілько берегли ся, щоби у них не відняли вільностий.

Положенє України було таке, що тут козак, чим би він нї був, спершу приневолений був стати ся вояком. Черкаські і канївські старости, а за ними й інші старости на Українї, на приклад хмельницькі і браславські, для безпеки своїх земель, конечно були приневолені завести з місцевих населенців воєнний стан, все готовий для відсїчи

*

татарських набігів. Конечно було разом з тим дати тому станови права і привілеї вільних людий, позаяк після поглядів того віку вояк повинен був користувати ся становими привілеями перед пахарями. Орґанїзаторами козацького стану в почині XVI. в. являють ся дві особи: черкаський і каніївський староста Остап Дашкович і хмельницький староста Предислав Лянскоронський.

Але в тім часї, коли іменно в Україні творив ся місцевий воєнний стан під назвою козаків і єствував під начальством старостів, почало ся і в інших місцях України змаганє народу в козаки. Таким способом з Києва плавали долї Днїпром за рибою промисловцї і також звали себе козаками. Вони яко промисловцї були також разом і воєнними людьми, тому що побит їх в низу Днїпра для свого промислу був небезпечний і вимагав з їх сторони умілости орудувати збруєю для свого захисту від наглого нападу Татар.

До розвитку козацтва найбільш причинив ся завзятий і талановитий наслїдник Дашковича, черкаський і каніївський староста Дмитро Вишневецький. Він побільшив число козаків, приймав всяких охотників, вславив ся з своїми козаками лицарськими виправами проти Кримців і стояв майже независимим від польського короля. Його широкі наміри, знищити кримську орду і підчинити чорноморські краї московській державі, розбили ся о ограничену впертість царя Івана Грізного. В 1563 р. Вишневецький з своїми козаками заволодїв був Волощиною, та опісля зрадою спіймали його Турки і замучили.[1]) Похід Вишневецького на Волощину усталив дорогу іншим козацьким походам в той край під начальством Сверчовського і Підкови. Польські пани Потоцькі і Корецькі також намагали ся заняти Волощину з помогою козаків. Походами сими сильнїйшало

[1]) Про него зберегла ся така леґенда, що султан велїв його повісити ребром на гаку і Вишневецький, висячи на гаку, славив Ісуса Христа а проклинав Мугамеда. В одній українській думі він являє ся під іменем козака Байди. Він висить на гаку, а султан рає йому прийняти мугамеданську віру і женити ся з його дочкою. Байда просить для себе вязку стріл, щоби застрілити голуба на вечерю своїй судженій і вцїлює стрілою царську дочку в голову, проклинаючи невірних.

й розвивало ся козацтво. Ще більше підіймали його козацькі морські походи, що розпочали ся з другої половини XVI. в. з Запорожської Сїчи на турецькі землї.

Ще в 1533 р. Остап Дашкович на польськім соймі в Пйотркові представляв, що управа потребує конечно держати сторожу козацьку на днїпрових островах. Та на соймі не прийшло в сїй справі до нїякого рішеня. В пятьдесятих роках XVI. в. Дмитро Вишневецький заложив твердиню на острові Хортицї і помістив там козаків. Поява козацької оселї близько татарських займищ не сподобала ся Татарам і сам хан Девлет-Гирей приходив виганяти відтам козаків. Вишневецький відпер хана, але що цар Іван лишив його з його намірами, підклонив ся він волї Жигимонта Августа і за сим вивів козаків з днїпрового низу. Козакиж не лишили дороги, назначеної Дашковичем і Вишневецьким, і кільканайцять лїт опісля явила ся Запорожська Сїч.[1])

Ріка Днїпро, хоча й самовільна в своїм бігу, подає однако змогу плавати аж до порогів; та вслїд за тим плавба на просторі 70 верст стає ся дуже небезпечною, іноді й зовсїм неможливою. Днїпрове корито в ріжних місцях перегороджене верствою скель і каміня, через котрі прориває ся вода з ріжною силою спаду.[2]) Перепливши пороги, Днїпро проходить через гористу щелину, звану „Вовчим Горлом“ (Кичкас), а потім розливає ся ширше і хоч вже ходять ним судна до самого устя, але в своїм бігу розбиває ся на багато крутих рамен, що творять незлїчені острови і плавнї (острови і луги заливані під велику воду і покриті лїсом, чагарами і комишами). Перший з островів, у слїд за Вовчим Горлом, є горбковатий і довгий острів Хортиця. За ним розкинули ся інші острови ріжної величини і висоти. Острови сї давали вигідне житє

[1]) Т. є. засїка. В 1568 р. вона вже єствувала.

[2]) Всїх порогів на Днїпрі рахують до десять: Койдацький, Сурський, Лоханський, Звонецький, Тяганський, Ненаситицький (найзначнїйший і найнебезпечнїйший), Вовнитський, Будило, Лишнїй і Гадючий або Вильний і крім того кілька „забор“: так звуть ся каменї, котрих верства не доходила від одного берега до другого, що не йшли поперек цїлої ріки. З них найзначнїйша Воронєва забора 6 верст від Ненаситицького порога.

для юнаків тогочасних незвичайним достатком риби, дичини і пасовиск. І справді, з половини XVI. в., сей край, званий тоді загалом „Низом“, ставав ся щораз більше

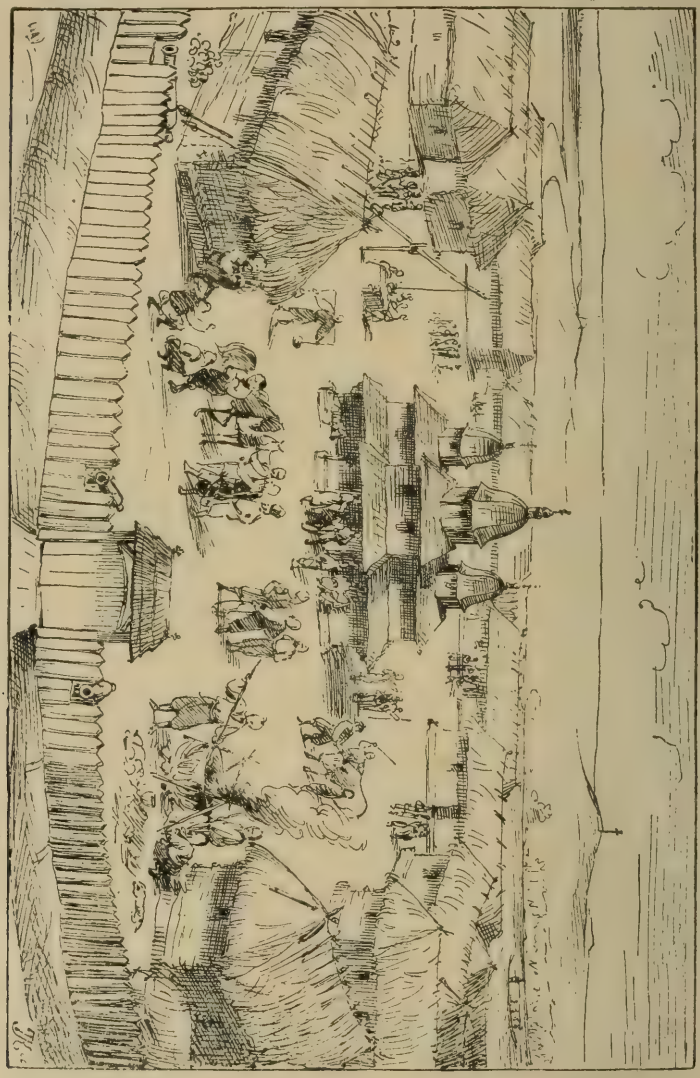

Запорожська Січ.

й більше пристанищем усїх, кому тілько чому-небудь було немилим житє на родинї і всїх тих, кому по широкій вдачі були до вподоби небезпеки й удатні напади. Запорожська Сїч повстала спершу на острові Томаківцї, близько устя

в Днїпро ріки Конки. Проти сего острова, на лївім березї ріс великий лїс, званий „Великий Луг“. По якімсь часї Сїч переносилась нижше на Микитин Ріг, (близько нинїшнього Никополя), а відтак ще троха нижше і на довго оснувала ся біля нинїшнього села Капулівки. Головний осередок єї був на однім з островів, доси званім Сїчию. Козаки, що поселили ся в Сїчі, носили назву „Запорожців“; а весь табор їх звав ся „кошем“. Вони вибирали вільними голосами на „радї“ (сходинах) головного начальника, званого „кошовим отаманом“. Кош дїлив ся на „куренї“, а кождий курінь був під начальством вибраного „курінного отамана“. Оселї низових козаків не обмежали ся на саму Сїч. В ріжних місцях на днїпрових островах і на берегах повставали козацькі селитьби і хуторі. Таким способом за порогами творила ся нова людська суспільність з воєнною цїхою, що заселяла ся виходцями і збігцями з України зовсїм незалежними від властий, що управляли Україною; пороги спиняли сї власти, щоби дібрати ся до поселенців. Спершу поселенцї Запорожа були самі тілько чоловіки, позаяк війна була головною задачею переселеня за пороги; крім тогож значна часть людий, що сюди прибували, не мала наміру лишати ся там на все; побувши на Запорожу, повоювавши в степу з Татарами або відбувши який небудь морський похід, вони вертали на родину. Інше по давному виправляли ся на Запороже не воювати, але полювати на звіря і ловити рибу, отже також на час. Тілько малу-по-малу стали переселяти ся туди з семями і заводити хуторі. В саму Сїч нїколи не позваляли допускати жінок.

Таким способом козаки роздїляли ся на два роди: городових або українських і запорожських або сїчових. Перші задля місця житла були приневолені над собою признавати польські власти; другі були зовсїм независимі. Між одними і другими була тїсна звязь: вельми багато городових козаків проводило кількайцять лїт в Сїчі і вважали се за незвичайну для себе честь і славу. Польські пани своїми поступками причиняли ся до розширеня козацтва, не добачаючи згубного впливу, який воно при тодїшних услівях носило в собі для складу польської суспільности. Один із знатнїйших польських панів, Самійло Зборовський був козацьким проводирем. Пани закликали

козаків у своїх походах; так Мнишки і Вишневецькі з їх підмогою водили в московську державу самозванців. Поль-

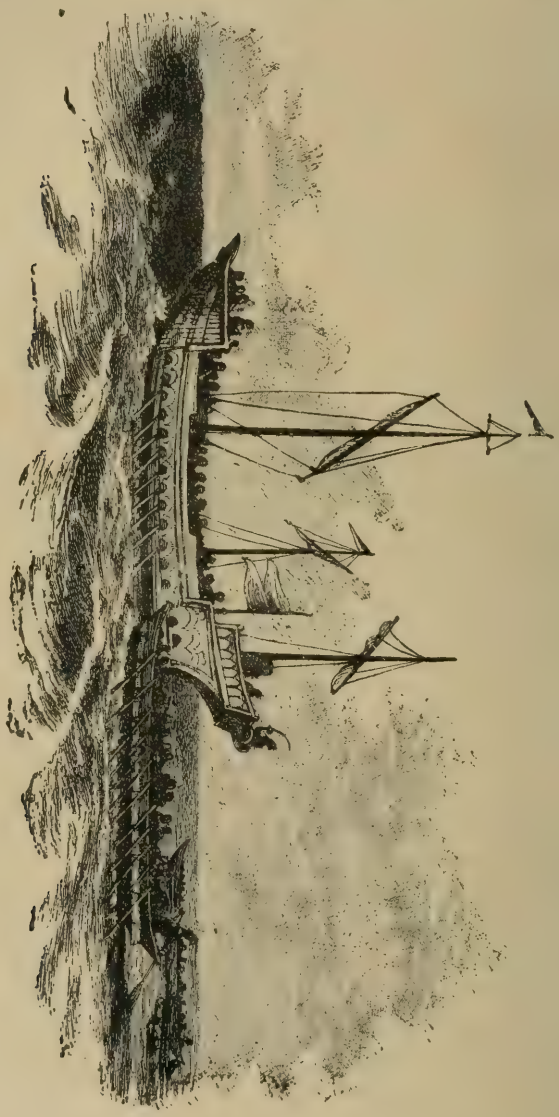

Турецька ґалєра і козацькі чайки.

ські королї нераз користували ся їх послугами. Ще Жигимонт Август вийняв українських козаків зпід власти старостів і поставив над ними окремого „старшого“. За

Степана Батория заведено реєстри або списи, де записувано козаків; і тілько вписані в сї реєстри могли звати ся козаками. Старшого над козаками настанавляв король і він звав ся гетьманом. Мабуть в тім же часї наступив подїл козаків на полки (що властиво звісно нам з троха пізнїйшого часу). Полків було шість: черкаський, канївський, білоцерківський, корсунський, чигиринський, переяславський (останнїй лївобіч Днїпра); кождий полк був під начальством полковника і його помічника осаула; полк дїлив ся на десять сотень. Кожда сотня була під начальством сотника і його помічника сотенного осаула. Гетьманови або старшому дано для побиту го́род Трехтемирів. При гетьманї були уряди: осаул, судя, писар, що становили ґенеральну старшину. Всїх реєстрових козаків було тілько шість тисяч. Вони мали вільне право володїти своїми землями, не платили нїяких податків і не відбували повинностий, а діставали платнї по червінцеви за кождого простого козака і по кожусї. Крім сих реєстрових козаків польська управа довго не хотїла знати нїяких інших козаків. Після права тілько реєстрові були козаками. Та такий погляд зовсїм був противний народному змаганю. На Украïнї, навпаки, всї хотїли бути козаками, т. є. вільними людьми; всї гледїли доріг і способів, щоби повернути ся в козаків. Одною з таких доріг була Запорожська Сїч. Люди, що після права були панськими хлопами в добрах наслїдних або коронних, втїкали на Запороже, а вертаючи відтам не хотїли вже служити своїм панам, називали себе козаками і, яко вільні люди, вважали своєю власностю ту землю, на котрій жили і котру обрабляли, коли тимчасом владїлець узнавав ту землю своєю. Владїльцї й їх управники ловили таких збігцїв і карали смертю, та не все можна то було вдїяти. Багато землевладїльцїв заводило тодї слободи і закликали до себе всякого та давали вільности. В такі слободи втїкали ті, котрих прослїдували на їх давнім житлї. Між самими владїльцями повставали задля того суперечки, часто дїяли ся напади одних на других. Іноді й самі пани закликали до себе чужих хлопів-самовольцїв, називали їх козаками і з їх підмогою кривдили свою братию. Такі козаки, при першім невдоволеню, готові були поступати з своїми новими панами так, як з давними.

Реєстрові козаки мало мали охоти замикати свій стан і радо приймали в його нових братців, так що скількість реєстрованих була в дійсности далеко більша, як на папері. Іноді такі польські піддані, назвавши себе козаками, не пробували ні вступати в реєстр, ні приставати до панів, а збирали ся оружними ватагами і вибирали собі проводира, котрого звали гетьманом. Так поступали именно ті, що бували в Січі, воювали проти Турків і Татар і добували собі там — як виражали ся тодї — „лицарську славу". Сї так звані „своєвольні купи" (ватаги) вже при кінцї XVI. в. стали страшними для Польщі і викликували проти себе строгі постанови соймові. В дійсности сї постанови не сповнювано, тим більше, що й польський король і польські пани оголосили ватаги самозваних козаків протизаконними шайками, але сами уживали їх у війнах з Московщиною, Швецією і Туреччиною. Таким способом крім козаків городових, записуваних в реєстри, і сїчових козаків, що ненастанно то доповняли ся збігцями з України, то меншали через повертаючих назад в Україну, було ще багато козаків своєвільних, що складали ся з панських хлопів і вибирали собі гетьманів. Управа переглядала реєстри; з них виключала лишних козаків; лишні звали ся „виписчики"; але виключені з реєстру і дальше звали себе козаками.

Розумно буде, що при таких условинах української суспільности тогочасної, у польської управи, а найголовнїйше у польських панів, явило ся посеред простолюдя богато ворогів; сї вороги ставали тим запеклійшими і небезпечнїйшими, чим сильнїйше проявляло ся з польського боку змаганє, щоби задержати наплив народу в козацтво. Польське право віддавало хлопа в безуслівне орудуванє його пана. Зрозуміло буде, що таке положенє не могло бути нїде миле; але там де нарід не мав нїякої змоги вирвати ся з неволї, він терпів, з роду в рід привикав до своєї долї так, що перестав думати про луччу долю. В Українї було інакше. Тут для народу було багато покус, щоби добути волї. Перед очима в його був вільний стан, що складав ся з йогож братів; в сусїдстві з ним були днїпрові острови, де можна було втечи від тяжкої власти; на останку близькість Татар і небезпека татар-

ських набігів приучували українського чоловіка до збруї; самі пани не могли заборонити своїм українським хлопам носити збрую. Таким способом в українськім народї піддержував ся жвавий воєнний дух, незгідний з невільничим станом, на котрий засуджував його польський суспільний лад.

Тимчасом, як способи панської управи в Україні, так і властивість відносин висшої верстви до низшої, зовсім не мирили українського хлопа з паном і не нахиляли його до добровільної зависимости.

Змаганє народу до козакованя або так зване Поляками „українське своєвольство“, почало прибирати релїгійну признаку і одержувати у власних очах українського народу моральне осьвяченє. Вже повстаня Наливайка і Лободи засланяли ся до певного ступня обороною релїгії. Вслїд за заведенєм унії українська висша верства скоро відпала від своєї релїгії а з тим і від своєї народности. Українські пани стали для простого народу зовсїм чужими, а власть їх над народом одержала вид начеб чужоземного й іновірного підданьства. Міщани й хлопи тілько зо страху а не з переконаня приймали унію і поки не навикли до неї протягом многих поколїнь, довго були готові від неї відпасти. В Україні, де нарід був відважнїйший і менше підлягав невільничому страхови, унія трудно запускала коріня. Реєстрові козаки не приймали її зовсїм, тому що не бояли ся панів; знакомість з війною додавала їм відваги. Самовільні козаки ще більш зненавиділи унію, яко одну з признак панського гнобленя. Таким способом православна релїгія стала для українського народу знаменем волї і захисту проти панського гнобленя.

Згідне сьвідоцтво сучасних жерел показує, що під конець XVI. і в першій половинї XVII. в. безуслівна влада панів над хлопами довела останних до найсумнїйшого побиту. Єзуіт Скарга, завзятий ворог православя і української народности, говорив, що на цїлій земній кулї не найде держави, де би так обходили ся з пахарями як в Польщі. „Владїлець або королївський староста не тілько відбирає у бідного хлопа все, що він заробляє, але й убиває його самого, коли схоче і як схоче, і нїхто не скаже йому за се лихого слова“. Між панами розширила ся тоді

пристрасть до безмежної розкоши і марнованє гроша, що вимагало великого накладу. Один Француз, що жив тоді в Польщі, замітив, що обід щоденний польського пана стоїть більше, як у Франції обід для запрошених. Тодішній судя звичаїв Старовольський говорить: „В давнійших часах королї ходили в баранячих тулупах, а тепер візник покриває собі тулуп дорогою материєю, щоби визначити ся від простолюдця. Перше шляхтич їздив простим возом, а тепер котить шестернею в колясї, оббитій шовковою тканиною з срібними прикрасами. Перше пили добре домашне пиво, а тепер і стайнї тхнуть угорським. Усї наші гроші йдуть на заморські вина і ласощі, а на викуп полоненнх і на оборону краю в нас гроший нема. Від сенатора до останнього ремісника всї проїдають і пропивають своє майно і попадають у невиплатні довги. Нїхто не хоче жити працею, а кождий вижидає, щоби захопити чуже; легко прийшло, легко й пішло. Зарібки підданих, здерті іноді з їх сльозами, а іноді із скірою, уживають пани, як потвори. Одна особа одного дня пожирає стілько, скілько заробляє багато бідняк протягом довшого часу. Все йде в один дїравий мішок — черево. Мабуть пух у Поляків має таку прикмету, що вони можуть на нїм спати супокійно і не мучать ся совістю.“ Знатний пан уважав своєю повинностю держати при своїм дворі ватагу шляхтичів-нероб, а жінка його таку саму ватагу шляхцянок. Всьо то спадало на робочу верству хлопів. Крім звичайної панщини, залежної від самоволї владїльців, вони були обтяжені многими дрібними данинами ріжного роду. Кождий улий був обложений даниною під назвою „очкового“; за вола платив хлоп рогове; за право ловити рибу — ставщину; за право пасту худобу — спасне; за змеленє муки — сухомельщину. Хлопам не дозволювано споряжувати собі напитки, нї купувати собі інакше, як у жида, котрому пан віддає коршму в аренду. Чи пан їде на сойм, чи на прощі, чи на весїлє, — на підданих накладає якийсь новий тягар. В королївських добрах, котрими орудували старости або завідовники, положенє хлопів було ще гірше, хоч закон лишав їм право жалити ся, — після замітки Старовольського, — тому що винуваченый буде все правий, а хлоп винуватий. „В судах у нас, — говорить той

сам письменник, — завели ся нечувані податки і підкупства; наші війти, лавники, бурмістри — всї підкупні, а про доносцїв, що втручують невинних людий у біду, і говорити нїчого. Спіймають богача, запутають і засадять у вязницю, та й тягнуть з його подарунки і хабарі". Крім безмежної самоволї старости або його дозорця, в коронних добрах лютували вояки, котрі тодї визначали ся зухвалостю і сваволею. „Багато — замічає Старовольський — говорять у нас про турецьку неволю; та се тикає ся тілько воєнних бранцїв, а не тих, що живуть під турецькою властю і займають ся хлїборобством або торговлею. Як заплатять річну данину, тодї вони свобідні, як у нас не свобідний нї оден шляхтич. В Туреччинї жаден паша не може останньому мужикови вчинити того, що робить ся в наших місточках і оселях. У нас в тім тілько й воля, що вільно робити кождому, що задумає; і з того виходить, що бідний і слабий стає невільником богатого і сильного. Який небудь азиятський деспот не замучить за цїле житє стілько людий, скілько їх замучать одного року в вільній Речі Посполитій".

Та нїчо так не тяжило і не вражало українського народу, як власть жидів. Пани, лїнуючись орудувати добрами, самі віддавали їх в аренди жидам з повним правом панської власти над хлопами. І тут-то не було кінця слїдствам над робочою силою і умовим житєм народу. Крім ріжних можливих прояв самоволї, жиди, користуючи ся пониженєм православної віри, брали в аренди церкви, накладали оплати за хрещенє дїтий („дудки"), за вінчанє („поємщина"), за похорони і на останку взагалї за всяке богослуженє; крім того, — й умисне висьмівали віру. Віддавати добра на аренди видавало ся так вигідно, що число жидів усе більше і більше змагало ся й Україна опинила ся під їх владою. Жалоби народу на жидівське насилє до сего часу пробивають ся в піснях народних. „Як — сказано в одній думі — родить ся у бідного мужика або козака дитя, або козаки чи мужики задумають звінчати своїх дїтий, — то не йди до попа за благословенєм, а йди до жида і кланяй ся йому, щоби позволив відчинити церкву, охрестити дитя або звінчати молодих". Навіть римсько-католицькі сьвященики, при всїй своїй нетерпимости до

ненависної для них „схизми“, виступали проти передачи українського народу під власть жидів. Так в одній проповіди — виголошеній вже тоді, як Хмелницький розбудив дрімучу совість панів — сказано: „Наші пани вивели з терпеливости своїх бідних підданих в Україні тим, що віддаючи добра жидам в аренди, продали схизматиків у тяжку неволю. Жиди не позваляли бідним підданим хрестити дїтий або вінчати ся, поки не заплатили їм окремої данини“.

Розумно, що нарід, находячи ся в такім положеню, кидав ся в козацтво, втїкав юрбами на Запороже і відси появляв ся оружними ватагами, котрі скоро розповсюдили ся. Повстаня слїдували за повстанями. Пани жалували ся на зухвальство і сваволю українського народу. Рівночасно відбували ся ненастанні напади на Туреччину. Ватаги удальців, що визволили ся побігом від тяжкого панського і жидівського гнобленя, втїкали на Запороже, а відтіля на чайках (довгих човнах) пускали ся морем грабити турецькі побережні городи. Житє на родинї мало так мало примани, що вони не бояли ся піддавати ся нїякій небезпецї; а нападати на невірних, після тогочасних поглядів, уважали богоугодним дїлом, тим більше, що задачею сих нападів було як визволяти полонених християн, так і добувати добичі від невірних. Турецькі посли ненастанно жалували ся перед польською управою на козаків. Поляки після змоги ловили винуватих і карали їх, але як самі були в суперечцї з Турками або Татарами, тодї давали волю тим самим українським удальцям. Сї походи були іменно важні тим, що послужили дальшою воєнною школою для українського народу і помагали йому дружно і рішучо повставати проти Поляків; на се не важив ся в інших місцях український нарід, що стогнав під таким самим гнобленєм.

Поодиноких місцевих повстань народу було дуже багато, та не всї вони нам відомі. Управа тілько виготовляла нові реєстри, бажаючи обмежити число козаків. Та після кождого реєстрованя число козаків подвоювало ся, потроювало ся; лишних знов виключали із списів, а сї лишні не слухали і побільшали число своє силами охотників. Часами хлопи зворушили ся проти владїльців, збирали ся

у ватаги, нападали на обійстя владїльців. Жорстокі кари слїдували за кождим гнобленєм; та бунти на ново підіймали ся. Усї хотїли бути козаками; годї було розібрати: хто справдешнїй козак, а хто тілько називає себе козаком. В 1614 р. коронний гетьман Жолківський розігнав у Браславщинї чималу ватагу, що звала себе козаками, а 15. жовтня під Житомиром заключив з реєстровими козаками умову, після котрої вони обовязали ся не приймати в своє товариство своєвільних ватаг, що називали себе козаками і нападали на панські добра, не збирати народу на ради; всїм тим, що самовільно звали себе козаками, велїли позістати під панською властю. Сю умову зараз нарушено. Шляхта жалувала ся перед королем: король писав унїверсали, та в сих унїверсалах пробивала ся вже сьвідомість немочи. „Не зважаючи на всї давні способи, — писав король в 1617 р. — козацька сваволя дійшла до страшних крайностий; громади козаків не дають Речи Посполитій супокою; шляхта не може жити безпечно в своїх добрах“. А крім того в першій четвертинї XVII. в. козацька сьміливість находила собі поле дїяльности то в Московщинї, то в Туреччинї і Волощинї. Під проводом Сагайдачного козаки помагали Полякам у війнї з Туреччиною. Та коли скінчила ся та війна, козацькі повстаня стали прибирати значно ширший розмір. В 1625 р. козаки вислали своїх депутатів на сойм з домаганєм, признати законними духовних, посьвячених єрусалимським патриярхом, віддалити унїятів від церков і церковних дібр, знищити всякі обмежаючі постанови против козаків і не обмежати їх числа. Вони, при своїй просьбі, післали весь спис ріжних прослїдовань, котрих дізнавали Українцї в Польщі і Литві, замічали, що всюди відбирають у православних церкви, тягнуть у суди православних під ріжними поводами і віддаляють їх від цехових ремесел, саджають до вязниці і бють сьвящеників; жалували ся, що православні дїти вирастають без хрещеня, люди живуть без вінчаня і умирають без сповіди і сьв. причастя. Просьба ся не мала нїяких наслїдків і козаки під проводом гетьмана Жмайла стали самі розправляти ся: вдерли ся до Києва, вбили київського війта Теодора Ходику за ревність до унії, ограбили католицький монастир, убили в нїм сьвященика і ви-

правили до московського царя посольство з просьбою приняти козаків під свій захист. Сего не хотїли їм простити Поляки і коронний гетьман Станислав Конецьпольський дістав приказ згнобити козаків оружєм. Козаків було до двайцять тисяч; та між ними повстала незгода, так що часть їх розійшла ся. Конецьпольський припер їх до Днїпра, недалеко Крилова; реєстрові козаки рішили ся миритись; скинули Жмайла, вибрали гетьманом Михайла Дорошенка і заключили з польським гетьманом на урочищу „Медвежі Лози“ умову, після котрої козаки мали оставати в числї шести тисяч і бути під властю коронного гетьмана; дальше всї, що звали себе козаками мали підчиняти ся своїм старостам і панам; усї землї, котрі вони собі присвоїли і вважали козацькими, мали бути звернені владїльцям. Умова та не могла розвязати суперечних питань після бажаня Поляків. Число виключених з козацького стану значно перевисшало число реєстрових; і ще побільшувало ся ново зложеними ватагами. Непокірні хлопи втїкали юрбами на Сїч. По смерти Дорошенка, що поляг у битві з Татарами, Поляки настановили над реєстровими козаками проводирем Грицька Чорного, чоловіка прихильного Полякам; та самовільні козаки зібрали ся в Сїчі, вибрали гетьманом Тараса і посунули ся на Вкраїну. Реєстровцї видали Грицька Чорного Тарасови; Запорожцї жорстоко покарали його, що він приняв унїю. Тарас, признаний реєстровцями, розіслав по Вкраїнї унїверсал і вговорював увесь нарід підняти ся і йти на Поляків в імя вірн. Многі духовні підохочували Українцїв до оборони вірн й житя, тому що роздратовані тодї Поляки кричали, що треба знищити схизму і викорінити весь бунтівничий нарід, а Вкраїну заселити Поляками. Польські історики впевняють, начеб і Петро Могила, ще яко печерський архімандрит, заохочував нарід до повстаня.

Поляки допускали ся тодї страшних варварств. Самійло Лащ, коронний стражник (надзорець пограничних країн) обтинав людям носи й уши, віддавав дївчата і жінки на наруги своїм воякам і в перший день Великодних сьвят 1639 р. в місточку Лисянцї вирізав що-до одного всїх населенцїв, без розбору роду і віку: багато з них убито в церкві. Щоби нагнати народови страху, роблено і в інших

місточках то само. Тарас скупив свої сили лївобіч Днїпра, коло Переяслава. Конецьпольський вступив з ним у бій, котрий був так невдачний для Поляків, що після їх власного сьвідоцтва в Конецьпольського за один день пропало більше війська, як за три роки війни з Шведами. Жаль, що вислід сеї війни для нас остав невідомий. Тарас якимсь способом попав у руки Поляків і був казнений.

За два роки вмер Жигимонт III. Реєстрові козаки за його сина Володислава брали участь в походї проти Московщини, але за то інші козаки спустили ся самовільно в Чорне море, нападали на турецькі краї і збирали ся на днїпрових островах, щоби знов іти війною на Поляків. Щоби перетяти побіг народу за пороги, Конецьпольський заложив над Днїпром перед самими порогами твердиню Кодак і лишив там залогу під начальством Француза Маріона. Та в серпню 1635 р. начальник самовільних козаків Сулима збурив сю твердиню, вибив залогу і почав закликати нарід до повстаня.

Замір йому не вдав ся. Конецьпольський вислав реєстрових козаків і вони спіймали Сулиму, що ще не вспів зібрати значнїйшого війська. Йому відтяли голову в Варшаві.

Після того оголошено знов строгий приказ самовільним козакам слухати своїх панів, а щоби се виконати, розставлено по Україні польські війська, котрі зараз стали заподївати народови всякі насиля. То спонукало реєстрових козаків 1636 р. звернути ся з жалобою до короля; вони вибрали своїми послами двох сотників: черкаського Івана Барабаша і чигиринського Зиновія Богдана Хмельницького.

Зиновій Богдан був сином козацького сотника Михайла Хмельницького. В молодости вчив ся він у Ярославі (галицькім) у єзуїтів і одержав на свій час гарне образованє. Вітця його вбито в Цецорському бою, нещаснім для Поляків, де поляг їх гетьман Жолківський. Зиновія, що брав участь в бою разом з вітцем, взяли Турки в полон; він був два роки в Царгородї, навчив ся там турецького язика і східних обичаїв, що йому опісля стало в пригодї. Коли Польща помирила ся з Туреччиною, Зиновій вернув до рідного краю, служив у козацькій службі і осягнув чин

сотника. Є вість, що він був під Смоленьском в 1632 р. і дістав від Володислава шаблю за хоробрість.[1])

Зиновій Богдан Хмельницький.

Для перегляду козацьких жалоб назначено сенатора і воєводу браславського Адама Кисїля, православного пана,

[1]) Так говорить одна українська літопись і додає, що в двайцять два роки, коли він став підданим Олексія Михайловича, то сказав: „Шабля ся осоромлює Богдана“.

що вважав себе знатним бесїдником і справним дипльоматом. Він почав хитрувати з козаками і тягати їх, та старав ся успокоїти реєстровців обіцянками гроший, а найважнїйше добивав ся виключеня з реєстру лишнїх козаків і поверненя їх під владу своїх панів. Старшим над реєстровими козаками був тоді Василь Томиленко, чоловік старий, нерішучий, але тим не менше щиро прихильний козацькій справі. В тім часї, як він радив з Кисїлем, новий проводир самовільних козаків Павлюк, напав з Сїчи на Вкраїну з 200 людьми, забрав у Черкасах цїлу козацьку артилєрию і вернув назад у Сїч, а відтам писав і вговорював реєстрових козаків, щоби злучили ся з „виписчиками“ і одностайно боронили ся проти Поляків. Томиленко вагав ся, а Кисїль, — котрий після власного свого признаня робив розлад між козаками, — зібрав кружок реєстрових козаків і зложив з них раду над рїкою Русавою. Ся рада скинула Томиленка і вибрала гетьманом переяславського полковника Саву Кононовича (Кононенка), родом Москаля, прихильного панським поглядам. Разом з Томиленком скинули й інших старшин, тілько лукавий писар Онушкевич лишив ся при своїм урядї. Павлюк дізнав ся про такий переверт і післав свого товариша, чигиринського полковника Карпа Скидана з віддїлом у Переяслав, спіймав Кононовича, писаря Онушкевича, новонастановлених старшин і привіз їх у Крилів. Козаки осудили їх і розстріляли. Гетьманом вибрали Павлюка. Томиленко добровільно відступив йому першеньство і став його товаришем і другом.

Павлюк розіслав унїверсал по всїх городах, місточках і селах і завзивав весь український нарід до повстаня:

„Приказуємо вам і вговорюємо вас, щоби ви всї одностайне, від малого до великого, покинули свої дїла і без проволоки збирали ся до мене“.

На поклик Павлюка найперше відозвали ся лївобіч Днїпра так звані нові слободи, а відтак і правобіч розляг ся, як каже ровесник, крик: „На свободу, на свободу!“ Одні втїкали до Павлюка; другі творили ватаги, кидали ся на панські двори і забирали там засоби, коний, оружє... Сам Павлюк розіслав унїверсал, поїхав у Сїч збирати Запорожцїв, а начальство в Українї поручив Скиданови. Всї реєстрові полки, оден за другим, перейшли на сторону

повстаня. Скидан заложив свій табор в Мошнах (черкаського повіту). Конецьпольський вислав проти козаків свого товариша Потоцького.

Грудня 6-го 1637 р. наступив бій коло села Кумейки. Українці били ся запекло; та сильний холодний вітер віяв їм у лице; їх розбито і вони втекли до Дніпра та стали в місточку Боровицях. Прибув Павлюк; але козаки зворушили ся проти йому, за те, що він не в пору пішов на Січ і пропустив слушний час. Кисїль, що був з Потоцьким, вговорив козаків, щоби видали Павлюка і ручив, що король простить їм. Реєстрові козаки скинули Павлюка з гетьманьства, викликали гетьманом одного із старшин Дмитра Томашевича Гуню, але Гуня не годив ся на старшиньство ціною видачи своїх товаришів. Тодї реєстрові козаки спіймали Павлюка, Томиленка і якогось-ще Івана Злого і привели Потоцькому.

Заключили вони з польським начальником умову: козаки обіцяли слухати польської управи. Умову сю підписав Зиновій Богдан Хмельницький, що був уже тодї ґенеральним писарем. Потоцький настановив над козаками старшим Іляша Караїмовича. Гуня, Скидан і інші втекли.

Павлюка, Томиленка і Злого привезли в Варшаву. Надармо Кисїль просив перед соймом, щоби дарували їм житє і відкликував ся на свою поруку. Його протесту не послухали. Козацьким проводирам відтяли голови.

Потоцький тимчасом скінчив на Вкраїнї і почав немилосердно карати бунтівників. Цїла дорога від Дніпра до Нїжина була уставлена посадженими на кіл хлопами. Але тодї, коли Потоцький карав сотнями бунтівників і кричав: „Я з вас воскових зроблю!“, Українцї сьміло говорили йому: „Коли ти, пане-гетьмане, хочеш карати винуватих, то посади на кіл разом цїлу праву і лїву сторону Днїпра“.

Ледво що зачала ся весна 1638 р., а вже по всїй Українї рознесла ся вість, що з Запорожа йде нове військо. Там вибрали гетьманом Полтавця Остранина. З ним ішов Скидан. Нарід юрбою горнув ся до них з усїх сторін. Потоцький виступив проти них і понїс пораженє під Голтвою. Та між козацькими проводирами не було ладу. Поляки уладнали ся після пораженя і наперли на Остранина

під Жовнином, коло Дніпра. Остранин утік з війська в московську державу. Козаки вибрали старшим Дмитра Томашевича-Гуню. Реєстровці не пристали тоді до повстаня, тому що були з польським військом і під проводом начальників, котрих настановили Поляки. Гуня від половини червця до половини серпня завзято тримав ся проти Поляків, годив ся миритись, та не інакше, як на основі хоч троха користних умов. На останку козаки зложили оружє. Гуня втік у Московщину. Скидан, що ще перше виправив ся за Дніпро для зібраня нових сил, попав у полон.

З того часу Поляки, хоч лишили реєстрових козаків в давнім числї, але давали їм начальників із шляхотського стану. Замість гетьмана настановили в них комісара, якогось Петра Комаровського; ґенеральний писар Зиновій Богдан Хмельницький втратив свій уряд і став як перше чигиринським сотником. Щоби спинити побіг народу за пороги, відновлено Кодак. Оповідають, що Конецьпольський, приїхавши оглядати відбудовану твердиню, закликав до себе козацьких старшин і глумливо спитав їх: „Як вам здає ся Кодак? — „Manu facta, manu destruo“ (що людськими руками зроблено, то й людськими руками збурить ся) відповів Хмельницький.

Поляки прийшли до переконаня, що для спиненя бунтівливости загнїздженої між українським народом треба брати ся до строгих способів; за найменшу пробу повстаня карали дуже варварським способом: „І муки фараонові — говорить українська лїтопись — нїчого не значать проти ляцького тираньства. Ляхи дїтий в кітлах варили, жінкам видирали груди деревом і заподївали інші невисказані муки“.[1])

Козакам вже трудно було починати повстанє. Самих реєстрових козаків майже повернули в хлопів і вони робили паньщину на своїх начальників шляхотського стану. Інший зворот надано українській справі на дворі короля Володислава.

[1]) Певність сих вістий потверджують також сучасні московські звістки: „Польскіе и литовскіе люди ихъ христіанскую вѣру нарушили и церкви ихъ, людей сбирая въ хоромы, пожигали, и пищальное зелье, насыпавъ имъ въ пазуху, зажигаютъ и сосцы у женъ ихъ рѣзали...“

Сей король, з природи розумний і дїяльний, був невдоволений своїм становищем, що засуджувало його на бездїльність; важкий був для його розлад, що панував в його королївстві. Його самолюбство дізнавало ненастанно пониженя від гордих панів. Король бажав зачати війну з Туреччиною. Після загальної думки сучасників скривало ся за тим бажанєм друге: скріпити війною свою королївську власть. Хоч нема нїяких письменних зізнань з його боку що до сего наміру, та вся шляхта від малого до великого була про се переконана і вважала канцлєра Оссолинського спільно винуватим з королем. А хоч канцлєр і потакував намірам королївським, то всеж не був певним чоловіком, щоби їх сповнити. Се був розкішний, плеканий, суєтний, тривожливий аристократ, умів складно говорити, та не мав снаги бороти ся проти бездоля, а найбільш дбав про себе самого і в небезпеці готов був перейти на противний бік.

В 1645 р. прибув до Польщі венецький посол Тєполо, щоби наклонити Польщу вступити з Венецією в союз проти Турків; обіцяв він з венецького боку значні суми грошеві а найбільш домагав ся, щоби польська управа позволила козакам розпочати морські походи на турецькі береги. Папський нунций також заохочував короля до війни. Сподївали ся участи господарів молдавського і волоського, мали надію на семигородського князя і на московського царя. З початком 1646 р. польський король заключив з Венецією умову; Тєполо видав королеви 20.000 талярів на збудованє козацьких чайок; король завізвав до Варшави чотирох козацьких старшин: Іляша Караімовича, Барабаша, Богдана Хмельницького і Нестеренка. Хмельницький недовго опісля був у Франції, де радив ся з ґрафом Дебрежі, настановленим послом в Польщу, що до приставки козаків у французьке військо. Відтак 2400 охочих козаків виправило ся до Франції і в 1646 р. брали участь в овладї Дінкерка в Іспанців.

Король бачив ся з козацькими старшинами нічю, приняв їх ласкаво, обіцяв побільшити число козаків до 20.000 крім реєстрових, наказав збудувати чайки, дав їм 6000 талярів і обіцяв заплатити протягом двох лїт 60.000.

Усе те дїяло ся нишком, та не могло довго задержати ся в тайнї. Король видав так звані зазивні листи, щоби затягати військо за границею. Затяг ішов спершу скоро. До Польщі стали прибувати нїмецькі жовняри, що брали участь в трийцятилїтній війні і не привикли здержувати ся самоволї. Шляхта, що пильно дивила ся за непорушностю своїх привілеїв, стала кричати проти короля. Сенатори також підняли наріканя. Королеви нїчого не оставало, як піддати свої наміри під осуд сойму.

У вересню 1646 р. зібрали ся наперед соймики по воєводствах. Шляхта всюди показала ся неохочою до війни і толкувала як найгірше короліївські замисли. „Король — кричали на соймиках — задумує про війну, щоби зібрати військо, взяти його під своє начальство і з його помогою зменшити шляхотські вільности. Він хоче хлопів обернути в шляхту, а шляхту в хлопів". Повстали найдивогляднїйші вигадки; була поговірка, що король хоче зладити різню в роді Вартоломеєвої ночи; Оссолинського називали зрадником вітчини.

В листопаді зібрав ся сойм у Варшаві. Всї одноголосно закричали проти війни. Королеви треба було піддати ся волї сойму і приказати розпустити затягнене військо, а козакам заборонити робити чайки. Короля зобовязали, щоби не збирав наперед війська і не входив в союзи з посторонними державами без волї Речи Посполитої.[1])

Козацькі старшини, Караімович і Барабаш, вбачаючи, що короліївський намір не вдає ся, сховали короліївський привілей на помноженє козаків і будованє чайок. Хмельницький хитрощами дістав сей привілей у свої руки. Оповідають, що він запросив у свій хутір Суботово козацького старшого (незвісно чи Караімовича, чи Барабаша), і підпоїв його, взяв у його шапку і хустину і вислав чуру

[1]) Після замітки Тєпола, королеви треба було тілько підкупити кількох послів, щоби скликати сойм, позаяк у Польщі голос одного посла зносив рішенє цїлого сойму. Та король не рішив ся на те, тому, що бояв ся межиусобиць. Крім того він старав ся піддержувати для себе прихильність нациї в надії, що Поляки виберуть його сина.

свого до жінки старшого за привілеєм. Пізнавши річи свого чоловіка, жінка видала важне письмо.

Вслїд за тим з Хмельницьким приключила ся подія, що мала, здає ся, звязь із захопленєм привілею. Його хутір Суботів (8 верстов від Чигирина) дістав був у дарі його отець від давнїйшого чигиринського старости Даниловича. В Чигиринї був уже інший староста Олександер Конецьпольський, а в його підстаростою шляхтич Чаплинський. Сей випросив собі в Конецьпольського Суботів, по-

Суботів (вїзд у село).

заяк Хмельницький не мав документів на посїданє. Коли староста Конецьпольський на се призволив, Чаплинський, польським звичаєм, напав на Суботів під той час, як Хмельницького не було дома; а коли десятилїтний хлопець, син Хмельницького, йому сказав щось нечемного, велїв він його вибити. Слуги так немилосердно сповнили сей приказ, що хлопя вмерло другого дня. Після деяких вістий, крім того, Чаплинський звінчав ся після уставу римсько-католицької Церкви з другою жінкою Хмельницького, котру Хмельницький взяв по смерти першої

своєї жінки, Ганни Сомко.[1]) Та ся вість про жінку є сумнїва.

Хмельницький запізвав перед суд Чаплинського, та не міг нїчого вдїяти, тому що не мав письменних документів. В польськім судї тогочаснім трудно було козакови правувати ся з шляхтичом, котрого попирав знатний пан.[2])

Тодї Хмельницький зібрав до трийцять козаків і став в ними радити ся, як би покористувати ся короливським привілеєм, відновити силу козацтва, вернути свободу православній вірі і захистити український нарід від самоволї польських панів. Один сотник, що був на сих сходинах, доніс про се на Хмельницького. Коронний гетьман Потоцький велїв увязнити Хмельницького. Та переяславський полковник Кречовський, котрому віддали Хмельницького під надзір, випустив увязненого. Хмельницький утїк верхом через степ на Запорожську Сїч, що була тодї на „Микитинім Розї".

Тут застав Хмельницький не більш як триста юнаків, але вони дали поклик і стали з ріжних днїпрових островів і берегів збирати ся збігцї, що там проживали. Сам Хмельницький удав ся на Крим. Він показав ханови привілей короля Володислава. Хан Іслам-Гирей побачив ясні докази, що польський король загадував війну проти Криму і Туреччини; крім того хан був уже лихий на короля за те, що вже кільканайцять лїт не дістав з Польщі належних гроший, котрі Поляки називали подарунками а Татари вважали даниною. Нагодив ся Татарам гарний і вигідний привід, щоби дістати добичі. Однако хан сам не виступив на Польщу, хоч обіцяв се перегодом учинити, тілько позволив Хмельницькому закликати з собою кого-небудь з мурз. Хмельницький запросив Тугай-бея, перекопського мурзу, славного своїми наїздами: в Тугай-бея було до чотири тисяч Ногайців.

[1]) Матери синів Хмельницького Тимоша і Юрия і дочок: Стехи і Катерини.

[2]) Зберіг ся переказ, записаний у сучасних лїтописях, та за правдивість його годї ручити. Оповідають, неначеб Хмельницький удавав ся до короля і Володислав сказав йому: „Ви войовники і носите шаблї; хто вам заборонює за себе стати?"

Се дїяло ся зимою з 1647 на 1648 рік. Коронний гетьман Миколай Потоцький і польний (його помічник) Мартин Калиновський збирали військо, взивали панів, щоби йшли їм на поміч з своїми віддїлами, котрі, після тодїшнього звичаю пани держали в себе під назвою надворних коменд. Між тим заходив ся Потоцький, щоби якими-будь хитрощами виманити Хмельницького з Сїчи і висилав до його письма в Сїч. Та всї його заходи в сїм зглядї не повели ся.

Тимчасом український нарід готовив ся до повстаня. Козаки перебрані то вбогими, то богомольцями, ходили по селах і намавляли населенців — то відчиняти козакам Хмельницького городські ворота, то насипати піску в польські пушки, то втїкати в степ у ряди войовників запорожських. Поляки уживали строгих способів: забороняли ходити юрбами по улицях, збирати ся в домах, забирали в населенців оружє, або відкручували в їх оружю замки, жорстоко мучили і карали тих, кого підозрівали о порозумінє з Хмельницьким. Потоцький заявив своїм універсалом, що кождий, що втїк на Запороже, відповідає житєм своєї жінки і дїтий. Такі поступки вийшли на шкоду Полякам і роздратували український нарід, що й без того їх ненавидїв. З лївого боку Днїпра було наручнїйше втїкати і відси спішили ватаги до Хмельницького. Весною у його зібрало ся до осьми тисяч. В цьвітню дійшла вість до начальників польського війська, що їх ворог виступає з Сїчи; замісць того, щоби йти на його з усїм своїм військом, вони вислали против його реєстрових козаків з їх начальниками Днїпром на байдаках (великих суднах) а берегом невеликий віддїл кінниці під начальством молодого сина коронного гетьмана Степана з козацьким комісарем Шемберґом. „Сором — говорив тодї коронний гетьман — посилати значнїйше військо против якої-небудь нїкчемної шайки підлих хлопів“.

Козаки, пливучи на байдаках Днїпром, дістали ся 2-го мая до урочища, званого „Камінним Затеком“ і задержали ся, та вижидали польського віддїлу, що йшов берегом. Частина козаків вийшла на берег. Нічю з 3-го на 4-го мая явив ся у них післанець Хмельницького, козак Ганжа, і сьмілою промовою розохотив їх, і так вже

настроєних до повстаня. Полковник Кречовський, що був у висланім реєстровім війську, і з свого боку підмовляв козаків до Хмельницького. Реєстровці втопили своїх шляхотських начальників, що годили панській власти; між ними згинули Караімович і Барабаш. Вранці всї злучили ся з Хмельницьким.

Скріпивши реєстровими козаками своє військо, Хмельницький розбив 5-го мая польський віддїл над потоком, званим „Жовті Води“. Син коронного гетьмана Степан умер з ран; інших панів узяли в полон; між полоненими було тодї двох знатних опісля людий: перший був Степан Чарнецький, котрому суджено було стати знаменитим польським войовником і жорстокмм мучителем українського народу; другий був Іван Виговський, український шляхтич; попавши в полон, сей чоловік так умів підлестити ся Хмельницькому, що небавом став ґенеральним писарем і найважнїйшим дорадником гетьмана.

Головне польське військо стояло недалеко Черкас, коли оден ранений Поляк принїс сюди вість про пораженє висланого в степ віддїлу. Потоцький і Калиновський були в незгодї між собою і видавали розпорядки на перекір оден другому, згодили ся однако на те, що треба їм відступити близше до польських границь. Вони відступили зпід Черкас і добили ся до гóрода Корсуня, над рікою Росю; тут вони зачули, що Хмельницький під Корсунем; спіймані козаки наговорили Полякам багато прибільшених вістий про скількість і сили війська Хмельницького. Калиновський готов був вдати ся у бій; Потоцький не позволив і велїв уступати такою дорогою, щоби вигідно було видобути ся від неприятеля. Поляки взяли собі за провідника одного українського хлопа, котрого, як видно, навмисне підіслав Хмельницький. Тимчасом обчисляючи наперед, куди Поляки підуть, козацький начальник заздалегід вислав своїх козаків і велїв їм біля збочи з гори в долину, звану „Крута Балка“, обрізати гору і зробити кручу, котраб загородила дорогу возам і коням. Намір удав ся як не можна лучче. Поляки з цїлим своїм табором попали прямо в се нещасне місце, тодї зовсїм поросле лїсом, і в тім часї на них ударили з усїх боків козаки і Татари; їх цїлком поразили. Оба начальники попали

в полон; ціла артилєрия, всї засоби і худоба дістали ся витязям. Шляхтичі, що складали військо, не змогли втечи. Хлопи ловили їх, убивали або приводили до козаків. Хмельницький віддав польських начальників Татарам в полон, щоб їх заохотити до дальшої помочи козакам.

Корсунська побіда була незвичайно важною, ще небувалою в своїм роді подією; українському народови як би нараз відкрили ся очи: він побачив і пізнав, що його гнобителї не так могучі і непобідимі; панська пиха впала під односердними ударами рабів, що рішили ся на останку скинути з себе ярмо неволї.

Після сеї першої побіди Хмельницький спинив ся і виправив у Варшаву козацьких послів з жалобами і поясненями, та в сю саму пору захопила смерть короля Володислава в Меречи, що дала повід до поговірок про отруту.

В Польщі наступило безкоролївство, припадав новий вибір короля.

На горячу просьбу браславського воєводи Адама Кисїля, що бажав якнебудь протягнути час, Хмельницький згодив ся вступити в переговори і до вересня не йшов з військом дальше на Польщу. Однако мало довіряв він можливости примиреня з Поляками і тому написав грамоту до царя Олексїя Михайловича, в котрій заявляв бажанє вступити під власть єдиного руського володаря, щоби сповнило ся, як він висловив ся, „изъ давнихъ лѣтъ глаголемое пророчество“. Він вговорював царя, щоби користував ся часом і вирушив на Польщу і Литву тодї, як козаки будуть напирати Ляхів з іншого боку. Московський цар не покористував ся тодї пригідним случаєм, а сам Хмельницький дармо втеряв кілька місяцїв на безхосенних переговорах з Кисїлем і його товаришами, що повнили службу комісарів.

Український нарід зовсїм не так споглядав на обставини, що захопили його. Як тілько розійшла ся вість про побіду над польським військом, у всїх сторонах української землї, що підлягала Польщі, навіть і в Білоруси, що більше привикла до гнобленя, як Україна, вибухло повстанє. Хлопи збирали ся в шайки, звані тодї загонами, нападали на панські оселї, бурили їх, убивали владїльцїв

і їх дозорців, вигубляли католицьких духовних; діставало ся й унїятам і всякому, кого тілько підозрівали о прихильність Полякам. „Тоді — після замітки сучасного лїтописця — гинули православні ремісники і купцї за те, що, після польського звичаю, підголювали собі голову". Убийства відбували ся з варварськими муками: здирали з живих скіри, розпиловували на половину, били на смерть палками, пекли на вуглях, обливали кипятком, обмотували голову і потім спускали лук, так що у жертви вискакували очи; не було пощади і немовлятам. Найстрашнїйше завзятє показував нарід на жидах; вони були засуджені на конечне винищенє і всяке милосердє для них уважано зрадою. Звої закону витягали із синаґоґ: козаки гуляли на них і пили горівку, відтак клали на них жидів і різали без милосердя; тисячі жидівських немовлят кидали в криниці і засипали землею.[1]) Після переказу сучасників згинуло х в Українї тоді до сто тисяч, не лїчачи тих, що померли з безхлїбя і безвідя в лїсах, болотах, в підземних сховках, і потонули у водї підчас невдачного побігу. „Всюди по полях, по горах лежали тїла наших братів, — говорить сучасний жидівський рабін: — не було їм спасеня, тому що гонителї їх були бистрі, як вірли небесні". Тілько ті спасли себе, що з переляку о житє переняли християньство: таким Українцї прощали всьо давне і лишали їх живих з їх майном; та вихрести скоро оголошували ся жидами, як тілько минала небезпека і вони могли вибрати ся з України.

Всьо польське, всьо шляхотське на Українї якийсь час було перейняте якимсь безглуздим переляком, не боронило ся, лише втїкало. Пани, що мали у себе оружн коменди, не в силах були і не рішали ся виступати проти народного повстаня. Тілько оден з панів не втеряв тодї відваги: се був Єрема Вишневецький, син Михайла і волоської княжни з дому Могил. Він родив ся в православній вірі, та єзуіти повернули його на католицтво

[1]) В Ладижинї, після вісти ровесника, козаки положили кілька тисяч звязаних жидів на лузї, спершу раяли їм приняти християньство і обіцяли пощаду, але жиди відказали ся; тодї козаки сказали: „Так ви самі винуваті; ми повбиваємо вас за те, що ви насьміяли ся

і він став жорстоким ненависником і гонителем усего українського. В починах повстаня Вишневецький жив у Лубнах, лївобіч Днїпра, де в його, як і правобіч, були просторі добра; він був приневолений з своєю комендою, зложеною із шляхти удержуваної його накладом, перейти на правий берег і почав у своїх добрах карати бунтівників з такою самою нелюдскостю, яку проявляли розлючені хлопи над Поляками і Жидами, видумував найбільш вигадливі кари, веселив ся муками, що відбували ся перед його очима і промовляв: „Мучте їх так, щоби вони чули, що умирають!“ Своїм прикладом потягнув він за собою кількох панів і разом з ними почав ставити опір народови, боров ся кілька разів з численним віддїлом українських хлопів і козаків під проводом Кривоноса, та мимо свого завзятя не міг зломати його і виїхав у Польщу. Хмельницький вважав його своїм найпершим ворогом і жорстокости Вишневецького заподїяні українському народови подавав поводом до зірваня розпочатих переговорів.

Пани, що правили справами підчас безкоролїства, зібрали військо із шляхти; начальства над тим військом добивав ся собі Вишневецький, та замісць його назначено трех начальників: князя Домінїка Заславського, Александра Конецьпольського (сина недавно вмершого гетьмана Станислава) і Осторога. Хмельницький перечекав лїто і виправив ся проти них у вересню.

Всего війська, виставленого проти Хмельницького було трийцять шість тисяч. Польська шляхта тодї не визначала ся духом войовничим, вела в своїх добрах спокійне і веселе житє, хіснуючи ся достатками, котрі приспорювала їм праця гнобленого народу: у війську виставленім проти Хмельницького, більша часть була таких, що

з нашої віри“. І відтак всїх поубивали, не пощадивши ні роду ні зросту. Страшні убийства жидів случили ся в Полоннім, де так багато їх вирізали, що кров лила ся потоками через вікна домів. В іншім місці козаки різали жидівських немовлят і перед очима їх родителїв приглядали ся внутренностям зарізаних, насьміваючи ся над звичайним у жидів розділюванем мяса на кошер (що можна їсти) і треф (чого не можна їсти) і про одних говорили: се кошер — їджте! а про других се треф — киньте псам!

тілько в перший раз виходили на війну. Навичка вважати хлопів неначе худобу спонукувала Поляків легкодушно дивити ся на війну. „Проти таких гольтїпак — говорили пани — не стоїть тратити куль; ми їх нагаями розженемо по полю!“ Інші так довіряли собі, що голосили таку молитву: „Господи, не помагай нї нам, нї їм, а тілько гляди, як ми розправимо ся з тим негідним хлопством!“ Польський воєнний табор став збірним місцем, де Поляки їхали не воювати з неприятелем а повеселити ся і почванити ся. Оден перед другим старав ся виказати цїнність своїх коний, богатство упряжи, красу власних строїв, позолочені луки на сїдлах, шаблї з срібними різьбами, чапраки вишиті золотом, бархатні кунтуші, підбиті дорогими футрами, на шапках китиці, засїяні дорогоцїнними камінями, чоботи з срібними і золотими острогами, — та найбільш пани силкували ся визначити ся оден перед другим розкошю стола і кухнї. За ними везли в табор величенні склади посуди; їхали юрби слуг; в богатоукрашених панських шатрах блищали литі кубки, чарки, тарілки, навіт умивальнї і таци були срібні; в сїм таборі було, після замітки ровесників, більше срібла, як олова. Привезли пани з собою бочки з угорським вином, старим медом, пивом, засоби їди, цукрів, всяких ласощів, везли за ними богаті постелї і ванни; одним словом, се був зїзд для розвеселеня панів. З рана до вечера виправляли бенкети з музикою і танцями. Тимчасом незлїчена прислуга, що прибула з панами догаджувати їх вигадкам, і наємні жовнїри, котрі забрали платню наперед і її розстратили, — робили ріжні напасти сусїдним населенцям, грабили їх, а населенцї говорили, що оборонцї, за котрих видавали себе сї воєнні люди, гірше їх нищать, як козаки, котрих Поляки старали ся представити неприятелями народу і бурителями.

Вересня 20-го приближив ся Хмельницький до того розкішного польського стану; маленька річка Пилявка віддїляла козаків від Поляків. По незначній стичцї, українські полоненники налякали Поляків, що в Хмельницького йшло величенне військо і що він от-от дожидає хана з ордою. Се викликало такий загальний і наглий переляк, що в ночи всї повтїкали з табору, покинувши своє майно на волю неприятеля. Вранцї Хмельницький ударив на втїка-

чів: тодї змогло ся замішанє, Поляки кидали оружє, кождий кричав: стійте! а сам утїкав; полишали ранених і полонених: інші подусили ся в натовпі. Витязам майже без вистрілу дістало ся сто двайцять тисяч возів з кіньми; стяги, щити, шеломи, срібна посуда, соболеві футра, перські тканини, умивальнї, постелї, їда, сласти, — все лежало в неладї; вин і горівки було тілько, що при звичайнім ужитку стало би для цїлого війска на місяць... Хлопи кинули ся на дорогоцїнности, ласощі, вина — і се дало змогу Полякам втечи. Хмельницький посунув ся під Львів, не добував однак сего го́рода приступом, а тілько зажадав від населенцїв окупу двістї тисяч золотих для заплати Татарам, що помагали козакам.[1]) Зпід Львова вирушив Хмельницький 24. жовтня на Замость в глубину вже справдешньої Польщі. Під Замостем стояв він до половини листопада.

У Варшаві тимчасом відбував ся вибір нового короля. Сим разом близкість козаків не позваляла панам проволїкати вибору цїлі місяцї, як перше лучало ся: потреба голови для держави була дуже очивидна. Хмельницький із свого боку вислав на сойм депутатів від козаків.

Було тодї трех кандидатів на польський престіл: семигородський князь Ракочий і двох синів покійного короля Жигимонта III., Кароль і Ян-Казимир. Семигородського князя усунули перше всїх; з двох братів узяло верх сторонництво Яна-Казимира, козацькі депутати також його попирали; Оссолинський склонив многих на сторону Яна-Казимира, впевняючи, що інакше Хмельницький буде воювати за того королевича. Справу між двома братами залагоджено так, що Кароль добровільно відступив від своїх заходів в користь брата. Вибрали Яна-Казимира не зважаючи на те, що був перше єзуїтом і дістав від папи кардинальський капелюх. Що нахиляло Хмельницького бути

[1]) Го́род недавно що перед тим гарно обдертий панами, що втїкали зпід Константинова, не міг дати чистою монетою більше як шіснайцять тисяч золотих а решту доплатив товарами і річами зібраними після розділу зпоміж населенцїв, так що неодному бідняцї довело ся розлучити ся з останньою дорогою річю, котру він беріг про чорний день.

по стороні сего короля — невідомо, як рівнож тяжко тепер означити, в якім ступні Хмельницький бажав сего вибору. Тим не менше Хмельницький показував велике вдоволенє, коли почув про вибір Яна-Казимира. Йому привезли 19-го листопада від короля письмо з приказом застановити війну і вижидати королівських комісарів. Хмельницький зараз повернув від Замостя з усім військом назад на Україну.

Хмельницький останніми часами поступав против загальної народної волї. Повставший нарід домагав ся, щоби він провадив його на Польщу. Хмельницький вже зпід Львова думав був вертати ся, та тілько зважаючи на крик народу ходив під Замость. Хмельницький міг іти прямо на Варшаву, навести страх на цїлу Річ Посполиту і приневолити панів, щоби згодили ся на найкрайнїйші уступки; він міг би вчинити корінний переверт у Польщі, збурити в нїй аристократичний порядок і дати почин новому порядкови, як державному, так і суспільному. Та Хмельницький на то не відважив ся. Він не тілько не радив ся, але й не приготовив ся до так великого дїла. Почавши повстанє в крайности, зберегаючи власне житє і відомщаючись за своє майно, він як сам потім признавав ся, опинив ся на такій висотї, про котру й не маячив і тому опісля не міг вести дїла так, як йому доля вказувала. Доба Хмельницького в тих відносинах подає оден з тих случаїв в історії, коли народна верства причутєм вбачає, що треба в данім часї робити, та єї проводирі не мають снаги ввести в дїло того, що нарід чує, чого він домагає ся. Хмельницький був сином свого віку, присвоїв собі польські погляди, польські суспільні привички і вони то в нїм проявили ся в рішучій хвилї. Хмельницький почав дїло гарно, та не повів його в пору дальше, як було треба. В перших часах зробив він історичну похибку, за котрою слїдував ряд інших і таким робом повстанє України пішло іншою дорогою, а не тою, куди його спершу вели обставини. Побачимо, як Хмельницький став навпаки народови і в відносинах суспільного ідеалу, утвореного народною верствою в його часї.

Хмельницький вернувши зпід Замостя прибув найперше в Київ. При гомонї дзвонів і громі пушок він вїхав

у півроздалені Ярославові Золоті Ворота і під стїнами сьв. Софії повитали його митрополит Сильвестер Коссів, духовеньство і київські городяни. Бурсаки сьпівали йому українські і латинські пісні, величали його спасителем народу, українським Мойсеєм. Тут дожидав його дорогий гість, Паісий, єрусалимський патриярх, що їхав у Москву. Він іменем православного сьвіта на Сході приносив Хмельницькому привіт з побідами, дав йому відпущенє гріхів, понукував до нової війни проти латиньства. Гетьман був в тім часї чогось сумний. В його характері стало проявляти ся щось дивного: він то постив і молив ся, то віддавав ся пиятиці і сьпівав думи свого утвору; то був ласкавий і однакий в поводженю з усїми, то знов ставав строгий і гордий; то молив ся Богу, то радив ся з чарівницями.

З Києва він виїхав у Переяслав і там оженив ся. Жінкою його, як кажуть, стала Чаплинська. Про давнїйшого єї чоловіка всїляко говорять жерела: після одних він ще жив, після інших був убитий. Додають до того, що Чаплинська була кумою Хмельницького, і що патриярх Паісий розрішив йому таке недозволене звінчанє. Але є також вість одного із сучасників, що невідомо довідно: чи справдї ся Чаплинська була жінкою того, котрий відобрав у Хмельницького Суботів, чи інша, схожа з нею родом?

В Переяславі зїхали ся до Хмельницького посли сусїдних держав, що глядїли своїх користий в звязи із зростаючою потугою козаків. З Туреччини прибув посол від везира, що управляв державою за малолїтного султана і предкладав Хмельницькому союз проти Польщі. Тодї заключено договір, після котрого козаки могли свобідно плавати по Чорному морю і Архіпеляґови з правом безоплатної торговлї на сто лїт. Козаки обовязували ся не нападати на турецькі го́роди і боронити їх. Семигородський князь Юрий Ракочий предкладав Хмельницькому вступити в союз і вирушити разом на Польщу, щоби добути корону для Юрия; за то Юрий обіцяв свободу православної віри у всїх краях польських, а самому Хмельницькому удїльну державу в Українї з Києвом. Прислали до Хмельницького послів господарі молдавський

і волоський також з предлогою дружби. Хмельницький дізнавшись, що в молдавського господаря є дочка, просить її руки для свого сина. Прибув посол царя Олексія Михайловича, Унковський, привіз після звичаю в дарі футра і ласкаве слово від царя; та цар ухиляв ся від розриву з Польщею і бажав успіху козакам тілько в тім случаю, коли поводом до повстаня у них справді була тілько віра. На останку, в лютні прибули в Переяслав обіцяні від нового короля комісарі: сенатор Адам Кисїль, його племяник, новгородсько-сіверський хорунжий Кисїль, Захар князь Четвертинский і Ондрій Мястковський з їх свитою. Останній лишив дуже цікавий опис зустрічи з Хмельницьким.

Комісарі привезли Хмельницькому від короля грамоту на гетьманьство, булаву обсипану сафірами і червоне знамя з образом білого орла. Хмельницький назначив їм послуханє на площі і зібрав козацьку раду; тут виявив ся народний погляд, що не хотів нїяких угод і змагав до рішучої розвязки питаня між Україною і Польщею.

„На що ви, Ляхи, принесли нам сї дитячі цяцьки, — закричала юрба, — ви хочете нас підійти, щоби ми, скинувши панське ярмо, знов його наложили! Най щезають ваші облестні дари! Не словами а шаблями розправимо ся. Пануйте собі у своїй Польщі, а Україна най нам козакам лишає ся.“

Хмельницький гнівно спиняв народний гомін; та потім за обідом, в розмові з Кисїлем і його товаришами, підпивши собі, висловив такіж щирі почуваня:

„Що толкувати? — говорив він — нїчого не буде з вашої комісиї. Війна мусить розпочати ся за дві або чотири неділї. Переверну я вас, Ляхів, до гори ногами, а потім віддам вас у неволю турецькому цареви. Най би король був королем: щоби король карав шляхту і дуків і князїв ваших. Вчинить переступ князь, відрубай йому голову; а вчинить переступ козак — і йому то само зроби. От буде правда! Я хоч собі невеличкий чоловічок, та от Бог менї так дав, що я тепер самовладний володар український! Коли король не хоче бути вільним королем, ну як йому вгодно“.

*

Адам Кисїль висиляв перед козацьким проводирем всю свою красомовність, обіцяв побільшенє козацького війська до пятьнайцяти а навіть до двайцяти тисяч, наділенє його новими землями, давав дозвіл іти козакам на невірних; але Хмельницький на то все йому сказав:

„Марні речи! Було перше зо мною про се говорити; тепер я вже вчинив то, про що й не думав. Зроблю то, що я загадав. Вибю з ляцької неволї весь український нарід! Перше я воював за свою власну кривду, тепер буду воювати за православну віру. Весь чорний нарід поможе менї по Люблин і по Краків, а я від його не відступлю. У мене буде двістї, триста тисяч війська. Орда вже стоїть на поготові. Не піду війною за границю; не підойму шаблї на Турків і Татар; буде з мене Украіни, Поділя й Волинї; доволї нашого українського князївства по Холм, Львів, Галич. Стану над Вислою і скажу тамошним Ляхам: „Сидїть, Ляхи! мовчіть, Ляхи! Всїх тузів ваших, князїв там зажену, а як стануть за Вислою кричати, — я їх і там найду! Не лишить ся анї оден князь, нї одна шляхцянка на Вкраїнї; а хто з вас з нами хоче хлїб їсти, той най війську запорожському буде послушний і не виступає на короля“.

Слухаючи сю річ, пани, як самі опісля говорили, здеревіли зо страху.

Полковники, що були при Хмельницькім, говорили крім того: „Вже минули тї часи, коли Ляхи були нам страшні; ми під Пилявцями спізнали, що се вже не тї Ляхи, що перше бували. Се вже не Жолківські, не Ходкевичі, се якісь-там Тхоржевські та Зайончковські (від — tchórz, zając), дїти, що нарядили ся в зелїзо! Померли від страху, як тілько нас побачили“.

Однак по горячій просьбі польських комісарів, Хмельницький подав Адамови Кисїлеви условини мира в такім розуміню: в цїлій Украіні знищити память і слїд унії; унїятських церков зовсїм не має бути, а римські костели тілько до часу; київському митрополитови дати перше місце в сенатї по примасї польськім; всї уряди і достоїньства в Украіні мають бути обсаджені православними; козацький гетман має бути зависимий тілько від самого короля; — жидам не дозволено поселяти ся в Украіні.

На останку в условинах поміщено, щоби Єрема Вишневецький не дістав начальства над польським військом.

Комісарі відказали ся підписати сї условини, дїйсно досить умірковані і відїхали. Предлоги Хмельницького викликали гнїв у польськім сенатї. В тих часах Поляки з загорілости нї за що не рішали ся на знищенє унії. Крім того домаганя Хмельницького загрожували панам в будучинї втратою їх дібр і верховних прав на Українї.

Поляки виставили військо під начальством трех проводирів: Лянскоронського, Фірлєя і Єреми Вишневецького. Крім того дали королеви право на зібранє посполитого рушеня т. є. загального узброєня шляхти: способу сего уживано тілько тодї, як краєви грозила крайна небезпека.

В Українї лагодив ся цїлий нарід до війни. Хуторі, села і го́роди ставали пусткою. Пахар кидав свій плуг, надїючи ся поживитись коштом панів, на котрих перше робив; ремісники покидали свої майстернї, купцї свої крамницї; шевцї, кравцї, теслї, винники, броварники, могильники (що копали сторожеві кургани), лазники втїкали до козаків, обголивши собі бороди (після тогочасного звичаю вояки голили собі бороди). „Так-то — замічає ровесник — диявол поглумив ся з шановних людий“. Зневага і посьміх ожидали людий, що не брали участи в повстаню; тілько калїки, старцї, жінки й дїти лишали ся дома, та й то по більшій части слабий чоловік або бездїтний старець, стидаючи ся лишитись без участи в справі визволеня вітчини, ставив за себе наймита. Хмельницький роздїлив їх на полки, котрих тодї утворено дванайцять правобіч Днїпра,[1]) а дванайцять лївобіч.[2]) Та не все військо

[1]) Чигиринський, черкаський, лисянський, білоцерківський, паволоцький, уманський, калницький, канівський, животівський (інакше браславський), полїсенський і могилївський. Простір, котрий займали сї полки, складали нинїшні губернії: київська, волинська по р. Горинь, подільська, часть Червоної Руси і часть минської губернії. Каменець, сильна, неприступна твердиня була ще в руках Поляків.

[2]) Переяславський, нїжинський, чернигівський, прилуцький, ічанський, лубенський, іркліївський, миргородський, кропивянський, галицький, полтавський і зїнківський. Вони займали нинїшню полтавську і чернигівську губернію і часть могилївської по Гомель.

було з Хмельницьким; він виправив частину його на Литву підбурювати білоруських хлопів.

Хмельницький виступив з Чигирина в маю і йшов помалу, ожидаючи кримського хана. Іслам-Гирей злучив ся з ним в червцю на Чорнім шляху. В його війську були кримські гірняки, славні стрільцї з лука, степові Ногайцї в кожухах шерстю на верх вивернених, що живили ся кониною, нагрітою під сїдлом; були й буджацькі Татари, що зносили з задивляючою терпеливостю спекоту й голод і дивували своєю знаємостю безприметного степу, спосібні, як говорили про них, довго сидїти у водї; були також з ханом Черкеси з голеними головами й довгими чубами. На поклик Хмельницького явили ся лицарі знад Дону. Нїхто не просив наперед платнї; кождий ішов без торгу на війну, сподївaючи ся розбити богату Річ-Посполиту.

Хмельницький з своїм полчищем обляг польське військо під Збаражем 30. червця (10 липця нового стилю) і держав його в облозї, надїючись приневолити до здачі голодом і ненастанною стрільбою. Поляки приготовили собі так мало засобів, що в кілька неділь у них настав голод. Розкішні пани були приневолені живити ся кінським мясом; прості вояки їли коти, миші, пси, а коли й тих звірят не ставало, то зривали скіру з возів і обуви і їли, розварюючи в водї. Багато їх умирало; козаки навмисне кидали у воду трупи, щоби зопсувати її. Поляки доходили до такого положеня, в якім були їх батьки в Москві. Українські хлопи насьмівали ся з них і кричали;

Полки дїлили ся на сотнї; сотня мала села і го́роди і звала ся після назви якогось значнїйшого місточка. Інша сотня мала в собі до тисяч людий; сотня дїлила ся на куренї. Верховне місце управи звало ся військовою канцеляриєю; там разом з гетьманом засїдала ґенеральна рада або військова старшина: обозний (начальник артилєриї і закладаня табору), осаул, писар, судя і хорунжий (що нїс головне знамено). В кождім полку була полкова канцелярия і полкова старшина: полковник, обозний, писар, судя і хорунжий. В сотнї була сотенна канцелярия і сотенна старшина. Начальники куренїв звали ся отаманами. Старшину вибирали на радах, а гетьман її потверджував. Сей лад в дїйсности здавна бував у козацькім війську, та сим разом розширив ся на цїлу верству повставшого українського населеня.

„Чи скоро ви, панове, будете збирати від нас данину? От вже цілий рік, як ми вам нічого не платимо; а може бути, задумаєте наложити нам яку паньщину?... Піддавайте ся но лучче! а то дармо кунтуші свої замазали, лазячи по шанцях! Відай усе то наше та й самі ви попадете в добичу голодним Татарам! От-що наробили вам: очкові, та паньщини, та процеси, та сухомельщини! Гарна вам була тоді музика, а тепер вам так славно в дудку заграли козаки!“

Кілька разів мали вже жовнїри намір повтїкати, хоч се значило іти всїм на явну смерть, тому що хлопи не лишилиб їх живими; — та цїлий табор піддержував тоді воївний князь Єрема Вишневецький. За його радою оден шляхтич, іменем Стомпковський, причесав ся по мужицьки і взяв з собою письмо до короля; в ночі він перелїз окопи, кинув ся в став, що притикав з одного боку до польського табору, переплив став, перелїз поміж сплячих неприятелїв, а при найменшім шумі припадав до землї і затаював віддих, як роблять стрільцї з медведем. Минувши неприятельський стан, він пустив ся на втїкача, видаючи себе за українського хлопа, відтак узяв почтові конї і дістав ся до місточка Топорова, де застав Яна Казимира.

Король дістав від папи благословенє, посьвячене знамя і меч, виїхав із столицї і поступав помалу, ожидаючи приходу з ріжних воєводств військ посполитого рушеня. В його було двайцять тисяч правильного війська (а може й троха більше). Посполите рушенє ненастанно надходило віддїлами. Коли король дістав письмо від обложенцїв і розпитав Стомпковського про положенє війська, вирушив він на відсїч; та виправа його була трудна, бо дощі попсували дороги. Поляки опісля жалували ся, що нїяк не могли засягнути певних вістий про неприятеля: „Ся Русь — то всї до чиста бунтівники, говорили вони: — хоч печи їх, то вони правди не скажуть!“ Хмельницкий навпаки знав про всї рухи неприятельські. Українські хлопи, що привозили засоби для королївського війська, удавали ся відтак до своїх братів козаків, щоби розказати їм про положенє польського війська. Багато слуг повтїкало від своїх панів до козаків.

Король прибув на останку до місточка Зборова, вже недалеко від Збаража. Зборівські міщани сей час дали знати Хмельницькому про королівський прихід і обіцяли помагати йому. Лишивши піше військо під Збаражем, Хмельницький взяв з собою кінницю і разом з кримським ханом і Татарами виправив ся до Зборова.

В неділю, 5-го серпня (15. нов. ст.), Поляки стали переправляти ся через ріку Стрипу. День був хмарний і дощевий. Козаки з лїса бачили, що робить ся в неприятеля. Коли половина посполитого рушеня вспіла переправити ся, а друга зіставала на противнім березї а шляхтичі не сподївали ся нападу і розложили ся обідати, — козаки й Татари ударили на них і винищили всїх до останнього, що були на однім боцї ріки. Зараз опісля розпочала ся битва на противнім березї. Король заявив велику дїяльність і виставляв ся на небезпеку; та смерком Поляки збили ся в свій табор, а неприятель оточив їх з усїх сторін.

В ночі хотїли пани яким способом випровадити тайком короля з табору, та Ян-Казимир відкинув сю соромну предлогу. За радою канцлєра Оссолинського, король написав до кримського хана письмо і предкладав йому приязнь в тій цїли, щоби його відтягнути від Хмельницького.

Із сходом сонця битва відновила ся. Козаки ударили на польський табор з двох боків. Битва була крівава. Козаки вернули ся в польський стан і добивали ся вже до короля. Нараз все змінило ся. З козацького стану рознїс ся поклик: „Згода!“ Витязї відступили. Треба було однако ще багато часу, щоби погамувати розлючених вояків.

Зараз опісля явив ся в польський табор Татарин з письмом від кримського хана. Іслам-Гирей бажав польському королеви щастя і здоровля, заявляв невдоволенє з того поводу, що король не звістив його про своє вступленє на престіл, і висловив ся так: „Ти моє царство нїзащо мав, а мене не вважав чоловіком; тому ми прийшли зимувати в твої улуси і по волї Господа Бога лишимо ся в тебе в гостях. Коли тобі вгодно потолкувати з нами, то вишли свого канцлєра, а я вишлю свого“. Прислав королеви письмо і Хмельницький, впевняв, що він зовсїм не бунтівник, і тілько удав ся до великого кримського хана,

щоби привернути для себе ласку королївську. „Вашій милости, — писав Хмельницький, — угодно було назначити замісць мене гетьманом козацьким пана Забуського; звольте його прислати до війска; я сей час віддам йому булаву і знамя. Я з військом Запорожським при виборі вашім бажав і тепер бажаю, щоби ви були потужнійшим королем, як був бл. памяти брат ваш".

Трудно рішити, що було причиною сеї наглої застанови бою. Український літописець тогочасний говорить, що Хмельницкий не хотів віддавати християнського короля в бісурманську неволю; Поляки приписують се дїло найбільше ханови.

Перше заключено умову з ханом. Після тої умови польський король обовязав ся платити кримському ханови 90.000 золотих щорічно і крім того дати 200.000 золотих одноразово. Татари називали се даниною; Поляки обидили ся і говорили, що се „не данина а подарунок". Татари відповіли: „Все одно, як називаєте, — даниною, чи подарунком, щоби тілько були гроші".

Відтак заключено умову з козаками. Установлено, що має бути війска козацького 40.000, з правом записувати їх з королївських і шляхостьких дібр на обширі, котру займають київське, браславське і чернигівське воєводство (нинїшні ґубернії; київська, полтавська, чернигівська і частина подільської). В займищі, де будуть жити козаки, не вільно кватирувати коронного війска і жити жидам: всї достоїньства й уряди в означених воєводствах діставатимуть тілько православні; єзуїтам не позволено жити в Києві й інших місцях, де будуть українські школи; київський митрополит засїдатиме в сенатї; а що до знищеня унії як у королївстві польськім, так і в великім князївстві литовськім вийде соймова постанова.

По заключеню умови, Хмельницького припустили 10. серпня (20. н. ст.) до короля (однако він взяв закладників на той час, коли мав виправити ся в польський табор). Він держав ся поважно, говорив хоча з шаною та сьміло, виложив коротко насиля і кривди, котрі заподївали польські пани і довели нарід до повстаня. „Ми втратили терпеливість — висловив ся Хмельницький, — ми були приневолені закликати чужоземців проти шляхотства.

Годї нас за се гудити, що ми берегли наше житє і наше майно! І товарина ударить, як її мучать!"

Литовський підканцлєр Сапіга, іменем короля тут присутного, заявив, що забудуть, про все минувше.

Мирний договір визволив останок війська, що гинуло з голоду під Збаражем. Зараз потім видано приказ застановити війну і в Білоруси. Повстанє прибирало було в сій сторонї вже значний розмір, коли там явили ся з козаками два проводирі: Подобайло і Кречовский. Вони вспіли подбурити кількадесять тисяч хлопів, але польський литовський гетьман Радивил, по великім з їх боку опорі, знищив їх ватагу коло Річиці. Ранений Кречовський попав у полон, і щоби не дістатись на наругу витязеви, розбив собі голову до воза, на котрім його везли неприятелї, що його полонили.

Перші часи після заключеня були хвилею загальних радощів, добою небувалої народної слави. Скоро озирнулись Русини, стямили ся від упоєня побіди; настали для них знов скорботи, клопоти, біда. Цїлий минувший рік селяни не орали піль, бо служили в рядах козацького війська; багато набрали вони добичі, та все те продавало ся дешево московським і турецьким купцям; хлїб підскочив у цїнї; тяжко стало бідним. Та се був почин скорбот: — тілько первоцьвіт, як то кажуть. Показало ся, що Хмельницький не так-то добре для народу зладив се дїло, і що Зборівський договір, що до свого укладу, був зовсїм неможливим як для Русинів, так і для Поляків, щоби його можна було берегти; обі сторони були приневолені його нарушити.

На підставі Зборівського договору митрополит Сильвестер Коссів явив ся у Варшаві, щоби заняти своє почесне місце в сенатї. Та римсько-католицькі духовні стали нарікати і заявили, що вони самі лишать сенат, як рядом з ними буде допущений схизматик, ворог апостольської столиці. Митрополит був приневолений віддалити ся. Ще менше можливим було знищенє унії. Король дав 12-го сїчня грамоту, що потверджувала права Церкви православної і незайманість церковних і монастирських дібр; під присуд київського митрополита звертали епархії: луцьку, холмську і витебську злучену з мстиславською. Дозволювали віднавляти православні церкви; лишали надзорови

українського духовенсьтва школи, печатні і цензуру духовних книг. Та грамота короля Яна Казимира мало могла мати сили, так само як і сї, котрі надавав православній Церкві король Володислав. Поки була унїя, православна Церква не могла бути вільною.

Права обезпечені українському народови Зборівським договором, не могли вдоволити народу. Можна сказати, що договір сей був би відповідний, як би був заключений лїт двайцять назад; але услівя, в котрі поставили український нарід явища недавних бурливих подій, не відповідали статям сего договору. Одвітно Зборівському договорови, Хмельницький заняв ся уложенєм реєстру козацького війська; треба було записати до його сорок тисяч козаків. Хмельницький записав там кілька тисяч більше, як належало. Кождий козак вступав у козацтво з своєю родиною. Гетьман вибирав козаків найбільш з дібр Вишневецького і Конецьпольского. Разом з козаком відпадала від пана і та частина землї, котру займав і обрабляв козак. Хмельницький відбирав у панів цїлі волости під приводом, що пани захопили скарбові добра, і віддавав їх генеральній старшинї і полковим урядникам. Таким способом творила ся верства ранґових маєтностий, таких котрими володїли козацькі урядники, поки носили свій уряд. Для гетьманського уряду — на булаву, як говорено, — віддав король чигиринське староство. Крім того Хмельницький захопив на свою користь богате місточко Млїїв, що приносило бувшому владїльцеви свому, Конецьпольському, до двох сот тисяч талярів доходу. Кождий козак був самостійним владїльцем свого удїлу, обовязаний був за те служити у війську і був вільний від усяких інших тягарів і податків. Козаки були роздїлені на полки: всїх полків в 1650 р. було установлено шіснайцять,[1])

) 1) *Брославський*, під начальством Данила Нечая, в нинїшних повітах могилївським, ямпольським, значній части винницького і брославського повіту. В нім містилось двайцять і одна сотня. 2) *Уманський*, під начальством Осипа Глуха, в нинїшнім повітї уманськім, у східній части гайсинського і липовецького і західній части звенигородського. Ся земля звала ся Уманьщиною. В нїй було тринайцять сотень. Умань був його полковим ґородом. 3) *Кальницький*, під начальством Івана Федоренка, в нинїшнім повітї липовецькім,

і кождий полк означав край з полковим го́родом і сотенними го́родами і селами. В го́родах (Браславі, Винниці, Черкасах, Василькові, Овручі, Києві, Переяславі,

в північній части браславського, в північно-східній винницького, в західній части таращанського і полудневій половині махнівського. Всіх сотень було в нім вісімнайцять. 4) *Чигиринський*, під начальством Федора Якубовича-Вешняка, в нинішніх повітах: чигиринськім, звенигородськім і західній части кременчуґського. В нім було вісімнайцять сотень. 5) *Корсунський*, під начальством Лукияна Мозира в нинішних повітах таращанськім і канівськім. Його головним го́родом був Корсунь, відновлений по пожарі. В тім полку було девятьнайцять сотень. 6) *Черкаський*, під начальством Яська Воронченка, в нинішнім черкаськім повіті і в західній части золотоносього. В нім було девятьнайцять сотень з полковим го́родом: Черкаси. 7) *Канівський*, під начальством Семена Савича, займав правий берег Днїпра, повіт канівський і полудневу часть київського, з полковим го́родом Каневом; в нім було пятьнайцять сотень. 8) *Київський*, під начальством Антона Ждановича, займав більшу часть київського повіту, східну часть васильківського, радомиський, овруцький повіт і західну часть остерського. Його полковим го́родом був Київ. Всіх сотень було сїмнайцять. 9) *Білоцерківський*, під начальством Михайла Громики в повітах: сквирськім, в західній части васильківського і в північній таращанського. Місточко Біла-Церква було його сотенним го́родом. 10) *Кропивинський*, під начальством Филона Джеджалика, займав землї у східній части золотоноського повіту, в західній части лубенського, в східній части пирятинського. Полковим його го́родом була Кропивна. Всіх сотень в нім було одинайцять. 11) *Переяславський*, під начальством Федора Лободи, на лївім боцї здовж Днїпра, в нинїшних повітах: переяславськім, остерськім і полудневій половині козелецького. Всіх сотень було вісімнайцять; полковим го́родом був Переяслав. 12) *Прилуцький*, під начальством Тимоша Носача, в нинїшнім прилуцькім повіті, займав незначну часть нїжинського. В нім було девятьнайцять сотень. 13) *Миргородський*, під начальством Матея Гладкого, в нинїшних повітах: миргородськім, східній части лубенського, в лохвицькім, роменськім, хорольськім. В нім було шіснайцять сотень. 14) *Полтавський* під начальством Мартина Пушкаренка, в нинїшних повітах: полтавськім, гадяцькім, зїнківськім і кобиляцькім. В нім було сїмнайцять сотень. 15) *Нїжинський*, під начальством Прокопа Шумейки, в нинїшних повітах: нїжинськім і козелецькім. Всіх сотень було в нім девять. 16) *Чернигівський*, під начальством Мартина Небаби, в повітах: чернигівськім, борзнянськім, сосницькім, конотопськім. Сотень було шість.

В нинїшній же чернигівській ґубернії, в повітах: стародубськім, мглинськім, городнецькім, новгородсько-сіверськім, глухівськім, суражськім, козаків тоді но було. Ся часть української землї повернена в козацтво вже по Хмельницькім.

Острі, Нїжинї, Мглинї, Чернигові, Почепі, Козельцї, Новгородї-Сїверськім, Стародубі) лишено давне магдебурське право для міщан, з громадською самоуправою і самосудом, з роздїлом ремісників після їх занятий на цехи, з застороrою для цехів права мати свої герби і печатки.

Останки населеня, під іменем „поспільства“ мали знов вернути під власть панів. В сїм була вопіюща несправедливість. Цїле населенє взивали до боротьби за загальну свободу; всї зарівно мали участь в сїй борбі, а тепер показало ся, що вони бороли ся і проливали кров тілько для якихсь сорок тисяч вибраних, саміж мали вернути в давну неволю. По укінченю реєстрованя Хмельницький позваляв панам вертати в свої добра і приказував усїм, що не війшли в реєстер слухати панів під карою смерти. Рівночасно й король видав унїверсал до всїх населенцїв Украіни, в котрім оповіщав, що на случай бунтів хлопських проти панів коронне військо разом з запорожським буде їх втихомирювати. Як тілько про се почув нарід, настало загальне зворушенє. „Як! — кричав нарід — де обіцянки гетьмана? Хібаж ми не всї були козаками!“ Пани, що ледве вступили в свої добра, були приневолені утїкати з них, а іншим довелось переплатити житєм. Збігцї стовпились в Києві, під охороною Адама Кисїля, що став київським воєводою, і трохи не гинули з голоду, котрий прибрав страшні розміри. Богаті пани стали приїзджати в свої добра з комендами, щоби виглядїти начальників давного бунту і укарати їх. Де тілько пани чули силу, там поступали жорстоко з непокірними хлопами: відрізували їм уши, виривали ніздря, виколювали очи і т. п. Хмельницький, на жалоби панів, вішав, саджав на кіл неслухняних. Хлопи з свого боку, де тілько було можна, палили панські оселї, вбивали і мучили панів. Населенцї берегів Бога і Днїпра визначали ся перед усїми завзятєм і відвагою.[1])

Самі реєстрові козаки невдоволені були виключностю своїх привілеїв. Коли Хмельницький у перших днях

[1]) Після вістий украінської лїтописи браславський полковник Нечай визначав ся сьміливостю і стояв за нарід. „Хіба ти осліп — говорив він гетьманови — не видиш, що Ляхи обдурюють тебе і хотять розєднати тебе з вірним народом“.

марця 1650 р. зібрав у Переяславі ґенеральну раду для потвердженя реєстру, то, після власних його слів, витерпів значні трудности.

По тій раді Хмельницький удав ся до Києва на пораду з Кисїлем і готовив ся у його обідати в замку, як нараз оружна ватага поспільства кинула ся з гуком і криком на замок і кричала, що пора розправити ся з Кисїлем. Хмельницкий незаляканий вийшов до народу, кляв ся, що Кисїль не є зрадником і обіцяв не пускати панів у їх добра. Ватага сим разом послухала, та Хмельницький опісля говорив так до Кисїля: „Пани піддурили мене; на їх просьбу я згодив ся на такий договір, котрого не можу сповнити нїяким способом. Самі осудїть: сорок тисяч козаків, — а з останками народу що робитиму? Вони мене убють, а на Поляків усе таки повстануть". Улягаючи народному зворушеню, Хмельницький позволив іти в козаки всякому, під тим приводом, що крім реєстрових можить бути ще охочі козаки, а між тим виправив посольство до короля: напоминав, що треба знищити унїю і просив, щоби пани приходили в свої українські добра не інакше, як без воєнних ватаг.

Землевладїльцї біднїйші рішали ся піддати ся долї. Хлопи збирали ся на сходини і розправляли, як їм жити з панами. В Немирові на побідних сходинах якийсь атаман Куйка подав таку раду: „Даймо свому панови плуг волів та чотири міри солоду. Буде з його, щоби тілько не вмер з голоду!" В інших місцях хлопи умавляли ся давати панам „поклони" на значнїйші празники і відказували ся від всякої паньщини. Найбогатші пани не діставали нї гроша з своїх величезних дібр. Шляхтичі взяли ся до польових робіт. „Не було села — говорить сучасний польський історик-поет Твардовський, — де би бідний шляхтич міг позіхнути свобідно. Лише троха хто погнівав ся — зараз бунт; а сорок тисяч реєстрових, наче горох на Вкраїнї розсипались і робили страшну для нас шамотню".

Гетьман дуже бажав затягнути московську державу у війну з Польщею. По Зборівськім договорі він мав жаль до царя, що відмовив йому помочи. Коли приїхав до його гонець пересправляти про пограничні дїла,

Хмельницький своїм звичаєм здержливий в тверезім стані а щирий в пянім, був тоді під охотою і висловив йому такі речи:

„Що ви менї все про дубину і про пасїки толкуєте? От я піду, зломлю Москву і цїлу московську державу; та й сей, що у вас на Москві сидить, від мене не відпекає ся: чому не дав він нам військової помочи на Поляків?“

Козаки говорили московським гонцям так:

„Ми підемо на вас з Кримцями. Буде в нас з вами, Москалї, велика війна за те, що не було нам від вас помочи на Поляків“.

Московська управа зрозуміла, що як вона не буде одностайно з Хмельницьким, то вчинить собі з Хмельницького ворога і почала, після вислову тогочасного, „задирати Польщу“. В липцю 1650 р. приїхав у Варшаву посол Гаврило Пушкин з жалобою на се, що насамперед у деяких грамотах урядових не точно був написаний царський титул, а в друге, на те, що в Польщі печатали „безчестні книги“, в котрих зневажливо відзивали ся про царя і московський нарід. Так на приклад між іншими в латинській історії Володислава IV., написаній Вассенберґом, було сказано: „Москвитяне тілько по імени християни, а що до дїл і обичаїв гірше варварів; ми їх часто перемагали, били і лучшу часть їх землї підчинили своїй власти“. Московський посол домагав ся, щоби всї „безчестні книги“ зібрали і спалили; щоби не тілько спорудників їх, але й власників печатень, де вони були напечатані, складачів і печатників і самих владїльцїв дібр, де находять ся печатнї, укарано смертю. „З таких домагань — сказали сенатори послови, — ми добачаємо, що його царська милість глядить приключки до війни; кілька рядків, котрими провинили письменники, не дають поводу до зірваня супокою. Чи стоїть за се проливати кров!“

Московське посольство обставало при своїм. Кілька книжок спалено в їх прияві; але то їх не вдоволило. Вони відїхали, сказавши останнє слово, що тілько покаранє спорудників „безчестних книг“ і людий, котрі писали царський титул з пропусками, може відхилити Польщу від зірваня з московською державою.

Хмельницький тимчасом поєднав ся з кримським ханом, вислав козаків з Татарами на Молдавщину мстити ся на молдавськім господарі Василю Лупулї за те, що сей не хотїв сповняти своєї обіцянки, віддати свою дочку за сина Хмельницького. Козаки і Татари навели такий страх на молдавського господаря, що він просив о мир і союз. Підчас того походу коронний гетьман Потоцький, повернувши з кримського полону, розложив ся на Поділю. Він не рішив ся помагати молдавському господареви, іно займав ся покоренєм подільських хлопів, котрі утворили тодї ватаги під назвою „левенцїв“, і відкрито вели війну з коронними жовнїрами. Польський віддїл під начальством Кондратського розбив їх і привів до Потоцького головного їх проводира Мудренка з двайцяти іншими отаманами.

Потоцький велїв покалїчити їх і розпустити, щоби вони лякали кождого, що не хоче слухати панів. Тих калїк привели до Хмельницького. Хмельницький післав до Потоцького полковника Кравченка.

— Чи ти ще не напив ся крови нашої, пане гетьмане, — сказав до Потоцького Кравченко. — Чого нарушаєш договір? Чого переходиш за межу на козацьку землю, коли не чутно неприятеля?

— Земля нїколи не була козацька! — гнївно закричав Потоцький, ухопивши навіть за шаблю. — Земля належить до Речи Посполитої. Маю право стояти на межі і за межею.

— Річ Посполита — сказав Кравченко — може здати ся на козаків; ми боронимо вітчини.

— Які ви оборонцї, — сказав Потоцький — коли ви робите насиля шляхтї і приневолюєте панів, щоб утїкали із своїх дібр?

— А чого пани мучать і гноблять нарід? — сказав Кравченко. — Пани повинні ласкаво і лагідно обходити ся з селянами, тому, що вони хоч і піддані ваші, та в ярмо шиї класти не будуть.

По тій різкій розмові коронний гетьман доносив королеви, що Хмельницький обдурює Поляків і Полякам остає тілько напасти на Хмельницького та знищити козацтво.

Привиджуючи неминучу війну, Хмельницький почав собі дбати про союзників: зносити ся з Туреччиною, з семигородським князем Ракочієм, впевнив їх, що буде разом виступати проти Польщі, на останку навязав зносини також і з Швецією.

Про сї зносини довідали ся в Варшаві. Король видав при кінцї 1650 р. унїверсал для соймиків; король звіщав у нїм усю польську шляхту, що Хмельницький хитрить проти Речи Посполитої; що в Українї чернь лютує проти шляхти; що на будучу весну треба сподївати ся війни з козаками.

В груднї зібрав ся сойм. Хмельницький прислав там депутатів: Маркевича, Гурського і Дорошенка. Вони привезли домаганє: найперше, знищити унїю; в друге, щоби знатнїйші уряди польської держави потвердили присягою Зборівський договір; в третє, щоби чотири знатнїйші пани: Вишневецький, Конецьпольський, Любомирський і коронний обозний Калиновський, були закладниками супокою і жили в своїх українських добрах без двірнї і асистенциї; в четверте, щоби український нарід не терпів нїякого гнобленя від панів духовних і сьвітських.

Се домаганє викликало незвичайне зворушенє як в сенатї, так і між послами. Адам Кисїль почав був доказувати, що Поляки дїйсно обовязані знищити унїю і представляв, що тодї й самі православні будуть піддержувати Річ Посполиту. Та заява Кисїля ще сильнїйше зворушила Поляків. Вони закричали: „Як козел не стане бараном, так і схизматик не буде щирим оборонцем католиків і шляхотських вільностий, бо єсть одної віри з бунтівниками хлопами. Як! для схизматиків, для дурного хлопства не позваляти шляхтї вірити, як приказує Дух сьвятий, а най вірить, — як приписує пяна, божевільна голова Хмельницького! Ось який появив ся доктор чортівської академії, хлоп, недавно випущений на волю! Хоче відобрати Полякам віру сьвяту! Ім не до вподоби слово „унїя“, а нам не подобає ся слово „схизма“. Най відречуть ся від своєї нерозумної схизматицької науки. Най злучать ся з західною Церквою і назвуть ся правовірними“.

Такий був голос цїлої католицької і шляхотської Польщі тогочасної. Домаганє Українців, щоби знищити унїю,

зачепило релїгійну струну польського серця. Грудня 24-го рішено одноголосно війну. Постановлено зібрати посполите рушенє і наложити часову данину для плати правильному війську.

Мимо того козацькі депутати дістали шляхотство.

Неприязні зачіпки, невдачні для козаків, розпочали ся в лютнї 1651 р.[1])

Тимчасом цїла Польща узброїла ся. Папський легат привіз королеви первосьвященицьке благословенє, мантию і посьвячений меч, а королевій золоту рожу. Тим не зовсїм був вдоволений король, тому що папа не прислав йому гроший, котрих він просив; але коли король оповістив, що сьвятий отець благословить тих, що виправляють ся на війну і посилає відпущенє гріхів, то се сильно заохотило Поляків. Король назначив місце збірне під Сокалем і прибув там у маю.

У козаків була також релїгійна понука. До них приїхав з Греції коринтський митрополит Йоасаф. Він припняв Хмельницькому меч, посьвячений на самім гробі Господнїм. Сам царгородський патриярх прислав Хмельницькому грамоту, в котрій похваляв війну, підняту проти ворогів православя. Та війська сего року було у Хмельницького менше, як перше. За ним вже менше було тої моральної сили, яку він перше мав в очах народу; хлопи почали недовіряти йому за потакуванє панам, за казнь бунтівників. Союз з Татарами не по нутру був народови, тому що сї союзники, вступаючи в українську землю під проводом дружби, уводили в полон жінки й дїти. Многі реєстрові козаки, користуючи ся своїми правами, охотнїйше хотїлиб іти на Турків. Були навіть такі, хоч небагато, котрі предкладали свої услуги Полякам. Крім того Хмельницький мав повід побоювати ся нападу литовського війська і був приневолений лишити часть війська на північній границї, чим розривав свої сили.

---

[1]) Коронний обозний гетьман Калиновський в місточку Краснім напав несподївано на полковника Данила Нечая і розбив його. Сам Нечай поляг у битві. Зараз потім Калиновський збурив кілька подільських городів, але сам втерпів невдачу під Винницею проти полковника Богуна, котрий велїв у ледї ріки Бога прорубати полонки і покрити соломою. Поляки кинули ся на лїд і багато їх потонуло.

Хмельницький довго вижидав хана і дав час зібрати ся своїм неприятелям. Посунувши ся на Волинь, він стояв під Збаражем і не відважував ся сам нападати на короля; а тимчасом в його стані повстали пошести, так що козаки вивезли одного часу із свого стану двісті шістьдесять возів із слабими й мерцями.

Постоявши кілька неділь під Сокалем, Поляки перенесли свій стан над ріку Стир і вибрали просторе поле під Берестечком. Хмельницький, все ще ожидав хана і пропустив пригідний час напасти на ворога, коли Поляки проходили болотнистими місцями і переправляли ся через ріку Стир. Іслам-Гирей прибув на останку з своєю ордою, та сим разом кримський хан ішов на війну нерадо а тілько на приказ турецького султана. Йому невигідно було нарушати Зборівський договір; він бажав навпаки іти війною на Москву, з котрою Хмельницький йому в досаду жив дружно. Між татарськими беями були вороги, незичливі Хмельницькому.[1]) Червця 19-го (29. нов. стилю) появили ся козаки і Татари перед польським військом. Дня 20-го червця, о другій годині пополудні почала ся битва і нараз хан стрімголов кинув ся на втеки; за ним побігли всї його мурзи і беї. Сей побіг так поразив усїх Татар, що вони, хоч не прослїдовані, покидали в заголобі свої арби (рід возів) з жінками і дїтьми, слабих а навіт мерців, против алькоранови, що забороняв лишати правовірних без похорону. Хмельницький поручив начальство полковникови Джеджаликови, а сам пігнав за ханом, думаючи спинити його. Хан затримав ся в три версти від боєвища і сказав до Хмелницького; „На нас всїх напав переляк. Татари не будуть бити ся. Лиши ся зо мною, подумаємо. Завтра я пішлю своїх людий помагати козакам". Та замість сего він на другий день вирушив до Вишнівця і попровадив за собою Хмельницького. Писар Виговський поїхав просити хана, щоби визволив Хмельницького; хан і його задержав. Таким способом гетьман з писарем опинили ся в полонї у хана.

[1]) Перед злукою з Хмельницьким Іслам-Гирий посилав до польського короля тайне посольство; невідомий його зміст: опісля підозрівали, що тоді дано обіцянку зрадити козаків.

Поляки заняли все поле, де стояли Татари і стали перти козаків. Джеджалик хоробро відбивав напір і відступив до ріки Пляшової. Тут козаки збили свої вози в чотирокутник: з трех сторін зробили окопи, а з четвертої велике болото захищало їх табор. Десять днїв видержували вони неприятельський огонь, вступали з Поляками в пересправи, але годили ся з ними миритись тілько на підставі умов Зборівського договору. Поляки відай сего не хотїли і домагали ся повної покірности. Між тим в українськім станї почав ся нелад і замішанє. Начальство перейшло від Джеджалика на полковника Богуна. Між хлопами на сходинах стали обігати такі речи: Татари пустошать наш край; видаймо королеви нашу старшину і будемо свобідні. Богун, почув про сї розправи і задумав зробити на березї греблю та втечи з козаками. В ночі з 28. на 29. червця козаки звозили на болото вози, кожухи, шатра, контуші, мішки, сїдла, зробили три греблї і почали втїкати віддїлами оден за другим, непостережно нї для Поляків, нї для ватаги хлопів у своїм станї. Ранком 29. червня коли почали снїдати, нараз хтось закричав: братцї, всї полковники втекли! По цїлій юрбі перебіг наглий страх; всї кинули ся в ростич: греблї не видержали і люди стали тонути. Хлопи метали ся в ріжні сторони і в натовпі стрімголов кидали ся в ріку. Поляки довго не догадували ся в чім дїло і аж по якімсь часї кинули ся в козацький табор і стали добивати втїкачів. Митрополит Йоасаф задержував утїкачів та якийсь польський шляхтич убив його. Королеви принесли його ризи і посьвячений меч.

По розбитю козацького табору, король розпустив посполите рушенє і відїхав у столицю, а правильне (інакше кварцяне) військо кинуло ся в Україну нищити козацтво, як Поляки надїялись.

Хан передержав Хмельницького до кінця липня під Вишнівцем і пустив, мабуть взявши в його гроші яко окуп, як про се звіщають польські жерела. Хмельницький по своїм визволеню поїхав просто на Вкраїну і прибувши в місточко Паволоч пив три днї і три ночи без упину. Тут стали сходити ся до його полковники з останками розбитих своїх полків. Та нїколи не заявив Хмельницький

такої притомности духа, такої мужности, невсипучої дїяльности й сили волї, як в тім страшнім часї. Нарід ворушив ся, винуватив його. В народї було багато невдоволених за давне потакуванє панам; сердили ся на його і за союз з Татарами, що нищили край. В ріжних місцях були ворохобні сходини, на котрих думали вибирати іншого гетьмана. Хмельницький на Масловім бродї явив ся перед народним збором, втихомирив юрбу, впевняв її, що не все ще втрачено, що справи поправлять ся; збирав, заохочував нарід, доповняв полки, зносив ся знов з ханом, котрий обіцяв знов помогти Українї. В тім часї Хмельницький дальше зносив ся з московською управою; до його ненастанно їздили ріжні подячі (писарі) і дїти боярські; всїм він говорив одно й те саме бажанє своє вступити під високу руку православного государя. Та заразом від і грозив Москві, і говорив, що як цар не прийме його під свою руку, то козаки нехотя пійдуть з Поляками і Кримцями на московське государство. В хвилях, коли гетьман, що любив випити, був під охотою, говорив він різко: „Я до Москалїв з щирим серцем, а вони з мене насьмівають ся. Піду і збурю Московщину, гірше Польщі!“

В тім то часї, на диво Полякам, Хмельницький знов оженив ся: третя жінка його була Ганна Золотаренко; брата єї настановлено нїжинським полковником.[1])

Український нарід мимо понесених ударів і нових змагань ворогів, щоби його покорити, здавав ся готовим лучче згинути, як повернути в давне підданьство. Козацькі полки скоро наповняли ся новими охотниками; населенцї загалом зброїли ся задля недостачі збруї, косами і ножами.

Польське військо вступило в Україну і зустріло сильний і односердний опір. Населенцї нищили засоби, палили власні доми, ненастанно нападали на Поляків віддїльними ватагами, відбирали в них вози, коні, псували дороги, ломали мости. Польському війську почало нестават живности. Коли в Паволочі вмер ненадїйно найлучший з польських

[1]) Після одних вістий другу жінку вбив єї син Тиміш, після інших він сам, після третих — він дізнав ся про єї смерть в маю 1651 р. і тужив.

полководців. Єрема Вишневецький, Поляки прийшли 13-го серпня під місточко Трилїси. Козаки, що там засїли під начальством хороброго сотника Олександренка, разом з населенцями місточка боронили ся до останка і всї згинули: жінки дерли ся рядом з мужиками і одна жінка вбила косою полковника Штравса. Поляки за сей опір так розлютили ся, що розсїявши ся по сусїдних хуторах, убивали всїх Українців, не милуючи навіть хлопят при груди. За то з свого боку Українцї з особливою нелюдскостю мучили пійманих Поляків і Нїмців, що служили в польськім війську. Привівши полонених денебудь у лїс або пропасть, вони спершу для наруги гостили їх вином і медом, вели з ними приязну розмову, а потім проколювали їх рожнами, здирали з живих скіру і таке інше.

З північної сторони звалила ся на Вкраїну друга воєнна сила: начальник литовського війська Радивил післав віддїл проти чернигівського полку, котрому Хмельницький поручав стерегти границї. Задля недбальства чернигівського полковника Небаби козаків поразили. Радивил заняв Чернигів, а потім в останних днях липця підступив під Київ. Київський полковник Ждановичвийшов з міста в надії напасти на Литовців, коли ті будуть у Києві. Литовцї заняли го́род 6-го серпня; козаки з двох боків: суходолом від Либедї і на суднах по Днїпрі, стали зближати ся до го́рода. Тут київські міщани самі запалили го́род, щоби викликати в литовськім війську замішанє і тим способом помогти козакам, що на його нападали. Та корсунський полковник Мозира не послухав Ждановича, почав давати не в пору огнем знаки пливучим по Днїпрі і тим попсував намір Ждановича. Вони не могли напасти несподївано на Литовців і сї відперли напад. Київ сильно втерпів від пожару. Після того Радивил порозумів ся з Потоцьким і оба війська, після умови уложеної між їх проводирами, з двох противних кінців, зійшли ся при кінцї серпня під Білою Церквою, коло котрої находив ся Хмельницкий з своїм військом.

Хмельницкий предложив мир. Положенє козаків було сумне. Та Поляки бачили з одного боку розпуку українського народу, спосібного вести боротьбу на житє або

смерть, з другого клопотались живностю. Тому-то польські проводирі годили ся на мир і вислали для переговорів з гетьманом і старшиною комісаром Адама Кисїля з товаваришами в білоцерківський замок.

Нарід дізнав ся, що ходить про обмеженє козацтва і про звуженє границь козацької землї. Ватага зібрала ся під замком. Розлягали ся гнївні крики: „Ти, гетьмане, ведеш трактати з Ляхами і нас покидаєш, себе самого і старшину спасаєш, а нас знати не хочеш, віддаєш нас під палки, батоги, на коли та на шибениці! Нї, перше нїм до сего дійдеш — і ти положиш голову, і нї оден Лях відтіля живим не втече!“ Вони хотїли піймати і вбити комісарів. Хмельницький не налякав ся, вийшов до ватаги, що грозила йому шаблями і киями, вговорював її, представляв, що послів чіпати не можна, і на останку власноручно положив своєю булавою кількох сьміливих, що висунулись вперед.[1])

Рішучість Хмельницького і вплив, який він усе ще мав, мимо розладу з народними домаганями, удержали нарід на час від дальшого вибуху. Переговори тягнули ся не оден день. Хмельницький посилав то оден то другий додаток; тимчасом козаки нападали на польське військо: гетьман вимавляв ся, що се дїє ся не по його бажаню. Хмельницькому грозила небезпека з обох боків. Він не рішив ся вступати в рішучий запеклий бій, не надїючи ся виграти побіди, не рішав ся і заключити мира, тому що народна ватага, здає ся, готова була роздерти його за те. Так минув час до шіснайцятого вересня.

В тім часї появило ся морове повітре, як у польськім так і козацькім війську. Ся обставина прискорила заключенє мира. Після договору, названого в історії від місця, де його уложено, Білоцерківським, лишило ся Хмельницькому замість трех воєводств в границях козацької обширі тілько одно воєводство; відповідно до сего звуженя границь число реєстрового війська зменшено до двайцяти

[1]) Кисїль їдучи з товаришами через ряди українського війська кричав: — Друзї мої, ми не Ляхи; я Русин, мої кости такіж руські, як і ваші! „Твої руські кости обросли польським мясом!“ — відповіли йому козаки.

тисяч. Шляхта вступила в свої добра з давними правами; жиди також могли всюди жити.

По укінченю договору, Хмельницький відвідав своїх побідників і після признаня самих польських істориків, його хотїли строїти, та він догадав ся, не пив поданого вина і втїк до свого стану.

Само собою розуміє ся, що такий мир не міг удержати ся довго. Населенцї України не бажали бути в підданьстві панськім і втїкали юрбою в московське государство на слободи. Вже в давнїйших часах відбували ся такі переселеня і появили ся слободи около Рильська, Путивля, Білгорода. В сїм роцї ще в більшім розмірі відбувало ся переселенє. Перший приклад дали Волинцї. Козаки повставшого острожського полку під проводом Івана Дзинковського оснували за дозволом царським на березї ріки Тихої Сосни Острогожск і перенесли з собою весь козацький устрій. Таким способом явив ся перший слобідський полк. За ними — Українцї стали переселяти ся у великім числї в південні вільні степи московського государства з берегів Днїстра, Бога й інших місць. Вони палили свої хати і гумна, щоби не дістали ся ворогам, складали на вози свої достатки і виправляли ся великими ватагами глядїти нової України, де би не було нї Ляхів, нї Жидів. Віддїли польського війська заступали їм дорогу; Українцї пробивали ся з оружем а навіть з пушками на нові оселї. Тодї менше, як в пів року появили ся в пограничних сторонах многі українські слободи, з котрих деякі дали почин значним го́родам: так основані Суми, Короча, Білополє, Ахтирка, Лебедин, Харків і інші. Поселенцї вибирали місця скілько можна безпечні, і тому по більшій части близько болот, що берегли від ненадїйних татарських нападів.

По укінченю реєстрованя литовське військо війшло в чернигівське воєводство, а часть коронного прийшла на лївий берег Днїпра, щоби не пускати переселенцїв у московське государство. Сам Хмельницький своїм універсалом заборонював народови дальшого виселеня і строго приказував панів слухати тим, що не війшли в реєстер.

Та український нарід не думав слухати панів. Весною 1652 р. вся Україна пламенїла. По Бозї і Днїстрі поселенцї

кидали свої оселї, скривали ся в печерах і лїсах, творили шайки, нападали на Поляків. На правім боцї український шляхтич Хмелецький збирав і заохочував невдоволених як проти Поляків, так і проти свого гетьмана. На лївім — збирав ополченє бувший корсунський полковник Мозира, котрого відпустив Хмельницький. В миргородськім полку полковник Гладкий пристав до народної змови проти розставлених польських жовнїрів і в день сьвятого воскресеня всїх їх поубивали. Такуж різню вчинили між Литовцями коло Мглина і Стародуба. Коло Лубен ворохобні хлопи зложили з гетьманьства Хмельницького і вибрали якогось Бугая своїм проводирем.

Хмельницький не був безпечний у власнім Чигиринї. Попавша в розпуку народна громада готова була звалити ся на його і вбити. Гетьмана всюди почали називати зрадником, що продав Ляхам Україну. В такім положеню Хмельницький позволив записувати ся в реєстр більше означеного числа. Польський воєвода Калиновський дорікав йому за те. Хмельницький обясняв, що розпорядив так на користь самих Поляків, тому що інакше годї нарід погамувати.

На домаганє короля Хмельницький однако підписав смертний засуд Гладкому, Хмелецькому і Мозирі; їм відтяли голови. Крім тих жертв ще деяких укарано смертю. Та скоро після того обставини змінили ся так, що Хмельницький знов став одностайно з народом.

Молдавський господар Лупула обіцяв в 1650 р. дочку свою Домну Розанду за жінку Тимошеви Хмельницькому, та звиняючи ся молодостю дївчини, просив відроченя на оден рік. Потім він не тілько не хотїв сповнити даної обіцянки, а ще й тайно шкодив Хмельницьому в часї другої війни Хмельницького з Поляками. В 1652 р. Хмельницький пригадував господареви його обіцянку і вислав свого сина з козаками на границї Молдавщини, заявляючи тим, що господар буде приневолений сповнити обіцянку з конечности, як не додержить даного слова добровільно.

Після запевненя польських істориків Лупула звістив про грозяче йому насильство проводира польського війська Калиновського, а Калиновський розложив своє військо

над рікою Богом і загадав відсїчи дорогу синови Хмельницького, що йшов у Молдавщину.

Гетьман Хмельницький упередив Калиновського письмом, просив не займати Тимоша і відступити з дороги, позаяк Тиміш іде женити ся і не має нїяких неприязних намірів проти Поляків, інакше не ручив, щоби весільні бояри, як він називав козаків, не завели бучі і не вийшлоб нарушенє мира. Та Калиновський на лихо Хмельницькому навмисне поступив проти його остороги і сам напав на Тимоша Хмельницького, котрий ішов не тілько з сильним козацьким військом, але й в товаристві татарського Карачамурзи з його ордою. Підчас нападу українські хлопи, що були на роботї в польськім таборі, умисно запалили сїно; повстав пожар... Козаки і Татари приперли Поляків і зовсїм побили. Калиновський поляг у битві. Поляки втїкали на всї сторони, козаки і тамошні хлопи гнали ся за ними, не слухали нїякої просьби о помилуванє і без милосердя убивали, примовляючи: „Ось вам за унїю! Ось вам за Берестечко! ось вам за ваші данини!“ і т. п. Усе польське військо двайцятьтисячне згинуло в сїй знатній битві, прозваній від урочища, де вона відбувала ся, Батогською. Удар, котрий понесли Поляки, не був лекший від корсунського. Тишіш Хмельницький щасливо добив ся границь Молдавщини, на просьбу господаря лишив усе військо своє на границї, сам приїхав у Яси і звінчав ся з молдавською принцесою.

Таким способом недавно заключений мир, тяжкий для Хмельницького, нарушили самі Поляки. Жовнїрів, що стояли в інших місцях, без проволоки вигнано.

Хмельницький звістив короля про се, що стало ся під Батогом, доказував, що виною всего Калиновський, а про своїх козаків так висловив ся: „Простїть їм, ваша милість, коли вони, яко люди веселі, далеко посунули свою відвагу“. В Польщі се приняли за насьмішку.

Польща не мала війська і з конечности була приневолена відложити війну до слїдуючого року. Весною 1653 р. польський воєвода Чарнецький вдер ся у Браславщину берегом Бога і нищив села та місточка: Поляки різали населенцїв без ріжницї. Після вислову їх земляка не милували нї гарної дївчини, нї бремінної жінки, нї немовлят.

Хоробрий винницький полковник Богун здержав сей варварський напад і прогнав Чарнецького.

Потім зібрало ся велике польське військо під Глинянами, з наміром іти в Україну і зовсім її збурити; мім тим війна розпочинала ся і в другім краю, в Молдавщині. Там між Лупулою, тестем Тимоша Хмельницького, і Степаном Бурдуцом, що купив собі в Царгороді право на господарство, точила ся боротьба. Тиміш з козаками боронив тестя; Угри і Поляки подали поміч ворогови його з неприхильности, щоби свояк і союзник Хмельницького володів Молдавщиною.

Гетьман Хмельницький звернув ся знов до царя Олексія Михайловича, просив приняти його з козаками під свою руку. Цар на сей раз хоч все ще не годив ся, однак відповів, що приймає на себе посередництво помирити польського короля з Хмельницьким.

Дня 20. липця приїхав до Польщі царський посол боярин Ріпнин-Оболенський з товаришами, пригадав давне домаганє, щоб покарати тих, що робили похибки в царськім титулї і заявив, що цар простить винуватим, як Поляки з свого боку помирять ся з Хмельницьким на основі Зборівського договору і знищать унію.

Пани на се відповіли, що годї знищити унію, що се домаганє булоб подібне до сего, як би Поляки домагали ся знищити в московськім государстві грецьку віру, що грецької віри нїколи не прослїдували в Польщі, а з Хмельницьким вони не будуть мирити ся не тілько на основі Зборівського, а навіть і Білоцерківського договору, а доведуть козаків до такого положеня, в якім вони знаходили ся перед почином межиусобиці.

Тодї московський посол сказав, що як так, то цар не буде більше посилати послів у Польщу, а каже писати про кривди польські і про нарушенє мирного договору з боку Поляків у всї сусїдні держави і буде стояти за православну віру, за сьвяті Божі церкви і за свою честь, як йому Бог поможе!

Поляки думали, що Хмельницький піде з військом на поміч синови, котрий був у прикрім положеню в Молдавщині, і посунули ся з військом на Поділє до Каменця. Король проводив військом. Поляки надїяли ся перерізати

дорогу Хмельницькому, котрий збирав ся йти в Молдавщину на відсїч сина; виправляючи ся в похід він звістив царя, що Поляки йдуть на наругу віри і сьвятих церков і додав: „Турецький цар прислав до них в табор у Бірки свого післанця і закликає їх до себе в підданьство. Коли, ваша царська милість, не змилуєш ся над православними християнами і не приймеш нас під свою високу руку, то іновірцї підібють нас і ми будемо чинити їх волю. А з польським королем у нас миру не буде нїзащо".

Тесть Тимоша, Лупула, втїк з Молдавщини, а Тиміш з тещею запер ся в сучавськім замку. З Тимошем були козаки. Величенне військо зложене з Волохів, Молдаван, сторонників Степана Бурдуца, Угрів і Поляків осадило Сучаву. Обложенцї хоробро відбивали ся, вижидаючи відсїчи від Хмельницького. Та одного разу скалка розбитого кулею дерева ранила в ногу Тимоша; рана прокинула ся в ґанґрену; Тиміш умер. Козацький полковник Федоренко якийсь час ще відбивав ся, та голод принудив його піддати твердиню. Козаки вийшли 9-го жовтня з сучавської твердинї, вимовивши собі вільний перехід в Україну з тїлом Тимоша Хмельницького. Богдан Хмельницький стрітив на дорозї тїло сина, велїв везти його на похорон у Чигирин, а сам пішов на Поляків.

До його прилучив ся тодї кримський хан. Поляки вважаючи себе витязями Татар під Берестечком, перестали ханови платити суму, постановлену під Зборовом. Ханови забагло ся привернути собі сей дохід.

Вороги стрітили ся на березї Днїстра під Жванцем, в пятьнайцять верстов від Каменця, проти Хотина. Була вже пізна осїнь. Положенє Поляків було сумне. Військо їх зложене з непривиклих до воєнної служби жовнїрів розбігало ся. Та хан глядїв тілько своєї користи і предложив Полякам мир з умовою, коли йому заплатять одноразово сто тисяч червінцїв, а потім стануть платити щорічно на основі Зборівського договору і в додаток дадуть Татарам право в поворотї брати в польських краях полону, скілько їм схоче ся.

Хоч як диким здавало ся останнє домаганє, то Поляки згодили ся і на те, вимовнивши собі тілько услівє,

щоби Татари брали в полон протягом сорок днїв тілько Українцїв, а не займали Поляків.

Ханський визир умовив ся з Поляками і в тім, що з того часу хан відступить від козаків, та тепер просив, щоби для ока обіцяли їм потвердити Зборівський договір, щоби не роздратувати козацьку ватагу; опісляж хан сам обіцяв помагати Полякам усмирити козаків.

Хмельницький дізнав ся про се тайне услівє, просив хана, щоби не покидав його — все було на дармо. Союз з Поляками після міркованя хана був вигіднїйший, як з козаками. Хмельницькому не можливо було відважити ся в даній хвилї на борбу разом і з Поляками і з Татарами. Він був приневолений мовчати. Одна надія в його лишила ся тодї на московського царя. Король забрав ся 16-го грудня; за ним розійшло ся польське військо. Опісля Татари на основі умови, страшно пустошили Україну аж до самого Люблина. Однако й Поляки не уйшли кари за соромний договір з ханом, котрим вони, все пишяючись славою вільного народу, спасли себе від прикрої для них конечности лишити волю українському народови: Татари, не розбирали своїх жертв і палили шляхотські доми та забрали в полон багато шляхти, мужчин і жінок.

Тимчасом по рішучій відповіди, котру дали пани московському послови, князеви Ріпнинови-Оболенському, московська управи приступила на останку до рішучого дїла. Приглядати ся тому, що дїяло ся в сусїдстві, дальше не було можна; грозила небезпека, що козаки віддадуть ся Туреччинї і разом з кримськими Татарами стануть пустошити краї московського государства.

Справа була первостепенної ваги і цар Олексїй Михайлович скликав 1-го жовтня 1653 р. земський збір усїх урядів московського государства в Грановитій пататї.

Думний дяк (секретар) виложив цїлу справу о пропусках в царськім титулї, про безчесні книги, про се, як гетьман Богдан Хмельницький кілька лїт просив государя приняти його під державну руку, про се, як цар предкладав Полякам прощенє винуватим обиди царської чести з тим услівєм, щоби Поляки знищили унїю і перестали прослїдувати православну віру, і як Поляки відкинули сю предлогу.

На останку звіщав, що турецький цар призиває козаків під свою власть.

Відтак відбирано відповідь на питанє: чи приймати гетьмана Богдана Хмельницького з усїм військом запорожським під царську руку?

Бояри подали таку думку: Ян-Казимир при виборі на короля присягав берегти і хоронити всїх християн, котрих віра відмінна від римсько-католицької, не гнобити нїкого за віру й іншим сего не дозваляти, а як своєї присяги не додержить, то в такім случаю його піддані увільняють ся від вірности і послуху. Король Ян-Казимир своєї присяги не додержав; повстав на православну християнську віру, збурив багато церков, замінив в унїятські. Отже гетьман Хмельницкий і все військо запорожське, по нарушеню короліївської присяги — вільні люди: від своєї присяги свобідні. А тому, щоби не допустити їх віддати ся в підданьство турецькому султанови або кримському ханови, треба приняти гетьмана Богдана Хмельницького з цїлим військом запорожським з усїма го́родами і землями під високу государеву руку.

Гості і торгові люди обіцяли давати підмогу в будучій війнї; службові люди обіцяли бити ся проти польського короля, не жалуючи голов своїх і вмирати за честь свого государя. Патриярх і все духовенство благословили государя і всю його державу та сказали, що вони будуть молити Бога, Пресьвяту Богородицю і всїх сьвятих о поміч і побіду.

По такім земськім присудї цар послав у Переяслав боярина Бутурлина, окольничого (урядника, що доглядав границь і рішав граничні спори) Алферєва і думного дяка Лопухина, приняти Украïну під високу царську руку. Сї посли прибули на місце 31-го грудня 1653 року. Гостий з приналежною шаною приняв переяславський полковник Павло Тетера.

Дня 1-го сїчня прибув гетьман у Переяслав. Зїхали ся всї полковники, старшина і багато козаків. Сїчня 8-го, після попередньої тайної наради з старшиною, о 11-ій годинї в ранцї, вийшов гетьман на майдан, де зібрала ся ґенеральна рада.

Гетьман говорив:

„Панове полковники, осаули, сотники, все військо запорожське! Бог визволив нас із рук ворогів нашого східного православя, що хотїли викорінити нас так, щоби й імя українське не згадувало ся в нашій землї. Та нам годї дальше жити без государя. Ми зібрали сегодня явну цїлому народови раду, щоби ви вибрали з чотирох государів одного. Перший цар турецький, котрий багато разів запрошував нас під свою власть; — другий хан кримський; третїй — король польський; четвертий — православний Великої Руси, цар східний. Турецький цар бисурман, і самі знаєте, яке гноблене терплять брати наші християни від невірних. Кримський хан тож бисурман. Ми з конечности завязали з ним були дружбу і через те зазнали тяжкого лиха, полону і немилосердного проливу крови християнської. Про гноблене польських панів і згадувати нїчого самі знаєте, що вони вважали жида і собаку лучче як нашого брата-християнина. А православний християнський цар східний одного з нами східного благочестя; ми з православєм Великої Руси єдно тїло Церкви, що має головою Ісуса Христа. Сей великий цар християнський змилував ся над тяжкою зневагою православної Церкви в Українї, не погордував нашими шестилїтними просьбами, склонив до нас милостиве своє царське серце і прислав до нас ближнїх людий з царською милостю. Полюбім його щиро. Крім царської високої руки, ми не найдемо затишнїйшого пристановища; а буде хто з нами тепер не згідний, той куди хоче: вільна дорога“.

Розлягли ся поклики: „Хочемо під східного царя! лучче нам умерти в нашій благочестивій вірі, як дістава ти ся ненавистникови Христовому, поганцеви“.

Тодї переяславський полковник почав обходити козаків і питав ся:

— Чи всї так призволяєте?

— Всї! відповідали козаки.

„Боже утверди, Боже укріпи, щоби ми на віки були згідні!“

Прочитано услівя нового договору. Змисл його був такий: цїла Україна, козацька земля (менше-більше в границях Зборівського договору, що займала нинїшнї ґу-

бернії: полтавську, київську, чернигівску, більшу часть волинської і подільської) прилучувала ся під іменем „Малої Росиї“ до московського государства, з правом зберегати свій власний суд, управу, вибір гетьмана вільними людьми, право сего останнього приймати послів і зносити ся з чужоземними государствами, незайманість прав шляхотського, духовного і міщанського стану. Данину цареви мають платити без вмішуваня московських поборців. Число реєстрових побільшено на шістьдесять тисяч, але дозволювано мати і більше охочих козаків.

Коли приходило присягати, гетьман і козацькі старшини домагали ся, щоби московські посли присягнули за свого государя так, як все робили польські королї при виборі на престіл. Та московські посли уперли ся, покликуючи ся на те, що „польскі королї невірні, несамовластні, не бережуть своєї присяги, а слово государеве буває незмінне“, і не присягнули. Коли опісля посли і стольники і стряпчі (надворні урядники царські), що з ними приїхали, удали ся по містах, щоби привести населенців до присяги, українське духовеньство нерадо зголошувало ся поступати під власть московського государя. Сам митрополит Сильвестер Коссів, хоча й стрічав за го́родом московських послів, та у внутрі не був прихильний Московщинї. Духовеньство не тілько не присягнуло, але й не згодило ся посилати до присяги шляхтичів, що служили при митрополитї й інших духовних особах, монастирських слуг і взагалї людий з усїх дібр, приналежних церквам і монастирям. Духовеньство споглядало на Москалїв яко на нарід простий і навіть що до тожсамости своєї віри з московською вони сумнівали ся. Декотрим навіть приходило на думку, що Москалї велять перехрещувати ся. Нарід присягав без опору, однак і не без недовірства: Українцї бояли ся, що Москалї стануть їх силувати до присвоєня московських звичаїв, заборонять носити чоботи й черевики, а велять одягати лаптї. Що до козацької старшини й українських шляхтичів, котрі пристали до козаків, то вони загалом, скріпивши серце, тілько з крайної нужди віддавали ся під власть московського государя; в їх голові повстав ідеал самостійної держави української. Хмельницький вислав своїх послів, котрих принято з великою

шаною. Цар потвердив Переяславський договір і на основі тогож видано милостиву грамоту.[1])

Московська управа формально оповістила Польщі війну. Війна вибухла разом на Вкраїнї і в Литві. Весною 1654 р. польське військо вступило на Поділє і почало велику різню. Го́род Немирів знищено з накорінком. У великім каміннім погребі стовпило ся 3.000 людий; Поляки стали викурювати їх відтіля димом, обіцяли помилуванє, як видадуть старших. Та нїкого не видали і всї подушили ся від диму. Відси Поляки віддїлами розійшли ся ріжними дорогами і де тілько стрічали місточко, село, вигубляли там старого й малого, а оселї палили. Всюди Українцї боронили ся завзято косами, колами, колодами; всї рішили ся лучче згинути, як піддати ся Ляхам. На перший день Великодня вирізали Поляки 5.000 українського народу в місточку Муширівцї; і там Українцї не слухали нїяких напімнень і гинули в боротьбі до останньої каплї крови. Та козаки відбили Поляків від кріпких го́родів Браславля й Уманя і вони на час вийшли з України.

В Литві справи повели ся щасливо для Українцїв. Цар розіслав грамоту до всїх православних польського королївства і великого князївства литовського, впевняв, що віддїлить ся від Поляків, обіцяв зберегти їх доми і достатки від воєнного збуреня. В грамотї вговорювали православних, щоби вони обстригли на головах чуби, котрі носили після польського звичаю; так багато ваги прикладали в Москві зверхним признакам. Грамота ся ледво чи мала великий вплив; далеко більше помагало успіхам царя почутє єдиньства віри і самовіжа суплемінности. Могилїв, Полоцк, Витебск самі добровільно відчинили ворота і признали власть царя. Смоленьск держав ся твердше; але князь Трубецький і козацький полковник Золотаренко розбили 12-го серпня на голову князя Радивила, що йшов на відсїч Смоленьска. Смоленьск держав ся ще до кінця вересня; на останку воєвода Пилип Обухович, бачивши, що нема помочи нїзвідки, піддав го́род, вимовивши собі з залогою свобідний пропуск; цар вступив у Смоленьск

[1]) В тім часї українських послів приймали загально з великою шаною тому, бо хотїли Українцїв, яко недавно вступивших у підданьство, приєднати ласкавим поводженєм.

і велів замінити в православні церкви сї костели, котр Поляки переробили з церков.

Тимчасом Поляки придбали собі союзників у Кримцях. Іслама-Гирея не було вже на сьвітї: одна Українка, взята в його гарем, отруїла його з пімсти за зраду єї вітчини. Новий хан Мехмет-Гирей, ненависник Московщини, заключив договір з Поляками. Зимою, в надії на помічні татарські сили, Поляки знов вдерли ся на Поділє і почали різати Українців. Місточко Буша перше дізнало їх пімсти. В сїм місточку, положенім на високій горі і гарно укріпленім, стовпило ся до 12.000 народу мужчин і жінок. Нїякі вговорювання польських начальників Чарнецького і Лянскоронського не вплинули на них, а коли на останку Поляки спустили воду із ставка і напали на слабе місце, Українцї вбачаючи, що нїчого проти них не вчинять, самі запалили свої доми і стали вбивати оден другого. Жінки кидали свої дїти в криницї і самі скакали за ними. Жінка убитого сотника Зависного сїла на бочку пороху, сказавши: „Не хочу по милім чоловікови дістати ся забавкою польським жовнїрам“ і вилетїла в повітре. Сїмдесять жінок скрило ся з оружем недалеко від місточка в печері, закритій густою терниною. Полковник Цеварий обіцяв їм житє і незайманість майна, як вони вийдуть з печери; та жінки відповіли вистрілами. Цеварий велів спустити воду з жерела в печеру. Жінки всї потонули; нї одна не піддала ся. По збуреню Буші, Поляки виправили ся до інших місточок і сїл; всюди Українцї, мужчини й жінки, боронили ся до останка; всюди Поляки витинали їх, не милуючи нї старців, нї немовлят. В місточку Демівцї зробили страшну різню: там згинуло 14.000 українського народу. Коронний гетьман писав до короля: „Гірко буде вашій милости слухати про знищенє вашої держави; та іншим способом годї приборкати непогамовану хлопську злобу, котра досї тілько змагає ся“.

Вслїд за тим прибула Полякам на поміч кримська орда і вони разом з Татарами посунули ся дальше в глубину України. Полковник Богун відбив їх від Уманя. Поляки з Татарами пішли на Хмельницького, котрий з боярами Бутурлином і Шереметєвом стояв під Білою Церквою. Взявши з собою Шереметєва, Хмельницький пішов на

зустріч неприятелеви. Коло села Бави зустріли ся неприятельські війська; показало ся, що в Хмельницького і Шереметєва війська було менше. Українці відступили, але дуже хоробро і непохитно відбивали ся від Поляків і Татар, що їх прослїдували.[1]) Не відважуючи ся нападати на український табор під Білою Церквою, Поляки знов пустили ся руйнувати українські села і місточка.

Та зараз потім в 1655 р. Москалї осягнули великий успіх в Литві. Вони взяли Миньск, Ковно, на останку Вильно. Олексїй Михайлович вїхав у столицю Ягайлонів і велїв заіменувати себе великим князем литовським. Гóроди піддавали ся за гóродами, по більшій части без опору. Міщани й шляхтичі, що зберегли православє, а ще більше селяни гноблені пановапєм шляхти, приймали Москалїв яко визвольників. Успіх був би ще певнїйший, як би московські люди вели війну з більшим погамованєм і не робили пакости і насиля населенцям.

В тім часї, коли вже цїла Литва була в руках московського государя, Польщу заняли Шведи. Вже кілька лїт Хмельницький зносив ся з Шведами і понукував їх до союза проти Поляків. В 1652 р. разом з Хмельницьким змагав до сеї мети зрадник польський підканцлєр Радзєйовський; та поки панувала королева Христина, що волїла клясичну лїтературу і словесність як воєнну славу, трудно було впутати Шведів у війну. В 1654 р. вона відрекла ся престола: племянник і наслїдник єї Карло Х. обявив Польщі війну за те, що польський король присвоїв собі титул шведського короля. Лїтом 1655 р. він вступив до Польщі. Познань, а відтак Варшава — піддали ся без бою. Краків, котрого боронив Чарнецький, держав ся до 7-го жовтня та всеж піддав ся. Король Ян-Казимир утїк до Шлезка. В тім часї Хмельницький з Бутурлином посунули ся в Червону Русь, розбили польське військо під Городком і облягли Львів; та сей гóрод, не зважаючи нї на які вговорюваня, не хотїв нарушити вірности Яну-Казимирови і присягнути Олексїєви Михайловичу. Між козацькими проводирами і московськими боярами тодї вже заходили непорозуміня.

[1]) Поле, де се довело ся, одержало назву Дрижи-поле (поле дрожи на споминку великої студени).

Хмельницький нїяким способом не позваляв брати Львова приступом.

Тут прибув до Хмельницького 29-го жовтня післанець від Яна-Казимира, Станислав Любовицький, давний знакомий Хмельницького, і привіз від свого короля письмо переповнене найоблеснїйшими а навіть унїженими компліментами, хоч у Любовицького було тодї інше письмо до татарського хана, неприязне Хмельницькому. Бесїда з Любовицьким у високім ступнї замітна так з оглядом на вдачу Хмельницького, як і що до духа часу.

„Любий куме — сказав йому Хмельницький — згадайте, що ви нам обіцяли і що ми від вас одержали? Всї обіцянки ваші робили ви після науки єзуітів, котрі говорять: не слїд держати слова, даного схизматикам. Ви називали нас хлопами, били нагайками, відбирали наші достатки, а коли ми, не стерпівши вашого гнобленя, втїкали і покидали жінки наші і дїти, ви насилували жінок наших і палили бідні наші хати іноді разом з дїтьми... садили на коли, в мішках кидали у воду, проявляли ненависть до Українців і зневагу над їх безсилєм; та що найбільш зневажливе, — ви насьмівали ся над вірою нашою, мучили сьвящеників наших. Стілько витерпіли ми від вас, стілько разів ви нас обманили, отже й приневолені були ми глядїти для пільги нашої долї такого способу, котрого нїяким робом не можна залишити. За пізно глядїти помочи нашої! Пізно думати о примиреню козаків з Поляками!“

Любовицький, підлещуючись Хмельницькому, став коренити польську шляхту за те, що вона лишила короля свого в бідї і сказав: „Тепер король буде признавати шляхотними не тих, що ведуть довгий ряд ґенеальоґічний від дїдів, а тих що виявлять поміч краєви. Забудьте все, що минуло, поможіть помазанникови божому. Ви будете не козаками, а другами королївськими. Вам дадуть достоїньства, коронні добра, король вже не позволить нарушувати спокою тим собакам, що тепер розбігли ся і покинули свого пана“.

„Пане посол, — сказав Хмельницький, поговоривши з козацькою старшиною, — сїдайте і слухайте, я вам скажу побрехеньку. В старовину жив у нас селянин, такий заможний, що всї завидували йому. В його був домашнїй

вуж, котрий нїкого не кусав. Господарі ставили йому молоко і він часто повзав ся між семєю. Раз дали хозяйському синови молока; присунув ся вуж і став хлепати молоко; хлопчина вдарив вужа ложкою по голові, а вуж укусив його. Господар хотїв убити вужа; та вуж всунув голову в нору і господар відрубав йому тілько хвіст. Хлопчина вмер від укушеня. Вуж після того не виходив з нори. З того часу господар став біднїти і удав ся до знахарів, щоби дізнати ся, яка тому причина. Йому відповіли: минувших лїт ти по людськи обходив ся з вужем і вуж приймав на себе всї нещастя, що тобі грозили, а тебе визволяв від них. Тепер, коли між вами настала вражда, вся недоля звернула ся на тебе; як хочеш давного добробиту, помири ся з вужем. Господар став запрошувати вужа, щоби заключив з ним давну дружбу, а вуж сказав йому: дармо клопочеш ся, щоби між нами була така приязнь як перше. Як тілько я погляну на свій хвіст, сей час бере мене досада; а ти як тілько згадаєш сина — сей час закипить у тобі батьківський гнїв, і ти готов менї провалити голову. Тому доволї буде приязни між нами, як ти будеш жити в своїм домі, як тобі до вподоби, а я в своїй норі і будемо помагати оден другому. То само, пане посол, стало ся між Поляками й Українцями. Був час, коли ми разом тїшили ся щастєм, радували ся загальним успіхом. Козаки відхиляли від короліївства небезпеки, що йому грозили, і самі приймали на себе удари варварів. Тодї нїхто не брав добичі з польського короліївства. Польські війська разом з козацькими всюди ставили ся. Та Поляки, що називали себе дїтьми польського короліївства, стали нарушувати свободу Українців, а Українцї, як їх почало болїти, стали відгризати ся. Довело ся, що й Українців більшу часть відсїчено і синів короліївства чимало пропало. З того часу, як ті народи згадають нещастя, що заподїяли оден другому, зараз настане досада і хоч почнуть мирити ся, та дїла не доведуть до кінця! Наймудрійший чоловік не може привернути між нами твердого і тривкого супокою, як тілько ось як: най польське короліївство зрече ся всего, що належало князївствам землї руської, най відступить козакам цїлу Русь до Володимира, Львів, Ярослав, Перемишль, а ми, сидячи в своїй Руси, будемо

відпирати ворогів від короліївства польського. Та я знаю, що як би в цїлім короліївстві лишило ся тілько сто панів, то й тодї не згодились би на се. А козаки поки будуть мати оруже, також не відступлять від сих умов. Тому — прощайте".

Любовицький передав Хмельницькому украсу з дорогоцїнним камінєм, дарунок жінцї Хмельницького від польської королевої Марії-Людвики. „Боже Всемогучий, — кликнув Хмельницький, — що я значу перед лицем твоїм, та от як мене вивисшила милість твоя, що до моєї Ганни найяснїйша королева польська пише письма і просить у неї заступництва передо мною!" Однако звернувшись до Любовицького, Хмельницький сказав: „Не можу сповнити бажаня єї милости; не можу нарушити тїсного договору з Україною і Шведами".

Взявши зі Львова невелику суму 60.000 зл., Хмельницький відступив від сего го́рода, під приводом, що Татари пустошать Україну; та здає ся до відступленя наклонило його тайне посольство шведського короля, котрий обіцяв йому українські землї, як зміцнить ся в Польщі. Московські війська разом з козацькими взяли Люблин. Сей го́род присягнув Олексїєви Михайловичу, скоро потім присягнув шведському королеви, а опісля — давному свому панови Яну-Казимирови.

Весною 1656 р. Поляки знов змагали примирити ся з Хмельницьким і просили помочи проти Шведів. В тій цїли приїхав до Хмельницького пан Лянскоронський.

Хмельницький відповів: „Годї, панове, обманювати нас і вважати дурнями; Полякам за їх ненастанне віроломство нїхто в сьвітї не вірить; був час, коли ми годили ся на мир, по волї короля; а король таїв у душі противне тому, що виявляв на вид. Ми не війдемо з Польщею в нїякі договори, поки вона не зрече ся цїлої України. Най Поляки формально оголосять Українців вільними, подібно тому, як іспанський король признав вільними Голяндців. Тодї ми будемо жити з вами, як други й сусїди, а не як піддані і раби ваші; тодї напишемо договір на вічних таблицях; та сему не бути, поки в Польщі володїють пани. Не будеж і миру між Українцями і Поляками".

Поляки лучче походили коло своїх справ у Москві, як в Чигиринї. Посол нїмецького імператора, Алєґратті, родом Словянин, що вмів по московськи, прибув у Москву і вмів нахилити до миру з Польщею бояр і духовних, заявляв надїю звернути оруже всїх християнських володарів проти невірних. Патриярх Никон вговорював царя помирити ся з Поляками і обернути оруже проти Шведів, щоби відобрати в них землї приналежні Великому Новгородови. Цар улестив ся тим, що мирним способом зможе стати польським королем, вислав своїх повновласників у Вильну, де по многих спорах і толках з повновласниками Речи Посполитої в жовтню 1656 р. заключено договір, після котрого Поляки обовязували ся по смерти Яна-Казимира вибрати на престіл польський Олексїя Михайловича; Олексїй Михайлович обіцяв з свого боку боронити Польщу проти єї ворогів і звернути оруже на Шведів. Хмельницький дізнавшись, що у Вильнї збирають ся повновласники для постанови мира, вислав там своїх послів; та московські посли пригадали їм, що Хмельницький і козаки — піддані і тому не повинні давати голосу там, де рішають їх долю посли володарів. Козацькі посли, вернувши в Україну, в прияві всеї старшини говорили до гетьмана: „Царські посли нас в посольське шатро не пустили; мало того: до шатра здалека не пускали, зовсїм як псів у церкву Божу. А Ляхи нам сумлїнно повідали, що вони заключили мир так, щоби цїла Україна була по давному під властю Ляхів. Колиж запорожське військо з цїлою Україною не буде Ляхів слухати, то царська милість буде помагати Ляхам своїм військом бити козаків".

Хмельницький, почувши се, здумів ся: „Дїтки — сказав він — треба відступити від царя, підемо туди, куди скаже Вишнїй Владика! Будемо під бисурманським володарем, не то під християнським!"

Успокоївшись від першого зворушеня, Хмельницький написав цареви письмо і виказував йому правду ось-як: „Ляхи сего договору нїколи не додержать; вони його заключили тілько для того, щоб трохи віддихнути, умовити ся з турецьким султаном, Татарами й іншими та знов воювати проти царської милости. Коли вони справдї щиро вибирали вашу милість на престіл, то чогож вони

посилали послів до римського цїсаря просити на престіл його рідного брата? Ми Ляхам в нїчім вірити не можемо. Ми напевно знаємо, що вони не бажають добра нашому українському народови. Великий государю, єдиний православний царю на землї! вдруге молимо тебе: не довіряй Ляхам, не віддавай православного українського народу на наругу!"

Та Москва була глуха на ті ради. Хмельницький бачив, що занедбує ся пригідний случай визволити українські землї зпід польської влади; а тимчасом не тілько одна Москва, але й інші сусїди спиняли його наміри. Нїмецький цїсар з грізьбою домагав ся від Хмельницького мира з Польщею. Кримський хан і турецький султан були в союзї з Польщею і не бояли ся єї договорів з Москвою, знаючи, що з боку Поляків се не більше як мана; напроти, їм страшнїйші були успіхи Хмельницького, що вели до злуки і зміцненя московської держави. Хмельницький попав у тугу і сум, а на останку в недугу. Він бачив у будучинї давне підданьство України Ляхам і хватав ся послїдних способів, щоби випередити його. З початком 1657 р. Хмельницький заключив тайний договір із шведським королем Карлом X. і семигородським князем Ракочиєм про поділ Польщі. Після сего договору королеви шведському мала дістати ся Велика Польща, Лїфляндия і Ґданьск з приморськими краями; Ракочию — Мала Польща, велике князївство Литовське, князївство Мазовецьке і часть Червоної Руси; Україна ж з останками південно-руських земель мала бути признаною на все віддїленою від Польщі.

Відповідно сему договорови Хмельницький післав на помогу Ракочию 12.000 козаків під головним начальством київського полковника Ждановича. Ян-Казимир дав знати про хитрощі Хмельницького московському государеви. Договір, заключений гетьманом з Уграми і Шведами, дійшов дїйсно до відома в Москві і цар вислав послами окольничого Федора Бутурлина і дяка Василя Михайлова із строгою доганою Хмельницькому.

З початком червця прибули царські посли з доганою і застали гетьмана так недужого, що ледви міг вставати з постелї. Посли, після царського приказу, сказали йому, що він забув страх Божий і присягу, братаючись із Шведамн

й Ракочиєм. Хмельницький відповів в такім змислї: „У нас давна приязнь з Шведами і я нїколи не нарушу єї. Шведи — люди правдиві: держать своє слово; а царска милість помирив ся з Поляками, хотїв нас віддати їм у руки; і тепер до нас слух доходить, що він післав своє військо на поміч Полякам проти нас, шведського короля і Ракочия. Ми ще не були в підданьстві у царської милости, а йому служили і добра бажали. Я девять лїт не допускав кримського хана бурити украïнні городи царські. І нинї ми не відступаєм від високої руки його яко вірні піддані і підемо на царських неприятелїв бісурманів, хоч би менї в нинїшнїй недузї дорогою і смерть приключила ся — і домовину повезу з собою! Його царській милости у всїм воля; тілько менї се дивно, що бояри йому нїчого доброго не порадять: короною польською не заволодїли, мира не довершили, а з другою державою, із Швециєю війну почали!“

Вислухавши нові докори від царського посла Хмельницький не відповідав і звиняв ся недугою; а другого дня, 13-го червця, Хмельницький прикликав до себе послів і сказав: „Най його царська милість зараз помирить ся з Шведами; треба довести до кінця розпочате дїло з Ляхами. Вирушимо на них з двох сторін: з одної сторони війська його царської милости, з другої — війська шведського короля. Будемо бити Ляхів, щоб їх до кінця викорінити і не дати їм злучити ся з посторонними державами проти нас. Хоч вони і вибирали нашого государя на польське короліївство, та се тілько словами, але дїйсно сего нїколи не буде. Вони се видумали лукавим умислом для свого спокою. Є сьвідоцтва, що виявляють їх лукавство. Я переймив їх письмо до турецького султана і вислав се до царської милости своїм післанцем“.

Тим не менше Хмельницький, після бажаня царських послів, видав приказ Ждановичеви лишити Ракочия; се пошкодило Ракочию: завоювавши Краків і Варшаву, побитий Поляками, був він приневолений відказати ся своїх забагів.

Ян-Казимир пробував ще раз зійти ся з Хмельницьким і вислав до його пана Бєньовського.

— Що вам шкодить, гетьмане, — говорив Хмельницькому польський посол, — скинути московську опіку?

Московський цар нїколи не буде польським королем. Злучіть ся з нами, старими земляками, як рівні з рівними, вільні з вільними.

— „Я одною ногою стою в могилї, — відповів Хмельницький, — і на останку днїв не прогнївлю Бога нарушенєм слова даного московському цареви. Раз я присягнув йому вірність, збережу її до останньої хвилї. Коли мій син Юрий буде гетьманом, нїхто не спинить його заслужити воєнними подвигами і прихильностю ласку його милости, але тілько без шкоди московському государеви, тому що як ми так і ви, вибравши його прилюдно своїм володарем, обовязані йому до сталої вірности!“

Скоро після того вмер Хмельницький. В письмі писаря Виговського день його смерти означений 27-го липця. Лїтопись Самовидця говорить, що він умер „о Успеніи св. Богородицы“.

Дня 23. серпня похоронено тїло Хмельницького, після його заповіту в Суботові, в церкві, котру він сам заложив. Церква ся з замітно грубими стїнами камінними єствує досї; та подорожний не найде в нїй могили Хмельницького: польський войовник Чарнецький, занявши Суботів в 1664 р., велїв викинути на наругу кости чоловіка, що так завзято боров ся проти шляхотської самоволї.

Не зважаючи на похибки й помилки, Хмельницький належить до найзнатнїйших подвижників української істориї. В многовіковій борбі України з Польщею, він зробив рішучий зворот в сторону України і задав аристократичному ладови в Польщі такий удар, після котрого сей лад не міг уже вдержати ся в моральній силї. Хмельницький в половинї XVII. в. зазначив се визволенє українського народу від паньства, котре остаточно збуло ся в наших часах. Сего мало; його заходом Україна була вже дїйсно під єдиною владою Московщини. Не його вина, що короткоглядна і несьвідома полїтика боярська не зрозуміла його, звела перед часом в могилу, занапастила плоди його десятилїтної дїяльности, і на многі поколїня відсунула дїло, котре довершило би ся з незрівнано меншими змаганями, колиб у Москві зрозуміли значінє змагань Хмельницького і слухали його рад.

XI.

Наслїдники Хмельницького.

Два важні питаня хвилювали Україну по смерти Богдана Хмельницького: одно полїтичне, друге суспільне. Перше викликала московська управа, друге помилки самого Хмельницького в перших роках повстаня проти Польщі. Нагла перерва війни московського государства з польським, прихильність Москви до згоди з Польщею в тім часї, коли цїла Україна вже була підвладна цареви — викликали в умах Українців сумнїви і тривогу про будучу долю, а разом з тим зворушеня і чвари. Народні проводирі не бачили під ногами своїми нїякої підстави, не знали: якою іти їм дорогою і кидали ся в сю, то в другу сторону, поводуючи ся то часовими обставинами, то самолюбними користями, котрі, задля питоменности людської природи, все беруть верх, коли перед очима нема полїтичного і суспільного ідеалу.

З другого боку ще Зборівський мир, як ми вже замітили, дав почин внутрішньому роздвоєню народу. Під стягами Хмельницького односердно підняв ся весь український нарід; усї хотїли бути козаками, т. є. вільними горожанами і оборонцями своєї землї; замісць сего стали видїляти ся десятки тисяч привилейованих під виключним іменем козаків. Се був дїйсно поворот до давного польського ладу, з тою тілько рїжницею, що перше записували в козаки по кілька тисяч, а тепер десятками тисяч. Ми бачили, що Хмельницький був приневолений вести нові війни з Польщею тому, бо не було способу вдержати нарід від потягу до козацтва. По прилуцї України до московського государства означено число козаків тілько на 60.000. Се був привілейований військовий стан, що не платив податків, користував ся вільними землями і діставав

платню. Останки народу, з виїмкою духовеньства, складали ся з міщан, котрим давали давні маґдебурські права, і посполитих — пахарів, що не мали козацьких прав. Одні і другі мали платити податки і відбувати ріжні повинности. В договорі Богдана Хмельницького виразно сказано: „Ми самі між собою будемо робити перегляд; хто козак, той буде мати козацьку волю, а хто ратай, той буде данину звичайну його царській милости віддавати, як і перше". Козацькі старшини, що заключали договір, дбали тілько про „вільности" козацькі; посполитий нарід лишав ся на їх самоволю, а між тим в народї повстала думка, що роздвоєнє на козаків і посполитих стало ся случайно: „можнїйші (богаті і знатні) попали в козаки, а підлїйші (біднїйші) остали мужиками". Польські погляди неминучо перейшли до козацьких проводирів; свободу розуміли по польськи; бути свобідним — значило мати такі права, яких не мали інші; нїхто не силкував ся додумати ся до способів, щоби завести волю рівну для всїх, а тимчасом кождий з народу хотїв стати вільним в розуміню висловленім, не бажаючи волї для своїх побратимів. За московського панованя положенє посполитих конечно повинно було поправити ся в тім зглядї, що вони не були вже підданими панів; та се положенє було вельми непевне при козацькій управі землею. Землї найбільше були в руках козаків і шляхти, що пристала до козаків. Кождий, як було можна, „займовалъ" (займав) землї, присвоював їх собі, на основі першого заволодїня, або випрошував їх у козацького начальства; посполиті хоча й мали свої удїли (ґрунти), та вся земля була військовою і право посполитих на володїнє землею стало залежним від „війська". Козацькі урядники і прості козаки з дозволу своїх начальників присвоювали собі власть над мужицькими „ґрунтами". Так н. пр. ставши „державцем" над „маєтностю" т. є. над звісним округом землї, такий державець присвоював собі право на „послушеньство" тих посполитих, котрих ґрунти були в окрузї його маєтности. Заводили ся так звані „державські слободи" т. є. пани, що мали пусті простори земель, приманювали до себе посполитих дарованєм вільностий, та опісля посполиті попадали в тяжку зависимість від панів на чужій землї. В самім козацькім привилейованім

станї не могла бути рівність. Козацькі старшини і ті з козаків, котрих вони підмагали, захопили для себе більше земель і маєтностий і скоро підняли ся понад своїх товаришів так, що між козаками стали визначати ся два стани: козаки „значнії“ (знатні) і чернь. Справи черни сходили ся з домаганями посполитих. Такий лад завів ся остаточно не від разу, а почав ся вже в часах Хмельницького і по його смерти, викликав нераз завзяту внутрішню боротьбу, котра сходила ся і з політичними питанями. Старшини і знатні козаки добивали ся того, щоби скріпити свої привілеї і управляти цїлою землею. Їх ідеал був польсько-шляхотський, що відповідало і тодїшнїй культурі України, виробленій під польським впливом. Після того, як вони стрічали для своїх домагань перепони в дїяльности і привичках московських властий, вони при першій нагоді готові були зрадити Москву. Прості козаки і посполиті навпаки, мали надїю на московські власти і багато разів заявляли охоту, щоби в Україні московськими порядками заступити козацько-польські. Однак при близшій зустрічі з московськими воєводами і московськими войовниками, вони ворушили ся задля їх поводженя, поступків і поглядів і всї готові були навіть дати наклонити ся до відорваня зпід московської влади. Таким способом цїлу половину XVII. в. бачимо в Україні крайну непевність, ненастанні заворушеня, чвари, межиусобицї, вмішуванє сусїдів: усе те приводило край до спустошеня, упадку; нарід у своїх споминах прозвав сю добу „руїною“.

Богдан Хмельницький назначив наслїдником свого сина, зовсїм неспосібного молодця. Тілько догоджуючи йому, та з привички слухати його волї, козаки йому не супротивляли ся. Та такий вибір був новостю в козацькім товаристві: в них гетьманами вибирали людий, що попередно чим небудь заслужили собі шанобу. Тодї між козацькими старшинами перше місце займав писар Хмельницького, Виговський; він був свояком Хмельницького, позаяк брат його Данило, оженив ся з дочкою Хмельницького. Козацькі старшини і полковники вговорили неповнолїтного Юрия зречи ся гетьманьства до часу і вибрали гетьманом Виговського. Та проти Виговського виступив суперник, полтавський полковник, Мартин Пушкар, тому

що він сам бажав захопити булаву. З одного боку посилав він у Москву доноси на Виговського, а з другого — збирав проти йому військо з посполитих, обіцюючи їм козацтво. Попередні війни нагромадили багато бідного народу, що жив задля шматка хліба у винницях і броварнях богачів; вони кинули ся під стяги Пушкаря в надії, що стануть козаками. Московська управа хилила ся то сюди то туди, не знала кому вірити, а тимчасом своїми поступками розбуджувала між старшиною тривогу за свої права. Дух

Юрий Хмельницький.

козацький бажав, щоби козацтво ширшало; воно тоді ширило ся на Литві; та московські воєводи, після царського приказу, спиняли те розширюванє, повертали в посполитих таких, що самовільно назвали ся козаками, били їх кнутом і батогами. Тоді наступав вибір митрополита і царський посол Бутурлин заявив бажанє, щоби новий київський митрополит був підчинений московському патриярсї. Не сподобало ся Виговському, коли він за те, що в своїм письмі до царя назвав козаків „вільними“ підданими, дістав догану і приказ називати козаків „вічними“, а не вільними підданими. На останку московська управа, під приводом оборони, хотїла крім Києва посадити своїх воєводів по других містах і лишити самоуправу тільки козакам і міщанам, а останки народу підчинити судови воєводів і дяків. Усе

те роздратувало Виговського і ворушило уми. Противники московської влади розсівали в народї тривожливі чутки, нїби то Москва хоче лишити тілько незначне число козаків і ввести свою управу, але як ся вість викликала зворушенє між знатними козаками, посполиті, а з ними і чорні козаки, кричали, що буде гарно, як заведуть воєводів і будуть усї рівні, хоч заразом вони бояли ся, щоби воєводи не нарушали обичаїв і не погнали людий насильно в Московщину. В тім часї виступав тут чоловік, що добив ся опісля важного значіня. Се був нїжинський протопіп Филимонов. Він тайно писав у Москву на старшин, виставляв свою прихильність государеви, радив чимскорше прислати воєводів і обняти цїлу управу краю. Московська управа не відважила ся на такий рішучий вчинок. Між Виговським і Пушкарем настала отверта межиусобиця. Московські гонцї їздили і до Виговського і до Пушкаря, силкуючи ся їх помирити; Пушкар, щоби підлестити ся Москві сам заявляв бажанє, щоби прислали воєводів. Виговський просив помочи воєнної для приборканя Пушкаря, та не дістав єї і жалував ся, що Москва потакує його ворогови. Наостанку в червцю 1658 р. Виговський сам без підмоги царського війська знищив Пушкаря. Сей поляг в битві під Полтавою. Посполиті, що становили військо Пушкаря, втїкали ватагами на оселї в украïнні землї московського государства і на Запороже.

З того часу гетьман Виговський ненастанно докоряв московській управі. Виговський в розмові з московськими гонцями дорікав Москві, нїби то вона тайно підбурювала проти йому Пушкаря і знов піддержує зворушенє між посполитими, кричав разом з своїми полковниками, що нїзащо не допустить впровадженя воєводів, і просто висловив ся, що під польським королем козакам було лучче. Тимчасом у Київ замісць Бутурлина прибув другий воєвода, Василь Борисович Шереметєв, чоловік підзорливий, склонний добачати в усїм зраду; він став саджати у вязницї київських козаків і міщан. Се дало новий повід до нарїканя. Поляки побачивши, що між козаками нема ладу, післали до Виговського зручного пана Бєньовського, котрий всїма способами підбурював козаків проти Москви, і обіцював їм великі користи, як вони злучать ся з Польщею.

Йому поміг тоді оден чоловік український, що добив ся великого впливу і над гетьманом Виговським і над старшиною — Юрий Немирич. Він належав до української родини і мав гарне образованє. В молодости він написав

Іван Виговський.

твір, за котрий його обвиняли о арияньство, втїк за границю і лїт десять прожив у Голяндиї. Вернувши до краю підчас повстаня Хмельницького, пристав він до козаків, зближив ся до Богдана, а тепер, по його смерти став руководити Виговським. Підчас свого побиту в Голяндиї, Немирич переняв тамошні републиканські погляди, виробив

собі ідеал федеративного союза республик і бажав приложити його до свого краю. Під його впливом у Виговського і в старшин повстав намір злучити Україну з Польщею на федеративній основі, зберегаючи для України самоуправу. До тої постанови понукували тодішні відносини між Польщею і московським государством.

Питанє про злуку Польщі з Московщиною оставалось ще не рішене. Так або інакше, обі сторони думали скінчити злукою. В липцю 1658 р. збирали в Польщі сойм з рішучим наміром утвердити дружну звязь з московським народом. Король, закликаючи чини Речи Посполитої на той сойм, писав перед часом у своїм універсалї, що наступає важне питанє: „Завести вічний мир, звязь і союз непохибного єдиньства між Поляками і Москвитянами, двома сусїдними народами, що походять з одного жерела словянської крови і мало ріжними що до віри, язика і прав". З причини так важного наміру, Україна мала важну задачу; так або інакше — для неї близька була змога злучити ся з Польщею, тому здавало ся найлучче перед часом упередити будучу злуку Польщі з московським государством і злучити ся з Польщею на правах вільної держави, так що як Польща зладить свою злуку з московським государством, Україна війде в сей союз яко окреме державне тїло. Виговський заявив тайно охоту приняти королївських комісарів, котрі прибудуть в Україну для переговорів; та перше, поки вони прибули, в серпню Виговський вже розпочав неприязні вчинки проти московських людий. Він післав брата свого, Данила, вигнати Шереметєва з Києва. Намір сей не вдав ся; козаків відбили. Шереметєв почав казнити винуватих і підозрілих.

Тимчасом повстанє посполитих, розбуджуване Пушкарем, підняло ся проти Виговського знов около Гадяча. Виговський виправив ся приборкати його і тут 8-го вересня зібрав раду з козацьких старшин, полковників, сотників і знатних козаків. Явили ся польські комісарі: Бєньовський і Євлашевський. Бєньовський мав до козаків промову, коренив Москву, впевняв, що в Москалїв інша віра, як у козаків, що Москалї не позваляють їм робити горівку, мід і пиво, велять задягати московські зипуни (селянські куртки скіряні) і лаптї, заборонять носити

чоботи і опісля стануть переселяти козаків за Білоозеро; а з другого боку обіцяв їм щастє в союзі з Польщею. Тепер — говорив він — не буде більше неволі; строгий закон не допустить до самоволї панів над підданими. По такій промові уложено договір відомий в історії під назвою „Гадяцького“. Україна (нинїшні ґубернії: полтавська, чернигівська, київська, східна часть волинської і південна подільської) добровільно злучили ся з Польщею на правах самостійної держави під назвою „великого князївства руського“. Верховну власть виконну мав у руках гетьман, котрого вибирали досмертно, а потверджував король. Велике князївство руське мало мати свій верховний трибунал з урядованєм в українськім язицї, своїх державних достойників, свій скарб, свою монету, своє військо, що складало ся з 30.000 козаків і 10.000 реґулярних. Обіцяли остаточно знищити унїю. Установлено також завести дві академії з університетськими правами — в Києві і в іншім місцї, де покаже ся відповідним; крім того в ріжних місцях — школи без обмеженя що до числа; проголошувано зовсїм вільне печатанє книг. На останку гетьман міг представляти щорічно королеви козаків для наданя їм шляхотства, але щоби число таких в кождім полку не перевисшало 100 людий. Але що до прав панів над посполитими, котрі будуть жити на їх землях, не постановлено нїяких засад, крім того, що панам не позволювали держати дворової команди.

Вслїд за тим Виговський готовив ся нападати знов на Шереметєва, та заразом посилав у Москву письма, в котрих впевняв царя про свою вірність.

Та йому більше не вірили. В листопадї вступив Ромодановський на Вкраїну з військом. Посполиті, що бажали стати козаками, узброїли ся і приставали до його. Ромодановський вибрав другого гетьмана, Безпалого. Лївобіч Днїпра почала ся межиусобиця, точилась цїле лїто і весну слїдуючого 1659 р. На поміч Ромодановському прибуло нове військо під начальством Трубецького і цїлих два місяцї облягало в конотопськім замку нїжинського полковника Гуляницького. Тимчасом Виговський завізвав кримського хана, з його помочю напав 28. червця на Трубецького і побив його на голову. Трубецький утїк,

а другий воєвода, Семен Пожарський, втерявши усе своє військо, дістав ся в полон, а коли його привели до хана, сьміливо вилаяв хана по московськи і плюнув йому в очи. Хан велїв стяти його. Таким способом Виговський вигнав Москалїв з України; лишив ся тілько Шереметєв, котрий з пімсти велїв по варварськи пустошити місточка і села коло Києва, не милуючи нї старого, нї малого. Трубецький якийсь час по своїм пораженю не міг посунути ся в Україну: в його війську повстав бунт, котрий він на силу згнобив при помочи Артамона Матвієва.

Дїло Виговського показало ся безсильним не через московські війська, а через те, що тому не сприяв нарід.

Ще в маю 1659 р., у Варшаві на соймі, король і всї стани Речи Посполитої потвердили присягою Гадяцький договір, а козацьким послам, що приїхали в сїй справі, надали шляхотство. Як тодїшні стани Речи Посполитої, під впливом єзуїтської науки, не тривожились криво присягати, — показує се, що після звістки польських істориків Бєньовський, творець Гадяцького договору, вговорив сенаторів, задля конечности, згодити ся, з наміром нарушити сей договір, як тілько Польща охолоне від ударів понесених і дістане Україну в руки. Український нарід не дав ся заманути сим договором: всяка злука з Польщею, під яким би се не було видом, вже йому згидила ся. Вибухло повстанє під начальством протопопа Филимонова і полковника Золотаренка, потім — в Переяславі під начальством полковнвка Тимоша Цицури і Сомка; відтак — в Острі, в Чернигові й інших го́родах. Юрий Немирич обняв був начальство над реґулярним військом, що складало ся з Поляків, Нїмцїв і козаків: зворушений нарід вибив усе його військо; Немирича дігнали і порубали на шматки. В Сїчі отаман Сїрко підняв усїх Запорожцїв і проголосив гетьманом Юрия Хмельницького. Виговський велїв на сїй радї читати гадяцький договір, та козаки підняли шум, крик; старшини побачили, що їм не вивести ладу, і прилучили ся до більшости; тих, що читали договір, порубали на шматки; Виговський утїк а відтак на домаганє козаків прислав свою булаву.

Козаки вибрали гетьманом Юрия Хмельницького.

В жовтню зібрала ся нова рада в Переяславі, а князь Трубецький, що прибув там з царським наказом, потвердив Юрия в урядї гетьмана, та з деякими обмеженями в прикладї до давного договору з Богданом Хмельницьким: гетьман не мав права приймати чужоземних послів, вести з кимнебудь війну без волї государя, не міг настанавляти полковників інакше як за радою цїлої козацької черни. Козацькі старшини всїми силами старали ся ухилити сї додатки, та не могли перемогти наляганя московського військового начальника і його товаришів. Козацькі старшини сильно домагали ся, щоби нїкому з Українцїв не позваляти зносити ся з Москвою мимо гетьмана; і на те не згодили ся; правож зносити ся прямо з Москвою, давало змогу неприхильникам гетьмана і старшин прямо посилати доноси до московських урядників, а московська управа тим способом могла мати тайний догляд справ на Вкраїнї. Московських воєводів посадили в кількох українських го́родах: Києві, Переяславі, Нїжинї, Чернигові, Браславі й Уманї. Для посполитого народу, котрий так щиро дїлав проти хитрощів Виговського в користь Москви, не вчинили нїчого; навпаки увільнивши козаків від стійки і підвод, наложили сї повинности на посполитих і позбавляли їх права вирабляти напої, що оставляли козакам.

Сей новий договір з Москвою очивидно не припав до серця старшинї і знатним козакам, котрі бачили, що Москва бере їх у свої руки; не міг він вдоволяти й народу, котрий знов побачив знищені свої надії на зрівнанє прав. Договір сей був любий тілько для виддїльних осіб, котрі могли удавати ся прямо до Москви і випрошувати собі ріжні пільги і наданя: хто на ґрунт, хто на дім або млин. Іздили в Москву полковники з своєю старшиною, їздили духовні, їздили війти з міщанами; всї дістава́ли ріжні ласки і дарунки: соболї, чарки і т. і. Приїздних Українцїв у Москві звичайно розпитували й записували їх відповіди. Добачивши, що таким робом можна добивати ся користий, Українцї навикли писати одні на других доноси: себе вихваляли, других чорнили.

Польща охолонула. Війна з московським государством знов відновила ся. Московське військо вже поразили на Литві. Поляки йшли відбирати Україну від Москви. Головний

начальник московських військ в Україні Шереметєв, за радою переяславського полковника Цицури, задумав випередити Поляків і рішив ся йти на Волинь у польські займища, а з ним мав іти Юрий Хмельницький з козаками. Шереметєв, чоловік гордий і строгий, вспів роздратувати против себе і козаків, і духовних і наостанку самого Хмельницького своїми різкими зачіпками і гордощами: „Сему гетьманикови, — сказав Шереметєв про Хмельницького, — лучче личить гуси пасти, як гетьманувати“.

В другій половині вересня 1660 р. двигнуло ся в сторону Волині московське військо. Хмельницький ішов іншою дорогою. Поляки під начальством Любомирського й Чарнецького напали на московське військо, поразили його і облягли під місточком Чудновом; потім Поляки разом з Татарами 7-го жовтня напали на козацький табор під місточком Слободищем кілька верстов від Чуднова. Юрий Хмельницький так залякав ся, що тодїж обіцяв піти в черцї. В козацькім таборі настав нелад. Багато старшин сердило ся за обмеженє їх прав після договору заключеного в Переяславі: не хотїли служити Москві, лютили ся на Шереметєва і говорили, що лучче помирити ся з Поляками. В польський табор виправив ся яко посол від війська Петро Дорошенко, котрий замітно вмів зберегати тодї своє достоїньство перед Поляками. Предкладаючи Любомирському мир, він не позволив польському панови на себе кричати і сказав: „Ми добровільно предкладаємо вам мир, забудьте стару ненависть, а нї то — у нас є самопали і шаблї“. Дня 18-го жовтня козаки з Поляками постановили договір на услівях гадяцького трактату, але тілько з виключенєм одної точки, що до великого князївства руського, найголовнїйшої в сїм договорі.

Скінчивши з козаками, Поляки облягли московське військо. Пора була слотлива; боєвих засобів і живности у Москалїв не ставало. Переяславський полковник Цицура з своїми козаками зрадив і віддав ся Полякам. Ся обставина спонукала Шереметєва зложити оружє. Поляки заключили з ним такий договір, який колисьто заключили з Шеіним. Московське військо випускали з услівєм, щоби зложили оружє і знамена польських панів, а потім ручне оружє їм повертали; крім того Шереметєв обовязав ся

вивести московські війська з усіх українських го́родів. Та як Москалї зложили оружє, Поляки віддали їх на грабованє і на різню Татарам; самого Шереметєва видали татарському проводирови султанови Нуредину в полон, а інших московських начальників упровадили в Польщу.

Таким способом цїлий козацький край правобіч Днїпра знов підчинив ся Польщі. Лївобіч полтавський, прилуцький і миргородський полк також не хотїв підлягати Москві; та полковники переяславський Сомко і нїжинський Золотаренко (оба були шуринами Богдана Хмельницького) стояли за царя і в короткім часї привели в послух цїлу лївобережну Україну. Юрий Хмельницький кілька разів силкував ся дістати ся на лївий берег, та його відбивав Сомко, що став наказним гетьманом.

З того часу по обох боках Днїпра довго точили ся чвари. Правобіч нарід ненавидїв Поляків і нахиляв ся в підданьство цареви; старшина і полковники то сюди то туди хилялись; молодий гетьман не мав спромоги вивести лад з підчиненими; на останку почуваючи і пізнаючи свою неспосібність, він скликав козаків на раду під Корсунем і заявив, що не має змоги управляти козаками, що Бог йому не дав вітцївського щастя і він тому хоче уступити ся з сьвіта: 6-го сїчня 1663 р. він постриг ся. Замісць його дістав гетьманьство, дорогою коромолів і підкупства, Павло Тетеря, що був за Хмельницького переяславським полковником. Сей двуличний себелюб думав тілько про свої користи і перше в Москві виставляв свою вірність цареви, а тепер став сторонником Поляків, бо побачив силу по їх боцї. Він оженив ся з дочкою Хмельницького, Стехою, вдовою Данила Виговського. Се подружє дало йому значінє і разом з тим більші грошеві достатки.

Лївобіч Днїпра Сомко добивав ся гетьманьства. Золотаренко хотїв се для себе дістати. Оден на другого писали вони в Москву доноси і в Москві не знали кому вірити. У Золотаренка явив ся тодї зручний і сильний помічник. Протопіп Максим Филимонов багато разів уже писав у Москву доноси про українські справи і зєднав собі у бояр довірє; на останку прибув у Москву і так умів підлестити ся бояринови Ртищеву, що, принявши чернецтво, був посьвячений, за впливом сего боярина, на уряд епископа

мстиславського і оршинського під іменем Методия і навіть назначений надзорцем митрополичого престолу, не зважаючи на те, що тоді ще жив митрополит Денис Балабан. Московська управа не хотїла признати Дениса в його урядї за те, що Денис яко митрополит київський не хотїв приймати благословеня від московського патриярха.

Вслїд за тим явив ся третїй претендент гетьманьства: се був Іван Мартинович Брюховецький, колишнїй слуга Хмельницького, що став кошовим отаманом в Запорожській Сїчі. Він приєднав собі чималу прихильність Запорожців і дістав новий, ще небувалий, уряд кошового гетьмана. Сей зручний і хитрий чоловік вибрав найудатнїйші дороги для осягненя першеньства. З одного боку він писав у Москву дуже унижені письма і подавав надію, що як він стане гетьманом, то підчинить Україну тїснїйше московській владї; заразом він нахилив до себе і Методия. З другого боку Брюховецький заявляв ся яко сторонник простих бідних козаків і посполитого народу. Йому була зовсїм спідручна така роля, тому що Запороже по смерти Пушкаря стало прибіжищем тих, що не були вписані в реєстр, а хотїли бути козаками. Його запорожські аґенти розсїялись по Вкраїнї, настроювали нарід в його користь, впевняли, що з його гетьманьством настане загальне козацтво, підбурювали чернь проти знатних. У народу повстало змагане грабити богатих і знатних: їх достатки вважали плодом обдираня народу. Повстало домаганє, щоби нового гетьмана вибрали на так званій „чорній радї", т. є. на такій, де би мала участь вся громада народу. Методий, що перше був приятелем Золотаренка, отверто перейшов на сторону Брюховецького і старав ся за його перед московськими боярами. Тодї Золотаренко вбачаючи, що йому не бути гетьманом, помирив ся з Сомком і почав односердно дбати про се, щоби на будучій радї вибрали Сомка. Та се було вже за пізно. Примиренє се не помогло сторонництву знатних. Методий сильно попирав у Москві Брюховецького, представляв Сомка і Золотаренка тайними сторонниками Поляків і впевняв, що як виберуть Сомка, то наступить зрада. Крім того сам Сомко не припав до вподоби Москві, тому що ненастанно жалував ся на кривди, що дїяли московські вояки Українцям

і взагалї перед царськими послами заявляв ся вільним чоловіком. Московська управа рішила зібрати всенародну або чорну раду і затвердити гетьманом сего, хто буде на ній вибраний. В тій цїли виправлено в Украйну князя Великоґаґина.

Раду назначено в червцю в Нїжинї. Брюховецький з підмогою своїх Запорожцїв нагнав там великі ватаги чорного народу, що йшов з ненавистю до богачів і знатних і в надії їх грабити. Методий був невідступно при царськім послї. Московське військо, зложене переважно з чужоземцїв, прибуло також на раду. Дня 17-го червця, із сходом сонця відкрито раду читанєм царської грамоти. Не вспів князь Великоґаґин скінчити читаня, як підняло ся замішанє: одні окликнули гетьманом Сомка, другі — Брюховецького. Дійшло до бійки. Тодї московський полковник, Нїмець Штрасбург, розігнав їх, пустивши поміж них ручні ґранати. За Брюховецьким була більшість. Сомко втїк. Нарід кинув ся на вози старшин і знатних козаків і ограбив їх. Сомко та інші полковники і старшини, разом до пятьдесять людий, виратували ся перед народною злостю тим, що удали ся о поміч до князя Великоґаґина і московський боярин вислав їх під сторожею в нїжинський замок.

На другий день князь Великоґаґин потвердив Брюховецького гетьманом. Три днї за відомостю Брюховецького дїяли ся насиля, погана пиятика, грабежі. Лихо було кождому, хто носив тілько кармазиновий жупан; багато тілько тим способом виратувало ся, що одягли ся в свити. Як проминуло три днї пільги, велїв Брюховецький застановити безлад, що ще довго проявляв ся в ріжних місцях.

З потвердженєм Брюховецького в гетьманьстві, всї старшини і полковники були нові, настановлені з Запорожцїв; кождому полковникови дали осібну сторожу. На Вкраїнї настало пановане людий попереду бідних, незначних: тепер вони знов стали панами і упоєні незвиклим достоїньством, не знали міри своїм примхам і самоуправі. Нарід зведений мрією козацької рівности, був жорстоко одурений; ті, що кричали проти знатних і богачів, як тілько стали самі знатними і богачами, налягали на громаду ще з більшою вагою, як давні знатні.

Новий гетьман представив управі своїх скинених противників яко царських зрадників. Їх казали судити військовим судом. Та судями були вороги обжалованих.

Дня 18-го вересня, в Борзні, відрубали голову Сомкови, Золотаренкови і ще кільком людям; інших вислали в кайданах у Москву, а відтам у Сибір. Се були перші Українці, вислані в Сибір.

З того часу Україна розпала ся на два гетьманьства, і се тривало до упадку козацтва правобіч Дніпра. Воно на час відізвало ся і в церковнім ладі. Денис Балабан умер в Чигиринї, де була столиця гетьманьства правобічної України; на його місце вибрали Осипа Нелюбовича-Тукальського, епископа могилівського. Московська управа не узнавала його і не переставала називати надзорцем митрополії Методия і заходила ся, щоби сего ввести на уряд митрополита, та царгородський патриярх на се не годив ся.

Успіхи Поляків у війні з московським государством спонукали короля Яна-Казимира до сего, що він забажав підчинити собі і лівобережну Україну. В сїчню 1664 р. він посунув ся через Дніпро. З ним приневолені були йти також козаки під начальством свого гетьмана Тетері і союзні Татари. Городи лівобережні піддавали ся. Тілько місточко Салтикова Дівиця боронило ся завзято і всїх населенців вигублено. Король дійшов до Глухова, стояв під ним пять неділь і не міг його взяти. Тут в польськім таборі розстріляли козацького полковника Івана Богуна, одного з найхоробрійших товаришів Богдана Хмельницького, підозріваючи його о зраду. Між тим Запорожці під начальством Сїрка і Сулими, що були позаду короля, почали відбирати козацькі городи правобіч Дніпра. Се приневолило короля вернути ся на правий берег Дніпра.

Польський начальник Чарнецький розбив Сулиму, а польський полковник Маховський спіймав бувшого гетьмана Виговського, що носив уряд київського воєводи, і розстріляв його з підмови Тетері, котрий обвиняв Виговського о намір піддати ся Москві. З усего видно, що Виговський був дійсно з Сїрком в порозуміню: роздратований проти Москви, бояв ся він, щоби Москва не закріпостила України, помирив ся з Поляками, надіючись дати

своєму рідному краєви независимість і свободу в тім видї, в якім вона була доступна його розуміню, та жорстоко завів ся; власне вивисшенє не вдоволяло його; і так він ще раз відважив ся повстати і згинув перед часом, не вспівши нїчого вдїяти.

Не обмежаючи ся сим, Тетеря обвинив о зраду митрополита Осипа Тукальського і свого шурина Юрия Хмельницького, що в постриженю звав ся Ґедеоном. Король велїв обох вислати в Марієнбурську твердиню, де вони просидїли два роки.

Брюховецький по відступленю короля, сам перейшов за Днїпро, взяв Канїв, Черкаси, але відтак відступив назад, а Чарнецький знов підбив відобрані Польщі городи і місточка, війшов до Суботова і викинув з могили кости Богдана Хмельницького. Незабаром був сам Чарнецький небезпечно ранений в одній стичцї і зійшов з дїевого поля.

Гетьман Тетеря скоро переконав ся, що йому не дати ради з козаками і не вдержати України під властю Польщі. Він похватив ся забрати військову скарбону і втїкав з жінкою в Польщу, та в дорозї Сїрко відбив у його скарбону.[1]) На його місце в Україні одно сторонництво з підмогою орди вибрало Степана Опару, а друге, також з помогою Татар, скинуло Опару і настановило гетьманом Петра Дорошенка: се стало ся 1665 р.

З того часу до 1677 р. історія українського козацтва переважно обертає ся коло сеї личности. Постійною цїлю змагань Дорошенка було, злучити Україну під одною владою і злучити козацькі сили; він не терпів Поляків і нїяк не хотїв, щоби Україна зіставала під їх владою; все заявляв готовість бути під владою Москви, та не інакше, як із збереженєм прав самостійности України, щоби московська управа не посилала там своїх воєводів, не мішала ся у внутрішні справи і обходила ся з козаками, як з вільним народом. Обставини спиняли його з усїх сторін добити ся такого полїтичного ідеалу і він був приневолений вести тяжку завзяту боротьбу з ними.

В осени 1665 р. Брюховецький виправив ся в Москву, де його приняли з великою шаною і надали боярство.

[1]) У Тетері видурили в Польщі всї гроші, привезені з України; він пішов до Туреччини, де вмер в бідности.

Він оженив ся з боярською дочкою і дістав богате придане від царя, близько Стародуба, сотню Шептаківську, що займала багато сїл і земель, а полковникам, котрі з ним приїхали, надали дворяньство. Щоби догодити Москві, Брюховецький сам заявляв бажанє знищити місцеві привілеї краю: так на приклад подавав він раду знищити привілеї українських городів, впевняв, що міщани тягнуть на польську сторону, що між ними бідні висиляють ся податками і підводами, а купцї і богачі коштом бідних багатїють; раяв помножити московських воєводів, завести орендарську продаж горівки, зробити спис народу, установити на московський лад митарів і прислати митрополита з Москви, замісць виборного вільними голосами. По поворотї в Україну з почином 1666 р. Брюховецький через усе те опинив ся в неприязних взаєминах до цїлої України. Козакам не сподобало ся його вивисшенє в боярство. „В нас перше бояр не бувало, — говорили вони: — через його в нас усї вільности запропащують ся". Полковники поставлені дворянами, бояли ся показати перед козаками, що цїнять новонабуте достоїнство. Оден з них говорив: „Менї дворяньства не треба, я по давному козак!" Епископа Методия роздратувала предлога, щоби посилати митрополита з Москви; українське духовеньство подїляло його невдоволенє. Роздратованє змогло ся, як приїхали нові московські воєводи на всї значні городи,[1]) і з ними вояки; Брюховецький прохав, щоб їх було більше; приїхали переписцї, стали списувати всїх людий по городах і селах і накладати данину. В городах з міщан настановили митарів, щоби збирали царські доходи. Москалї стали погано обходити ся з людьми: „Полтавський воєвода — жалували ся козаки — лає нас поганими словами (що найбільш дратувало Українцїв); коли хто прийде до його — плює на того, каже солдатам бити в карк..." В багато місцях жалували ся на великі драчки, на насилє і грабіж, на зневагу жінок і дївчат і т. і. Сам гетьман був вельми користолюбний, жорстокий і надїючись на захист Москви, не знав границь своїй самоволї; його полковники були також напасні

[1]) Крім Києва, Переяслава і Ніжина, де вже були московські воєводи — в Прилуки, Лубни, Гадяч, Миргород, Полтаву, Батурин, Глухів, Сосницю, Новгород-Сіверський і Стародуб.

і грабежливі. Нарід не довго терпів; повстало зворушенє разом в кількох го́родах, стали убивати московських вояків. В Переяславі вбили козацького полковника Єрмолєнка, спалили го́род, позабивали вояків; сам царський воєвода ледво спас ся. На Брюховецького загально обурили ся; розширило ся бажанє вступити під власть Дорошенка.

В 1667 р. заключено Андрусівський мир і се стало новою, сильнїйшою причиною зворушеня. Українцї вважали Нащокина найбільшим ворогом своїм, толкували, що з його підмови московський цар мирить ся з польським королем, щоби вигубити козаків; Запорожцї, рішучі і відважнїйші від інших, спіймали царського посла Ладиженського, що їхав у Крим, і вбили.

Від самого приїзду Брюховецького нарід не хотїв платити податків і всяких данин, заведених на московський лад. Козаки грабили і били збирачів; та тодї й між Українцями був нелад: міщани й селяни дерли ся з козаками, котрі з приказу гетьмана і полковників збирали для сих дачки. Всї тим не менше згоджували ся в тім, що не терпіли гетьмана.

Методий, що перед тим найбільш підмагав вивисшенє Брюховецького, став його ворогом і лихословив Брюховецького в своїх письмах до московських бояр. Брюховецький з свого боку писав у Москву доноси на Методия. Бувши на соборі, що засудив Никона, Методий замітив, що з ним у Москві обходять ся не так ласкаво, як перше, і повернувши на Вкраїну предложив згоду Брюховецькому і став його намавляти до зради цареви. Брюховецький побачив, що зайшов далеко, що козаки роздратовані проти Москви вважають його головним справником тих напастий, які терпить Україна від московських людий: здавало ся, що поправити дїло можна було чим скоршою зрадою Москві. Брюховецький на сам перед погодив ся з Дорошенком. Сей разом з митрополитом Тукальським заманув Брюховецького надїєю, що він лишить ся гетьманом, як стане з ними дїлати одностайно і відступить від Москви. Брюховецький зібрав на раду своїх полковників: усї рішили відорвати ся від Москви і піддати ся турецькому султанови, щоби з підмогою Турків видобути ся зпід московської влади. Дня 8-го лютня, в Гадячі, Брюховецький заявив

воєводї Огареву, щоби він геть забирав ся з вояками. В Огарева було всего трохи над 200 людий; випадало забирати ся. Та козаки кинули ся на Москалїв, половину вирізали, останних оббили і взяли в полон. Брюховецький оповістив своїм універсалом, що московські посли з польськими послами постановили зруйнувати цїлу Україну і вигубити всїх людий від малого до великого. Таку саму грамоту післав він донським козакам, вговорюючи їх з „господиномъ Стенкою“ одностайно дїлати.[1]) Нарід, що й без того ворушив ся по всїх усюдах, став вигубляти всїх Москалїв у своїм краю.

Зрада Брюховецького сильно вразила московську управу; вона сего не сподївала ся. В Києві, Переяславі, Ніжинї й Острі воєводи з трудом відбили ся від козаків і сидїли в облозї, дізнаючи чималого недостатку; в інших — вони погибли разом з воєнними людьми під ножами і киями розлюченого народу. Коли про се дізнали ся в Польщї — то Поляки говорили московським послам: „Треба нашим володарям післати війська — випалити і повбивати сих зрадників-козаків, щоби міста їх були пусті, тому що вони і вас і нас зраджують і добра від них не буде!“

Весною князь Ромодановський розпочав війну облогою го́рода Котельви. До Брюховецького прийшли на поміч Татари. Зза Днїпра йшов з козацьким військом Дорошенко; Брюховецький вийшов йому на зустріч з Гадяча. Недалеко Опочнї прийшло до його десять сотників з домаганєм, щоби віддав булаву, знамя і пушки. Брюховецький побив сих сотників і вислав їх закованих у Гадяч. Та тут зворушила ся проти його громада козаків, вдерла ся в шатро, спіймала і затаскала до Дорошенка. Дорошенко тілько дав знак рукою: козаки здерли з Брюховецького одїж і били до смерти оружєм, вилами і киями.

Ворохобня між народом була так велика, що вслїд за тим розлягали ся крики: вбити Дорошенка. Та заднїпрянський гетьман утихомирив юрбу, викотивши їй кілька бочок горівки. Дорошенко вибрав всенародну раду

[1]) Варто замітити, що поміж обжалованими проти Москви найпоганїйшим вчинком Москалїв названо се, що „вони скинули сьвятїйшого вітця патриярха, котрий учив їх мати милість і любов для ближнїх“. Никона взагалї шанували на Вкраїнї.

і питав ся: „Що тепер дїяти? Чи мирити ся з Москвою? Чи піддавати ся Польщі або султанови?“ Нарід не хотїв чути про Польщу, лаяв Москалїв за їх напасти і давав перед турецькій владї. Дорошенко виступив проти Ромодановського, котрий сей час відступив від Котельви. Тепер цїла Україна була в руках Дорошенка; йому лишило ся тілько укріпити свою владу, та тут на лихо прийшла до його вість з Чигирина про зраду жінки: він пішов за Днїпро, забравши з собою полонених московських начальників і епископа Методия, а начальство над лївобережною Україною поручив свому ґенеральному осаулови Демянови Многогрішному. Зараз по відходї Дорошенка Ромодановський рушив на Вкраїну і заняв Нїжин; Многогрішний замісць бити ся з ним, заявив бажанє піддати ся цареви, надїючи ся зістати гетьманом. Тодї заступником козаків явив ся чернигівський архієпископ Лазар Баранович; він просив письменно в царя прощеня народови, та молив, щоби на Вкраїну не посилати воєводів; то само прохав і Многогрішний і представляв, що все лихо склало ся від напасти з боку воєводів та з хитрощів епископа Методия. Толки про вибір нового гетьмана вели ся кілька місяцїв, а тим часом московська управа зносила ся з Дорошенком. Царські посли намавляли Дорошенка відлучити ся від бисурман і бути покірним Польщі. Дорошенко стояв на однім: що він із своїми козаками нїяк не хоче бути під владою Польщі, тому що з Поляками задля їх хитливости годї заключати який тривкий договір, — впевняв, що він зовсїм не ворог Москви, що бажає з усею Україною бути під владою великого государя, але не інакше, як тодї, коли государ прийме під свою владу обі сторони Днїпра, не буде посилати воєводів і нарушати козацьких прав, одним словом, щоби все було так, як постановлено в першім договорі, заключенім з Богданом Хмельницьким: інакше Дорошенко нїяк не хотїв покидати думки про підданьство Туреччини. Само собою розуміє ся, що московська управа не могла посунути ся до того, чого домагав ся Дорошенко, бо була в союзї з Польщею.

В марцї 1669 р. в городї Глухові зібрала ся рада і на нїй вибрали гетьманом лївобережної України Демяна Многогрішного. Всї заходи нового гетьмана, архієпископа

Петро Дорошенко.

Лазаря і старшин про визволенє України від воєводської управи остали марними тим більше, що тепер, як і давнїще між Українцями були такі, що глядїли власної кариєри, котрі писали в Москву противне тому, чого прохало українське начальство і впевняли, що нарід більше бажає воєводської, як козацької управи. Першим з таких був Семен Адамович, нїжинський протопіп, що думав, як здає ся, йти слїдом Методия. Після договору заключеного в тім часї, воєводи оставали тілько в деяких го́родах.[1]) Реєстрових козаків установлено тілько 30.000, котрі мали жити з податків з усяких місцевин, крім монастирських і церковних. Зруйнованим го́родам дано пільгу на десять лїт; гетьманів будуть вибирати наперед на радї, а цар буде потверджувати та вони не можуть зносити ся з чужоземними володарями. Тодї козаки на радї замітили, що всї усобицї на Вкраїнї походять з того, що ратаї самовільно хотять називати ся козаками і починають чвари, а тим самим — справдешним козакам роблять нечесть. Щоби се відвернути, рішено установити окремий козацький полк в 1000 людий, котрий мав наглядати, де починають ся бунти і згноблювати їх в зародї. Сей полк названий компанїйським. Таким робом найважнїйше суспільне питанє, що хвилювало Україну з самого почину повстаня супроти Польщі, московська управа рішала тепер так, що вивисшувала виключно привілейований стан, з ущербом змагань народу до зрівнаня своїх прав.

Новий гетьман лївобережної України, Многогрішний, не визначав ся здібностями, а нарід не любив його; до тогож ще він запивав ся і по пяному допускав ся всїляких нечемностий. Його рідний брат, Василь, назначений чернигівським полковником, був також чоловік буйний, розпустний, звісний з того, що бійкою загнав жінку свою в могилу, за що носив на собі церковну клятву. Власть гетьмана не простирала ся на всї области України, що мала бути під його начальством. Полки: лубенський, гадяцький, прилуцький твердо стояли при Дорошенку; переяславський полк також стояв з ними одностайно, та потім — полковник Дмитрашко Райча, молдавський выходець, пристав

[1]) В Києві, Переяславі, Нїжинї, Чернигові й Острі.

з своїм полком до Многогрішного. Дорошенко силкував ся, яким би се нї було робом, удержати цїлу Україну під своєю владою, писав ненастанно унїверсали, впевняв Українцїв, що усуне всякі суперечки і стоятиме одностайно за погибаючою вітчиною. Тимчасом він усе приязно відносив ся до Москви, визволив на царську просьбу московських полоненників, ненастанно зносив ся то з Москвою з підмогою післанцїв, то з київським воєводою. Усе була в його одна і та сама мова, хоч і в ріжних формах; основа єї була така: най московський государ возьме цїлу Україну під свою верховну власть, виведе своїх воєводів і лишить козаків обох боків Днїпра під начальством одного гетьмана; заразом Дорошенко прямо висловлював перед царськими послами, що він з конечности віддає ся султанови і приведе турецькі сили на Поляків. Московська управа, зберегаючи договір з Польщею, вговорювала Дорошенка, щоби лишив ся вірним Польщі; таким способом вона піддержувала те саме роздвоєнє України, проти котрого так боров ся Дорошенко. Обставини поставили Дорошенка в траґічне положенє: він бажав, подібно як Хмельницький, своїй вітчинї цїлости і самостійности і заразом уважав, що годї обійти ся, не признавши над собою влади якого небудь володаря; він давав перед владї московського государя, та мимо волї був приневолений виступати неприязно проти Москви і лїчити ся до найлютїйших єї ворогів. Йому приходило ся бороти ся разом і з Польщею і з Москвою; сего мало: його ждала ще боротьба із своїми. Запороже не хотїло підлягати нї Дорошенкови, нї Многогрішному; там вибрали іншого гетьмана Суховієнка, котрий прикликав Татар і вступив у володїня Дорошенка. Шість полків[1]) піддало ся йому. Дорошенко був на краю свого упадку і тодї вислав у Туреччину своїх послів з рішучою предлогою піддaньства. Се спасло його на час. В сю пору, як Суховієнко обляг Дорошенка в Каневі, явив ся турецький чауш (гонець) і веліВ Суховієнкови відступити. Суховієнко не міг не послухати, позаяк його головна сила складала ся з Татар,

[1]) Уманський, білоцерківський, корсунський, паволоцький, браславський і могилївський.

турецьких підданих. Суховієнко зрік ся гетьманьства: та вслїд за тим уманський полковник Ханенко проголосив себе гетьманом. З ним мала сточити ся війна. Дорошенко підступивши під Умань, спершу уложив з Ханенком договір, щоби оба суперники їхали в Чигирин: най там рада рішить між ними спір і признає одного з них гетьманом; та Ханенко замісць їхати на раду, завізвав кримську орду і пішов війною на Дорошенка. В обох суперників складало ся військо переважно з Татар. У Дорошенка була орда білогородська, підвласна силїстрийському паші. З Ханенком злучив ся Юрий Хмельницький, що тоді скинув чернечу одїж. Під місточком Стеблевом Дорошенко віднїс побіду, прогнав Ханенка на Запороже, а Юрия Хмельницького піймав і вислав у Туреччину, де він пересиджував у Семибаштовім замку.

Ханенко не успокоїв ся, вислав посольство до польського короля і дістав від його грамоту на гетьманьство на услівях Гадяцького договору. З помочю коронного гетьмана Яна Собіського, Ханенко утвердив ся в Ладижинї. Поляки заняли го́роди Немирів, Браслав, Могилїв, Рашків, Бар і інші та віддали під управу Ханенкови. Таким способом явило ся разом трех гетьманів на Вкраїнї: двох на правобережній, оден на лївобережній.

В церкві також було роздвоєнє. Методий, що попав ся Дорошенкови в полон, утїк до Києва; але тамошнїй воєвода перевів його в Москву. Дорошенко прислав у Москву власноручне письмо Методия, що доказувало неперечну участь у замислах Брюховецького, Методия замкнули в Новоспаський монастир, де він скоро вмер. Замісць його Москва назначила другого надзорця митрополичого престолу, чернигівського архіепископа Лазаря Барановича. Тимчасом правобіч Днїпра жив визволений з мариєнбурської вязниці митрополит Осип Тукальський, котрого посьвятив і узнав царгородський патриярх; в Москві не довіряли йому яко прихильникови Дорошенка і сторонникови цїлости і независимости Украіни. Митрополит Осип, живучи в Чигиринї, недалеко Дорошенка, випросив у царгородського патриярха, що сей наложив клятву на Демяна Многогрішного, за його зраду Дорошенкови. Се сильно тривожило Многогрішного, особливо коли він посовгнувшись

упав і розчахнув ся. Многогрішний вважав се знаком божої кари і настійчиво просив царя, щоби вимолив йому розрішенє від патриярха. Цар вислав до патриярха Методия просьбу про Многогрішного. Патриярх був у труднім положеню: він хотїв сповнити просьбу царя, та бояв ся турецької управи, котра попирала Дорошенка й Осипа; патриярх наконець дав розрішенє, але з тою умовою, щоби було тайне.

Скоро однак опісля обставини поставили Многогрішного в неприязні відносини з Москвою. Воєводська управа була крайно немила для Українців. Посполиті після давного рвали ся козакувати; компанїйцї, приборкуючи їх, заподївали їм всїлякі кривди; стали проявляти ся вибухи народного невдоволеня. Многогрішний, так як його попередник, вижидав загального бунту, котрий був тим можливший, що Дорошенко розсилав своїх аґентів, щоби підмавляли лївобережних Українців — дїлати одностайно з ним при турецькій помочи, щоби вернути своїй вітчинї волю і цїлість. Деякі полки отверто стояли за Дорошенком. Українців дратувало крім сего й те, що підчас переговорів між Нащокиним і комісарами про потвердженє Андрусівського мира українських послів не допустили до участи в сих переговорах. Ожиданє виданє Києва Польщі з усїма його сьвятощами вражало народне чутє. Многогрішний у своїх письмах до Артамона Сергієвича Матвієва вговорював московську управу, щоби визволила Україну від воєводської управи і суду; сего просив і Лазар Баранович. Та в Москву приходили письма і нїжинського протопопа, Семена Адамовича, котрий тілько обмавляв Барановича і Многогрішного, хоч рівночасно удавав приятеля сего останнього; в своїх письмах, що висилав у Москву, він впевняв, що Україна тілько й держить ся приявою воєводів і воєнних людий і негайно зворушить ся, як тілько їх виведуть. Московська управа, настроювана такими доносами, не виводила воєводів і велїла доглядати самого гетьмана; в гетьманській столицї Батуринї був стрілецький голова Григорий Неєлов, котрий доносив у Москву про поступки гетьмана. Многогрішний висловлював по пяному обидливі замітки і похвали над Москвою. Дорошенко війшов з ним у зносини і вговорював, щоби поступав з ним одно-

стайно. Невідомо, до якого ступня Многогрішний рішив ся бути союзником Дорошенка і почати неприязні виступи проти Москви, але Многогрішний висловив сам московському гонцеви, Танєєву, намір, що нїяк не віддасть Києва Полякам і разом з Дорошенком воюватиме Польщу.[1]) Поки московська управа рішила, як поступати з доносами на Многогрішного, повстала проти його змова; головою сеї змови був обозний Петро Забіла. Він нахилив на свою сторону писаря Мокриєвича, суддїв: Домонтовича, Самійловича і переяславського полковника Дмитрашка Райча. Дня 13. марця, в ночі, змовщї спіймали Многогрішного і вислали в Москву з писарем Мокриєвичем. В Москві Матвієв почав його допитувати і мучити. Демян випирав ся зради, але признав ся, що по пяному говорив „нїсенїтницї“. Старшини іменем цїлого українського народу просили покарати смертю бувшого гетьмана і його брата, Василя. Дня 28. мая 1672 р. вивели осуджених на кару в Москві; але цар вислав гонця з вістю, що він на „просьбу своїх дїтий заміняє смертну кару на вигнанє в Сибір“. Демяна вислали в Тобольск з жінкою Настасею, дїтьми, братом Василем і племянником. Вислали в Сибір і другів його: нїжинського полковника Гвинтовку і осаула Грибовича. Грибович утїк з Сибірі, і тому тамтих вигнанцїв якийсь час держали в кайданах, виправили в Селенгиньск і заставили в службу. Опісля спіймали і вислали в Сибір, на донос запорожського отамана Сїрка, але незабаром його признали невинним і повернули назад.

Дня 17. червця, тогож року, недалеко від Конотопа в козачій Дуброві, після розпорядку князя Ромодановського, в прияві архіепископа Лазаря, вибрали на радї нового гетьмана, Івана Самійловича, що був перше генеральним суддею. Його вибрано найбільш на бажанє і через хитрощі військової старшини. Нововибраний гетьман був сином сьвященика, що жив перше правобіч Днїпра, опісляж перейшов на лївий бік у місточко Старий Колядин.

[1]) Після донесеня Танєєва Многогрішний говорив йому між іншими от що: „Государ нас шаблею не взяв; ми йому добровільно піддали ся задля одної віри. Коли Києва й інших українських городів йому не треба і він їх віддає королеви, то ми погледимо іншого володаря“.

Іван Самійлович був чоловік учений, але мало спосібний, низькопоклонний перед сильними, гордий і бутний з підчиненими, а заразом користолюбний. На дїєве поле вступив він яко сотенний писар; за Брюховецького підлещував ся ґенеральному писареви Гречаному і остав сотником, а відтак у Чернигові наказним полковником. Він не пристав до зради Брюховецького, зближив ся з Многогрішним, добув собі його довірє і став ґенеральним суддею, а опісля разом з іншими занапастив Многогрішного, заслужив собі прихильність старшин надзвичайною догодливостю і ласкавим поводженєм; вони вибрали його в надії, що матимуть в нїм покірне орудє.

Переверт лївобіч Днїпра став ся тодї, як Дорошенко правобіч ухопив ся розпучливого і рішучого способу. Йому на поміч вирушило 300.000 турецького війська; сам падишах Магомет IV. проводив сими силами. Над урочищем Батогом розбили Ханенка і проводиря польського війська Лужецького. Турки й Татари кинули ся на Каменець, де тодї була незначна польська залога. Осаджені вступили в переговори і піддали го́род з тим услівєм, щоби залогу і населенцїв випустити на їх бажанє, а іншим населенцям, що схотять остати, обезпечити їх житє, майно і кілька церков для свобідного богослуженя. Турки велїли перемінити в мечети церкви і між тими й собор, та лишили для християн, православних, католиків і Вірмен по одній церкві. Вересня 19-го Махомет IV. триумфально вїхав у го́род прямо до головної мечети, що була соборною церквою; і як оповідають, Турки в знак побіди ісляму над християньством, клали образи сьвятих на болотнистих місцях улиць, куди проїздив султан. Населенцїв пощадили; однак узяли в гареми падишаха і його пашів найкрасші дївчата.

Поляків до крайности вразила отся подія і слабий польський король Михайло поспішив просити в турецького султана мира. Мир заключено під Бучачом в Галичинї. Поляки відступали Туркам Поділє й Украïну а крім того обіцяли платити річно 22.000 червінцїв.

Дорошенко вельми помилив ся. Турки не думали привернути єдности в Украïнї, а між тим Дорошенко, ставши турецьким підданим, обурив на себе і свій нарід і християнських сусїдів. Мир Польщі з Туреччиною не міг

бути тривкий; одностайно з Польщею готовила ся проти неї виступати Москва: Дорошенко, союзник Турків, був приневолений перший приняти на себе удари ворогів ісляму. Тимчасом сили його меншали; нарід, як перше переходив з правого боку Днїпра на лївий, тепер втїкав тамтуди більшими ватагами; значна часть утїкачів посувала ся на схід у вільні степи південних украін московського государства (нинїшних ґубернїй: воронїжської, курської і катеринославської). Правий бік Днїпра що раз ставав безлюдним. Дорошенкови і Ханенкови приходило володїти над бідними останками що дня зменшуваного населеня, бороти ся чужими силами за опустїлу рідну землю. Знов звертав ся Дорошенко в Москву, знов запевняв, що вірний государеви, і просив його приняти в підданьство, та всеж не інакше, як під тими услівями, які подавав перше: щоби Україна була одностайна і свобідна. „В мене дїтий нема — говорив він: — я про себе не дбаю, але дїло йде про всїх людий наших". Московська управа лестила Дорошенка обіцянками. Після того, як Поляки самі відступили Туреччинї Україну і зрекли ся панованя над сею землею, відповіднїйше було годити ся з Дорошенком на єдність обох боків Днїпра. Та Самійлович бояв ся, щоби його не збавили гетьманьства і не віддали Дорошенкови, тому старав ся підбурити Москву проти Дорошенка і раяв йому не вірити. Замісць примиреня з Дорошенком вислали против його козацьке і московське військо під начальством Ромодановського. Се військо не вчинило нїчого важного, але Ханенко, а з ним і кілька полковників прислали просити ласки царської милости. Дня 17. марця 1674 р. Ханенко а з ним кількох полковників[1]) правого берега Днїпрового явили ся на раду в Переяслав. Ханенко зложив гетьманську булаву, а правобережні полковники, що з ним були, вибрали гетьманом Самійловича.

Значна часть лївобережної України переходила знов під владу московського государя. Лишило ся тілько, щоби Дорошенко піддав ся. Справдї чигиринський гетьман

[1]) Канївський, корсунський, білоцерківський, уманський, торговицький, браславський і паволоцький.

вислав до Ромодановського ґенерального писаря Мазепу і заявив, як се він багато разів робив перше, що бажає бути в підданьстві великого государя. Та Дорошенко нїяк не хотїв, щоби ненависний і погорджуваний ним син попівський, Самійлович, був гетьманом над обома боками Днїпра, тим більше, що сам Дорошенко бояв ся про власне житє й ожидав, що як він піддасть ся, то Самійлович казнить його, як Брюховецький казнив Сомка. Заразом вірні йому старшини і полковники бояли ся тогож і волїли ще раз попробувати удержати независимість при турецькій помочи. Дорошенко хиляв ся то сюди то туди, а впевнивши ся, що ворог його Самійлович сильний і має царську ласку, ще раз закликав на поміч Турків і Татар. Се значило, як говорить ся, поставити на карту останнїй достаток. В серпню 1674 р. турецькі і татарські ватаги прийшли і опустошали Украïну. Го́род Ладижин взяли приступом. Уманцї приняли спершу залогу турецьку, та опісля вирізали її, за що Турки збурили го́род і вигубили всїх населенцїв. Після вістий сучасних, текла кров ріками. З другого боку Самійлович і Ромодановський з царськими військами пустошили Украïну ідучи на Чигирин. Кримцї відбили їх від гетьманської столицї; Ромодановський і Самійлович відступили, спалили Черкаси і відійшли за Днїпро. Турки віддалили ся. Тодї Дорошенко зовсїм вже втратив прихильність народу. Остатки правобережної людности йшли ватагами в лївобережну Украïну. Черкаси, Лисянка, Мишин, Богуслав, Корсунь зовсїм опустїли. Приклад одних потягав за собою других; переселенцї часто лишали ся в землях лївобережних полків; та незрівнано більше число їх ішло на слободи дальше на схід.

На Турків надії вже не було: два рази приходили вони на поміч Дорошенкови і не принесли нїякого хісна, а тілько спустошили край. В слїдуючім 1675 р. і Москалї і Поляки збирали ся спільними силами покарати Дорошенка, та не погодили ся між собою. Польський король, думаючи все ще при собі удержати козаків, назначив гетьманом замісць Ханенка, що піддав ся Московщинї, бувшого подільського полковника Гоголя. Сей проводир козаків держав ся з малою горсткою на Полїсю. Гетьман Самійлович не раяв московській управі посилати військо

разом з польським в Україну, представляючи, що як тілько козаки будуть разом з Поляками, — то зараз поперечать ся між собою.

Дорошенко, готовий віддати ся Москві, попробував се так вчинити, щоби обминути Самійловича; він закликав на раду Сїрка з Запорожцями. Так прибули і Донцї під проводом Фрола Минаєва. Дорошенко в неприяві духовеньства присягнув на євангелиє на вічне підданьство цареви, просив Запорожців і Донців причинити ся, щоби цар лишив його з усїм „товариством“ в своїй ласцї і обороняв своїми військами від Турків, Татар і Ляхів, щоби правий бік Днїпра під царською рукою знов міг залюднити ся. Сїрко дав про се знати в Москву; та Самійлович і тепер бояв ся, щоби таким робом не повстало сильне сторонництво і не збавило його гетьманьства в користь Дорошенка. З підмогою Ромодановського він успішно заходив ся в Москві, обмавляв Дорошенка і Сїрка і представляв, що таким поступком нарушені його права яко гетьмана. Цар велїв заявити догану Сїркови за те, що таке робить мимо гетьмана Самійловича, тому, що гетьманови а не кому іншому поручено зробити лад з Дорошенком. В сїчню 1676 р. в останнї днї житя Олексїя Михайловича прибув у Москву посол Дорошенка, Павло Яненко-Хмельницький, і привіз турецькі „санжаки“: бунчук і два знамена (що означали колишнє підданьство Дорошенка Туреччинї, від котрого він тепер відрікав ся); через його Дорошенко заявляв покірність московському цареви і просив тілько, щоби позволив йому, всїм його своякам і цїлому народови лишати ся правобіч Днїпра і не переводити народу на лївий бік, позаяк розійшла ся вість, що управа хоче спалити всї городи і виселити з правобережної України весь нарід. В Москві Дорошенка похвалили за його готовість покорити ся цареви, та домагали ся від його такого дїла, від котрого він хотїв всяким способом вивинутись — зложеня присяги перед Самійловичем.

Цар Олексїй Михайлович умер; минув ще рік. Самійлович намагав ся всїми силами очернити перед московською управою Дорошенка і Сїрка. Він чув се, що його в Українї не любили за пиху і лукавство, він бояв ся, що полковники зроблять проти його змову. Самійлович

намагав ся всїми силами, щоби Дорошенко був у неласцї у Москви і не міг стояти йому на дорозї.

В 1677 р. Самійлович писав у Москву, що на заклик Дорошенка знов ідуть Турки на Київ. У відповідь на се письмо велїли йому йти разом з Ромодановським війною на Дорошенка. По невеликій стичцї під Чигирином, Дорошенко вийшов з духовеньством, старшиною і народом з Чигирина і три верстви від го́рода, над річкою Янчаркою зложив булаву, знамя і бунчук і присягнув цареви. Його спершу помістили в Сосницї.

В тім часї на Вкраїнї відкрили змову проти Самійловича. Проводирами єї були стародубський полковник Рославець і відомий уже нам своїми доносами протопіп Адамович. Рославець наклонив деяких полковників,[1]) котрих Самійлович був настановив, щоби скинули Самійловича і признали гетьманом Дорошенка. Тодї Дорошенка завізвали в Москву нїби го длятого, що цар хоче держати його при собі для поради у важних справах. Самійлович був вельми нерад з того тому, бо бояв ся, щоби Дорошенко не приєднав собі ласку в Москві і не пошкодив йому; та мимо заходів Самійлович нїяк не міг спинити покликаня свого суперника. Рославця й Адамовича засудив суд військовий на кару смерти, Мокриєвича на вигнанє а іншим раяли тілько, щоби вони присягнули вірність гетьманови. Цар Федор помилував осуджених на смерть. Адамович постриг ся, але Самійлович все-таки наставав, щоби Рославця з Адамовичем вислати в Сибір. Дорошенка приняли в Москві дуже ласкаво, бо він не мав участи в змові і його тому не прослїдували. Але йому було вельми тяжко там пересиляти ся; після його слів їхав він у Москву, як на смертну кару. Він уже не вернув на Вкраїну. Московська управа рішила його держати в Московщинї і зажадала, щоби прислали з Украïни його жінку й дочку. Жінка Дорошенка, дочка Яненка-Хмельницького, була ледача і склонна до пиятики. Чоловік, разом з тестем, всадив її до монастиря, але опісля погодив ся з нею і вона обіцяла йому нїколи не брати в губи напитків, але по відїздї чоловіка

[1]) Переяславського Дмитрашку Райча, прилуцького Горленка і генерального писаря Карпа Мокриєвича.

в Москву вела знов ледаче житє а як її заявили, що вона має їхати до чоловіка, то сказала: „Як мене пішлють силоміцю в Москву, тоді Петрови не жити". Дорошенко не домагав ся єї покликаня і здає ся був навіть рад, що єї позбув ся. Підчас побиту в Московщинї Дорошенка настановляли воєводою і дали яко посїлість тисячу хат в селї Ярополчі, Волоколамського повіту. З того часу він щез з історії[1]).

Турки сильно докучали, дізнавши ся, що Дорошенко, котрого вважали турецьким підданим, віддав ся Москві. Щоби вдержати власть над Україною, велїв султан визволити з вязниці Юрия Хмельницького, проголосив його гетьманом і князем України і вислав з турецьким військом добувати батьківщини.

В Чигиринї, по відходї Дорошенка, московським воєводою настановлено Нїмця Трауернїхта. В серпню 1677 р. Турки і Татари облягли Чигирин, та на поміч обложенцям приспіли Ромодановський і Самійлович і прогнали Турків. Слїдуючого 1678 р. в липцю знов явило ся турецьке військо з самим визиром і Юрієм Хмельницьким під Чигирином, де вже був інший воєвода московський — Іван Ржевський. Сим разом Турки і Татари приступили до завзятої облоги. Ржевський поляг на городській стїнї від неприятельської ґранати. Турки підкопали долїшнїй го́род, що лежав на березї Тясмина: обложенцї кинули ся на міст, але Турки підпалили міст і богато потопило ся. Турки стали приступати до горішнього го́рода, розложеного на високій горі над долїшним. Українцї боронили ся завзято; на останку з приказу Ромодановського, що стояв недалеко з військом, запалили горішнїй го́род і втекли до Ромодановського, а неприятель прослїдував їх без успіху. Українцї говорили, неначеб Ромодановський навмисне не прийшов в пору на відсїч Чигирина, тому, що син його був у Турків в полонї і неначеб йому Турки дали знати, що сина його визволять, як він допустить Турків взяти Чигирин, в противнім случаю пішлють йому замісць сина скіру його напхану сїном. Як би се нї було, Ромодановський не вступив

[1]) Він умер в пізнім віцї в своїй посїлости і вірний даному слову, не мішав ся більше в українські справи.

у бій з Турками і посунув ся на лівий берег Дніпра.[1]) Юрий Хмельницький заняв і підчинив своїй владі Жаботин, Черкаси, Корсунь, Канів й інші гóроди в тім часі вже дуже малолюдні.[2]) Юрий опісля стало осів у Немирові і приняв небувалий титул сарматського князя. Юрий підписував ся Ґедеон-Юрий-Венжик Хмельницький, князь сарматський і гетьман запорожський. Силу його творили Турки й Татари. З почином 1679 р. намагав ся він напасти на лівобережну Україну, та великі снїги спинили його; весною він повторив напад на дармо; Самійлович вслід за ним перейшов на лівий берег і відобрав гóроди, що недавно підбив Юрий. Тодї Самійлович велїв навмисне палити всї гóроди і села правобіч Днїпра і понукував усїх позісталих там людий переселяти ся на лівий бік.

Тимчасом Московщина продовжала мир з Польщею ще на 13 лїт і відступила Польщі Невель, Себеж, Велиж і крім того заплатила 200.000 рублїв замісць відступити їй Київ. Вели ся переговори про спільні воєнні виправи проти Турків. Україна була затривожена: ожидали нового нападу Турків з Юрієм Хмельницьким; ходили вісти, що напад буде вимірений на Київ; взяли ся наборзї укріпляти Київ на всїх точках; Самійлович положив підвалини кріпости около печерського монастиря; але Турки не явили ся. В тім часї, коли в Києві горячо працювали, а московські воєнні сили стягали ся на полудне, волоський господар, Іван Дука, підняв ся за посередника між Туреччиною і Московщиною. Самійлович з свого боку наставав, щоби помирити ся з Туреччиною і Кримом, бо не терпів Поляків і всїми силами намагав ся не допустити Москалїв до союза з ними проти невірних. Переговори тягнули ся більш як рік. В серпню 1680 р. поїхав у Крим стольник Тяпкин, що був кілька лїт у Варшаві резидентом, разом з українським ґенеральним писарем Раковичем (з ним був учитель Петра Великого, Микита Зотов). Тяпкин завзято не хотїв

[1]) І в Москві винуватили Ромодановського за сю безчинність; здачу Чигирина пригадали йому й тодї, як він згинув жертвою народного завзяття підчас стрілецького бунту 1682 р.

[2]) В Каневі, як оповідають, населенцї зачинили ся в камінній церкві; Турки обложили її соломою і запалили: всї подушили ся від диму.

віддавати ханови цїлої правобережної України; справа дійшла до сего, що хан грозив засадити московських послів у земляну яму і се приневолило Тяпкина усунути і згодити ся на зневажливий мир двайцятилїтний, після котрого Московщина обовязала ся платити річну данину. Київ із своїм давним повітом[1]) лишав ся Московщинї, але цїла правобічна Україна від ріки Бога до Днїпра мала остати зовсїм безлюдною. Установлєно з обох боків не класти там нї го́родів, нї сїл, і не заводити нїяких осель. По заключеню сего мира, визволено московських полонеників а між ними й нещасного Василя Борисовича Шереметєва, що двайцять два роки мучив ся в неволї. В 1681 р. потверджено сей договір у Царгородї. Питанє про се: до кого належить Запороже, лишило ся нерішеним; хоч Москалї й вимовили собі Запороже у кримського хана, а всеж таки Турки не згодили ся на те, щоби признати наконечно Запороже займищем царя.

Про дальшу долю Юрия Хмельницького зберегли ся всїлякі вісти, згідні у тім, що його скоро вбили.[2]) Память сего чоловіка прокляв український нарід: про него зложили леґенду, неначе-то земля його не приймає і він блукає ся по землї до суду-віку!

З того часу впала влада козацтва правобіч Днїпра. По смерти Хмельницького турецька управа назначила гетьманом із свого боку волоського господаря, Івана Дуку; Дука приїхав на своє нове володарство і застав там повну пустиню та став закликати поселенцїв, обіцюючи їм пільги, що нарушало договір, заключений з Туреччиною. Дуку піймали Поляки і віддали під сторожу. В 1683 р. Польща, що боронила Австрию проти Туреччини, розпочала війну з Туреччиною. Вересня 12-го Ян Собіський розбив Турків під Віднем, і ще кілька разів опісля їх поразив. Тодї на

[1]) Васильків, Триполє, Стайки з селами і висше Києва Дїдівщина і Радомисль.

[2]) Український лїтописець Величко, що писав з початком XVIII. в., переказує, мабуть після чуток, котрі до його доходили, що Юрий Хмельницький здер скіру з живої жидівки, чоловік єї пожалував ся турецькому паші в Каменцї-Подільськім; сей зніс ся з Царгородом, завізвав Юрия до себе на суд і узнавши винуватим, засудив на смерть: Хмельницького після звичаю турецького вдусили шнурком.

передодні війни з Туреччиною, наміряла Польща воскресити козацтво і настанавляла своїх гетьманів одного за другим. Та на Вкраїні вже не доставало для козацтва підстави; воно, очевидно, переживало свою історию. Змаганя, щоби його привернути правобіч Дніпра, проминули без слїду.

Воюючи з Турками, Поляки сильно добивали ся, щоби втягнути Московщину в сю війну, та вона довго не піддавала ся їх радї, бо Самійлович напосїв ся і ненастанно представляв, що Полякам нї в чім вірити не можна, що вони з роду віроломні вороги українського народу, що гаразд хосеннїйше бути в дружбі з Турками. Однак мимо всїх заходів Самійлович, що жив віддалїк Москви, не міг слїдити за тамошними справами. Могучий в тім часї боярин, приятель Софії, Василь Василєвич Голїцин, піддав ся вговорюваням польських послів, заступництву папи й Австриї, і 21. цьвітня 1686 р. заключили польські посли Ґржимултовський і князь Огінський вічний мир між Московщиною і Польщею. Київ з Васильковом, Триполєм і Стайками відступали Московщинї на віки, а Московщина обовязала ся заплати за се 146.000 рублїв. Обі держави обовязали ся разом воювати проти Турків і Татар. Важним в будучину услівєм сего мира було, що Польща обовязала ся лишити повну свободу совісти православним.

Самійлович був крайно невдоволений сим миром, та ще більше розлютив ся, як йому велїли готовити ся в похід проти Татар. Він не перестав посилати в Москву свої представленя проти союза з Польщею і війни з Турками, поки не дістав нагани за своє „противеньство“. Многі не любили гетьмана на Вкраїні, а він тимчасом своїм сьміливим судом давав повід, що вороги обвиняли його о неприхильність для Москви: „Купила собі Москва лиха за свої гроші, Ляхам дані. Жалували малої данини Татарам давати, будуть платити більші скарби, яких забажають Татари“, — так говорив він в кружку своїх товаришів. Йому приходило ся виступати в поле, а він називав задуману війну „чортівською, гнусною“, величав Москву дурною: „Хоче дурна Москва завоювати кримське государство, а сама себе оборонити не може“. Вороги Самійловича жадібно ловили і підслухували такі вислови.

Управа московська задумувала велике дїло. Гадка завоюваня Криму заблисла за Грізного і закінчила ся маловажними походами, блисла за Михайла Федоровича, але лишили її про недостачу гроша. Тепер рішили ся іти з московським і українським військом степом і знищити кримське царство.

В осені 1686 р. видано до військових людий царський указ, котрий взивав їх до важного дїла. „Злочестиві, богоненавистні бисурмани — було сказано в указї — з нїякої іншої віри не брали стілько невільників, як з українних городів нашого царства і з України, розпродуючи їх з Криму неначе скотину по всїм усюдам в бисурманську неволю. Наше государство до нині дізнає від усїх країв посьміху і докору за те, що ми що року давали бисурманам данину, чого нїяке государство не робить, а бисурмани над нашими післанцями, що возили їм гроші, соболї і мяхке манатя, знущали ся; деякі наші післанцї і гонцї від довшого задержуваня і мук в Криму і повмирали". Все то було всїм тодї відомою правдою. Близшою причиною зірваня договору, постановленого з Кримом за царя Федора Олексїєвича подавали сю обставину, що після того договору Татари нападали на московські краї, а в Кримі задержували й обижали виправленого там післанця Тараканова.

Весною 1687 р. рушило сто тисяч московського війська в південні степи; провадив їх князь Василь Василєвич Ґолїцин, приятель царівни Софії, що був надворним воєводою великого полку і великої печати і хоронителем государственних великих дїл посольських; до його прилучив ся над Самарою гетьман Самійлович з усїма своїми полками; козаків було до пятьдесять тисяч. Дня 14. червця перейшло військо через Кінку, минуло Великий Луг, а дійшовши до річки Карачакрана, стрітило ся з несподіваною перепоною. Весь степ був випалений, трави не було, живности для коний не взяли з собою, не було дров; московські коні почали гинути, люди терпіли від безхлїбя і безвідя: була чутка, що дальше до самого полуострова так само випалено. Годї було дальше йти. Воєнна рада начальників рішила вислати берегом долї Днїпром віддїл двайцятитисячний; до них Самійлович прилучив три ко-

зацькі полки під начальством свого сина. Сей віддїл мав прикривати відступленє останнього війська, а як буде можна, то мав напасти на турецькі твердинї, поставлені над Днїпром. — Отже — все останнє військо посунуло ся назад.

Тодї в Москалїв сильний підзор впав на гетьмана і на козаків взагалї: чи не з їх намови і остороги Татари спалили степи, щоби спинити успіх московського війська? Оден з чужоземцїв (Ґордон), що служив у московськім війську, впевняє, що підзор був імовірний. Козаки — говорить він — самі збройною рукою визволили ся з польського ярма і просили в Москалїв тілько помочи; вони називали себе підданими, а не холопами царськими. Мир з Поляками, що відступили Москві свої права над козаками, лякав їх; вони побоювали ся, щоби Москва не обходила ся з ними як із справдешними підданими і не обмежала їх привілеїв і вільностий. Гетьман і інші розумні люди вбачали, що вийде для них з того, як Москві вдасть ся завоювати Крим. Татари вважали себе вільним народом; падишах мав над їх ханом слабу власть і звертав ся до його більше з просьбою, як з приказами. Природне причутє зближало козаків з Татарами і одні й другі були приневолені до того, що завойованє одного з двох народів буде занапащенєм другого.

Як би се нї було, а вороги Самійловича вихіснували невдачу походу; вони зрозуміли, що Ґолїцинови мило буде звернути на гетьмана сором невдачі. Повертаючи, Самійлович, як видно, не здержував язика і виговорював їдкі замітки про тодїшні справи. „Чиж я не казав — говорив він — що Москва нїчого Кримови не вдїє. Се нинї справдї так є; і треба буде їм в будучинї добре від Кримцїв віддїлятись“.

Військо, вернувши з походу, розложило ся станом над рікою Коломаком. Тут старшина зробила змову і написала донос на свого гетьмана[1]).

У сїм доносї переказувано всїлякі вислови невдоволеня, котрі висказав гетьман проти московської управи

[1]) Се були Василь Борковський, обозний судя Воєхович, писарі Прокопович і Василь Кочубей і полковники Кость Солонина, Яків Лизогуб, Григорий Гамалїя, Дмитрашко Райча і Степан Забіла.

задля мира з Польщею; вказувано на поступки, що спиняли успіх у війні з Татарами. Він позваляв возити в Крим всякі засоби і гонити товар на продаж. Тут між іншими замічали, що він не висилав на перед звідунів і сторожі, щоби розвідати ся про стан поля, а побачивши около таборів поля в пожарі, не посилав їх гасити. Дійшовши до Кінки, не вивідав ся, як далеко вигорів степ, а посунув ся наперед на спалене поле; його неохота до сеї війни і недбальство давали повід додумувати ся, що з причини і приказу гетьмана спалено степи. Крім того в доносї жалували ся на лиху управу гетьмана: він сам все робив, не закликаючи нїкого на раду; без суду і слїдства відбирав уряди, понижав старинних козаків і вивисшав дрібноту, простаковато поступав із старшиною, а більш усего був осоружний своєю користолюбностю: за полковничі уряди брав хабарі і позваляв гнобити людий всякими способами: що в кого припаде йому до вподоби, то й бере, а чого він сам не возьме — то дїти його візьмуть. На останку просили іменем всего війська запорожського усунути його з гетьманства.

Сей донос подали Голїцину 7. липця. Могучий боярин не любив уже давнїйше Самійловича: Голїцин жив у розладї з Ромодановським, з котрим Самійлович жив у приязни. Донос вислано в Москву, а в Москві поступили з ним так, як бажав Голїцин.

Дня 22. липця привіз гонець з Москви царську грамоту. Голїцину поручено заявити старшинї, що як Самійлович козакам не до вподоби, то вони можуть вибрати собі іншого, а від Самійловича приказано відобрати знаки гетьманського уряду і самого приставити в Московщину, поступаючи так, як Господь Бог напутить і навчить боярина.

Голїцин знав, що козаки не терпіли Самійловича і бояв ся, щоби вони дізнавши ся, що гетьмана зміняють, не допускали ся сваволї і не розправили ся з тими, що розбудили їх злість на себе. Він закликав до себе своїх московських полковників, велїв, щоби вони сповістили старшину про царський указ і самим все уладити, щоби Самійловича можна спіймати без усякого шуму; длятого казали вечером заперти табор; шатро гетьмана і його

достатки були в таборі; казали також незамітно оточити гетьмана з усіх сторін возами. Хоч так тихо все діяло ся, та деякі прихильники гетьмана догадали ся, що задумують щось злого і звістили Самійловича. Самійлович був певний, що годі його обвинити о зраду і не надіяв ся, щоби хтонебудь рішив ся на то; він підозрівав, що як його обжалували, то певно за його управу, котра після його признаня для многих була осоружна, та в сій справі надіяв ся оборонитись і оправдати ся, тим більше, що не міг нїяк припустити, щоби московська управа, знаючи про його довголїтню службу, відобрала йому гетьманьство. Гетьман запер ся в своїм шатрі, в ночі писав оправданє своїх поступків і вислав до полковників. Йому не відповідали. Докола його шатра в певних віддалях стояла сторожа. О півночі ґенеральний писар Василь Кочубей явив ся у Ґолїцина, звістив, що все готове, все зроблено тихо, гетьман під сторожею і просив приказу, що чинити дальше. Ґолїцин велїв досьвіта привести до себе гетьмана разом з його сином, а тимчасом держати під сторожею прихильників гетьмана, щоби не дали в пору знати другому його синови, котрого дожидали з походу на днїпровський низ.

Та досьвіта Самійлович пішов у церкву на утреню; старшини не рішали ся входити до церкви і нарушати богослуженя; вони дожидали його перед входом до церкви. Як тілько по утренї гетьман вийшов з церкви, бувший полковник переяславський, Дмитрашко Райча, вхопив його за руку і сказав: „Іди іншою дорогою!“ Гетьман не показав найменшого здивованя і сказав: „Я хочу говорити з московськими полковниками“. Тут надійшли полковники і вели увязненого гетьманського сина Якова, що досьвіта хотїв продерти ся крізь табор, та його спіймали. З гетьманом нїчого не говорили, посадили його на драптивий віз, а сина його на шкапу неосїдлану і повезли обох у шатро Ґолїцина.

Ґолїцин і воєводи й полковники московського війська сидїли на стільцях, на відкритім місцї. Гетьмана з сином поставили коло судового шатра; старшина, позивачі, на візванє Ґолїцина явили ся перед радою воєводів і в короткій промові повторили головний зміст позви, котру представили в своїм письмі, а на закінченє просили поступити

після справедливости з гетьманом. Всї, що сидїли, повставали. Ґолїцин сказав: „Чи не подали ви на гетьмана жалобу з неприязни, злости або задля якої-небудь обиди, котру можнаб залагодити іншим способом?“

Козаки відповіли: „Великі були обиди, що заподїяв гетьман всему народови, а найбільш деяким з нас; та миб не зняли рук на його особу, як би не його зрада; про се годї нам було мовчати; гетьмана всї ненавидять; так багато труду стояло здержувати нарід: він би розшарпав його на шматки!“

Ґолїцин велїв прикликати гетьмана.

Самійлович прийшов, опираючи ся на палку із срібною головкою; його голова була обвязана мокрим платком: він слабував на біль голови й очий.

Боярин виложив йому коротко, о що його обжаловують.

Самійлович відпирав усе, що наводили против його, і став оправдувати ся. Але тут виступили на його полковники: Солонина, Дмитрашко-Райча, Гамалїя. Вивязав ся горячий спір; полковники так розлютили ся, що готові були побити гетьмана, але Ґолїцин не допустив до сего і велїв відвести обжалованого.

Ґолїцин заявив, що тепер вони можуть вибирати нового гетьмана, а до того треба скликати духовеньство і знатнїйших козаків з усїх полків. Зараз виправлено гонця до околичного Неплюєва, що був начальником віддїлу посланого в днїпровий низ. Неплюєву велїли увязнити гетьманського сина Григория, його друга, переяславського полковника Леонтия Полуботка й інших, і приставити їх до Ґолїцина.

Однако, чого бояли ся, від того не ухилили ся. Козаки дізнавши ся про се, що стало ся з гетьманом, почали поступати самовільно. В гадяцькому полку вбили полковника Кіяшку, а з ним кілька передових людий; козаки збирали ся ватагами, втїкали і ширили ворохобню в краю. Гетьмана вельми усї ненавидїли, а також ненавидїли його синів і прихильників. Самійлович завів обтяжаючі монополї на горівку, мід, доготь і інші речи, видумував усякі новости, щоби збогатити ся. Придбати богатство для себе і для своєї рідні — се була ціль його житя. Він окружав ся

компанійцями і сердюками (піше військо), котрих заведено для приборканя народу, що все ще не втеряв свого споконвічного потягу до окозаченя; гетьман опирав ся крім того й на московські сили і поступав яко самовластець. Навіть із старшинами обходив ся він гордо; нїхто не сьмів сїсти при нїм або накрити голову; хоч сам походив з духовного стану, гордував сьвящениками. Розумно буде, що упадок його викликав не жаль для його, а запеклість против усїх тих, що вірно служили йому, що потакували його жадобі і чванливости, хто сам під його опікою рядив ся або допускав ся гнобленя. Московське військо було приневолене згнобити ворохобню. Се спонукало Голїцина негайно приступити до вибору нового гетьмана.

На другий день по зложеню Самійловича подали Голїцинови статї, після котрих має бути вибраний новий гетьман. Вони були відповідні давним статям. Козаки на сей раз намагали ся розширити права віддїльної самоуправи України і просили, щоби гетьманови було позволено зносити ся з чужоземними державами; сего не приняли. Землевладїльцї вимовляли собі право судити підданих і брати від них установлені приноси, казати їм возити сїно і дрова. Маєтности ґенеральної старшини, заслужених знатних осіб, а також добра архіепископські, митрополичі й монастирські, вільні від усяких військових поборів. Таким способом змагала ся влада нового паньства, що грозило закріпостити нарід. З московського боку вставлена статя, що показувала напрям зближити два народи: гетьманови і старшинї вкладано обовязок лучити український нарід з московським, як з підмогою вінчаня, так і іншими способами, щоби нїхто не говорив, що український нарід гетьманського реґіменту (управи), і щоби Українцїв уважали з Москалями яко оден нарід.

Старшини, що укладали статї, дали Голїцину на догад, що вони виберуть гетьманом зпоміж себе того, на кого він укаже. Боярин назвав Мазепу, котрий умів йому приподобати ся.

На другий день, 25. липця, розпочала ся рада. Відправлено молебен в походній церкві, що була в шатрі. Винесли знаки гетьманського уряду і положили на стіл,

накритий килимом. Боярин спитав зібраних козаків: кого бажають вони вибрати гетьманом?

Закричали: Мазепу!

Кільканайцять голосів, котрі не знали, що справу вибору рішили вже давно могучі люди, кликнули імя обозного Борковського, та прихильники Мазепи зараз їх заглушили.

Мазепу вибрано і затверджено, а Ґолїцин дістав від його десять тисяч рублїв на спомин. Бувшого гетьмана з сином Яковом вислано в Сибір. Другого сина Григория казнили в Сївску. Жінки Самійловичів лишено на Вкраїні і дано їм з царської ласки скупий прожиток з майна їх чоловіків.

Майно Самійловича списано: половину взяли для государя, половину дали до військового скарбу.

XII.

Голятовський, Радивилівський і Лазар Баранович.

В історії схолястичної літератури, що повстала на Україні після того, як Петро Могила розбудив умовий рух, особливу звертає увагу історика Йоаникий Голятовський своєю живою і відповідною духови свого віка і суспільности участию у питанях, що доторкували ся важних сторін тодїшнього полїтичного й суспільного житя. На скілько нам відомо, житє сего чоловіка, як по більшій части житє черцїв, проминало досить одностайно. Він родив ся на Волині, учив ся в Києві, слухав між іншими науки Лазаря Барановича, постриг ся в черцї, був ігуменом Купятицького монастиря на Полїсю; від 1659 р. кілька лїт був ректором київських шкіл, опісля жив у Москві і на останку на Вкраїні, де був архімандритом, спершу новгородсько-сїверського, відтак чернигівського єлецького монастиря. Умер 1688 року. Голятовського попирав бувший його наставник Лазар Баранович, архіепископ чернигівський, і з його порученєм удав ся він у Москву, де його щиро прийняли. Як бачимо, се був чоловік незабагливий, скромний, але заразом більше, як багато сучасників його, неспосібний обертати ся тілько в самих абстракциях і ненастанно звертав ся до житєвих питань.

Оцїняючи Голятовського, треба порівнати його з іншими письменниками його часу, і тоді, при всїх недостачах його, він представить для нас значний інтерес. Твори його можна й тепер без нудьги читати. Склад його не дуже розтяглий; виклад у Голятовського всюда ясний, язик зближає ся до народної української мови, хоч він уживає такі польські слова, що нині забуті, та мабуть тоді їх уживали. Тоді навіть польський язик не переставав ще

бути для Українців культурним язиком і займав таке майже місце, яке опісля заняв книжний московський і тому Голятовський написав кілька творів польською мовою. Яко чернець Голятовський обертає ся в церковній области і остає під впливом тих поглядів, які йому надало вихованє, та його жива, навіть поетична вдача всюди виглядає зпід напору умертвляючої схолястики. Твори його показують дуже велике, хоч односторонне очитанє, знакомість з многими византийськими і середньовічними богословськими і церковно-історичними письменниками; він любить именно покликувати ся на Баронїя. Щоби надати силу своїм доказам, він з усюди наводить приклади, однако обходить ся з ними некритично і взагалї до наївности довірчивий. Голятовський визначає ся сильною уявою, любить образи, оповіданя, анекдоти, чіпає ся їх при першій нагоді і заманює ся їх красивою стороною, а відтак явну видумку часто приймає за правду.

В тім часї, коли жив і писав Голятовський, мислячого Українця духовного стану природно могли і повинні були заняти відносини його Церкви і народа до римського католицтва, до жидівства і до могамеданьства, позаяк Українї доводило ся конечно стикати ся з тим усїм.

Оборона православя проти римсько-католицької пропаґанди, як ми сказали, була основою всїх змагань Петра Могили при устрою київської колеґії. Правду сказати, скоро після смерти знатного єрарха, учена війна перами і словами повинна була відступити на дальше місце, а вслїд за тим мали виступити вперед інші задачі для просьвіти в українськім краю. За віру наступила борба іншого рода. Нарід виступив за нею з киями і колами, відтак — успіхи злучених українських сил відвоювали в Польщі майже усї давні українські займища. Колиб московська полїтика не відсунула рішенє вікового спору ще на столїтє, то православє в краях України, що війшли під власть московських государів, не потребувало би диспут і дисертаций за свою ненарушимість. Київські учені повинні були займати ся найбільше чим небудь іншим. Та склало ся інакше. Поляки брали верх над Українцями. Українські землї, що тількощо відпали від Польщі, знов повертали під єї владу. Православю довело ся бути поруч з пануючим католицтвом

в однім державнім тїлї; православним духовним знов приходило ся дбати, щоби не ударити лицем в грязь перед римсько-католицьким духовеньством і виступити проти них з оружем учености і вимови в обороні своєї віри. Релїгійні диспути про питаня, що становлять єство ріжниці між Західною і Східною Церквою, були найжизненїйшими сучасними питанями.

Жидів ще недавно вважав український нарід своїми ворогами і гнобителями. Таке було народне переконанє. Жид, панський арендар, жид-монополїст, жид-державець, що брав у наєм у пана добра, житє і совість українського хлопа — був для сего прикрійший, як сам пан. Рішивши скинути з себе вікові пута, Українець зненавидїв жида, котрий яко зручний промисловець вихісновував слабі сторони суспільности, посеред котрої жив: десятки тисяч жидівського народа згинуло підчас повстаня. До якого ступня панувала в Українців ненависть до сего племени, піддержувана також недоумною загорілостю, показує се, що Хмельницький, в числї условин, на підставі котрих готов був примирити ся з Поляками, домагав ся недопущеня жидів на Вкраїну. Як жеж тілько народне зворушенє утихло в українських займищах, що лишили ся при Польщі, жиди знов узяли ся там за свої промисли і знов готовили ся стати для Українців тим, чим вже були перше. Сего мало. В жидів розширило ся віруванє, що являє ся на землю Месия, що настає, на останку, давно бажаний час величности жидівського народа і покореня йому народів інших вір. Природно було в сам час українському письменникови вступити в лїтературу з таким словом, в котрім являло ся народне ворогованє.

На останку український нарід то все зближав ся, то стикав ся з могамеданським сьвітом; козаки то пускали ся по чайках грабити поморські турецькі гóроди, то закликали Татар і Турків до себе на поміч проти Поляків. Тодї ще не щезала давна надія на союз проти могамеданьства з наміром прогнаня Турків з Европи, визволеня православних Греків і Словян. Москалям і Українцям, яко ісповідникам одної віри з християнами східними, гадка ся більше була по серцю, як якому іншому народови.

В другій половині XVII. в. зложили ся обставини, що подавали більше надії на сповненє великого дїла. Московське государство вело війну проти музулман разом з Польщею, замісць того, щоби, як робило ся давнїйше, підбурювати Татар на Польщу або терпіти татарські напади з підмови Поляків. Тодї само собою прийшло многим на думку, що коли кому, то московському государеви личить велике признанє стати на чолї християнського дїла визволеня одновірцїв і одноплемінників з тяжкої неволї.

Голятовський у своїх творах доторкнув ся всїх тих трех питань: римсько-католицького, жидівського і музулманського. В 1663—64 роках король польський Ян-Казимир пішов з військом відбирати під свою власть лївий берег Днїпра. Навчені досьвідом Поляки стали тепер для ока ласкавійше обходити ся з православним духовеньством, бажаючи прихилити його до себе з тою метою, щоби воно не підбурювало против них народу. Се було для Поляків тодї тим вигіднїйше, що многим з українського духовеньства не зовсїм припали до вподоби звичаї московської влади і вони не дуже були вдоволені дїлом Богдана Хмельницького. З свого боку православні духовні перед сподїваною злукою України з Польщею повинні були дбатиї щоби свою Церкву і свій стан поставити в положенє менше понижаюче в прикладї до католицтва.

Король Ян-Казимир опинив ся в Білій Церкві. Тут коронний канцлєр епископ Пражмовський запросив до себе на бенкет деяких важнїйших українських духовних і з ними разом Голятовського. Господар дому звів разом ученого православного з ученим єзуїтом Пекарським, королївським проповідником: між сими останними відбула ся диспута, котру потім видав Голятовський в окремій книжочцї в польськім язицї. Спір обертав ся коло питаня про первеньство папи. Голятовський показав у сїй диспут знанє церковної історії, знакомство з отцями Церкви і з творами західних богословів і істориків. Докази Голятовського важкі, виклад короткий, ясний; нема лишньої реторики. Православний духовний намагав ся побити єзуїта сьвідоцтвами самих західних соборів: констанцького і базельського. Проти папісти, що бажав після загально принятого на заході звичаю виводити з текстів Нового Завіту,

неначеб апостол Петро був висший від інших апостолів Христових — Голятовський доказує, що всї апостоли були рівні між собою, що головою Церкви є тілько оден Христос, що кождий патриярх у своїй епархії може скликати собори, зносити ся з іншими патриярхами і таким способом скликати вселенський собор, що присуд Церкви а не присуд одного папи або патриярха може бути непохитним авторитетом. Між іншими Голятовський так вговорював папістів, котрі говорили, що папа є конечний для скликуваня собору: „У вашого Беллярміна — говорить Голятовський — в дїлї про собори, сказано, що кардинали й епископи можуть самі скликати собори, як папа попаде в єресь або умре, або зійде з ума або втеряє свободу. Отже у вас епископи можуть скликати вселенський собор. Тому папа не може назвати ся верховним володарем Церкви. Згадайте, що написано в VIII. гл. кн. Царств. Коли Жиди зібрали ся до пророка Самуіла і стали просити в його царя, Господь сказав до Самуіла: „Не тебе вони покинули, а мене, — не хотять, щоби я царствував над ними!“ Видите: Бог розгнївав ся на Жидів за те, що вони покинувши Бога, свого царя, вибрали собі царем і владикою чоловіка. І тепер Бог гнївае ся на Римлян за то, що вони покинувши Царя і Господа свого Ісуса Христа, вибрали собі смертного чоловіка, папу, паном і монархою“. — „Коли — відрізав Голятовському противник — ви не хочете признати головою Церкви своєї римського папу, то будете приневолені мати головою мирського володаря“.

— „От гарне заключенє, — покликнув Голятовський — я вам говорив і говорю: Христос, Христос, Христос, а не хто інший, є головою сьвятої Церкви“.

Короткі, ядерні докази Голятовського мали в своїм часї більше сили, як інші довгі розправи. Опісля Голятовський, яко доповненє до своєї „Розмови“, написав ще оден твір по польськи: про походженє сьв. Духа, вимірене проти західно-римської науки, котрої боронив тоді єзуіт Бойма, що написав книгу „Стара Віра“. Твір Голятовського носить назву „Стара Західна Церква — (т. є. говорить) новій“. В сїм творі переважно доказує, що доґма про походженє сьв. Духа від Сина, котру проповідують папісти,

не є добутком давної Західної Церкви, а пізнїйшим впровадженєм.

Против жидівства виступив Голятовський в просторій книжцї в українськім язицї під назвою: „Мессия Правдивий". „Я написав сю книжку — говорив він у переднїм слові — длятого, що на Волинї, Поділю, в Литві і в Польщі жидівська нечесть вельми високо підняла свої роги, на Сходї, в Смирнї явив ся якийсь шахрай Сабеѳа і назвав ся жидівським мессиєю, приманивши жидів ложними чудами; він обіцяв їм здвигнути Єрусалим і жидівське царство, привернути їм їх вітчину і вивести з неволї. Дурні жиди торжествували, веселили ся, надїялись, що мессия возьме їх на облаки і всїх їх перенесе до Єрусалиму... Декотрі покидали свої доми і маєтки, не хотїли нїчого робити і говорили, що ось скоро мессия перенесе їх на облацї до Єрусалиму. Другі постили по цїлих днях, не давали їсти навіть малим дїтям і підчас лютої зими купали ся в полонках, відмовляючи якусь на ново зложену молитву. Тодї дивили ся жиди на християн з висока, грозили їм своїм мессиєю і говорили: ось тепер будемо ми вашими панами. Ваші королї, князї, гетьмани, воєводи, сенатори, будуть нашими пастухами, пахарями, женцями: будуть рубати дрова, в печах нам топити і все робити, що жиди їм прикажуть; ви будете приневолені прийняти жидівську віру і поклонити ся нашому мессиї. Слухаючи оповіданя про чуда ложного мессиї та видячи надмірну гордовитість жидів, почали тодї деякі малодушні і бідні християни сумнївати ся про Христа: чи справдї був він дїйсним мессиєю, — стали прихиляти ся до ложного мессиї налякані грозьбами його строгости. Длятого, щоби християни не тривожили ся вістями про ложного мессию, — я написав сю книжку. Я написав її також і для того, щоби збити буту і гордість жидів, на сором їм і на безголовє, бо вони вже нераз давали манити себе ложним мессиям. До сего спонукали мене також нечестиві поступки жидів, котрі жиють в християнських державах, гордують та зневажають Христа Бога нашого і весь нарід християнський".

Твір Голятовського зложений в старій формі — в формі розмови християнина з жидом. За взорець послужило українському ученому імовірно „Состязаніє христіянина

съ іудеємъ", написане Юстином Фільософом, письменником II. віку. Християнин Голятовського, опираючись на сьвятім письмі Старого і Нового Завіту, на творах отців Церкви, на ріжних історіках Церкви — доказує, що правдивий Мессия не міг бути нїхто інший як тілько Ісус Христос, збиває ті закиди, які звичайно старозаконники підіймали проти християньства, боронить християнські догми і обряди против жидівських нападів, а на останку з свого боку обвиняє жидівські блуди і суєвірства. Така книжка, як „Мессия Правдивий", мала живий свогочасний інтерес. Коли змагала ся сила жидівства, то письменний Українець був приневолений собі набути погляд про се, що се такого жидівство в своїй суперечности з християньством; треба було знати, що і як говорять жиди против християн, і як мають їм християни відповідати. Свогочасне значінє сих питань потверджує ся вісткою Голятовського про се, що в його часах жиди відвертали християн від християньства. „Мессия Правдивий" присьвячений цареви Олексїю Михайловичеви; і се тож не без тогочасного значіня. Як нї незмінною була неохота Москалїв допускати жидів у свою землю, а всеж таки жиди, видаючи себе за людий іншого племени, втискали ся до Москви для ріжних цїлий; книжка Голятовського мала познакомити царя і московських письменників з жидівським питанєм, щоби ужити против жидівських підступів відповідних способів.

Для нас в історичнім значіню, найбільше важна остання часть сего твору, де автор вичисляє ріжні провини, яких, по його думцї, допустили ся жиди против християн. Сї провини оправдували тодїшню ненависть до жидів. На тих даних проповідує Голятовський в дусї свого віку строге, можна сказати, нелюдське переслїдованє жидів. Всї його обжалованя розводжені проти них сходять до того, що жиди закляті вороги християн і чинять їм як найбільше лихо.

„Жиди — говорить християнин до жида — називають нас ґоями с. є. поганими; вони не хотять приязно відносити ся до християнина, цурають ся нас. Коли так, то належить і нам назвати вас поганими і цурати ся вас. Ви не хочете приймати від християн страви; тож і християнам повинно бути гидко і богомерзко приймати страву

від жидів. Жиди називають християн нечистими; а всеж християни понижають себе перед жидами, коли не цурають ся приймати страву від жидів".

„Ти, жиде, — говорить дальше християнин, — готов віроломно присягнути християнинови; у вас нїчого не значить така присяга; тож не йму я тобі віри, хоч би ти менї сто — тисяч разів присягнув: начеб то жиди не чинять лиха християнам. Наші християнські царі не повинні допускати вас, жидів, до присяги против християн, а противно карати вас за всяку провину, знаючи, що ви не вважаєте злим дїлом віроломно присягнути перед християнином. Ваш цар Савл присягнув Гаваонитам, що не воюватиме проти них, а опісля нарушив присягу; за те зсилав Бог протягом трех лїт кару на його землю. І тепер, слїдом за вашим царем Савлом, ви жиди нїзащо маєте присягу, на перекір заповіди Божій, і Бог за те саме карає землї і держави християнські голодом і ріжними смертними пошестями. Бог перестав карати жидів за Савлову провину тодї, коли Давид казав на хрест (?) прибити і з лиця землї знївечити синів Савлових; тепер годить ся нам, християнам, убивати і нищити вас за ваші присяголомства; тодї перестане Бог карати нас, християн, голодом, війною, моровим повітрем і іншими злигоднями".

Жид домагає ся від свого противника доказів, що жиди наносять лихо християнам. Християнин наводить кілька случаїв, взятих з ріжних церковних письменників, із Симона Метафраста, Никифора, Баронїя, на останку останавляє ся над тим, що жиди крадуть і убивають християнські дїти і точать з них кров. По тім наводить він більш як десять прикладів хронїки Райнольда, з якогось Сиренїя і з інших, а особливо з польської книжки: „Зеркало Польського Королївства". Після вістий сих письменників чинили жиди такі варварства в Швайцариї, Германії, на Уграх, в Італії, Анґлії, Польщі і Литві. Жиди поривали дїтий, кололи їх голками і таким робом добували з них кров, декотрі описували, як жиди збиткували ся і глумили ся над дїтьми способом пародиї мук Ісуса Христа: дитинї клали на голову терновий вінець, прибивали до хреста, пробивали списою бік і випускали кров. Для найблизших, по часї і місцевости, наводить случай, який мав лучити ся

на Волині в селї Візниках р. 1598. Найдено поколене тїло малого хлопця, як показало ся замученого жидівськими рабінами в день жидівської Пасхи. Що року, кінчить християнин Голятовського, мають жиди забивати хоч одну християнську дитину.

Жид покликує ся на жидівський закон, котрий наказує жидам берегти ся крови; на те відповідає його противник, що хоч був Мойсеїв закон, а однако се не спиняло жидів приносити в жертву бісам своїх синів і дочок і проливати невинну кров, як говорить ся в однім з псальмів. Та як жид спитав його: навіщо потрібна жидам та кров? — противник його оказав ся слабим у відповіди, книжки, з котрих він черпав дані для сего питаня, подавали всїлякі обясненя. В одних говорило ся, що жиди дають кров дїтий ними замучених християнам в страві і напоях, сподїючись тим способом зєднати прихильність їх для свого племени; другі, навпаки, подавали, що жиди самі уживають тої крови до своїх „мацес“, щоби очистити ся від того особливого сопуху, який носить жид всюди з собою; треті обясняли, що се у жидів така тайна, котру знає тілько небагато передових рабінів, і вони дають ту кров своїм недужим одновірцям в крайних случаях, виголошуючи при тім такі слова: „коли Христос — правдивий Мессия, то най же кров невинного чоловіка, котрий вірив в него, поможе тобі від гріхів твоїх і приведе тебе до вічного житя!“ Декотрі, на останку, говорили, що кров дїтий потрібна жидам до чарів і дає ся з оріхами, яблуками й іншими ласощами. З усего того видко, що автор „Мессиї Правдивого“ не виробив собі ясного понятя: на що жиди сповняють страшний, таємний обряд, о який їх обвиняли? Мимо того, християнин Голятовського, що веде диспуту, остає ся в повній вірі, що жиди поривають християнські дїти, убивають їх у муках і точать з них кров; а з того виводить він, що християни, щоби обминути Божу кару над собою, повинні убивати жидів і проливати їх кров.

Християнин дальше обвиняє жидів. Говорили, що жиди займають ся чарами, щоби наносити лихо християнам. В тім зглядї книжка „Зеркало Польського Королївства“ подала йому цїкаве оповіданє. В Польщі домагав ся оден жид від жінки-християики молока єї грудий і обіцяв значні

гроші. Жінка порадивши ся з чоловіком дала жидови коровячого молока запевняючи, що се молоко з єї груди. Жиди робили над молоком заклинаня, потім пішли до шибениці, де висїв труп засудженого злочинника, вілляли йому до уха молока і питали: що він чує? — Мичанє худоби — проговорив труп. Жиди зрозуміли, що жінка їх обдурила. Тодї по всїй Польщі почала гинути худоба; булоб теж саме і з християнами, як би жінка була справдї продала жидови молоко з єї груди, замісць від корови... Християнин наводить ще кілька прикладів з Баронїя, котрі доказують, що жиди займали ся чарами. До чарівництва відносила ся і отруя; і в тім показали ся жиди винуватими; автор наводить вістку з Кромера, начеб то жиди напускали їдию воду в ставах і жерелах і через те ширили морове повітрє.

Християнин докоряє жидам тим, що вони обманцї, укладають фальшиві документи, продають мідь і желїзо за золото або примішують до золота і срібла металї меншої стійности, приймають від злодіїв на продаж крадені річи, тайно роблять фальшиві монети. „Ви — говорить християнин — стараєте ся усїма способами обманити, обібрати християнина, ви вважаєте се добрим дїлом. Ваш тальмуд учить вас сего. Ви опираєте ся на тім прикладї, як ваші предки колись-то взяли в Єгиптї срібло і золото, дорогу одежу і утїкли; їм сего не почитано гріхом; ви, жиди, вважаєте нас християн Єгиптянами, поганцями, і длятого обдираєте нас, як предки ваші обдирали Єгиптян. Закон Божий не дозваляє вам брати лихви від ваших одноплемінцїв, а дозваляє брати її від поган: Моавитів, Аммонитів... Ви вважаєте нас, християн, такими самими поганами, якими були Моавити і Аммонити, і длятого берете з християн надмірні відсотки. Сего не робите ви з вашими жидами. Єсть у жидів громадська каса, де збирають гроші, позискані із лихоімства і всякого обманьства; кождий жид має зносити сюда плоди таких трудів своїх. При кінцї року дїлять зібрану суму на части: одну часть звертають тим, що їх вложили, друга йде на бідних жидів, третя на оплату податків, четверта остає в касї. Ви платите царям податки тими грішми, котрі ви здерли з підданих тих самих царів; ви відкупуєте собі міста, села, аренди; обогачаєте ся,

чваните ся вирядною одежею, ставите собі богаті доми і божниці. Ви, жиди, бажаєте володіти християнами, панувати над ними і длятого обманюєте нас і забираєте собі гроші та маєтки, вам хоче ся повернути християн в слуги підданих ваших. Задля того належить вигнати вас з держави, або обтяжити роботою і працею; християнські царі, князї і всї пани повинні брати з жидівської скарбони гроші на будову церков і пристановища для слабих і убогих: найби ті гроші йшли на оплату бідних християн, щоби вони служили не жидам, а християнам. Справедливо буде повернути ті гроші, зібрані жидами, в користь держави, бож се християнські гроші. Не треба дозваляти вам, жидам, ставити свої божниці, а навпаки, треба їх бурити, бо в тих божницях бажаєте ви християнам того, що постигло нещасного Амана".

„Завіщож — питає жид — бурити вам наші синаґоги, коли ми не чинимо нїчого злого вашим церквам?"

Ту, здавало ся, булоб до речи, щоби християнин Голятовського пригадав жидови, яким способом обходили ся жиди, арендарі панських маєтків, з православними церквами: се між іншими причинами і довело нарід до того, що він в часах Хмельницького по варварськи вибив жидів на Україні. Голятовський повинен був знати ті часи. Нема що сумнївати ся о правдивости вістий про наругу жидів над християнськими церквами, бо про се звіщають не тілько українські, але й польські історики; навіть римсько-католицькі сьвященики, при всїй своїй нетерпимости до схизми, находили негожими поступки польських панів, котрі давали жидам розпоряжати православними церквами. Чомуж не згадує Голятовський про се нї одним словом? Може бути, що він не хотїв про те згадувати, щоби не дратувати Поляків, бож безчещенє церков спадало більше на них, нїж на жидів, котрі тілько користували ся тим, що їм дозваляли. Як би там нї було, Голятовський не тикаючись в своїй книжцї сеї справи, вдоволяє ся тим, що зачерпнув з чужоземних жерел і повтаряє свій строгий засуд над жидівським племенем такими висловами: „Ми, християни, повинні руйнувати і палити жидівські божниці, в котрих ви хулите Бога; ми повинні відбирати у вас синаґоґи і повертати їх в церкви; ми повинні вас, яко

ворогів Христа і християн, виганяти з наших го́родів, з усїх держав, убивати вас мечем, топити в ріках і губити всїлякими спосо́бами смерти".

Голятовський оставив два твори проти могамедан: оба написані в добу війни проти Турків, піднятої спільними силами Московщини і Польщі. Отся війна дуже займала нашого автора. Перший твір під заголовком: „Лебедь съ періемъ своимъ" посьвячений р. 1683 гетьманови Іванови Самійловичови. По нахилу до символїзму, котрий панував в тодїшних лїтературних творах, Голятовський розуміє під іменем Лебедя — християнство, а навіть самого Спасителя; противний йому символ могамеданьства — орел. В своїй присьвятї говорить автор, що Лебедь своїм голосом і пером підбуджує християн до борби проти музулман. Твір писаний по польськи, позаяк тодї ще дуже широко на Українї в висшій верстві уживано польського язика; є також сучасний перевід, писаний по словянськи церковним язиком і нїде непечатаний. Автор хоче виложити науку, вимисли і способи, як християни можуть поконати в війнї бісурман і знищити їх гидке імя з лиця землї.

Автор хоче порішити питанє: від чого держать ся могамедани так довго на сьвітї? Яко чоловік благочестивий, що навик у всїх подїях здавати ся на божу волю, він перше всего стає на точку морально-богословську: „Господь благий; ще не сповнила ся міра безправства музулманського; Бог вижидає звороту з іншого боку; Бог, котрий є провідником морального удосконаленя християн, уважає потрібним для нас самих держати над нами сю пугу; Бог хоче витрібувати витревалість християн у вірі: чи будуть вони йому служити, як будуть у неволї, і чи так послужать, коли стануть вільними? Як колись держав він Асирийців замісць булави над Ізраілем, так тепер держить єресь могамеданську наче булаву над християнами, щоби християни, дізнаючи лютости від невірних, прибігали в страху до свого Творця з покаянєм, бо проживаючи у холодочку, просторі і „властопитаніи", люди забувають Бога. Та крім сих причин Голятовський замічає ще, що християнські володарі не тільки не можуть згодити ся між собою і стати одностайно проти ворогів Христових, але

ще „ханів, атаманів, царів бисурманських, мурз їх і інших живих і здорових запомагають".

Голятовський споминає із старого завіта божу заповідь про вигубленє хананейських народів і порівнує з непослушними жидами християнських володарів, що ласкаво обходять ся з музулманами: „тому — кінчить він — Бог на самовластцїв і володарів вельми гнівний". Тут повтаряє ся також наука про кроваву нетерпимість, котра такими різкими чертами виложена „в Месиї" проти Жидів. Московському государству повинно було дістати ся при тім, хоч Голятовський про него не згадує; в московськім государстві було більше могамедан, як у якій іншій християнській землї, і їх не прослїдували, не вбивали.

„Орел" у спорі з „Лебедем" доказує йому, що могамеданьство не тілько держить ся на сьвітї, але ще ширить ся і багато народів його приняло. Якіж сего причини? питає автор. „Лебедь" дає поясненє, що могамедани мечем ширять свою віру, а „смерть отъ меча люта, страшна человѣкомъ, приневоляетъ ихъ къ принятію алкорана". Багато й се помагає музулманьству, що Могамед позваляє тїлесні розкоші і обіцяє їх своїм прихильникам в царстві небеснім: „понеже къ грѣху тѣлесному всѣ человѣцы отъ прирожденія склонны зѣло". В могамеданьстві, замічає Лебедь, все зрозуміле, все близьке чутливому чоловікови: закон же Христовий „непостижимыя разуму вещи сказуетъ". Число могамедан, після слів тогож „Лебедя", більшає тому, що їх царі мають звичай, замість данин, збирати християнських дїтий і віддавати їх „учити ся прелести магометовой"; сї останні цїле житє своє опісля їй прихильні; на останку люди, що допустили ся якої провини у християнських державах, утїкають до бисурманів і находять у них привіт і захист, як приймуть їх віру. Та хоча й багато могамедан, який же з того хосен? відай і в пеклї більше буде душ, як в царстві небеснім, а всї могамедани підуть в пропасть огнену. Бог дає невірним щастє дочасне; зато їх ожидають по смерти вічні муки, а християнам хоч тут і відоймає ся дочасне добро, зато дає ся по смерти вічна щасливість.

Та й на землї не довго вже панувати музулманьству. Ще мученик Методий вирік над ними пророцтво: „и возстанетъ христіянское колѣно и будетъ ратоборствовати

съ мусульманы, и мечемъ своимъ погубитъ ихъ и въ неволю загонитъ, и погибнутъ чада ихъ, и пойдутъ сынове измаиловы подъ мечъ въ плѣненіе и невольное утѣсненіе; отдасть убо имъ Господь злобу ихъ, якоже они христіяномъ сотвориша". Баронїй і кармелїт Тома Брукселенський достачають нашому авторови ще пророцтва про упадок могамеданьства; на останку, от що він сам устами свого „Лебедя" звіщає на втїху християнам свого віка, що вели боротьбу з ісламом:

„Є у муринів пророцтво до сих пор збережене, що північний самовластець мечем своїм завоює і підчинить своїй державі сьвятий го́род Єрусалим і цїле турецьке царство. Сей північний самовластець єсть цар і великий князь московський. Він то вигубить бисурманську погану єресь і до кінця викорінить. Ти сам, проклятий Могамеде, натхнений Богом або чортом, ти сам пророкував, що твоя погана і гидка наука буде тривати тисячу лїт; та от вже тисячу лїт минуло, навіть „съ навершеніемъ"; в короткім часї щезне твій богопротивний закон і погана єресь!"

„Лебедь" обясняє слова Апокалїпси (гл. 20): „Ожиша и царствоваша со Христомъ тысящу лѣтъ". Тут — говорить він — розуміють ся мученики, убиті могамеданами: їх душі з Христом царствують.

Дальше Голятовський оповідає історию могамеданьства, описує звичаї могамедан.[1])

Могамедан обвиняє він о чародїйство, так як Жидів у „Месиї Правдивім": оден могамеданський воєвода нарисував на землї колесо, чародїйними заклинанями накликав до сего колеса змиїв і намазав змиїним їдом оруже, котре дїлало згубно; — Татари виймали серця з християнських тїл, мочили їх в їди, ставили на рожнах в ріках і озерах, заражали воду, а ті, що пили її, троїли ся... Голятовський був готовий, як здає ся, винити о чародїйство всїх, що не вірили в Христа: то само, як ми бачимо, вчинив він з Жидами. Та з музулманами обходить ся він більше безпристрастно: Жидам не признавав ні одної сьвітлої черти.

[1]) Він користував ся жерелами Византийцїв: Теофана, Кедрина, Евтимія Зигабена, Евлогія мученика, також Баронія, найважнїйшого для його жерела при описї звичаїв музулманських, хронїкою Ґваґнїна і подорожю на схід Христофора Радивила Сирітки.

Розправляючи про могамедан, покликує ся він навпаки на сьвідоцтво якогось Вартоломея Юрєвича, що був чотирнайцять лїт у турецькому полонї, і відзиває ся про своїх релїгійних ворогів от якими словами:

„Вони люблять правду; кривди, обману в них зовсїм нема, нї в дома, нї в походї; Турки покривають свою нечесть сповненєм правди; не найдеш у них нї юриста, нї прокуратора; сегодня віддавай то, що обіцяв вчера. У великій шанобі у них ти, сьвята царице — правдо, всїм чинам рівна добродїйко! Справдї зпоміж усїх народів Турки визначали ся правдою; і малих до того приучують і виховують так, щоби вони були правдиві...“

Та з таких гарних моральних прикмет мало хісна невірним; після думки Голятовського, вони, яко нехристи, все таки усї підуть до пекла; з ними треба воювати, щоби визволити зпід їх влади наших братів-християн, котрим гірше, як жидам в Єгиптї й у вавилонськім полонї, або Римлянам при Ґотах; їм так зле, що їх житє можна хиба порівнати з положенєм умираючого, котрий мучить ся перед смертю і довгий час не може сконати. Не в силї заплатити наложеної на них тяжкої данини — бідні християни, з закованими руками і ногами, ходять від двора і просять, ради „проклятого Могамеда“, милостинї на заплату за них податків; їх бють по підошвах великими палками, беруть у них дїтий і продають у неволю. З особливою участю розводить ся автор „Лебедя“ про муки полонеників: з усїх, що попали ся в полон, найтяжше — замічає він — духовним і ученим, що не привикли до тїлесної роботи.

На останку в „Лебедї“ наводить якісь незрозумілі слова, котрі в перекладї означають пророцтво, що зберегли самі музулмани про упадок їх царства. „Явить ся якийсь турецький цар, возьме царство, прийме в свою державу гарне яблуко і буде панувати і будуть музулмани ставити собі доми, садити виноград, будувати твердинї, плодити дїтий, та в дванайцять лїт потім, як цар прийме в свою державу гарне яблуко, християнський меч поразить Турка і знищить імя йсго. Дайже, Боже, щоби за володарства великого і неподужаного царя Федора Олексїєвича всї християнські народи обернули своє оруже проти музулман,

губителїв нашої віри; сего і безталанні брати наші християни пильно вижидають і поможуть нам на спільного нашого лютого ворога! Азия при смерти, Африка конає, золоте яблуко від моря Балтийського до озера Меотийського, пробуркавшись із сну, чимало дає помочи; Греция з Тракиєю ожидають спасеня від християнського оружя; за гріхи свої вони, як Ізраель, попали в неволю; та пізнали свої безправства і приносять вини свої перед Богом: Бог пішле їм ізбавителя і верне їм скоро давну волю."

Другий, напечатаний по польськи, твір Голятовського проти музулман (Alkoran machometów, nauką heretycką y żydowską y pogańską napełniony, 1687) уложений в формі диспути між алькораном і коґелеѳом (борцем) і роздїлений на дванайцять частий. Тут викладає історию Могамеда, говорить про його закон, про Могаметів меч, про чуда лжепророка і ін. Коґелеѳ відпирає алькоран і бє його на всїх точках, хоч робить багато похибок, з котрих бачимо, що Голятовський читав без критики то, звідки черпав свої вісти. Найбільш цїкаве для нас то, що тут як і в Лебедї Голятовський говорить про єствованє пророцтва про се, що колись північний монарх завоює турецьке царство; відтак настане упадок музулманьства і наверненє музулман до Христа! Сей славний, віщований здавна подвиг — має сповнити московський государ. Голятовський згадує, як Тамерлян утїкав з своїми полками, наляканий Божою Матерю, як Димитрий (котрого він називає Семешка?) розбив Татар, як Москалї завоювали Казань і Астрахань... Випадає доповнити то, що дїяло ся перше. Голятовський бажає, щоби цар завоював Туреччину, визволив Гріб Господнїй, чотирох патриярхів вселенських і закріпощені християнські народи зпід музулманської влади. Голятовський таким робом в лїтературі підмагав розвиток мисли про се, що на Московщинї спочиває вибір судьби, що єї призначенє — визволити східних християн і підчинити володїню християнської віри музулманський схід; одним словом, чого не докінчили свого часу хрестні походи, то суджено докінчити Московщинї! Гадка ся перейшла в народнє віруванє і в турецьких християн і в московськім народї. Її повідали московським государям західні папи, котрі укривали за тими надїями намір підчинити собі мо-

сковську Церкву; але ся гадка розвивала ся в народї і в лїтературі своєю независимою дорогою.

Голятовський був проповідником. Проповідь стала тодї конечностю; духовний, що почував у собі охоту до писаня, скорше всего брав ся за проповідь. Голятовський видав том проповідий під заголовком: „Ключъ Разумѣнія“; проповіди зложені на господнї і богородичні празники. Голятовський гледїв на сю книгу як на підручник: в переднім слові він рає сьвященикам читати з неї поуки народови. Проповіди його мають цїху більше доґматичну і обясняючу, як морально-поучну. Толкує він народови доґми віри, обясняє значінє тайн, обрядів, як новозавітних так і старозавітних. Проповідник вельми любить сьмілі і вигадані порівнаня. Говорячи н. пр. про дві природи Ісуса Христа, Голятовський для обясненя вказує на чоловіка, що знає і теольоґію і фільософію: „От — говорить він — і взорець злуки божого й чоловічого.“ Друге порівнанє двох природ — з луком, звязаним з тятивою; лук означає божу, а тятива людську природу. В проповіди на Воскресенє Христове порівнує він Христа з іхневмоном. Крокодиль ликне іхневмона, а іхневмон розїсть крокодилеви внутрішности; так Христос поступив із смертю, котрій піддав ся. Голятовський любить в проповідях наводити приклади і анекдоти; стрічаємо в його приклади з старинної істориї: про Демокрита, Птольомея, про Ганнїбаля; бере він дані з мітольоґії змішані з християнськими образами: проявляють ся арґонавти; дельфійська пророчня приказує поставити сьвятиню Дїві Марії; від глубокої старовини переходить проповідник до близшого йому сьвіта, оповідає анекдоти про литовського князя Витовта, що велїв зашити живого чоловіка в медвежу скіру. Сї приклади, порівнаня, анекдоти надавали проповідям Голятовського більшої цїкавости і „Ключъ Разумѣнія“ належав до книжок найбільш читаних на Вкраїнї навіть в близких до нас часах.

При своїх проповідях Голятовський додав правила про складанє проповідий. „Дбай, говорить він, щоби всї люди розуміли то, що ти їм говориш у своїй науцї; який мудрий був проповідник Іван Золотоустий, а жінка дорікала йому за трудно зрозумілу проповідь!“ Голятовський у своїх власних проповідях вірний свому правилу: вони написані

по українськи і були добре зрозумілі в сім кружку, де він їх говорив. Не всї опісля йшли за його приводом, уживаючи замісць язика, близкого до народного, церковно-словянський, іскусний і зрозумілий тілько для тих, що його пспереду вчили ся.

Відповідно духови схолястичної мудрости, зачерпнутої в школї, Голятовський в своїому підручнику учить проповідників вибору слів і прикрас бесїди, укладаня наук на словах, іменах і взагалї на зверхних признаках: думає він, що незвичайні звороти приманюють цїкавість слухачів. „Можеш — говорить він — заняти увагу людий, поясняючи їм яке-небудь імя і цїлу проповідь оперти на імени; на приклад, в недїлю говори: неділя називає ся від того, що в той день нїчого не дїлають, тілько Богу молять ся; або — в день Володимира скажи, що Володимир від того так називає ся, що володїє миром; на Василя скажи, що Василий значить цар, бо Василий Сьвятий царствував над своїм тїлом.“

Голятовський учить проповідників, щоби займали слухачів якою-небудь не зразу зрозумілою для них заявою; наприклад на Вербну недїлю сказавши: — „Православні християни! Прошу вас і заявляю вам, щоби ви конечно ходили до церкви і молили ся Богу; сего тиждня буде страшний суд,“ — зійди геть з катедри. Се значить, що в страстний тиждень будуть читати про суд над Ісусом Христом: отсе й суд страшний. — Замітні його науки, як промавляти над вмерлими. Голятовський рає розправляти проповідникови, як покійник творив добро, беріг православну віру, помагав бідним милостинею, давав підмогу церквам і монастирям, приймав до свого дому подорожних, викупляв полонених з неволї і ін., хоч би про покійника не звісні були такі чесноти. „Можеш — говорить він — крім того пригадати його родину, сказати, що вона давна, єствує сто лїт або навіть тисячу лїт на сьвітї, що вона була в кровній звязи із знатними домами; можеш взяти прозвище покійного; н. пр. як він називав ся Броницький, то говори: він так звав ся тому, що боронив вітчину; або н. пр. вмерлий називав ся Любомирський, то говори, що він тому Любомирський, що полюбив мир. Можеш взяти також хрестне імя. Вмерлого звали Стефаном, ти говори:

Стефан значить вінець, і тут скажи, що покійник добув собі вінець як би з цьвітів або дорогоцїнних камінїв; або вмерлого звали Доротей, зверни ся до слухачів і скажи: Православні християни! Доротей значить дар Божий. І наш Доротей, котрого видите на гробових ношах, був справдешним даром для вітчини і для католицької Церкви. Можеш також взяти герб покійника: як в його гербі була стріла, то пригадай текст: „покажи мя, яко стрѣлу избранну;“ як у його в гербі башта — скажи текст: „бысть упованіе мое столбъ крѣпости“ і ін.

Можна підозрівати, що тут проповідник з гумором говорить о проповідях сучасних. То само можна би сказати що до поуки, як треба говорити проповіди в днї сьвятих. Голятовський говорить: „Проповідь, котру ти виголосив у день якогось сьвятого н. пр. Николая, можеш виголосити в день іншого сьвятого н. пр. Василия; тілько в тих місцях, де ти говорив „Николая архіепископа Мирликійскаго“, вихвалюй Василия Великого або Григория Богослова і т. п. Можна навіть се, що говорив ти про Івана Хрестителя, перенести на архістратига Михайла...“

Замітно, як Голятовський щадить своїх слухачів і боїть ся діткнути їх своїми пастирськими грізьбами. В проповіди в день сьв. Юра він доторкнув ся пекла, та йому стало жаль посилати там грішних слухачів і він радить їм не вдавати ся в розпуку, в тугу. Правда, із сьв. письма виходить, що в пеклї більше буде душ, як на небі, і так треба, щоби пекло ким-небудь наповнило ся — отже проповідник потїшає тому слухачів, нагадуючи їм, що відай на сьвітї багато невірних жидів, могамедан, єсть доволї всяких єретиків, ариян, несториян, адамитів, монофізитів: буде кому наповнити пекло; а ми православні християни — говорить він — будемо надїяти ся, що всї осягнуть вічне спасенє. Тож само в проповіди в день сьв. Ілиї він вибухнув проти богачів і як би забув, що в день Юра всїм обіцяв рай: „Не можуть — сказав він тепер — дістати ся на небо люди богаті; їх душі обтяжені богатствами, скарбами, маєтками; богачі за своїми богатствами забувають про Бога; вони надуживають свого майна; вони тілько їдять, пють, веселять ся, а про бідних людий забувають; не кормлять їх, до дому свого не пускають...“ Та опісля,

проповідник змилував ся над богачами і рішив, що й богатим можна доступити неба, як тілько вони будуть давати милостиню, спомагати церкви, монастирі і ін.

Поміж творами Голятовського є оден писаний по українськи: „Души людей умерлыхъ.“ Тут автор веде нас на *той* сьвіт, показує нам оселї праведників і місця мук грішників — небо і пекло. Душі праведників розміщені після числа девяти ангельських хорів небесної єрархії, відповідно тим повинностям, котрі вложені на сї ангельські хори у відношеню до нашого дочасного житя. В низшім хорі, іменно в хорі *ангелів*, — котрим поручено наглядати душі людські підчас земського побуту, — перебувають хрещені дїти, вбогі, сироти, вдови і сї, що жили чесно в брачнім союзї; в другім, висшім хорі, *архангелів* (котрих Бог до великих людий посилає), сьвященики і церковні учителї; в третім званім *князьствами*, що обовязаний додлядати держав, народностий і провінций, будуть перебувати царі, цїсарі, князї, гетьмани, воєводи і всяка старшина, як вони чинили підвласним людям справедливість і не дїяли їм кривди; четвертий хор зветь ся *владзы*, що воюють із злими духами — з ними жиють рицарі, котрі опирали ся злим духам і поборювали гріх; в пятім хорі, званім *моцарства* — чудотворцї; шестий хор, *панъства* — є житлом безбрачних, пустельників, ченцїв; семий, *вроны* — там справедливі суддї; в осьмім — між *херувимами* — апостоли, епископи, митрополити і ін.; девятий, висший хор, *серафими*, що розбуджують любов до Бога — там мученики.

Противне небу житло грішних, пекло, дїлить ся на два віддїли; перший зве ся *одхлань пекельная* (безодня), другий — *огненная гевна*. В першім сидїли перед Христом старозавітні праведники; вони мук не терпіли, але були віддалені від Бога і ожидали Христа. Спаситель вивів їх з пекла; вони пробували з ним сорок днїв на землї, а по вознесеню його вікують в небі. Однак Спаситель не вивів із пекла Єгиптян, Моавитян і інших поганців, котрі не ожидали Христа. Вони тепер у пеклї. Другий віддїл пекла — *гевна огненная*, багата в усїлякі муки: у вічнім огни будуть розпустники, перелюбцї і гнївні люди. Люта зима дістане ся в участи гордовитим богачам, немилосерним на

муки вбогих; червак совісти буде гризти злодіїв, що крадуть чуже майно, і обмовців, що відбирають ближнім імя добре. Незносний смрід буде докучати випещеним чепурним паничам, що любували ся в пахощах (кохаются въ пахучихъ перфумахъ), а ті, що обжирають ся і не постять — будуть засуджені на голод. В пеклї буде велика тїснота: все пекло — говорить нам богослов — буде битком набите грішниками, одні на самім днї, другі по серединї, третї на верху, неначеб хто наложив у бочку риб і заткав бочку чопом (зашпунтуеть). Опісля автор описує митарства, які має переходити душа людська по розлуцї від тїла.

Інші твори Голятовського, хоч менші від попереднїх, та містять цїкаві черти для исторії тогочасних понятий і поглядів. Книжка, під заголовком: „Небо новое, новыми звѣздами сотворенное“, напечатана 1665 р., у Львові, се збірник оповідань про чуда Пресьв. Богородицї, виписані з усяких західних письменників з додатком того, що лучало ся в Польщі, Литві і на Вкраїнї. Тут замітна присьвята Потоцькій, сестрі митрополита Петра Могили, образець того забавного для наших часів підлещуваня, з яким письменники XVII. в. обертали ся до знатних осіб, вижидаючи, чи не дістане ся їм яка кришка щедроти їх.

Голятовський виводить дім Могил від Муция Сцеволї, „валечнаго и отважнаго и горливаго (ревного) къ отчизнѣ своей рыцера римскаго“, і називає дім Могил — „небомъ, усѣянымъ новыми звѣздами“. „Богъ — виражає ся наш автор — праотцу нашему Адаму сказалъ: земля еси и въ землю пойдеши, а я скажу Пресвятой Дѣвѣ Маріи: ты небо и пойдешь въ небо могилянское!“ Друга брошура Голятовського: „Скарбниця пожитечная“ — (Хосенна скарбона) — містить в собі опис чуд образа Пресьв. Богородицї, котру почитали під назвою Єлецької в Чернигівськім монастирі, з того часу, як Голятовський був архімандритом. В переднїм слові до тої книжочки запускає ся Голятовський в обясненє слова козак, і йде за думкою, після його слова, мудрих людий, котрі виводять слово козак від козерога, небесного зодияка, тому, бо козаки ходять з рогами, в котрих насипаний порох, і як на високім небі підіймає ся

козеріг, так козаки, проходячи поля і море, вступають на стіни і вали бисурман і насипають із своїх рогів порох в самопали, з котрих стріляють в неприятеля. Трудно найти відповіднїйший образець натягнених і видуманих обяснень, на котрі ласа була схолястична наука. Головний предмет уваги автора, се — Єлецький монастир; його вельми займає минувша доля сего монастиря. Та деж взяти жерел? Україна вбога в давні письменні памятники: Москва богатша; в Москві — говорить він — є й українські лїтописцї і патерики знатних українських монастирів. Князї Одоєвські і Воротинські, переказували йому вісти, що переходили в них у родї про се, як найдено образ Єлецької Богородиці (названої так, бо найдений на яличнім дереві [ель]) за предка їх Сьвятослава Ярославича; та Голятовський найшов ще у себе жерело: „старі люди — говорить він — се хроніки живі.“ Чернигів дізнав великих перемін: перше жили в нїм московські люди; але з прилукою його до Польщі, після сумних часів, наплила там інша людність, треба було виглядїти старенезних людий зпоміж давної людности. Голятовський виглядів їх: одному з них було сто десять лїт, другому півтораста, а третьому около двістї лїт — старість непевна. Трудно, не скривдивши памяти Голятовського, рішити: хто зілгав, чи той, що говорив про свої лїта Голятовському, чи сам Голятовський. Схолястична просьвіта позваляла при збереженю правил що до форми гледїти вельми легкодушно на дїйсну правду і складати вигади не було дуже соромливо. В 1696 р. появила ся печатно в Чернигові брошура Голятовського „Боги поганскіе“. Вона присьвячена царівні Софії. У своїм переднїм слові показав автор знов образець підлещуваня, питомого свому часови, величав Софію, добачав, що імя єї хрестне схоже з назвою мудрости, і висловлював ся про царський дім такими словами: „Въ дому найяснѣйшихъ царей рускихъ кождый царь есть солнцемъ, царица есть мѣсяцемъ, царевичове и царевны суть звѣздами: бо свѣтятъ добрыми учинками“. Після науки Голятовського ідоли поганських богів були не болванами, статуами, звичайною річю, як про них відзивав ся інколи старий завіт, а житлом злих духів і відкликує ся, на потверджене свого погляду, на многих церковних і сьвітських письменників. Біси, що сидїли

в ідолах, говорили інколи правду і віщували появу християньства; але вони часто обманювали людий і наводили лихо на людий, уживаючи в своїх віщованях двозначних слів, так що чоловік розумів віщованє зовсїм не в тім змислї, який воно мало дїйсно. В нїякім творі не висловив Голятовський так різко своєї несьвідомости, відріжняти видумку від дїйсної правди, як у сїм творі: взявши з Визволеного Єрусалима в польськім перекладї Кохановського оповіданя про вчинки чародія Ісмена, Голятовський не завагав ся приняти їх за неперечно певні історичні події. Поганські божища є для Голятовського не тілько предметом історії й археольогії; вони мають живе, сучасне значінє. Дїяльність їх продовжає ся по нинї. „І тепер — говорить він — чорти з підмогою чародіїв дають відповіди і віщованя; злі духи, що проживали в ідолах, і тепер всїлякими способами стикають ся з людьми: вони то прокидають ся мерцями, то творять собі воздушне тїло з облаків, показують всїлякі речи в зеркалї, дають відповіди з підмогою огню, води, перстенїв і т. д. Для Голятовського боротьба з поганськими божищами така сама, якою була боротьба проти жидівства і музулманьства. Однак войованє нашого автора з поганськими божищами взагалї слабше того, котре він провадив з жидами і музулманами: твір „Боги поганскіе“ напечатаний вже в старости Голятовського, два роки перед його смертю.

Можна ще згадати про оден польський твір Голятовського: „Альфабет єретиків“. Автор наводить в азбучнім порядку всїх, кого зачисляє до єретиків, показує при тім значне очитанє, але разом з тим і змішанє понятий: до ряду єретиків вчисляє він не тілько фільософів старинних, але навіть таких людий, що не заявили нїяких признак умової дїяльности, н. пр. поміж єретиків попав ся Ксеркс, тому тілько, що йому снив ся сон, а се подало Голятовському привід толкувати, що сни бувають від Бога, але бувають і від чорта.

З усею своєю ученою невіжою, з простонародними вірованями, якими переняв ся змалку, а не позбув ся їх в школї (бо ся і не дбала про їх усуненє), з легковірностю до всего печатного, з покірностю всему тому, що тілько

носить на собі змаганя православної церковности, з диким бузувірством, готовим палити, топити у водї, різати всїх, що не так вірують, як слїд, але заразом і з неперечним талантом, котрий добачаємо в красї викладу, в ясности складу, в приступности речи, і найбільше в сїй живости, що буває все признакою таланту і котрої собі нїяким робом не може присвоїти чоловік неспосібний, Голятовський, більше чим хто інший, може назвати ся представником свого столїтя в українській лїтературі.

З інших українських письменників XVII. в. найбільше приближає ся до Голятовського, та тілько з одного боку, яко проповідник, Антонїй Радивилівський, ігумен Пустинно-Миколаївського монастиря в Києві. В 1676 р. він напечатав збірник своїх проповідий під назвою „Садъ Маріи Богородицы“, а в 1688 під іншим вигаданим наголовком: „Вѣнецъ Христовъ, съ проповѣдей недѣльныхъ аки съ цвѣтовъ рожаныхъ на украшеніе православно-каѳолической церкви исплетенный“. Сї проповіди розложені після церковного круга недїль, що займає перехідні празники. Насамперед автор помістив присьвяту Христу. За тим слїдує присьвята царівні Софії, котру порівнує він з грецькою царівною Пульхериєю, що орудувала справами за володарства свого брата. За словом до Софії слїдує слівце до кожного читця книжки; автор обясняє, чому книжка зве ся вінцем рожевим. Між іншими учинив він се длятого, щоби книжку його радше читали, подібно як лїкарі заправляють цукром свої лїки. Автор простодушно гадає, що за його книжку охотно возьмуть ся читцї, як побачать наголовок, нагадуючий рожеві цьвіти. В своїх проповідях уживає Радивилівський ту саму близьку до народної, зрозумілу мову, як і Голятовський, та уступає йому що до здібности і проповіди його менше займаві: Радивилівський часто буває розтяглий і вдає ся в дрібницї, в пусті обясненя слів; н. пр., одна з його проповідий на Томину недїлю основана цїла на обяснюваню: чого Христос, явивши ся своїм ученикам по воскресеню, став посеред їх, і з того приводу наводить ріжні случаї, коли в сьв. письмі згадує ся вислів „посреди“. Радивилівський подає чимало порівнань, наводить часто сьвідоцтва старинних поганських письменників: Тацита, Плютарха, Цицерона, Плїнїя й інших, приклади із

старинної історії,[1]) образи з мітольогії,[2]) всїлякі анекдоти,[3]) случаї із щоденного житя,[4]) іменно пописує ся байками, котрі прикладає до реліґійних предметів питомим собі і дивним способом.[5]) В проповіди на день „Женъ мироносицъ“ Радивилівський підносить яко велику заслугу мироносиць, що вони пішли на ґріб в ночі, а заразом нагадує про сей забобонний страх перед мерцем, що панував між народом. „Дім смерти — говорить він — є домом страха. Най мати любить, Бог зна як, свого сина (або сестра брата, або друг друга і т. п.), а як умре в неї дитя, то чей не найшлась би така мати, котра би рішила ся в ночі піти до вмерлого сина!“ Морально-поучна сторона проповідий Радивилівського вельми слаба і обмежає ся на загальних словах, з немногими маловажними виїмками, де як би случайно він доторкує ся черт обичаїв тої суспільности, котрій читає свої проповіди.[6]).

[1]) На приклад, згадує, як ґлядиятори намазували собі оливою тїло і оден обсипав свого противника піском, щоби можна було вхопити ся: він порівнує його з чортом, котрий намагає ся піймати нас, намазаних олїєм ласки.

[2]) Н. пр., що старинні уявляли собі сьвіт в постати дівчини в білій одежі, що поконує ногами всяке оруже, або порівнує Сина Божого, Христа, що поборов чорта, з сином Юпітера, Перзеєм, витязем Медузи.

[3]) Н. пр., про жида, що дав християнинови гроші з услівєм, що на случай незаплати виріже з його тїла шматок мяса, або н. пр. про дівчину, що влюбила ся в хлопця і не могла вилїчити ся із своєї любови, поки не явив ся їй Христос і не сказав: люби мене!

[4]) Н. пр., раз поперечило ся двох між собою за цеглу і оден з них уступив другому; з того виводить, що найбільш бувають суперечки про твоє і моє і легко можуть устати, як хто скаже — твоє.

[5]) Н. пр., лев, осел і лисиця умовили ся полювати за здобичю. Піймавши добичу, стали дїлити. Лев поручив поділ ослови. Осел не звернув приналежної уваги на се, що лев є царем і що йому приналежить ся шаноба, вважав себе рівним львови і розділив добичу на три рівні части. Лев за те розшарпав осла і велїв лисицї дїлити добичу. Лисиця відступила льву більшу частину. Хто тебе навчив так поступити? спитав лев. — Случай з ослом, відповіла лисиця. Відтіля виходить, що й Христос не втерпить, коли хто в гордощах рівняє ся йому і діставши добра сего сьвіта: славу, почести, богатства, приписує чести стілько собі, скілько й Христови.

[6]) До таких місць належить одна з його недільних проповідий: він ганить ґріховне сьвятковане християнських празників: колиж

Інший настрій стрічаємо у третього українського письменника і, переважно, проповідника — Лазаря Барановича. В своїм житю не був він такий, як Голятовський і Радивилівський, котрі не сягали дальше, як до скромного становища монастирських наставників. Лазар добив ся становища чернигівського архіепископа і після Методия, що попав в коромоли, був довгий час надзорцем митрополичого престола. Він мав участь у політичних справах своєї родини, а іменно грав важну ролю після зради Брюховецького 1668—1669 р. Під його впливом вибрано гетьманом Многогрішного і постановлено глухівські статї.

Лазар, сам Українець, вельми жалїв над несправедливостю і гнобленєм, заподїваним Українцям воєводською управою. Він побивав ся за тим, щоби визволити Українців від суду московських воєводів, однак не вспів нїчого вдїяти, позаяк змаганя його, при всїй їх красомовности, показали ся противними напрямови московської політики, що бажала як можна найтїснїйше привязати до себе занятий край. Лазар був чоловіком в житю розумним, позваляв собі говорити, скілько для його було безпечно, умів і мовчати і намагав ся мирно жити з сильними і догоджувати їм. Патриярх царгородський, признаючи Осипа Тукальського митрополитом, поручив Лазареви духовну управу лївобережної України і надав йому відзнаку, позволивши носити саккос, тим часом як тодїшнї архієреї, крім митрополита, одягали ся при богослуженю у фелони, зарівно з сьвященниками, і визначали ся від сих тілько омофором. Лазар присьвячував і посилав цареви Олексієви Михайловичу свої проповіди, украшав їх заголовки видуманими символїчними рисунками, що виражали славу московської держави; до тогож додавав для обясненя передні слівця, переповнені вельми видуманим улещуванєм. Проповідник, відсилаючи в Москву таким робом свій збірник „Трубы словесъ“, добивав ся, щоби державний скарб закупив

більше буває суперечок, нечистоти, зводженя, пияньства, як не в празник? В перший день Воскресеня Христового сьвяткує ся Богу-Отцю, в другий Богу-Синови, в третій сьв. Духови, прийде четвертий день, або зовсїм минуть сьвята, — ми, як і перше бувало, зовсїм холодні до богослуженя, не хочемо погамувати ся і покаяти ся в гріхах своїх перед духовним отцем.

у його цїле виданє; цар не згодив ся на те і велїв сю книгу продавати звичайним способом; а всеж її накидали по монастирях. Відносини Лазаря Барановича до гетьмана Многогрішного скоро охолонули; коли на сего гетьмана зроблено донос, Лазар не боронив його, а коли по висланю Многогрішного в Сибір, в 1672 р. козацька рада вибрала іншого гетьмана, Самійловича, Лазар був на сїй радї, нахиляв козаків до присяги і зближив ся з новим гетьманом. Та минуло кілька лїт, а Самійлович не полюбив Лазаря.

В Батурин приїхав до гетьмана луцький епископ Ґедеон, князь Четвертинський. Самійлович, потай Лазаря, вступав ся за Ґедеоном у Москві, добивав ся, щоби Ґедеон став митрополитом, а на Лазаря намагав ся взагалї кинути тїнь. В Москві тодї найбільше бажали, щоби новий митрополит підчинив ся московському патриярсї. Четвертинський був до того готов, коли тим часом Лазар, після давнїщого поступованя, здавав ся менше певним, яко оборонець українських прав. Управа лишила Українї вільний вибір митрополита: вибрано Четвертинського в 1686 р. Лазаря, найстаршого з архієреїв, обминули; опираючи ся на грамоту, не хотїв він слухати Ґедеона; його лишили та митрополит всяким способом понижав його, відняв йому управу кількох протопопівств і називав його тілько епископом. Самійлович чинив йому всїлякі прикрости. Після упадку Самійловича Лазар як би ожив і вислав із свого боку жалобу на поступки скиненого гетьмана. В 1691 р. умер і другий противник його, Ґедеон; знов відбув ся вибір, та й сим разом обминули Лазаря а вибрали печерського архімандрита Ясинського. Лазар, вже постарілий, випрохав собі від патриярха помічника, в особі чернигівського архімандрита Теодозия Углицького, котрого в Москві й висьвятили на архіепископа з услівєм, щоби по смерти Лазаря він заняв його місце. Лазар умер 1694 р.

Участь Лазаря в лїтературі виразила ся переважно проповідями. Він сам вважав се заслугою і вельми цїнив славу проповідника. Його проповіди видані в двох великих збірниках, in folio. Перший, напечатаний в Печерській Лаврі 1666 р., під назвою: „Мечъ Духовный, еже естъ глаголъ Божій“, містить в собі слова і науки на днї недїльні і перехідні празники, починаючи від Пасхи і кінчаючи великою

суботою. Другий збірник, напечатаний там же 1674 р., має заголовок: „Трубы Словесъ“, і обіймає проповіди в днї сьвятих і нерухомі празники. Баранович відступив від способу Голятовського і Радивилівського — писати проповіди язиком близьким до народної мови. Він пише церковно-словянським язиком. Дивачність і шумність, — при скупости мисли, недостачі уяви і щирого чувства, — се визначні черти проповідий Лазаревих. Усї вони, можна сказати, складають ся з шумних фраз і вельми нудні. Свого часу вони могли припасти до вподоби хиба книжникам, що гонили за словами і вираженями, але чей не були зрозумілі для народу. Впрочім Лазар, як здає ся, і писав їх, маючи на увазї більше приподобати ся Олексїєви Михайловичу, котрий любив вишукану і шумну мову. Оба збірники присьвячені цареви.[1]) В своїх проповідях Лазар любить звичайно обертати ся коло значіня слів і всяких зверхних признак, пописує ся зближенями і протиставленями, розтягає до дивоглядности тексти сьв. письма, а нї трохи їх не обясняє. Одно яке небудь слово спонукує Барановича глядїти чогось похожого в іншім предметї, при котрім можна би найти й ужити подібне слово; н. пр. Христос уздоровляє хорого в овечій купелї: — Христос є баранцем з золотим руном; в овечій купелї пять хідників — проповідник нагадує пять ран Христових, пять чувств людських і розводить ся про се. Ще дивнїще стрічаємо таке зближенє слів у проповіди в день сьв. Юрия в „Трубахъ Словесъ“. Великомученика Юрия колесували. Колесо сей час наводить проповідника на образ перстеня при заручинах і вінця — і се Юрий, яко дївчина чиста, був заручений Христови, а замість вінця приняв колесо. Се

[1]) На заголовній картцї „Меча Духовного“ представлені зображеня їздцїв, що їдуть розвеселяти Царство Боже, образи царів Давида, Константина, на останку царя Олексія Михайловича, царицї, трех царевичів, родословне царське дерево і ін. Найвидніще місце займає над царем і його родиною зображенє двоголового орла з трема вінцями. В переднім слові обясняє автор, що сей орел є символом двох природ Христових; вінець по середині — „Христосъ посреди“, під ногами в орла місяць — знамя варварів, котре орел зітре силою хрестною. Орел шугає по воздусї, він цар усїх птиць і підчиняє їх своїй власти.

колесо нагадує небесний зоряний кружок; „ради небесъ Георгій творилъ кругъ на колесѣ“; та се колесо нагадує проповідникови сьвітський грішний предмет — танець, котрий виводять колесом, хороводом, і проповідник замічає, що таке колесо веде в гиєну огнену. Лазар любить уживати в проповідях молитов, повних дивачности і пустих слів. Ось-як він відзиває ся до Пресьв. Богородиці: „Аще были быхомъ центипедесъ стоножны, всѣ мы бы къ Богородицы прилѣжно притекали яко грѣшныи. Аще быхомъ были центимани сторучныи, всѣ мы бы Твоей ризѣ посвященней прикасалися“.

Кілька мов написав Баранович цареви Олексієви Михайловичу на ріжні случаї в його житю. По смерти цариці Марії Ілиїної, Лазар написав йому відрадну мову, наповнену всїлякими зужитими фразами. Коли цар оженив ся з другою жінкою, Лазар прислав йому привіт. Коли цар відбув обряд представленя Федора царевича народови, Лазар з того приводу написав річ, що визначала ся крайним підкаджуванєм: проповідник порівнує царя Олексія Михайловича з Богом, що показав над водами йорданськими улюбленого сина свого, а царевичеви Федорови вкладає в уста слова Христа: „Отче! прослави Сына Своего“ і ін. Смерть Олексія Михайловича дала Лазареви привід написати віршами і напечатати „Плачъ о преставленіи царя и привѣтствіе новому“, а по смерти Федора, коли на престіл посадили двох царів, Лазар написав книгу: „Благодать и Истина Христова“. Се — реторичне вихвалюванє царів, перемішане віршами такого рода:

„Іисусъ и Марія по пять литеръ маютъ,
Иже пять пальцевъ маютъ, да ти складаютъ,
Пять источникъ на крестѣ отъ Христа исплыли,
Бы писаню тѣхъ именъ пять литеръ служили“ і т. д.[1])

Крім українських творів, Лазар написав і напечатав кілька творів по польськи. Именно: „Житя сьвятих“, „Вір-

[1]) До сеї книги доданий великий символїчний рисунок, де зображений Христос, як благословить царів, жінка з крилами, ангел з громовими стрілами і списами, храм премудрости на семи стовпах з образом на нім орла з серцями на грудях, зображеня царів, архієреїв і т. ін. Сей рисунок замітний своїм мистецьким викінченєм.

шований твір про случай людського житя“, і „Нова міра старій вірі“. Останній твір полємічний, написаний в обороні православя і викликаний зачіпками на Східну Церкву єзуіта Боймі. В нім між іншими Лазар указує нам на одну з важних причин переходу з православя на католицтво — на то, що всюда кричали, що православна віра є хлопською вірою.

XIII.

Епіфаній Славинецький, Симеон Полоцький і їх наслідники.

Перенесенє київської науки в Москву було вельми важною подією в історії української просьвіти XVII-го віку.

Подія ся, надзвичайно багата своїми наслідками, почала ся постепенно, ледви замітно, і їй не слідували цілякі нові установи і нічого величавого.

З московських бояр визначав ся тоді Федір Михайлович Ртищев. Се був чоловік старої Руси, але найлучший чоловік, якого могла виробити стара Русь. Щиро благочестивий, оборонець сьвящених переказів і обичаїв старовини, він не вдоволяв ся, як інші, самим береженєм зверхних признак набожности; він належав до таких, що глядять внутрішнього змислу зверхних признак; наука Христова потягала його до діл християнської чесноти. Ртищев видавав значні суми на викуп полонених, котрих тоді було чимало в музулманських землях, помагав бідолашним, заложив і удержував шпиталь для вбогих. Підчас війни з Польщею Ртищев, яко товариш царя, піклував ся ранними і немічними від зимна, велів забирати їх і давати їм захист в найнятих для них пристановищах, удержував своїм накладом а по виході їх давав підмогу. Ртищев любив дуже читати книжки духовного змісту і ходити на богослуженє. Але ні се, ні то не могло вдоволити його в своїм тодішнім виді. Не всі твори сьвятих були йому приступні в словянськім перекладі, але й рукописи тих, що він міг читати, не визначали ся правильностю і одностійностю змислу. Ртищев добачав, що треба нових, правильнійших перекладів; читанє самого сьв. письма викликувало в нім бажанє дізнати ся, чи правильно воно переложено в такім виді, в якім було приступне для Руси. Печатних видань,

крім Острожського, не було; в рукописних були суперечности.

Ртищев прийшов до того переконаня, що треба би конечно в Москві заняти ся перекладами набожних книг. Богослуженє відправляли тоді, як здавна в Москві, недбало, беззмисленно, неблагочинно. Ртищев наставав на те, щоби надати йому пригожий лад і зробити перегляд богослужебних книг. Цар Олексій Михайлович полюбив Ртищева. Характер сего боярина припав до вподоби спокійному цареви. Бояри знов споглядали на Федора Михайловича не зовсім приязно, навіть з насьмішкою; в тім часі, коли найбільш гледіли на поверховність, видавав ся для многих чудаком такий, що надто задумував ся над внутрішним змислом зверхнього благочестя.

Ртищев знав, що в Києві вже робить ся се, про що він думав, і вірний зовсім своїй гадці, звернув ся там.

Взаємини України з Московщиною були часті. Ігумени українських монастирів просили у царів милостинї; опісляж обертало ся до царя Михайла Федоровича і київське братство. В 1640 р. Петро Могила раяв цареви заложити в своїй столиці монастир, у котрім би старці і братя київського братського монастиря „дѣтей боярскихъ и простого сана людей грамотѣ греческой и словянской учили". Таким робом сам реформатор вихованя на Вкраїнї перший обернув ся в Москву і просив, щоби там учинили се, чого потребувала Московщина. Годить ся замітити, що в своїм письмі до царя Петро Могила висловив ся, що він про се бє чолом государеви більше всяких своїх просьб. Так займала київського архіпастиря гадка розширяти розпочате ним дїло на весь руський мир. В 1646 Петро Могила прислав наслїдникови Михайла, цареви Олексієви, в дарі кілька коний і всїлякі речи, що доказує його постійне бажанє звязи з Московщиною. Однак, мимо приязних відносин православної України до православної Московщини, у Москалїв виробив ся пересуд против української просьвіти і вони підозрівали чистоту правовірности київських духовних письменників і наставників. По части самі Українцї викликували такі пересуди. За житя патриярха Филярета, оден Київлянин, ігумен, доносив на учительне євангелиє свого земляка

Кирила Транквилїона Ставровецького. Оцїнку сего твору поручено двом московським книжникам: богоявленському ігуменови Ілиї і соборному ключареви Іванови Шевелеви. Не знаючи язика, яким був написаний твір українського письменника, вони находили єретицький змисл там, де стрічали ся граматичні питоменности і незрозуміле для них значінє слів.[1])

Москалї вважали себе одиноким справдешно православним народом у цїлому сьвітї; Греки, що дали Руси хрещенє, втеряли над ними давний свій чарівний вплив; Москалї не довіряли грецьким книгам, тому що Греки жили під властю невірних, а виховували ся і печатали свої книги на Заході. Москалї вважали свої старі переклади правильнїйшими, як грецькі первовзори в такім видї, як вони були напечатані; такий погляд особливо ствердили ті, що поправляли книжки за патриярха Осипа. Сам Никон спершу подїляв сей погляд і говорив, що, як „Українцї так і Греки втеряли віру і кріпость добрих звичаїв; спокій і честь їх улестили, вони роблять для свого черева і нема в них постійности“...

Поява київських учених у Москві очивидно мусїла стрітити багато неприязного, але боярин Ртищев, котрого піддержував цар, приватно підняв ся своїм накладом пересилити й удержати кількох київських учених „ради обученія словенороссійськаго народа еллинскому наказанію“.

Жаль, що нам невідомі перші зносини Ртищева з Києвом в тій цїли, та на його просьбу кількох ченцїв учених рішило ся покинути родину і служити справі духовної просьвіти в московському государстві і здїйснили таким способом одну із горячих гадок покійного Петра

[1]) Так н. пр. у Транквилїона про розпятє Христа було висловлено: „пригвоздили до хреста“. Московські книжники обурили ся, добачали там єресь і говорили, що треба писати „ко кресту“; або найновійше слово рѣчь — в значіню вещи (по лат. res — rzecz) вони взяли се слово в такім розуміню, як то вживали в Московщинї, і приписали авторови такі думки, яких він зовсім не мав. Густинські монахи, як ми вже замітили, іменем Ісаї Копинського впевняли Москалїв, що Могила зрадником православя.

Могили. Головним з тих приїзжих учених був єромонах Братського монастиря Епіфаній Славинецький[1]).

Вихованець києвомогилянської колегії, Епіфаній докінчив своє образованє за границею, опісляж був учителем в тій же київській колегії, де сам учив ся. Годї було найти чоловіка гіднїйшого до сего, щоби розпочати ним чергу вчених. Епіфаній був, на той вік, вельми учений: дуже добре знав грецький і латинський язик, мав відомости з єврейського язика; він вивчив писаня сьв. отців і цїлу духовну грецьку і латинську лїтературу, знав добре історию і церковну археольогію. Він був лагідної, скупленої вдачі, висше цїнив відокремлене житє кабінетного вченого як заходи около почестий, не терпів нїяких поривів житя, цїлим серцем віддавав ся науцї, але се не спиняло його прикладати свою науку до найконечнїйших потреб тогочасних. Славинецький був, словом, одним з тих учених, котрі хоч і живуть кабінетними затворниками, однак працюють не без хісна для сучасних потреб своєї суспільности. Славинецький умів погодити ся з усїми, нїкого не дратував заявами своєї умової висшости і своєю бездокорною чеснотою добув собі загальну пошану.

Никон познакомив ся з ним, полюбив його, змінив своє упередженє против Українців і в усїм здав ся на його у важному дїлї поправи книг.

Перші праці Сливинецького обмежали ся перекладами всяких творів сьв. отців. Ртищев помістив його з братиєю в новозбудованім Андреївськім Преображенськім монастирі на березї Москви-ріки (між Калужськими воротами а Воробєвими горами, де тепер дім „Общественнаго Призрѣнія)". Крім перекладу книжок мали київські ченцї учити молодців: у тім самім монастирі була основана школа.

Та не довго довело ся Славинецькому прожити в тім відокремленю. Цар настановив його коректором печатнї і перевів у Чудів монастир, де також була школа, перенесена там з забудованя печатнї. Славинецькому головно поручили важне дїло поправи книжок. Займаючись нена-

[1]) Не знаємо певно числа всїх черців, що з ним прибули. Опісля кружок учених трудовиків, що трудили ся під проводом Епіфанія, зріс до 30 людий, але в число їх входили вже й Москалї.

станно научними справами, Славинецький прожив у Москві 26 літ, і пробував із своїми помічниками також в архієрейськім домі, в Крутицах, де був гарний сад, багатий водою. Він усе оставав єромонахом, яким прибув з Києва, і тілько раз взяв участь в суспільній справі, именно тоді, як хотїли судити Никона. Заявивши свій погляд, сильно попертий церковними правними установами, вірний свому скромному чернечому станови, не став він спорити з сановитими противниками Никона і вернув до свого ученого відокремленя. Житє Епіфанїя, як взагалї житє ученого трудовика, проминуло одностайно. Він цїлий відбив ся тілько в своїх учених працях.

Поправу богослужебних книг почав Славинецький без поквапности, з належною розвагою. В тій цїли вислано на Схід Арсенїя Суханова за всякими старими рукописями. Тілько обложивши ся громадно скількостю грецьких і словянських відписів, взяв ся Епіфанїй до поправи книг. Помагали йому земляки, що з ним приїхали: Арсенїй Сатановський і Данило Птицький, Арсенїй Грек, опісля кількох Москалїв: коректорів і писцїв печатних дїл[1]).

Під проводом Епіфанїя напечатано богослужебні книги поправно, так як вони доси остали в уживаню по церквах в цїлій Московщинї а навіть у православних краях словянського мира. Сї книги були: Служебник з переднїм словом, котре зложив Епіфанїй, Часослов, дві Тріоди: постна і цьвітна, Слїдованна псалтир, Обща Минея, Ірмолог. До тогож ряду богослужебної лїтератури, яко обясняючу книгу, можна додати Нову Скрижаль, переложену з грецького і напечатану 1656 р. Тут обясняє ся лїтургію і інші обряди східної Церкви. До сеї книги додав Епіфанїй історию почину поправи книжок в Московщинї, причини, котрі спонукали до сего дїла, дії собору, що відбув ся з того приводу в Москві, і оборону проти нападів противників поправи книжок. Богослужебну реформу звичайно вважають дїлом Никона, як загально приписують важні переміни, установи, заведеня, тим людям, що займали начальні уряди, коли тимчасом дїйсно всю роботу сповняли

[1]) Се були: сьвященик Никифор, єродиякон Мойсей, бувший ігумен Сергий, Михайло Родостамов, Фрол Герасимів і чудівський чернець Евтимій, найбільш привязаний до Славинецького.

підчинені їм помічники, іноді мало відомі і незамітні. Противники богослужебної реформи охрестили її прихильників іменем Никоніян. Та, коли й справедливо належить ся вона патриярсї Никонови, що пізнав вагу й конечність піднятих поправок, то ще з більшим правом треба признати сю реформу дїлом Славинецького і помічників, що працювали під його проводом, тим більше, що Никон, хоч і розумний чоловік, та мало вчений, був приневолений справдї у всїм здавати ся на сумлїнність і знанє Епіфанїя.

Разом з поправленими богослужебними книжками конечно було також видати церковні законні установи в поправленім видї. Епіфанїй переложив правила сьв. Апостолів, Правила вселенських і місцевих соборів, Фотиїв Номоканон з обясненями византийських правників Вальсамона і Властаря та Збірник церковних правил і византийських сьвітських законів, котрий уложив по грецьки Константин Арменопул.

Перекладна дїяльність Епіфанїя звернула ся на твори сьв. отцїв. Він переложив багато творів, з котрих деякі давно вже були відомі і люблені в словянських перекладах, але тим конечнїйше було видати їх в поправнїйшім видї[1]). Він ще переложив кілька житий сьвятих: Олексїя Божого чоловіка, Федора Стратилата, великомученицї Катерини. Житя сих сьвятих вже перше ходили по руках читцїв та були поперекручувані вигадами і тому особливо здавало ся хосенним їх видати, як слїд.

Епіфанїй не обмежив ся самими релїгійними творами в своїх перекладах. Він переложив з латинського кілька сьвітських книжок з обсягу педаґоґіки, істориї, ґеоґрафії а навіть анатомії:[2]) годї однак сказати, щоби лїтературна стійність перекладів Епіфанїя могла приманювати до них

[1]) Кілька творів Атаназия Александрийського (Чотири слова), Пятьдесять слів Григория Богослова, Бесїда Івана Золотоустого на пятьдесятницю, Івана Дамаскина Про віру православну, Слово о поклонах образам. Сї твори були печатані.

[2]) Уставы граждано-правительные; отъ Θукидидовы исторіи книга первая; о убіеніи краля аггельскаго; Гражданство и обученіе нравовъ дѣтскихъ; Географіи двѣ части Европа и Асія; Книга врачевская, Анатомія, съ латинскаго отъ книги Андрея Вессалія Брукселенска.

багато читців. Перекладчик, великий буквалїст, хотїв перекладати як можна близше до первовзору і замісць віддавати змисл первовзору зворотами питомими язикови, на котрий перекладав, він кує самовільно словянські слова на грецький лад, дає словянській мові грецький склад, взагалї склад його перекладів тяжкий, темний, іноді незрозумілий.[1]) В самім його перекладї богослужебних книжок стрічаємо також тяжкі і незрозумілі звороти.

Найголовнїйшою думкою, що займала Славинецького цїле житє, був новий учений переклад Біблії; жаль, що гадка та не здїйснила ся. Замісць нового перекладу в 1663 р. напечатано Біблію з Острожського виданя з деякими незначними поправками різких похибок (н. пр. замісць: „изъядоша седмь кравъ—изыдоша седмь кравъ“ і т. п.) В переднїм слові до сеї Біблії, мабуть укладу самого Славинецького, яко головного коректора печатнї, подані дві головні причини, котрі спиняли научнїйше виданє Біблії. Першою причиною був пересуд тогочасний, неначеб у Греків попсувало ся благочестє, що їх книги поперекручувані, і найправильнїйший текст містить ся в старих словянських перекладах; друга причина, після вислову переднього слова, ще важнїйша — „неудобоносимое время, настоятельство браней, вещей въ мірѣ оскудѣніе“, себ то невдачні воєнні обставини і наслїдком сего недостача середників, що були конечні в значній скількости до сего дїла. „Кождому легко зрозуміти — сказано дальше в передньому слові, — що нїяк не можна було починати і довести до кінця сего дїла“. Однак само вже виданє печатне Біблії в Москві було новою появою свого часу; Славинецький же не кидав думки про лучче виданє; і після того, як скінчили ся тяжкі війни, він почав невідступно просити царя, владик і бояр, призволити на новий

[1]) Яко взорець перекладу випишемо н. пр. обясненє, що таке образ: „Всяка икона изьявительна есть и показательна, яко что глаголю, понеже человѣкъ ниже виднаго, нагое имать знаніе тѣломъ покровеннѣй души, ниже по немъ будущихъ, ниже мѣстомъ разстоящихъ и отсуствующихъ, яко мѣстомъ и лѣтомъ описанный къ наставленію знанія и явленіе и народствованіе сокровенныхъ примыслися икона всякоже къ пользѣ и благодѣянію и спасенію, яко да столиствуемъ и являемымъ вещемъ раззнаемъ сокровенная“ и т. д.

переклад сьв. письма. „Ми — говорив він — не маємо гарно переложеної Біблії; навіть в євангелиї є помилки; і ми за се дізнаємо докору і крайної ганьби від чужоземних народів". В 1674 р. собор, що відбув ся при участи царя Олексія Михайловича, поручив Славинецькому зробити новий переклад Біблії, під доглядом Павла Сарського, що справував уряд патриярха. Під рукою були в Епіфанія дві печатні Біблії грецькі і крім сего багато рукописий, як грецьких так і словянських, з котрих многі привіз Суханов із Сходу. Та Епіфаній вспів перевести тілько Новий Завіт і Пятикниже. Смерть спинила його роботу.

Славинецький користував ся своїм фільольоґічним знанєм і видав два словарі: оден фільольоґічний, для обясненя слів, котрі стрічаємо в церковних книгах і в церковнім богослуженю; другий — грецько-словянсько-латинський, де поміщено до 7000 слів. Оба сі словарі ще не видані.

Епіфаній писав проповіди і науки. Ся дїяльність також відповідала тогочасним вимогам. Проповідь була тодї в Московщинї новиною. Від XV. в. нїхто там не говорив проповідий, нїхто навіть не вважав се хосенним дїлом говорити їх, навпаки, там думали, що вони можуть давати привід до вільнодумства і єресий. Патриярх Никон, перший з московських єрархів, завів у богослуженю проповіди і поручив Епіфанїю читати для народу науки, зовсїм здаючи ся на його правовірність і ученість. „Поученія Отцовъ Церкви", переложені Епіфанїєм з грецького, уживав він в практицї і читав їх в церкві. Крім перекладених проповідий, написав він около 50 слів власного твору, котрі доси остають в рукописах. Проповіди Епіфанія похожі більше на розправи, як на науки для народу. Епіфаній обясняє доґми і символи Церкви, значінє празників і розбирає ученим способом всїлякі сторони християнської науки. Проповіди його наповнені многими випискаами з церковних письменників; сї виписки наведені в рукописях навіть не в перекладї, так що в такій формі можна їх було читати хіба ученим. Але, як думають, проповідник перекладав сї місця підчас виголошеня проповіди. Чимало місць наводив Епіфаній з грецьких фільософів а навіть

поетів (та далеко з більшою критикою, як інші українські проповідники). Склад його проповідий, — хоч і значно луччий від складу перекладів, виданих під його проводом, — а всеж дивоглядний і переповнений метафорами.[1]) Є кілька проповідий, де Славинецький захоплює питаня сучасного житя. В одній з таких проповідий, що починає ся словами: „Людіе, сѣдящіе во тьмѣ“, проповідник говорить про хосен із знаня грецького язика і виступає гнівно проти тодїшних прихильників неуцтва, а для прикладу згадує про Марка Катона, що противив ся розширеню грецької просьвіти в Римі. „В нинїшних часах — говорить він — багато ми бачимо осліплених людий, що полюбили темноту невіжі, ненавидять сьвітло науки, завидують тим, що бажають ним просьвітити інших, шкодять їм обмовами, лукавством, обманою, подібно тому, як сови, по своїй природї, люблять темноту і ховають ся, як засияє сонячне сьвітло, так і сї духові сови, ненависники науки, сховають ся в любу їм темряву, коли ясна благодать пресьвітлої царської милости захоче знищити темноту, прогнати темну обману і ласкаво позволить засияти сьвітлу науки і просьвічати природний людський розум“. Ся любов до просьвіти виражає ся у його в науцї до сьвящеників, де він так поучає сьвященика: „Дбай і старай ся всїм серцем і душею, скілько твоєї сили стане, наставай на царя і всїх засібних людий, щоби всюди закладали школи для малих дїтий, а за се, більше всїх чеснот, одержиш відпущенє гріхів своїх“! Наука до сьвящеників замітна також і в інших сучасних відносинах, позаяк проповідник поучає сьвящеників: що́ вони повинні говорити своїм духовним дїтям. Тут Славинецький доторкує ся ложного благочестя, каже, щоби нїхто не думав спасти ся моли-

[1]) Він напоминає своїх слухачів: „Изсѣчь душевредное стволіе неправды богоизощреннымъ сѣчивомъ покаянія, изкоренить изъ сердецъ пагубный волчецъ лукавства, сожечь умовредное терніе ненависти божественнымъ пламенемъ любви, одождить мысленную землю душъ небеснымъ дождемъ евангельскаго ученія, наводнить се слезными водами, возрастить на ней благопотребное быліе кротости, воздержанія, цѣломудрія, милосердія, братолюбія, украсить благовонными цвѣтами всякихъ добродѣтелей и воздать благой плодъ правды“.

твами сьвятих угодників, коли сам жиє в гріхах, приказує почитати образи, але нагадує, що се тілько зображеня, величати сьвятих, але тілько яко слуг Божих: „тіж — додає проповідник, — що хотять покланяти ся образам, як богам, заслугують на вічний огонь". Замітно, яку науку приказує він сьвященикам подавати для панів що до їх слуг і підвласних. „Будь для слуг своїх таким, яким хочеш, щоби був для тебе владика. Не накладай на пахарів роботи над їх сили, не гнівай їх, щоби голосїня їх і зітханя не дійшли до Господа. Най вони мають справедливий поділ в роботї і данинї. Лучче набути мало користи з правдою, як багато з неправдою. Гляди, як тяжко добувають вони для себе свої потреби: ті виправляють ся в далеку дорогу суходолом і морем, добувають собі достатки довгою розлукою з домом, інші двигають ярмо щоденного терпіня в тяжких пахарських роботах, збирають земні плоди і цїнять найменше зернятко".

В слові про милостиню проповідник живими красками зображає всякі положеня людського страданя, що потребує підмоги й помочи. Він не дуже любить тих, що просять милостинї і щирійше відносить ся до тих, що соромлять ся або не можуть просити, не хотять валяти ся і вештати ся по улицях, а тимчасом гірко страдають. Такі вдови, що лишили ся без чоловіків у нуждї з малими дїтьми, з дорослими дївчатами: „Дїти хотять хлїба, слуги — платнї, дївчата — одежі, сини — науки або ремесла, а тимчасом вірителї домагають ся довгів, позивають, беруть застави, вониж стидають ся просити". Опісля проповідник зображає страданя сиріт у всяких положенях: „От покину, те хлопя плаче, як його не помилувати? хто може бути гіднїйший милосердя, як не безрозумне єство, що не знає свого лиха? Ось дїти, що лишили ся без родителїв; опікунів не мають, або сї не дбають про них, ось дорослі дївчата без одежі, без науки, в голодї і нуждї... А тут бідні селяни: в тих скотина вигинула, в того пан усе забрав, у іншого вояк все заграбив, а тут цар домагає ся данини, пан чиншу, робитиб йому та нема чим"... До тих, що гідні помилуваня, зачисляє подорожного і заходця: „Не про того заходця говоримо, що йде в чужий край збогатити ся, а про сего, що зайде там задля якої потреби, н. пр. глядить служби

в доброго господаря, або оженить ся з чужоземкою, а відтак через розбій, недугу або яке інше нещастє втеряє знов свій достаток, нема в його приятелів, ні знакомих і язика краєвого не знає. Такого треба пожалувати". Але доторкуючи ся роздаваня милостинї всякому, кого стрітимо, проповідник гудить розповсюджений тодї на Українї погляд (і тепер він єствує), що належить давати кождому, хто попросить Христа ради. „Як ти бачиш прошака здорового і не старого, а даєш йому милостиню — то сам стаєш спільником гріха. Соромно дивити ся, як у нас розмножили ся волоцюги, гільтаї, обманцї, як много жінок здорових носить ся по улицях з дїтьми, а ще більше дївок. Інші за гроші наймають малих дїтий і з їх підмогою збирають милостиню, а ночі проводять у всякім безчинствї". Він виступає також проти вештаня черцїв і черниць і заразом указує і на причини сего вештаня. „Наставники тратять монастирські достатки на свої ласощі, гостять у себе панів, удержують вигодовані конї, приготовляють собі смачну і дорогу їду, а бідній братиї дають непогожу, сиру і гнилу страву". Він домагає ся, щоби архієреї старали ся усунути се безчиньство, а сьвітська управа, після його думки, повинна закладати з а х и с т и для вельми старих і хорих, обезпечати їх і глядїти, щоби приміщені там не втїкали відтіль і не вештали ся по сьвітї. На останку Епіфанїй рає для приміщеня бідних і для усуненя безчиньства оснувати братство або товариства милосердя. Хто буде давати гроші, а хто помагати своїм трудом. Кождої недїлї будуть братчики сходити ся на пораду між собою і виберуть зпоміж себе десять орудників. Посторонні відвідувачі будуть приходити і звіщати братчиків про людські потреби. Братчики будуть радити ся: кому, чим і скілько помогти, вважаючи після потреби: іншим бідним можна давати підмогу на якийсь час, іншим постійну до самої смерти. Жінки можуть оснувати своє товариство милосердя і зібравши датки, що недїлї відсилати до головного складу; на останку Епіфанїй рає заложити скарбону і давати з неї бідним позички, а як буде багато гроший в скарбонї, то можна давати і засібним, але в обох случаях без лихви.

До сеї гадки, очивидно, спонукав Славинецького приклад українських братств з тою значною рїжницею,

що товариство, котре він предкладав, було чисто добродійне, тимчасом як українські братства мали ціль давати захист православю і науку дітям. Одна з проповідий Славинецького вимірена проти розкольників, котрих він зве непокірними і дорікає їм не від себе, а в імени Церкви, та дотикає переважно тих письменників, що розсівали в народі твори проти поправи книг. Новітні учителі тайно складають ложні писаня і тим викликують між народом роздумуваня і сумятицю. Вони самі боять ся або соромлять ся показати своє лице. А хто покликав їх до тайної науки або лучче сказати зворушеня народу? Не Бог, не архієреї; своєю гордою особистою думкою і гордовитим умом дійшли вони до сего. Вже не тілько мужчини, але й жінки, котрим Апостол учити не каже, пустили ся на то. Слїпі неуки, що ледво навикли читати складами, що не мають і тямки про граматику, не то вже про риторику, фільософію, теольоґію, люди, що навіть не посмакували науки, важать ся розбирати сьв. письмо, або, лучче сказати, перекручувати його, обмовляють і судять мужів вправних в словянськім і грецькім язиці. Не бачать неуки, що в нас поправляли не доґми віри, а лише деякі вислови, змінені з недогаду або через помилку несьвідомих писців, або несьвідомостю печатняних коректорів.

Крім усїх згаданих творів, Славинецький написав ще кілька канонів, похвальних слів, радісне письмо до княгині Радивилової, твір про уступленє з престола патриярха Никона, твір „о псалмахъ, превращенныхъ отъ Аполлинарія“ і т. ін. Ще не зовсїм відомі і не висліджені всї його твори.

Славинецький умер 19. листопада 1675 р., записавши київському братству свою невелику бібліотеку. Крім книжок лишило ся по нїм вісїмдесять червінців і срібний годинник з ланцюжком вартний 20 рублїв. Червінці розіслано по ріжних українських монастирях, а більшу часть книжок лишено в Москві, опріч 31, висланих на київське братство; за все останнє виплачено гроші.

Епіфанїй Славинецький похований в московськім Чудовім монастирі.[1])

[1]) На гробі його такий напис:

„Преходяй человѣче! здѣ ставъ да взираеши,
Дондеже въ мірѣ семъ обитаеши;

По Епіфанію Славинецькім з українських приходців в Москву нїхто не мав такого важного впливу, як Симеон Петровський-Ситиянович; від місця, звідкіля прибув у столицю, він звичайно зве ся Симеоном Полоцьким.

Житє сего чоловіка до перенесеня його в Москву нам зовсїм не відоме. Маємо основу думати, що він родив ся 1628 року, вчив ся у київській колеґії, опісля в заграничних наукових заведенях, а вернувши до свого краю, Білоруси, вступив у черці. Олексій Михайлович познакомив ся з ним у Полоцку. В 1664 р. Симеон прибув у Москву і поселив ся в Спаському монастирі за рядом образів. З ним приїхала його челядь. Йому веліли давати з двора пожиток; та лишили ся його письма до царя — цїкаві не стілько для вдачі Полоцького, скілько задля черт тодїшнього ладу — з котрих добачаємо, що хоч і сам цар визначив Симеонови прожиток, а всеж він був приневолений кілька разів обертати ся до царя з письмами, щоб йому видавали приобіцяне. Таким робом, крім прожитку для себе і для своєї челяди, він просив, щоб йому, після обіцянки, видавали дрова в зимову студїнь і обрік для його коний. Вдача сего чоловіка не була схожа з вдачею Епіфанія. Він не вдоволяв ся скромними килейними вченими працями; він ненастанно нагадував про себе на дворі, кланяв ся государеви, писав привіти віршом, вихвалюваня всїлякі, і добив ся такої ласки, що став учителем царевича Федора, а при кінцї володарства Олексія Михайловича звеселяв царя і його двір комедиями свого твору.

Твори Полоцького не виявляють в нїм великої науки; він зовсїм не знав по грецьки; Епіфанїй Славинецький не дуже любив його, як часто не люблять сумлїнні трудовики учені поверховних людий; колиж Симеон набивав ся до його за помічника при поправі книжок, Епіфанїй усував ся

Здѣ бо лежитъ мудрѣйшій отецъ Епифаній,
Перетолковникъ изящный Священныхъ Писаній,
Философъ и Іерей въ монасѣхъ честный,
Его же да вселитъ Господь и въ рай небесный
За множайшіи его труды въ писаніихъ
Тщанно-мудрословные въ Претолкованіихъ
На память ему да будетъ
Вѣчно и не отбудетъ".

від Симеона, хоч яко добродушний чоловік радо відповідав йому на всїлякі питаня, з якими звертав ся до його Симеон, далеко менше учений як він. Хоч не вспів Симеон добити ся значіня у строгого вченого, а всеж він усюди висував ся, славив ся оборонцем православя проти розколу, богословом, проповідником, віршописцем. Замітного таланту в його не було нї до одного з тих заводів, та його твори займаві, позаяк дотикають сучасних питань житя і подають багато питомого в тогочаснім дусї.

В 1667 р., як розгоріла ся боротьба з розкольниками, патриярх Осип велїв напечатати книгу під заголовком: „Жезлъ Православія“, споруджену Симеоном. В довгім переднім слові, повнім балаканя, автор звертає ся з сильним підкаджуванєм до архієреїв загалом і вихвалює їх велике значінє. Сам твір дїлить ся на дві части. В першій части обжаловує чолобитне письмо попа Микити Пустосьвята, подане цареви проти новопоправлених книг а найбільш проти книги „Новая Скрижаль“; друга часть твору Полоцького вимірена проти чолобитного письма попа Лазаря. Микита Пустосьвят намагає ся на основі самовільно підданого змислу вирваних фраз обвиняти Никона і коректорів книг о єреси. Симеон виказує Микитї, що він не знає граматики, і тому не розуміє, що́ читає. Таким робом взявши одно місце перекладу, де є мова про чоловіка, що несе хрест, Микита зрозумів се місце так, що там мова про Христа, тимчасом мова була не про Христа, а про переступника засудженого на кару.[1]) До такого ряду похибок належить виступленє Микити проти молитви при хрещеню. Микита доказував, неначеб виходив такий змисл, що взиває ся нечистого духа (мимо хибности сеї замітки, відпертої ще Симеоном Полоцьким, її доси повтаряють розкольники між важними докорами), між тим усе пішло

[1]) „Видѣвши сіе, годствуетъ въ Никитѣ, иже дерзавъ во богословскія глубины умъ свой пущати, се на брезѣ грамматическаго разума и въ мелкости ея утопаетъ, солнце хотѣвый соглядати, стези не видитъ. Пріидите сѣмо и малѣйшія отроцы грамматическія хитрости рачителіе, виджьте и судите о Христѣ, Дамаскинъ монахъ написалъ сія. Виджьте, колико уменъ буесловецъ Никита, не о Христѣ Господѣ сіе есть писано, но о татѣ и разбойницѣ или за иный который грѣхъ осужденномъ на смерть крестную человѣцѣ“.

відтіля, що несьвідомий добре словянської граматики прихильник старовірства не знав ріжниці пятого відмінка від першого.[1])

Спір Симеона з Микитою заходить в богословські дрібниці, н. пр. — про спосіб воплощеня Христового. Та тут Симеон запустивши ся в розумованя мимовільно виказав вплив католицтва, котрий відбив ся на нїм з того часу, як він бував по римсько-католицьких школах. Він між іншими признає, що нереміна сьв. дарів на лїтургії наступає, як сьвященик виголошує слова Спасителя: „Пріимите і. и.“, тодї як (за що опісля і винували Симеона) східна Церква інакше розумувала.

Спір Симеона з Микитою доторкав також питань про „двоперстіе“, про чотироконечний хрест (котрий розкольники звуть латинським хрестом), про двократне аллилуя і ін. Настрій, з яким Симеон виступає на свого противника, переходить в насьмішку: Симеон називає його буйним в словах, нечестивим, окаянним, смердячим цапом, свинею, що риє церковний огород, розбійником, зогнилим удом і т. ін.

Спір з Лазарем обертає ся більше, яко спір з Микитою, в обсягу звичаїв зверхнього богослуженя, або доторкає зачіпок Лазаря що до слів і висловів у перекладах, котрими в новопоправлених книгах заступлено давні однозначні вислови або задля буквальної близкости до первовзору або для граматичної правильности речи.[2]) В ріжних обрядах, що тодї приняла і установила Церква, добачає Лазар впливу то латиньства, то вірменьства; чому н. пр. плащеницю кладуть головою на полудень, чому на велик-

[1]) „Да не снидетъ со крещающимся, молимся Тебѣ Господи, духъ лукавый, помраченіе помысловъ и мятежъ мыслей наводяй“.

[2]) Н. пр., замість: „смертію на смерть наступи“ — смертію смерть поправъ; замість: „его же величающе Тебе, Дѣва, ублажаемъ“ — его же величающе Дѣву ублажаемъ; замість: „яко воистину блажити тя, Богородице“ — яко воистину блажити тя, Богородицу: зам.: „Христосъ воскресый изъ мертвыхъ, истинный Богъ нашъ, молитвами пречистыя его Матере“ — молитвами пречистыя своея матере; — і таке інше. Найвисше дитиньство поглядів і понятий виразило ся в тім, що в звісній пісні на лїтургії „единъ святъ, единъ Господь Іисусъ Христосъ“ в слові „Іисусъ“ Лазар вичитує злучник і добачає роздїлене особи Христової.

день читають диякони євангелиє в ріжних місцях церкви; чому сьвященик сидить на сповіди, чому архієреї благословлять обома руками, чому заведено сьпів, що нагадує орґани і т. ін.; на все відповідає Симеон обясненями, але примішує іноді й насьмішки. Особливо розлютив ся він за те, що Лазар у своїм чолобитнім письмі представляв цареви, що не гоже роблять, поминаючи його „тишайшимъ и кротчайшимъ“, і слова в єктениях „о всей палатѣ и воинствѣ“ обясняв так, неначеб тут була мова не про здоровє і спасенє царя, не про його бояр і вояків, а про якісь камінні палати та про палатне військо. „О клеветниче Лазарю — відзиває ся до його Симеон — як ти Бога не боїш ся і людий не соромиш ся; неначеб ми, називаючи государя „тишайшимъ и кротчайшимъ“, насьмівали ся над іменем великого государя нашого. Неуку! Нерозумний злосливче!... А що ти набріхуєш, неначе ми не творимо молитов про бояр, но молимо ся про камінні палати і палатне військо, то такий закид намісць відповіди лучче оплювати і обсьміяти і тобі уста загородити палицею, як псови брехливому!...“ Опісля обясняє йому Симеон, що слово „палата“ заступає бояр і військо „черезъ образъ грамматическій и риторскій, именуемый синекдохе, еже различными образы бываетъ, егда едино изъ другого коимъ либо обычаемъ познавается“.

В 1670 р. Симеон написав великий богословський твір п. з.: „Вѣнецъ вѣры каѳолическія“. Він бере так званий великий апостольський символ віри і після його членів роздїляє ріжні богословські предмети, викладаючи їх у формі питань і відповідий.[1]) Такий спосіб дає йому повід після взірця середньовічних схолястиків задавати вельми вигадані і дрібні питаня, подає всїлякі думки про сї питаня, зачерпнуті то із східних, то з західних письменників, а нерідко і з апокрифічних творів. Чому н. пр. Христос родив ся в ґрудні? в якім часї дня відбуло ся благовіщенє і різдво? Чи міг Христос говорити зараз по своїм різдві? Чому Христа пригвоздили до хреста чотирма, а не трема гвоз-

[1]) Три перші глави складають неначе вступ: там мова про се, що таке християни, відкіля їх віра, про єреси, а потім чотирнайцять глав посьвячено членам апостольського символа.

дями? Чи всю кров вилляну на хрестї знов приняв Христос при воскресеню, чи частини єї лишили ся і змішали ся з землею і т. ін. Слїдуючи за апостольським символом, коли прийшло говорити про Творця і творенє, Симеон виложив питому собі і дивоглядну систему космоґрафії, що показує його знакомство з західними астрольоґічними бриднями; добутки сучасних йому наукових дослїдів мало його чіпали ся. Є троє небес: емпірейське, нерухоме, найвисше кристальне, що порушає ся з невимовною скоростю і — простір облачний, роздїлений на два пояси, перший — нерухомих зьвізд, а другий планет. Планетне небо роздїляє ся на сїм кругів або поясів після числа планет тодї відомих: (Крон, Дїй, Ар, сонце, Афродита, Гермій, луна). Симеон наводить небеличні віддали від одної планети до другої. Від землї до простору облачного вісїмдесять тем миль (т. є 800.000), а від поверхні землї до емпірейського неба так далеко, що як би там їхав по вісїмдесять миль на годину, то треба би на то 50.000 лїт. Зьвізди описує він ось як: „вещественомъ чисты, образомъ круглы, количествомъ велики, явленіемъ малы, качествомъ свѣтлы, дольныхъ вещей родительны“ (мають вплив на воздушні зміни). Планети положені що до місця низше зьвізд; іноді вони ходять одною дорогою із зьвіздами, а іноді противною. Найменша зьвізда вісїмдесять разів більша від землї, а слїдуюча що до величини зьвізда перевисшає простір землї 170 разів. Сонце 166 разів більше від землї; а місяць 30 разів менший. Що година сонце відбуває 7160 миль, з котрих кожда вимагає дві годинї людського ходу. Земля представляє ся круглою, чорною, тяжкою, холодною; вона „кентръ“ (осередок) усего сьвіта, мрачна і містить в собі пекло. Трясенє землї походить від сїпаня замкнених в єї нутрі духів.

Симеон задержує ся з більшою увагою над сотворенєм і ґріховним упадком чоловіка, наводить всїлякі думки про се, скілько часу був Адам в раю, і більше нахиляє ся до тих, котрі думали, що первісна пара провела тілько три години і згрішила о шестій годинї, тому і Христос, викуплюючи людскість від прародительського ґріху, був розпятий о шестій годинї. Розбираючи питанє про чародїя, Симеон приходить до такої думки, що як би люди не

*

згрішили, то починались би і родили звичайним способом, але тілько з сею ріжницею, що починались би без непогамованої страсти, а родились би без сопуху і болїзни. Родителї, проживши в земному раю, уступалиб своє місце дїтям, а самі переносилиб ся на небо, і таким робом помноженє роду людського наповняло би число упавших ангелів, позаяк чоловік до того і був сотворений, щоби заступити відпавших від Бога духів. Злі ангели, що повстали проти Бога, не належали до одного якого-небудь чину, котрий цїлою своєю корпорациєю упав і втеряв щасливість; їх заманив сатана з ріжних ангельських чинів, сам же сатана належав до найвисших і найблизших Богови небесних духів. В главі про воскресенє вмерлих авторови насувають ся на думку найдивачнїйші питаня, н. пр., чи воскреснуть умерлі з волосєм і нігтями, позаяк у чоловіка, що їх цїле своє житє обрізував, могло нарости дуже багато? Се питанє рішає так: воскреснуть, але на стілько, на скілько треба для окраси тїла. Чи воскреснуть кишки? Воскреснуть — відповідає Симеон: — та будуть наповнені не смердячим калом, а добірною вогкостю. Сїмя в чоловіцї не буде, позаяк Христос сказав: у воскресеню не женять ся, не посягають. Та ось ще питаня. Цїле тїло чоловіка зотлїло, а всї його части мають воскреснути. Як вони тодї злучать ся з собою? Чи могуть ріжнородні части злучити ся н. пр., кість з костию, жили з кровю? і т. д. — Нї, — відповідає наш мудрець: — тілько порох однакових частий може злучити ся; то, що було в руцї, може опинити ся в нозї, бо се не зміняє тожсамости особи людської, але порох ріжнородних частий не може змішати ся і то, що складало жили, не може творити крови, або се, що складало мясо, не може вийти в склад крови або костий, інакше — все рівно: як би хто зруйнував срібне начинє з золотою покришкою, потім з покришки зробив начинє, а з начиня покришку; чи начинє моглоб звати ся давним начинєм?

Конець сьвіта займає особливу увагу і тут появляє ся на видні найбільше ріжних вікових вигадів релїгійної уяви. Антихрист вельми займає Симеона; автор наводить ріжні гадки про сю особистість; одні уважали його воплощеним дияволом, інші — чоловіком, слугою диявола, або

лучче сказати, якимсь полудияволом, тому що видумували оповіданя про його чудний почин на сьвітї, і при сїм диявол грає важну ролю. Симеон думає, що антихрист буде чоловіком і подібно всїм людям буде мати в себе ангела хоронителя, але віддасть ся злу, відступить від Бога, і ангел хоронитель покине його. Антихрист — чоловік з незвичайними умовими спосібностями, він буде сьвідомий, як нїхто, але заразом він надзвичайний лицемір і свою могучу умову силу оберне на погибель, а не на користь людського роду: він усе лихо, хоча з вигляду здавати ся-ме взірцем усїх чеснот. Йому буде помагати якийсь жрець з християнського полку. Антихрист заведе поклін богови Маозею (бог сили і успіху). В його будуть лжепророки і лжеапостоли, котрих він розішле по землї, щоби заманювали до його віри. Антихрист добє ся могучости, він стане царем; столицею його буде Вавилон. Кожний, хто піддасть ся йому, дістане знамя на чолї і на руцї, а в кого такого знамени не буде, сей не може нїчого нї купити, нї продати. Пануючи у Вавилонї, антихрист буде вести війни і побє трех царів: єгипетського, африйського і етиопського; Арабія йому не піддасть ся. Ґоґ і Маґоґ повстануть, та наш богослов сам властиво, здає ся, не знає, що́ таке сї Ґоґ і Маґоґ. Він наводить тілько думку (найбільш розповсюджену), що під сими іменами розуміють ся народи закляті і замкнені в каспийських горах, та після інших обяснень, се назви антихристових воєнних людий: Ґоґ — що дїлає тайно, а Маґоґ — дїлає явно. Але являть ся Енох і Ілия і стануть проповідувати против антихриста; проповідь їх буде тривати (після апокалїпси) тисяч двіста шістьдесять днїв. Антихрист убє їх в Єрусалимі. Вони воскреснуть з мертвих, та опісля настигне конець і антихриста. Цїле царство його триватиме тілько три роки з половиною. По смерти і воскресеню Еноха й Ілиї доведе ся йому сидїти на престолї тілько пятьнайцять днїв. Антихрист прикине ся вмерлим, опісля неначе воскресшим, вийде на гору Єлеонську і підмогою диявола взнесе ся на воздух, але архістратиг Михайло поразить його. В сорок пять днїв опісля зачне ся страшний суд.

Запалить ся земля і буде горіти до половини своєї атмосфери; моря не буде, та се не значить, щоби воно

більше не єствувало: воно не буде тілько солоне і бурливе; явить ся знамено сина чоловічого, затрублять ангели, воскреснуть умерлі.

Наш тайновидець задає питанє: в якій порі дня і року буде воскресенє вмерлих? і рішає, що се стане ся весною в цьвітні, підчас великодня, именно о півночі, тодї, коли і Христос воскрес; деякі говорять навпаки, що се повинно стати ся рано, досьвіта, так як і Христос, після їх думки воскрес із сходом зірниці. Симеон годить іскусно сї дві думки. Христос воскрес о півночі, але тодї сонце навмисне три години раньше як звичайно сходило, і тому правда й тих, що говорять про зірницю і сонїчний схід; в день воскресеня вмерлих буде мабуть так само, як було в день воскресеня Господнього.

Деякі толкували, що воскресенє відбуде ся ось як: насамперед ангели зберуть у купу порох добрих, а чорти в другу купу порох злих, котрих вони іскушали, і Господь воскресить одних і других, але Симеон не довіряє тому: Христос ясно говорить, що віддїлять ся оживлені праведні від неправедних і здає ся, після погляду Симеона, збиранєм пороху і воскресенєм умерлих займуть ся навмисне до сего призначені ангели.

Страшний суд відбуватиме ся в Йосафатовій долинї, коло Єрусалима, під Єлеонською горою. Та знов насуває ся питанє: як же може помістити ся так багато воскресших людий на такім малім просторі. Автор рішає і се питанє: часть суджених буде стояти верствами одні над другими, а низші на землї і так помістять ся. Суд свій буде Господь судити разом із сьвятими угодниками і всї воскресші будуть дїлити ся на чотири віддїли: одні будуть судити з Христом, другі будуть суджені, оправдані і війдуть до царства Божого, треті будуть вкинені в пекло без суду: то поганцї, жиди, музулмани і загалом нехристи; вони беззаконно згрішили, беззаконно і згинуть, до них будуть придїлені і нехрещені дїти. Четвертий віддїл — грішники, осуджені за свої дїла праведним судом в геєну огнену на вічну муку. Страшний суд буде тривати три години від шестої години в день до девятої, в ту пору, коли Христос висїв на хрестї.

Сонце перестане порушати ся; земля відновить ся, буде прозора, як скло; вона не буде годувати нї зьвірів

нї дерев, вона була засїяна цьвітами, та сї цьвіти треба приймати не в буквальнім змислї, а в духовнім.

Крім сего простого твору про віру, Симеон Ситиянович написав ще: „Книги краткихъ вопросовъ и отвѣтовъ катехитическихъ“.[1]) Се катехизис, розложений в такім порядку: спершу виложений символ віри; тут по части скороченє „Вѣнца“ з вишуканими питанями; дальше слїдує про молитву Господню, про поклін Дївї Мариї, про євангельські блаженьства, про три богословські чесноти; опісля слїдує десять заповідий, — потім про тайни (про евхаристию сказано що до часу переміни то, що признано незгідним з наукою православної Церкви), опісля — приклади питань, які можуть задавати ісповідуючі сьвященики, після случаїв, що стрічали ся тодї в щоденному житю, і підводять їх під сю або іншу з заповідий божих. Питаня і відповіди дуже короткі.

Сей твір, напечатаний в своїм часї, по смерти автора осудила власть церковна; а для нас він є одним з цїкавих памятників XVII. в. як що до случаїв житя, наведених в родї образків суспільности, посеред котрої жив автор, так і що до поглядів, які тодї панували між людьми книжними. З поводу першої заповіди автор дотикає заміченого у Москалів неправильного погляду, неначеб кождий чоловік міг спасти ся після віри своєї, тілько щоб він був добрий і не заподіяв лиха своїм ближним. „Се гріх вельми тяжкий — говорить автор — і вельми частий не тілько між неуками, але й між тими, що вважають себе сьвідомими (иже вѣжды водятся быти): нїхто не може спасти ся поза соборною православною католицькою Церквою.“ Добродушна натура українського чоловіка задля своєї питомености менше, як чия-небудь, була склонна до нетерпимости, треба було грамотного неуцтва, щоби розбуджувати в нїм фанатизм. Опісля автор замічає також про

[1]) Н. пр., чому „Христосъ началъ свои страждания въ оградѣ? — Въ оградѣ зачася болѣзнь и смерть чрезъ перваго Адама, въ оградѣ вторый Адамъ восхотѣ врачество начати, да вдасть животъ.“ — Або: „Сколько язвъ бысть на тѣлѣ Господа? — Вящше пяти тисящъ!“ Або: „Потребно ли было присутствовати бабѣ при рожденїи Спасителя?“ — На се дає відповідь перечну, бо Дїва Сьвята родила без болю, з веселостю і без усякої нечистоти.

признаку свого часу, про читанє сьв. письма; боротьба, що повстала між Церквою і розколом, розширяла грамотність скорше, як школа; нарід набирав уподоби до читаня і розмов про релїгійні предмети, а Симеон, що в інших своїх творах так горячо промавляє про потребу заведеня шкіл — тут хоч і признає хосен з читаня сьв. письма, та позваляє його тілько тим, що знають граматику, а заразом з тою заміткою, щоби вони не важили ся самі викладати бібліїйні місця після своєї думки, а питали ся про се осіб більше сьвідомих; але він заборонює читати Біблію неукам і замічає з жалем, що неуки найбільше кидають ся до такого читаня, хотять бути учителями, високо думають про свій власний розум і соромлять ся просити других о раду. На останку з причини першої заповіди Симеон говорить про всїлякі забобони, котрі є також гріхом і обриджують віру в Бога. Українцї держали в себе і носили на собі ріжні карточки, яко лїк против горячки й інших хороб, або яко охорону против зарази. Чи вільно (задає він питаня) чєрез решето хотїти дізнати ся про злодія украденої речи? Чи можна снам вірити? Перше називає диявольським, друге марним дїлом.

Він називає забобоном тодїшнїй звичай із стрічи з людьми або зьвірятами ворожити щастє або нещастє, успіх або безуспішність якогось дїла. Гудить він також усякі чари, як н. пр. церковним ключем, з псалтирі. — Ми дізнаємо ся, що українські ровесники Симеона для вишуканя злодіїв і украдених речий давали їсти сир, на котрім виписували *незнаемыя словеса*, в день усїченя голови Івана Предтечи глядїли зїля, що подає дуже велику тїлесну силу: все то уважає гріхом. Меншим гріхом уважає Симеон, як хто н. пр. з несьвідомости віддає пошану однаким церковним речам перед іншими, відповідно до їх цьвіту, величини, уміщеня; н. пр. говорять: нехай читають такі молитви, а не інші, нехай будуть сьвічки такої величини, а не більші, віск нехай буде білий, а не жовтий і т. ін. Розбираючи другу заповідь, катехизатор замітив, що неуки покланяють ся образам більше, як то приписує Церква (неуки не підносять розуму свого на первообраз); однако не вважає сего гріхом балвохвальства, позаяк вони становлять частину Церкви, отже він надїє ся, що честь,

творена неправильно, стає ся правильною (взносить ся до первообразу) з підмогою загального церковного наміру. При третій заповіди автор доторкнув ся українського звичаю божби і клятьби, що після його замітки особливо розширив ся між купцями; купці бо говорили, що як не побожити ся, то годі що продати. Він нападає також на привичку Українців до таких примовок як: „Щоб мене чорт узяв, коли не говорю правду“, або „Се правда, як Бог!“ „Ні з ким не можна рівняти Бога“, говорить Симеон.

При четвертій заповіди автор виказує, як негідно проводили сьвяточні днї і се вкорінило ся тоді в усіх верствах української суспільности. „Люди благородні тратять цілі днї на ловах. Їх жінки і дівчата прогайновують цілий ранок на марну прикрасу свого тіла. Ремісники проводять сьвяточні днї в пияньстві“.[1]) Особливо Симеон лихий на танцї, звичайну забаву простого народу в сьвята. „Від демона або від змия взяли почин сї забави, бо він привик вертіти ся кругом (яко же онъ круговожденіе обыче творити).“ Симеон не похваляє навіть тих, що проводять сьвята в читаню і „словоположеніи“ (розмовах), нападає на панів, що кажуть своїм слугам в сьвято робити: се гріх смертний; менше грішать сї, що після принятого звичаю ходять у лїс збирати оріхи, гриби, ягоди, та все таки грішать. Впрочім автор позваляє і в сьвята робити в конечній потребі: н. пр. збирати пашню, коли дощі або інші воздушні зміни вимагають поквапу, колоти зьвірята і торгувати їдою, коли лучить ся разом кілька сьвяточних днїв, але він позваляє тим займати ся в сьвято не довше як три години.

Найбільше случаїв наводить Симеон при осьмій заповіди. „Против сеї заповіди — говорить він — грішать у нас всї: і великі, і малі, і убогі, і богаті. Грішать князї, що обтяжають нарід усякими даninами, грішать управники, що зле орудують народним майном і обертають на свій хосен; грішать начальники, котрі бувають звичайно хи-

[1]) Замітно, як автор означає, що то значить бути пяним: „Сей справдї пяний, хто на другий день не памятає, що він робив і говорив, з ким ішов, як домів добив ся і як ляг спати; а той ще не зовсім пяний, що хоч і хитає ся, та все памятає“.

жаками і народними пявками; — грішать судї і „законословцы“, що глядять змислу закона і часто домагають ся неправедної „мзды“. Дальше катехизатор переходить до людий, що посьвятили себе низшим занятям, і нападає передовсїм на купців, як вони захвалюють свій товар, укриваючи його лихоту, як іноді їх приятелї нїби то купують товар, щоби піднести цїну і спонукати справдешнього покупця заплатити дорожше, як на торгах навмисне гудять товар, щоби відбити інших від купна, а самим або своякам купити дешевше і т. д. Грішать против осьмої заповіди і ремісники, що облудно роблять свою роботу, грішать посїдачі землї, що по шахрайськи захоплюють займища нив, грішать на останку ватаги вбогих, що тодї особливо жили крадежю.

Проповіди Симеона Ситияновича видані в двох величезних книгах in folio. В одній з них, під назвою „Обѣдъ Духовный“, поміщені науки на всї недїльні днї в роцї і на перехідні сьвята, а в другій „Вечеря Духовная“ — науки на сьвята неперехідні, господнї, богородичні, днї деяких сьвятих, найбільше почитаних, а також науки на всякі случаї. Проповіди Симеона повні схоластичного пустослівя відповідно реторичним вимогам того часу.[1]) Він наводить часто старинних авторів, подає з них анекдоти (як н. пр. про Мідаса фриґійського, про Фаетона і т. ін.), черпає без розбору вісти як із сьв. отцїв Церкви, так з апокрифічних творів. Симеон вельми любить порівнаня, але мало з них удачні.[2]) Симеон вельми намагав ся, щоби його проповіди

[1]) От н. пр. до яких крайностий доходить у його жадоба видїти в усїм символи і обясняти їх: н. пр., при нагодї Різдва Христового розвиває в проповіди таке положенє: Слово стало плотию, а плоть трава, бо сказано: человік яко трава. Так отже, Христос, родивши ся і ставши чоловіком, став травою, „да мы скоти ту траву, то сѣно духовное ядуще отъ внутрь таимаго въ немъ слова воспріимемъ слово совершенное или разумъ“. Або н. пр., в слові про блудного сина Симеон річевим предметам, згаданим у євангельській причтї, насильно дає алєґоричний змисл: Свинї, котрі приневолений части блудний син, що прогайнував майно — се погані і нечисті думки: чоботи, котрі синови дає отець, се чоботи кріпости для подорожи в безконечне житє.

[2]) До найудатнїйших після нашої думки можна почислити (Наука в недїлю 9. по пятьдесятницї) порівнанє дороги житя з плавбою по ріцї; люди щасливі в сьвітї неначе сидять на супокійнім кораблї

стали живими і поетичними, а вони на перекір йому дихають сухостю; автор мало володїв здібностю творити образи і в сїм зглядї стоїть низше Голятовського. За то мало хто з його ровесників держав ся в своїх проповідях більше морально поучного напряму і до того не тілько в загальних чертах. Симеон у своїх проповідях і в своїм катехизисї заглядав у дрібницї і питоменности сучасного йому житя.

Як Епіфанїй Славинецький, так і Симеон признавав також конечність книжної просьвіти в московській землї. В одній із своїх проповідий на Різдво Христове він іменем вселенських патриярхів, що зїхали ся тодї в Москві, звертає ся до царя з просьбою, щоби глядїв премудрости, заводив школи грецькі, словянські й інші, приспорював „спудеовъ“ (учнїв), глядїв добірних учителїв і старав ся всїх „честьми поощряти на трудолюбіе“. Яко чернець, він з усїх наук найвисше ставить богословіє; він памятає відомий вислів апостола Павла, в котрім многі добачали засуд усякої науки: „Премудрость людская — буйство (дурнóта) єсть у Бога“. Однако Симеон хоче дати сему вислову примирний змисл: „Треба знати, — говорить він, — що сими словами апостол не гудить вільних штук: граматики, риторики, фільософії і т. д., вони вельми хосенні в горожанськім битї і підмагають духовну премудрість; тут гудить він непокірність божим словам природного розуму, підсиченого хитрощами сих штук; коли хто, опираючи ся на природні причини, не хоче слухати божого слова — се мудрість сего сьвіта! — се дурнóта перед Богом! Найбільшою хибою є намагати ся зміряти мірою людського розуму божество, котре зовсїм переходить людський розум. Як може сова судити про сонїчне сьвітло, коли се сьвітло переходить силу єї зору?“ Потребу шкільної

і пливуть; їм здає ся, що мимо їх біжать гори, лїси, городи, а вони сидять собі нерухомо; вони бачать, як одні богатїють, другі біднїють, одні родять ся і виростають, другі старіють ся і вмирають; здоровлє і недуги, сльози і радощі зміняють ся і здає ся їм, що самі вони стоять висше міри, прикладаної до інших, далекі від того, — що доторкує інших, спокійні, без клопоту, як нараз усе щезає і корабель їх доходить до пристанища гробного і доводить ся душі грішній сходити з супокійного корабля.

науки признавав Симеон в значнім ступнї задля появ розколу, на котрий він також гримає в своїх науках. Він бажав, щоби люди правильно розбирали предмети віри, а розкол подавав приклад — чого можна ждати, як возьмуть ся до сих предметів цїлковиті неуки. „Багато єретиків — говорить він — потонуло в глубинї сьв. письма, бо не вміли пливати; і нинїшнї наші лжемудрцї не вміють плавати та сьміло кинули ся до стосу писань, думаючи добувати відтам жемчуг премудрости... Лучче булоб їм стояти на березї і помалу заспокоювати спрагу сею живучою водою... Нї, захотїли вони слави сего сьвіта і неначе слїпцї пустили ся судити про обширі, котрих нїколи не бачили. Нинї в нас многі хотять звати ся учителями сьв. письма а не учениками. Інших учать много, чого самі нїколи не вчили ся. В сьвітських науках сего не буває: там перше самі вчать ся, а відтак потім інших учать; тілько сьв. письмо таке, що всї собі приписують право научуваня, і як тілько щонебудь складно скаже, інші думають, що се божий закон. Що в нас дїє ся: про богословє розмавляють і дорослі і підростки: і в лїсах дикі люди бесїдують і на торговицях згінники і в коршмах пяниці, і *»буія женица* (дурні баби) *словопреніе дѣютъ безумное«*, наперекір своїм чоловікам і Церкві. Певно, що читанє сьв. письма хосенне кождому і мужчинї і жінцї. Та воно личить тілько тому, в кого є ключ зрозуміня, а на се дає право одна наука". Думка про вихованє молодежи вельми його займала і він багато разів до неї вертає ся у своїх проповідях. Прикмети родителїв, після його думки, не переходять на дїтий по крови, все залежить від перших закорінених навичок: „Але чому — задає він собі питанє — в неперечно добрих і чесних родителїв бувають лихі дїти?" Симеон приписує се явище злишнїй родительській любови, інакше говорячи нашим язиком розпещеню: „Коли добрі родителї не картають своїх дїтий як треба, а їм позваляють себе вести після волї їх молодости, коли не напоминають їх, не провадять їх строго. то з добрих родителїв вийде лихий плід!" В іншій проповіди (недїля розслабленого) Симеон вибухнув вельми строгою наукою і грозить утратою царства божого тим родителям, котрі не обкладають ранами плечий лихих дїтий своїх: „Хто вдоволяє ся тілько вговорюванєм, сей

немилий Богу. Не щадїть, родителї, ваших київ, частуйте дїтий ваших не поцїлуями шкідливими душі, а битєм поправляючим обичаї.“

Така строгість поглядів про вихованє відповідає строго чернечому поглядови, котрий відбиває ся у Симеона і що до інших прояв житя. Він домагає ся любови між людьми, однако боїть ся, щоби любов ся не була мягка, не основувала ся на любих розмовах, на поспільнім їдженю й питю, на участи в розвазї (егда собираются на игралища и баснословія). Чернечий аскетизм — се в його найвисший образець моральної досконалости; треба обминати сходини з жінками: „полъ женскъ — тля... Одно зрѣніе на женщину заражаетъ человѣка ядомъ яспида.“ В одній проповіди (на 27. недїлю по пятьдесятницї) порівнує він грішну душу з жінкою: „Якъ у женщины — говорить він — тонкій голосъ, такъ и у грѣшной души голосъ тонкій и скудный къ хваленію Бога. Жена скороглаголива, коснодвижима, скорогнѣвлива, завистлива, нелюботрудна, малонадежна — такова и грѣшная душа!“ Він не сьміє зневажати подружа, та згадавши євангельську приказку про того, що не пішов на прошений бенкет тому, бо тілько-що оженив ся, говорить (на 28. недїлю по пятьдесятницї): „Бачите, не тілько неправе, але й праве подруже іноді відхиляє нас від Бога злишньою любовю до жінки... Хто над міру щирий для жінки, сей блудник; бачите отже — і праві подружа іноді блудять!..“ Симеон нападає на пристрасть до богатства, замічає, що жадоба збогаченя доводить до жорстокости серця і лїнощів, однако боїть ся вельми нападати на богачів, серед котрих йому лучало ся обертатись, і опісля зараз оправдує богатство, позаяк воно приспорює змогу давати милостиню. Піст, котрому надавало благочестє Українців такого значіня, викликав також доріканя Симеона (Наука в нед. сир.): „У нас — говорить він — многі пани у піст ходять сумні, засуплені, а тимчасом у домах своїх дуже лютують: тоді в них просте видає ся кривим, солодке гірким, жінка накучить ся, дїти їм допікають, слуги стануть негідними і без вини винними. В піст вони постять, а перед постом і розговляючи ся, над міру обїдають ся.“ Він напоминає, що передовсїм треба постити

від лихих дїл[1]), виступає також против лицемірної покірности, яку часто можна було стрітити між знатними особами за набожного Олексїя Михайловича. „Ми — говорить він — без упину чуємо, як деякі називають себе грішниками, блудниками, а коли хто інший чим-небудь дорікає їм, то кричать, що се неправда, а іноді і „дланью согбенною уста заградятъ.“

Найширше розводить ся Симеон против хиб свого віку в проповідях, писаних не задля празників, що становлять окремий додаток до „Вечери Духовной“. З них найзамітнїйші „Поученія къ іереямъ“ і поученія противъ суевѣрій“. Симеон нерадо споглядає на всякі народні ігрища, в котрих добачає останків старинного поганьства й ідолопоклоньства: таке н. пр. скаканє через огонь і вішалки (звані тоді „рѣли“ нинїшнє укр. „релї“) — повсюдна народна забава сьвяточна в го́родах і селах. Симеон зневажливо зве їх шибеницями і говорить, що в поганських часах, хто падав з вішалки і забивав ся, того вважали принесеним у жертву богови т. є. бісови. І тепер після думки проповідника сю забаву справляють в честь бісам. Його обурювали забобонні способи лїченя, як н. пр., ношенє дїтий до парнї і намащуванє їх болотом з усякими примовками, щоби охоронити від лихих очий, ношенє вузликів, карток із змовами „*струѳіоновыхъ костей (?)*“, шептаня, дмуханя, присьпівки, виголошуванє незрозумілих слів і т. и. „Христосъ изгоняется, а баба пустословная вводится — говорить Симеон — тайна св. крещенія попирается, діяволъ ликуетъ“. Він виступає проти ворожби, знахарства, проти народного вірованя у віщувальне значінє стрічи з вовком, кривим або зизооким чоловіком, черцем, жінкою і т. ін. „Лучить ся чоловікови — говорить Симеон — взуваючи ся кашельнути, або виходячи з дому спотикнутись, він вертає ся і не робить свого дїла“. Або зїдять миші шматє, то забобонний боїть ся надходячої біди і заздалегідь оплакує свою долю, не жалкуючи справдешньої шкоди, якої йому наробили миші. Іде двох прия-

[1]) Тут наводить він байку тогочасну, неначеб то як чоловік, що постить, наступить на змия, то змий сей здохне. Не заперечуючи сеї байки, він лишає її до розбору „естествословцамъ“.

телів — на дорозї стрітять камінь, пса або дитя і думають, що сї предмети знехтують їх приязнь, топчуть камінь, штуркають пса, бють по щоцї дитя. „Подобныхъ суевѣрій тысячи“, замічає Симеон. До них зачисляє він легковірне признанє всяких чудес правдивими, котрі тодї без упину появляли ся і звичайно указували ся неправдивими, — виступає проти появи ложних мощий і т. ін.

В проповідях Симеона слїдно наслїдованє Славинецького, бодай там, де оба проповідники доторкали одного й того самого предмету, як н. пр. заведеня шкіл і виступу проти розколу: є однакі порівнаня, однакі вислови. Коли Симеон і не відписував з того, що говорив Славинецький, то, здає ся, був під його впливом.

Віршовані твори Симеона Ситияновича писані силябічними ритмованими віршами і не мають поетичної стійности. Можна сказати, що до таких творів лїтературних Симеон менше мав природних самобитних здібностий, як до проповідий і богословя. Найважнїйший з його віршованих творів — переклад Псалтиря. Гадку до сего подав Симеонови приклад польського поета Яна Кохановського — що́, розуміє ся, вменшало значінє працї Симеона в очах строгих московських прихильників православя. Псалтир Симеона, як відомо, залюбки читав Ломоносов[1]) і сей псалтир не остав без значіня в нашій лїтературі. Крім Псалтиря Симеон написав „Вертоградъ многоцѣнный“ — збірник виписів сьв. письма і всяких описів, абстрактних понятий і питоменностий, „Ритмологіонъ“ — збірник всяких віршів писаних на торжественні случаї (між тими ви-

[1]) Наводимо взірцї сего перекладу:

„Иже въ помощи вышняго вручится,
Въ кровѣ небеснаго Бога водворится;
Господу речетъ: заступникъ мой еси,
Ты моя надежда, живымъ на небеси.
Онъ мя изъ сѣти ловящихъ избавитъ,
Слово мятежно далече отставитъ,
Плещма своими будетъ осѣняти,
Крилы своими отъ бѣдъ защищати“ и т. д.

Або: „Помилуй мя, Боже, по твоей милости,
По мнсжеству щедротъ сотри неправости,
Отъ беззаконія изволи омыти,
Отъ грѣха моего мене очистити“ и т. д.

сокопарне вихвалюванє Московщини — „Орелъ Россійскій въ солнцѣ представленный“). По смерти царя Олексія Михайловича Симеон написавъ „Гласъ“ — розмову покійного Олексія Михайловича з Богом і своїм наслїдником. Опісля появила ся його „Гусль доброгласная“ — поздоров — Федорови Олексієвичеви при вступленю на престіл і ін. З творів, що входить в обсяг поезиї, заслугують на увагу — коли не внутрішньою стійностю, то значінєм для свого віка — драматичні твори Симеона. Се комедиї: „О блудномъ сынѣ“, „О Навуходоносорѣ царѣ“, „О тѣлѣ златѣ и тріехъ отроцѣхъ въ пещи сожженныхъ“.

Комедия „О блудномъ сынѣ“ має прольоґ, опісля дїлить ся вона на шість частий і кінчить ся епільоґом. У вісїмнайцяти віршах прольоґу виложений предмет твору; автор взиває слухачів до уваги і обіцяє за те „велію пользу“. Части твору — то само що сцени або яви.

У першій части отець говорить двом синам своїм, що з божої милости в його чимало богатства, срібла, золота, невільників, гарна палата; все він віддає своїм дїтям і навчає їх, як слїд. Старший син з природи домонтар, він бажає лишити ся з отцем і служити йому; зворушений тим отець дає йому благословенє; та меншого нудить тїсне домашне житє, він лишає братови, щоби проживав лїта гарної молодости при старости вітцївській; в його що інше на думцї: він глядить слави[1]), волї[2]), науки[3]). Отець жалкує про такий нахил сина, та не хоче спиняти його, каже невільникам ладити вози і коний, дати синови

---

[1]) Вящшая мой умъ пользу промышляетъ,
Славу ти въ міръ весь простерти желаетъ,
Идѣже востокъ и гдѣ западъ солнца,
Славенъ явлюся во вся міра конца.

[2]) Заключенъ видитъ ми си быти,
Въ отчинной странѣ юность погубити.
Богъ волю далъ есть: се птицы летаютъ,
Звѣріе въ лѣсахъ вольно пребываютъ.
И ты мнѣ, отче! изволь волю дати,
Разумну сущу весь міръ посѣщати.

[3]) Что стяжу въ дому? чему изучуся?
Лучше въ странствіи умовъ сбогачуся,
Юньшихъ отъ мене отцы посылаютъ
Въ чюждыя страны, потомъ ся не хаютъ.

в дорогу одіж, срібла, золота; каже осїдлати турецькі коні і благословить сина в дорогу.

В другій части блудний син в чужині із слугами. Він багатий, на волї; він вирвав ся з батьківського дому як птичка з клїтки[1]) і каже до себе привести більше таких слуг, котріб з ним їли, пили і звеселяли його піснями. Приводять до його таких слуг. Блудний син каже їм дати по сто рублїв; одного з них садить коло себе і грає з ним у кістки, інших спонукує, щоби грали між собою в карти і шашки та обіцяє платити за того, що програє, а крім того нагородити сего, що виграє.[2]) Подібних забав мабуть справдї позваляли собі тодїшні богачі-гуляки, котрі, не маючи розривки, з нудьги спонукували своїх слуг, щоби їх втїшали. Починає ся гра на видні. Той, що грав з блудним сином, обіграв його; блудний син крім виграного дає йому сто рублїв в дарі. На останку блудний син напиває ся і йде спати похитуючи ся; слуги ведуть його на постелю.

В третїй части блудний син по вчерашній грі і пиятиці, в похмілю, жалує ся на біль голови. Слуга рає йому випити. Інший слуга дорадяує йому закликати „сладкоигрателей и пѣвцовъ“. Починає ся музика і пісні. Тут у творі можна було, після бажаня, вставити яку-небудь музику і пісні; сим способом твір набирав розмаїтости. Як скінчила ся гра і пісні, тодї казав блудний син заплатити слугам, однак слуга-скарбник заявляє, що цїла скар-

[1]) Бѣхъ у отца моего, яко рабъ плѣненный,
Во предѣлѣхъ домовыхъ, якъ въ тюрмѣ замкненный.
Не что бяще свободно по воли творити;
Ждахъ обѣда, вечери, хотяй ясти, пити,
Не свободно играти, въ гости не пущано,
А на красная лица зрѣти запрещено.
Во всякомъ дѣлѣ указъ, без того ничто же,
Ахъ! колика неволя, о мой Святый Боже!
Отецъ, яко мучитель, сына си томляше,
Ничесо же творити по воли даяше.
Нынѣ, слава Богови! отъ узъ освободихся,
Егда въ чюждую страну едва отмолихся.
Яко птенецъ изъ клѣтки на свѣтъ испущенный.
Желаю погуляти, тѣмъ быти блаженный.

[2]) А ще кто програется, та мнѣ утрата;
А кто добре выиграетъ, за трудъ гривна злата.

бона пана вичерпала ся і ледво на стілько лишає ся, щоби купити завтра хлїба.

„Не жури ся — відказує йому блудний син — мої слуги позичать менї“. Та слуги, оден за другим, відступають його,[1]) на останку розтягають останки його майна за недоплату обіцяної платнї, і кажуть, що чинять ще йому ласку, лишаючи його живим. Блудний син у розпуцї плаче.

В творі автора пробиває ся велика скупість поетичної вигадки. Він не міг вигледїти нїяких спокус, що довели блудного сина до сумного недостатку, як тілько казати йому впити ся і програти з найнятими слугами.

В четвертій части блудний син без пристановища, без помочи, незнаний нїкому в чужинї, терпить голод, у його лишала ся остання одежа, — се був оден спосіб ще хоч на раз роздобути шматок хлїба. Стрічає його купчик, питає молодця: що за біда йому? — Вчера був багатий — відповідає молодець — сегодня гину з голоду. — В мене є хлїб — говорить купчик — я продам. Віддай менї за хлїб свою одежу, а я тобі в додаток свою дам! — Блудний син годить ся. Купчик чинить йому ще одну прислугу. Іде багатий чоловік; купчик поручає йому безталаннаго парубка. Пан бере блудного сина до себе на роботу, та поглянувши на його руки, замічає, що вони дуже плекані для тяжкої роботи і говорить, що тому плеканцеви найлучче личить пасти свиний; в тій цїли пан віддає блудного сина свому наставникови.[2])

Свинопаси гонять поросята; наставник каже їм робити своє дїло, а сам відходить. Тодї оден пастух каже блудному синови принести корито з лускою і поставити перед свиньми; блудний син, зголоднїлий, сам починає

---

[1]) Господь и мѣшокъ, то пріятель правый,
Людная пріязнь токмо для забавы.
. . . . . .
Государь нашъ! челомъ біемъ тебѣ
За хлѣбъ и за соль, а слугъ ищи себѣ.

[2]) Посмотрѣвъ на руцѣ и пощупавъ, и паки глаголетъ:
О! нѣсть мозолей, зѣло мягки длани,
Бодрствуй отселѣ, лѣности пристани,
Слышишь, приказчикъ, на село возьмите,
А свиньи пасти ему прикажите.

їсти луску; свині прибігають до корита, блудний син ударив одну свиню; пастухи підняли галас. Явив ся наставник: пастух доносить, що новий їх товариш не друг, а ворог свиний, їсть луску їх, кривдить свиний, бє і розганяє їх. Наставник каже бити нового пастуха нагайками; за видно́м розлягає ся його жалісний крик; опісля приводять його на видно́ збитого; кажуть відпитати розігнані свині і грозять убити його на смерть, як їх не найде. Всї відходять; блудний син лишає ся сам, говорить монольоґ, котрого зміст становлять відомі слова виголошені блудним сином у євангельській притчі, але в розширенім видї.

В пятій части отець сумує за сином, бо не знає, де він і що з ним, як нараз являють ся оден за другим вістуни, звіщають, що син приближає ся до його дому, але дуже бідний. Входить син. Повторяє ся євангельська ява прощів у розширенім видї. Отець з сином відходить, ґрають орґани і т. д., на видні сьпівають. Тут знов можна на короткий час вставити після бажаня музики і пісню. Появляє ся старший брат. Розмова його з вітцем — се тілько розширенє євангельської притчі.

В шестій части блудний син, одїтий уже як слїд, оповідає свою бувальщину і дякує Богови.

Опісля наступає епільоґ, де виложена моральна ціль вистави сеї притчі,[1]) а на закінченє сказано, що нїкому не хотїли вчинити прикрости і на всякий случай просять прощеня.

Твір кінчить ся музикою.

Комедия „О Навуходоносорѣ царѣ“ не дїлить ся на части. Початок єї зве ся „предисловецъ“; в тім автор звертає ся до царя Олексїя Михайловича. Вихваляє його чесноти, а навпаки тому вказує на невірство і гордощі Набуходонозора, що оголосив себе богом і велїв кинути трех хлопят у піч за непослух. Відтак заповідає, що ся подія появить ся „комедійно“ перед царем і боярами.[2])

[1]) Юнымъ се образъ старѣйшихъ слушати,
На младый разумъ свой не уповати,
Старымъ — да юныхъ добре наставляютъ,
Ничто на волю младыхъ не спущаютъ.

[2]) То комидійно мы хощемъ явити,
И аки само дѣло представити

Набуходонозор із своїми боярами, з шести слугами і шести оружними вояками виходить на видно, сїдає на царське місце, величає свою потугу — називає себе богом богів і велить скарбникови видати золото на спорудженє статуї, котрій з його приказу мають покланяти ся всї народи. Скарбник відхохить сповнити царський приказ, а цар приказує другому бояринови, Зарданови, поставити близько статуї піч, в котру має бути вкинений кождий, що не схоче поклонити ся царському зображеню. В глубинї видні дві завіси. Поки за ними зладжують статую і піч, цар велить закликати музик, — треба чим небудь твір заповнити. Автор лишає тут місце для сьпівів („здѣ будутъ ликовствованія"). Публику займали сьпівами скілько вгодно і як вгодно.

Опісля підносить ся одна завіса, показує ся статуя, підносить ся друга завіса — показує ся піч. Боярин Амир здає цареви звіт, що вже всї люди стоять на помостї Деїри. Цар обертає ся к „гудцамъ" і велить грати. Починають „трубити и пискати". Всї люди падають ниць, тілько три хлопята не кланяють ся; Амир велить їх зловити. Відтак представлено се, що оповідає пророк Данило. Розлючений цар домагає ся поклону, та хлопята не слухають, їх кидають у піч. Появляє ся ангел, хлопята сьпівають свою пісню тими словами, як у Біблії. Цар побачивши таке чудо, кає ся, покланяє ся правдивому Богу і велить почитувати збережених хлопят. Комедия кінчить ся епільоґом, в котрім дякують цареви, що вислухав дїї.[1]) На останку бажають цареви мирного царюваня, побід, многих лїт і небесного вінця.

Значінє Симеона Ситияновича в українській історії, опріч його вчених праць, тим важне, що з його іменем вяже ся зарід московської духовної Академії — першої

Свѣтлости твоей и всѣмъ предстоящимъ
Княземъ, боляромъ, вѣрно ти служащимъ.
Въ утѣху сердецъ здрави убо зрите,
А насъ въ милости своей сохраните.
[1]) Благодаримъ тя о сей благодати,
Яко изволилъ дѣйства послушати,
Свѣтлое око твое созерцаше
Комидійное сіе дѣло наше.

висшої інституції наукової в Московщині. Йому приписують уложенє начерку або „Привилегіи“ на заснову духовної Академії: сей начерк написано за царя Федора Олексієвича в царськім імени, та йому було суджено здійснити ся вже по смерти царя.[1])

В сім начерку цар — згадує про благословенє, дане сьв. патриярхами східними, що були в Москві за вітця його Олексія Михайловича, на закладини шкіл, і позваляє на заснову Академії; в ній мають викладати науки сьвітські і духовні, почавши „отъ грамматики, піитики, риторики, діалектики, философіи разумительной, естественной и нравной даже до богословіи, учащей вещей божественныхъ“. Місце для нової Академії визначено в монастирі Заіконоспаськім в Китай-городі і на єї удержанє записано кілька монастирів[2]) і пусток. Крім того не зборонювано приватним добродіям давати жертви на прожиток і одежу учеників. Начальник інституції мав звати ся „блюститель“. Як „блюститель“, так і учителї мали бути з православних Москалів або Греків; однак Греків припускали не інакше, як на основі підписаного вселенськими патриярхами сьвідоцтва про непохитність в православю. Учених з України і Литви позволювано припускати на блюстителя і учителів не інакше, як з великою обережностю; їх треба було строго вислїдити і відтак не довіряти їх устним і письменним посьвідкам. Новонавернених з іншої віри на право-

[1]) Досї ще певно не доказано, що дїйсно Симеон був автором сего начерку, тим більше, що начерк підписав Федор по смерти Симеона. Та в доказ, що Симеон ще раньше уложив сей начерк, можна се навести, що в сім начерку є цїлком місця з Симеонових проповідий, заміщених в книзї „Вечеря Духовная“; крім того в начерку рає помістити Академію в Заіконоспаськім монастирі, де постійно жив Симеон (Гл. Ист. М. Ак. Смирнова, стор. 16.). На кождий случай, колиб навіть не Симеон писав сей начерк за житя (писати крім його не було кому, тому що нїхто не був близше з царем, як Симеон), то вплив Симеона на сей начерк неперечний вже й длятого, що він був учителем царя Федора, на останку цїлий начерк насичений нетерпимостю, питомою духови західної Церкви, а о вплив католицтва ровесники не дармо посуджували Симеона.

[2]) Андреївська (де закладав перше школу Ртищев), Данилова, Строминська, Пісножська, Борисоглїбська і Медведєва пустка з усіми селянськими і бобильскими дворами і займищами.

славну постановлено зовсїм не допускати до сих становищ. Особи, що обіймали уряд блюстителя й учителїв, мали присягнути, що незмінно будуть держати ся православної віри. Всї приналежні до Академії, як блюститель з учителями, так і ученики, були виняті від звичайного для всїх суду. Учеників у всїх справах, з виїмкою карних, судив блюститель з учителями і навіть у карних справах не можна було їх завзивати до суду без відома блюстителя. Блюститель й учителї в усїх справах судили ся власним судом в прияві повновласників від царя і патриярха. Учителї без увільненя блюстителя і своїх товаришів не могли переходити в іншу службу, а по довгій службі в Академії нагороджувано їх окремою платнею. Луччим ученикам обіцювано по скінченю курсу від царя нагороду, а для заохоти обіцювано „неучившихся свободнымъ ученіямъ лицъ“, крім тілько „благородныхъ дѣтей“, не посувати на значні уряди. Опісля крім новозасновуваної школи в Москві нїкому не позволювано, без відома блюстителя й учителїв, держати в своїх домах домашних учителїв, для науки грецького, латинського, польского й інших чужоземних язиків.

Засновувана Академія не була однако лиш самою учебною інституциєю. Після начерку вона мала бути чимсь в роді інквізиції або тайної полїції в релїгійних справах. Блюстителї й учителї мали наглядати, щоби не являли ся мудрагелї у вірі, не заводили суперечок і розладу, а як такі люди являть ся, то доносити про се цареви. Цар з поради патриярха, на саме сьвідоцтво блюстителя й учителїв, не приймав нїяких „словесъ и разсужденій“, а обіцяв судити обвинених без усякого помилуваня. Заразом блюститель і учителї наглядали, щоби нїхто не мав у себе польських і латинських, лютерських, кальвінських, єретицьких книжок, а також чародїйських, ворожбитських і всїх загалом зборонених Церквою писань. На донос блюстителя і учителїв винуватого палили без усякого помилуваня. Зпоміж заборонених Церквою наук особливо бояли ся так званої „естественнои магіи“. Блюститель і учителї мали наглядати, щоби денебудь не появили ся учителї сеї науки і на їх донос таких учителїв палили разом з їх слухачами. Всїх, що переходили з інших вір на православну, наглядали

блюститель і учителї і записували в окремі книги. Треба було тілько донести на них, що не зовсїм держать ся православної віри і церковних переказів — а вже їх висилали на Терек або в Сибір, а як би показувало ся, що вони держать ся своєї давної віри, з котрої перейшли на православє, то їх засуджували на спаленє. Так само, як чужоземцї, що прийшли з інших держав і були перше православними а в Московщинї перейшли на яку іншу віру, то тодї їх палили. Коли хто з Москалїв або чужоземцїв сказав якенебудь докірливе слово проти православної віри або церковних переказів, або н. пр. скаже щонебудь проти взиваня сьвятих, поклоненя образам, почитаня мощий, — сей підлягав судови блюстителя й учителїв і його засуджували на спаленє. На останку всї іновірні чужесторонцї, що приїздили в Московшину, так звані тодї „ученые свободныхъ наукъ люди“, були під доглядом блюстителя і учителїв Академії, підлягали їх слїдженю, діставали від них сьвідоцтво на право жити свобідно, вступати в службу, побирати царську плату, добивати ся почестий; а коли блюститель з учителями вважали їх негідними, щоби були в Московщинї, то їх висилали за границю. Такий був начерк першої висшої школи в Московськім государстві, така була зірниця вченої просьвіти, що грозила ще більшою темрявою, як давне неуцтво.

Симеон Петровський-Ситиянович умер 25. серпня 1680 р. в пятьдесять-другім роцї житя і похований в Заіконоспаськім монастирі. Хоч за житя він тїшив ся царською ласкою і шаною, то зараз по смерти стали прослїдувати його імя. Питанє, що дотикало його особи і творів, було заразом питанєм про долю і значінє українських, переважно київських ученик у Москві, а разом з ними розходила ся справа і о науку, котру з собою принесли. Як слабими можуть нам здавати ся тепер їх научні середники, а всеж у Московщинї викликали вони зворушенє. Вже се важне, що богослужебна реформа звязана тїсно з їх приходом; та не тілько вона сама зворушила проти них цїлу верству народу, що відпав від Церкви посеред православної Церкви, котра приняла поправки зроблені трудом тих приходцїв; многі їх не любили. Їх знанє, їх наука відзивали ся чимсь чужим не щиро-православним, а крім того явна висшість

їх відомостий вражала гордовитість московських книжних людий; тайна неприхильність гнїздила ся в серцях многих, а сам патриярх Яким, що жив довго в Києві і загально знав українських учених в їх рідним краю, був їм дуже нерад. У Москві повстала така думка: вже коли нема вчених Москалїв і треба їх заступати чужоземцями, то лучче закликати Греків, як Києвлян. Ненастанні чвари та зради і так кидали в очах Москалїв лиху тїнь на Українцїв загалом: їх привикали вважати народом зрадливим, непостійним, непевним. Такий погляд мимовільно переходив і на учених, що приходили в Москву. Олексїй піддержував їх, а ще більш Федор; по смерти Федора не стало царської підмоги, коли в церковних справах став їх ворогом Яким. Треба було з їх сторони якогонебудь поводу до явного обжалованя їх о неправославє, щоби підняла ся проти них буря.

У Симеона був між учениками Семен Медведїв, писар канцелярії тайних справ. Се був чоловік з роду спосібний і гарячий. Житє з книжками заманило його. Він постриг ся в черцї і по смерти Симеона Ситияновича заняв важне тодї місце в Заіконоспаськім монастирі. Воно було іменно важне тому, що, як сказано, єствував уже начерк засновин Академії і уміщеня єї в Заіконоспаськім монастирі. Семен Медведїв, яко чернець названий Сильвестром, у всїм вірний свому учителеви, подібно як він пописував ся на дворі своїм стихотворством. Коли цар Федор женив ся з Апраксиною, Медведїв явив ся з весїльним привітом (напеч. 1682), а коли незабаром цар умер, Сильвестер написав „Плачъ и утѣшеніе“ — довге стихотворство зложене з многих „плачей“ і многих відповідних їм „утѣшеній“. Почав насамперед плакати двоголовий орел московський, за плачем слїдує двайцять віршів розради орлови; відтак вояк — сей вояк, що нарисований в московськім орлї, вилляв дванайцять віршів плачу; за то воякови слїдує шіснайцять віршів розради: за вояком слїдує вже плач царицї; єї величенна розрада в сорок вісїм віршів; за царицею заплакали царівни, та вони не багато плачуть, їм не кождій з осібна, а разом усїм одна довга розрада; опісля плачуть усї Росиї одна за другою, Велика, Мала, Біла, кожда плаче окремо і кождій з осібна розрада.

Сильвестер дуже бажав бути начальником нової Академії. Та патриярх Яким, що не терпів Симеона Ситияновича, не любив і його ученика Сильвестра. Патриярх вже вислав Прокопа Возницина в Туреччину, щоби глядів просьвітників московської молодежи між Греками, певнїйшими після його думки, як Українці й їх вихованці.

В Царгородї 1683 р. патриярх Денис указав московському післанцеви на двох учених Греків, братів, котрі були після переконаня патриярха спосібні дати основу шкільній просьвітї в Московському государстві. Случайно повторила ся давна подія IX. віку: подібним способом царгородський патриярх указав на двох братів-Греків солунських, що були спосібні завести між Словянами християньство і заразом книжну грамотність. Брати, на котрих указав тодї патриярх Денис, звали ся Лихудами. Коли вірити їх власним речам, то походили вони з дуже давного, знатного роду: предок їх, Константин, в XI. віцї був зятем імператора Константина Мономаха; тесть бажав його навіть настановити своїм наслїдником. Однак тодї щасливійше повело ся Комненам, як Лихудам. Лихуди не добили ся престола, а остали все таки знатним родом у Византийській імперії. В 1453 р., Лихуди не хотїли піддати ся невірним завойовникам, вийшли і поселили ся в Кефальонії. На сїм острові родили ся і згадані два брати: старший (род. 1633 р.) звав ся Іван, другий (девятьнайцяти роками молодший від брата) Спиридон. Після звичаю многих тодїшних богатих Греків Лихуди першу науку побирали від сьвященика в рідному краю, опісля вчили ся у Венеції, потім у Падуї і довго проживали в Італії. Іван вернув на родину і висьвятив ся на сьвященика; Спиридон мав нахил до чернечого житя і постриг ся під іменем Софрона. Старший брат його скоро повдовів і також постриг ся під іменем Йоаникия та лишив сьвітови двох синів.

Старшому братови дали важне місце начальника шкіл в двох го́родах, молодшому в однім; інколи віддаляли ся вони з рідного острова. Коли їм вірити, то мали вони велику власть і значінє. В 1683 р. вони виправили ся в Царгород, як видно, щоби показати перед патриярхом своє

значінє. Патриярх казав їм говорити науки. В тім часї він представив їх московському післанцеви.

В червцю 1683 р. виправили ся вони в Московщину; їх задержали по дорозї в Польщі. Король Ян Собіський приняв їх щиро, та єзуіти полапали ся, що сї Греки готовлять ся заводити книжне висше вихованє в тій Московщинї, куди самі єзуіти так безуспішно бажали дібрати ся з тим самим змаганєм, упросили короля, щоби їх задержав під якимнебудь приводом. Здає ся, єзуіти намагали ся нахилити вчених Греків на свій бік. Король возив Лихудів з собою в похід проти Турків і велїв ім розправляти з єзуітами. Коли на останку братам Лихудам накучило ся таке марнованє часу, вони тайно виїхали з Польщі, дістали ся до Києва, відтам добили ся до гетьмана Самійловича і з його підмогою щасливо прибули в Москву 6. марця 1685 р. Приїзд сих учених чужоземцїв був немилий для Сильвестра Медведєва. В кінци тогож току він подав царівні Софії той самий за Федора Олексієвича уложений начерк або привілей на заснову Академії, котрого зміст ми висше виложили. Надії Сильвестра не сповняли ся. Софія була прихильна Сильвестрови; та голова духовенства не проміняв би Лихудів на десяток учеників Ситияновича. Лихудів помістили в Богоявленському монастирі. Там вони зараз відчинили школу й їм дали учеників. Опісля за два тисячі рублїв, котрі дарував оден Грек Мелетий, почали ставити велику будівлю для Академії в Заіконоспаськім монастирі; потужний тодї любимець царівни Софії, Василь Голїцин, давав на сю справу подарки. В 1686 р. як виставили будинок, перенесли ся Лихуди в Заіконоспаський монастир. Так відчинено московську духовну Академію, названу грецько-латинсько-словянською. Крім давних учеників, що вступили до Лихудів з їх приїздом, в Академію вписано всїх учеників давної печатняної школи, а крім того царським приказом поручено Лихудам учити „до сорок дїтий знатних родів, опісляж чимало дїтий з усяких чинів“ до них вступало. Великих успіхів можна було в будучинї надїяти ся від науки новоприбувших наставників: ученики вельми скоро навчали ся висловлювати ся по грецьки і по латинськи.

Тепер вже Київляни й їх ученики повинні були сподівати ся, що вчені Греки не тілько підкопають їх вагу і значінє в Москві, але й подбають представити неправославним їх вихованє, що опирало ся більше на латинських книжках, як на грецьких. Вже оден з українських приходців, Бялободський, що написав дїло про однаковість Церков, в прияві царів Івана і Петра мав розправу з Лихудами, котра випала для його некористно. Опісля Сильвестер Медведїв, котрий ненавидїв захожих Греків за то, що йому не вдало ся бути начальником Академії, загадав обвинити Лихудів о неправославє. Сильвестер мав другів і помічників, а між ними окольничий Шалковитий, що був у ласках в царівни Софії. Медведїв написав книгу під назвою „Манна"; в нїй доказував, що в тайнї евхаристиї хлїб і вино переміняють ся в тїло і кров в тій хвилї, коли сьвященик виголошує слова Христові: „пріимите и ядите..." Лихуди відперли сей твір дїлом званим: „Акосъ или врачеваніе, противополагаемое ядовитымъ угрызеніямъ змієвымъ". В сім творі написанім з великою ученостю Лихуди доказували, що після науки православної Церкви саме виголошенє Христових слів не вистарчає до такого великого дїйства і сьв. Дари переміняють ся в хвилю слїдуючого потім призваня сьв. Духа і виголошеня слів: „преложи я Духомъ Твоимъ Святымъ". Як появили ся сї два твори, розпочала ся завзята полємїка задля порушеного питаня. Медведїв і його сторонники пустили в хід твір київського ігумена Теодозия Сафоновича: „Выкладъ о церкви святой", і від себе написали „Тетрадь на Іоанникія и Софронія Лихудовъ", а чернець Евтимий, що був учеником Славинецького і пристав до Лихудів, виступив завзято проти Медведєва в насьмішливім творі під заголовком: „Неистовное Бреханіе". Потім Лихуди написали „Мечецъ Духовный", твір, в котрім виложили в формі дияльогів свій спір у Львові з єзуїтом Руткою про всї рїжниці між православною і римсько-католицькою Церквою. Розправи про хвилю переміни сьв. Дарів перейшли з чернечих келий в сьвітські доми а навіть на улицю. Людий, що мало розуміли єство богословських тонкостий, приманювало се питанє; купчики, ремісники, а навіть жінки почали суперечки про час переміни сьв. Дарів. Церкві грозив новий розкол. Патриярх

Яким став по сторонї Лихудів. Треба було спонукати українських духовних, щоби заявили з свого боку голос в користь Лихудів. Яким удав ся з тим до київського митрополита Ґедеона і до Лазаря Барановича. Українські архієреї опинили ся через се питанє в дуже немилім положеню: в київській колеґії давно вже учили про переміну сьв. Дарів так, як писав Медведїв; в „Лиѳосѣ“ Петра Могили була виложена та наука. Ґедеон і Лазар спершу відхиляли ся від прямої відповіди, та патриярх загрозив їм собором і засудом чотирох інших вселенських патриярхів. Тодї оба архіпастирі дали відповідь по думцї Лихудів.

Оповістивши таку заяву, патриярх Яким скликав собор. В тім часї почала ся справа Шакловитого, що потягнула за собою упадок Софії. Медведїв також був запутаний в сю справу. Він утїк з наміром укрити ся в Польщі, але його спіймали в дорозї, привезли в Москву, де перед собором заявив каятє, вирік ся своїх гадок і сам перезвав свою книгу замісць „Манна“ — „Обмана“. В сїчнї 1690 р. Медведєва вислали в Троїцький монастир, але в рік на донос одного з помічників казненого вже Шакловитого його обвинили о порозумінє з Шакловитим і після страшних слїджень огнем, утяли йому голову 11. лютня 1691 р.

Патриярх Яким, осудивши Медведєва і київську науку про переміну сьв. Дарів, казав уложити в своїм імени книгу під назвою „Остенъ“. Книгу сю написав Евтимій. В нїй виложена цїла історія згаданої суперечки. В додаток до неї патриярх єрусалимський Доситей прислав збірник сьвідоцтв, котрі доказували справедливість науки Лихудів. Київське сторонництво потерпіло страшенне пораженє. Московський собор узнав неправославними не тілько твори Медведєва, але й писаня Симеона Полоцького, Голятовського, Радивилівського, Барановича, Транквилїона, Петра Могили і. ін. Про Требник Петра Могили сказано, що ся книга переповнена латинською „зломудренною“ наукою і загалом про всї твори українські замічено, „что ихъ книги новотворенныя и сами съ собою не согласуются; и хотя многія изъ нихъ названы сладостными именами, но всѣ, даже и лучшія, заключаютъ въ себѣ душетлительную отраву латинскаго зломудрія и новшества“. В Москві загнїздила ся була думка, що захожі з України і Білоруси

учені заражені латинською єресю, що відбували подорожи за границею і доповняючи там своє образованє, вони переймають чужі погляди і звичаї, що не треба слухати їх і їздити до них на науку. Говорили, що „замісць благословенної єлино-словянської науки, вони подають латинську науку, з котрої годї чого доброго сподївати ся, крім неприязни і ворогованя на сьв. Церкву. В давних часах на Вкраїнї процвитало східне благочестє, як і у нас Москалїв, воно ласкою Божою як сонце ссяє, а коли війшли там хитрі єзуіти і принесли там латинську науку, що стало ся? Де дїли ся тамошні князї великі, православні: Острожські, Чарторийські, Четвертинські й інші?“

По якімсь часї сила Лихудів захитала ся. Патриярх єрусалимський, Доситей, перше їм прихильний, не діставши від них вимаганої суми в хосен Гробу Господнього, в 1693 р. написав до обох царів і до патриярха Адрияна, наслїдника покійного Якима, що Лихуди — обманцї, тайні латинники, що вони приняли від патриярха благословенє на науку грецького язика, а вчать латинського і намісць богословських наук, „забавляются“ фізикою і фільософією; доносив на них, що вони невірно звуть себе князями, що вони в дїйсности люди незнатного походженя, вбогі, ремісники і ін. Справедливість патрияршого доносу піддержували живучі тодї в Москві Греки, зависні Лихудам. Після тих поговорів 1694 р. Лихудів усунули від управи Академії і від научуваня.

Замісць їх стали управляти Академією двох з їх учеників,[1]) а в 1699 р. назначено першим „ректором“ Академії Палядия Роговського. Лихуди були ще кілька лїт у Москві і вчили латинського й італїйського язика. Цар Петро добачав, що вони можуть йому стати в пригодї, назначив їм жалованє і приказав родителям, щоби віддавали Лихудам дїтий на науку італїйського язика; та Греки не давали їм супокою, вони підмовляли проти них патриярха Адрияна і обвиняли вже їх о полїтичні переступи. Адриян доніс цареви, що Лихуди пересилають у Царгород вісти про Московське государство. Вороги Лихудів таки

[1]) Миколай Семенів і Федор Поликарпів.

діпняли сего, що в 1701 р. їх видалено в Іпатиєвський костромський монастир.

Віддаленє Лихудів з Академії осьмілило київське сторонництво. Поміж Українцями, що переселили ся в Москву, був якийсь Гаврило Домецький. Він був архімандритом Симонового монастиря і уложив для своєї обителї устав під назвою „Киновіонъ, или изображеніе иноческаго житія". Уставом сим згіршили ся строгі московські прихильники давного аскетизму. В сім уставі приписувано черцям обовязок охайности і чистоти; хорим і недужим черцям вільно було їсти яку вгодно страву, хоч би навіть в піст, тому, що для нездорового чоловіка не повинно бути посту, і самий піст, після устава Домецького, повинен залежати більше від скількости, як від якости їди і питя, і тому черцям давали вино, пиво, мід, тілько не міцні і мірно. Харч мав бути здоровий і смачний; признавав навіть для черців потребу розривки, але чемної і обичайної. Така ласкавість не була завадою Домецькому, щоби виступати проти пяньства, про що він лишив навіть проповідь. „Що се за чернецтво — говорили про сю уставу Москалї, — коли в монастирі ставлять цебри з пивом і медом, а черцї між собою в шахи грають. Латинські штуки! Польський закон!"

На соборі, що наложив анатему на Медведєва, в часї загального прослїдованя Києвлян, Домецького позбавлено уряду архімандрита. Однак в 1694 р. новгородський митрополит Йов закликав його в Новгород і дав йому під управу Юриєвський монастир. Тодї Домецький намагав ся виступити з обороною своїх земляків і написав відправу проти книги „Остенъ". „Чи можна давати таку назву книзї — висловлював ся він: — „Остенъ" значить кіл прошибаючий, неначе то Церква може так остро поступати! Не личить до архієреїв звертати ся не знать від кого і говорити наче до малих дїтий: бий! коли! Несправедливий „Остенъ" для київських ученых: вони перші і найлуччі оборонцї Церкви. Патриярх Никон добре вбачав се, коли закликав їх з Києва, і все чинив з їх помогою". Опісля Домецький знов доказував, що латинська Церква все годила ся з грецькою в питаню про переміну сьв. Дарів і потверджував свою гадку свідоцтвами многих отцїв Церкви, іменно же Золотоустого.

Против Домецького виступив чернець Дамаскин, земляк і давний приятель митрополита Йова; він нападав на київських учених загалом. „По чім можна пізнати Києвлянина? — говорить він. — По тім, що чуємо від його догану на чотиропрестольних патриярхів, на грецькі монастирі і на всіх Греків; він читає польські і литовські книжки і наслїдує обичаї і звичаї, котрі після нашої думки не східної части... Він Київ над міру хвалить, а у великій Росиї „книгъ не сказываетъ“ (себ то: не признає, щоби були книги), науки грецької не любить, а латинську приймає; сам собою як сатана стояти хоче“. Звертаючи річ до українських учених, він говорить: „Ви, нові мудрцї, виучите по латински *b*, *c*, *d*, або трохи більше від того тай чванитесь; інших понижаєте, всякий уряд і архієрейський і сьвященичий за нїчо маєте, людий вправних в сьв. письмі називаєте неуками і невіжами. Ми поважаємо вільні науки та нехай їх подають нам такі люди, котрі із страхом слухають і сповняють прикази божі, а хто не має страху і ласун, тому схолястичні науки не тілько не приносять хісна, але й шкідні. В такого розум дичіє, звертає ся до речий надмірних; такий схолястик скорше, як всякий невчений, стає ся пакостником церковним і ересеизобрѣтателемъ“.

Та сим не обмежив ся Дамаскин: він писав до Йова письмо за письмом, вговорював, щоби прогнати Домецького, не знати ся з Українцями. „Заклич — говорив він — лучче людий грецького виховання, позволь поглядїти сеї справдешньої набожности, що нинї находить ся на Атонській горі, а не в польських, литовських і українських землях; Київляни цїле давне благочестє змінили, перейшли від покірного на горде, від сумирного на пишне; і в одежах, і в поступках і в звичаях — все у них похоже на латинське. Коли хочеш налюбувати ся божественними книгами, завізви грецьких перекладчиків і писцїв, а побачивши чудо преславне, а без сих латинників ми обійдемо ся. Можна, дуже можна обійти ся без Київлян: не Бог посилає їх на нас, а сатана, щоби зводити...“ Намови Дамаскина на останку помогли: Йов усунув Домецького. Домецький поїхав у Київ, де жив до смерти.

Але сим не нанесли удару київській науці. Дамаскин міг виперти Домецького з Новгорода, а тим часом у Москві з почином XVIII. віка наконечно взяли верх Київляни. Українець Степан Яворський, настановлений заступником на патриярші престолі по смерти Адрияна, вговорив царя Петра, що київські учені можуть бути найпридатнїйші для московської просьвіти і цар загадавши пересадити в Московщину західну просьвіту, побачив у вкраїнських духовних дуже добре орудє для своїх цїлий; з тої пори Українці заняли місця учителїв у московській Академії; наука йшла на київський лад; навіть більшість учеників у Москві була українська;[1]) на останку всї важнїйші місця духовні обсаджували Українцями. Так не безплодним показало ся для московської просьвіти перенесенє київської образованости в Москву в половинї XVII. в.[2])

[1]) Н. пр. в 1764 р. в клясї фільософії на 34 учеників було тілько трех Москалїв.

[2]) Лихуди в 1706 р. прибувши в Новгород, заступили Домецького для митрополита Йова і завели з його приказу дві школи: одну — грецько-латинську, другу — словянську для дїтий усїх станів і крім того 14 так званих граматичних шкіл в повітах новгородської епархії. В 1709 р. Софрон став префектом московської духовної Академії. Йоаникий проживав у Новгородї до 1716 р., коли вмер митрополит Йов; опісля пішов у Москву і в слїдуючім роцї закінчив житє. В 1722 р. Софрона назначено архімандритом у Рязань, де він прожив аж до смерти в 1730 р. Йоаникий лишив двох синів, котрим признано княже достоїньство.

XIV.

Ростовський митрополит Дмитро Туптало.

Згадуючи про важних українських історичних дїячів XVII. в., годї замовчати про духовну особу, що виступала особливо при кінцї XVII. столїтя; вона має важне значінє не тілько для свого часу, але й для пізнїйших часів задля сеї благочестивої пошани, яку для його памяти заявляє український нарід.

Сьв. Дмитро (з походженя Українець) займає одно з найсьвітлїйших місць між київськими ученими, що ширили по українській землї українську просьвіту, котру підняв Петро Могила. Він родив ся в місточку Макарові, пять-десять верстов від Києва, правобіч Днїпра, в грудню 1651 р. Отець його був козацьким сотником і звав ся Сава Григорович Туптало, мати Мария, а дитя назвали при хрещеню Данилом.[1]) Коли він доріс хлопячого зросту, родителї віддали його на науку в Київ. Отець Данила був ктитором Кирилівського монастиря і мабуть жив у самім Києві. Обдарений з природи живою уявою і глибиною чутя, Данило віддав ся релїгійному роздумованю і рішив ся постригти ся. Сумна доля України, як видно, підмагала такий настрій: вокруг себе він бачив кров, слези, злиднї; одна біда вела за собою другу біду і тяжко було добачити виходу оплаканого стану краю. В Києві навіть наука не могла відбувати ся своїм звичайним ладом. Природно було віддавати ся роздумованю про марність земних дібр і глядїти пристановища в чернечім житю. В 1668 р. постриг Данила

[1]) Згадуючи про свої народини в дневнику, він сказав: „и въ тотъ часъ воеводиня Радзивилова,... и крещеніемъ святымъ просвѣщенъ". Мабуть вона була його хрестною матерю: се мала бути жінка Януша Радивила, молдавська княжна, сестра жінки Тимоша Хмельницького.

в київськім Кирилівськім монастирі ігумен Мелетий Дзик[1]) і назвав Дмитром. Хоч молодий, а вже скоро звернув він на себе бачність своїм незвичайним даром слова; в 25. році житя, 1675 р., посьвятив його в Густинському монастирі Лазар Баранович на єромонаха. З того часу почала ся вандрівка Дмитра з монастиря в монастир, з краю в край. Де він тілько осїв, там починав голосити науки, а до його збігали ся ватаги народу; слава про нового знатного проповідника переходила з го́рода в го́род. Архіепископ Лазар Баранович перевів його з Густинського монастиря до себе в Чернигів і Дмитро був при Лазарі Барановичу зо два роки проповідником. Коли виправив ся Дмитро в Литву на поклін чудотворному образови, що був у Новодворському монастирі, запросили його спершу на короткий час проповідувати у Вильно, а відтак білоруський епископ Теодозий Василевич намовив його, щоби переселив ся в Слуцк; Дмитро проповідував там в Преображенському монастирі. Та в кінцї 1679 р. умер його добродїй Теодозий, а зараз по нїм і другий його прихильник, основник Преображенського монастиря Скочкевич. Виголосивши над сим остатним нагробне слово,[2]) Дмитро виїхав за місяць із Слуцка на родину. Молодого проповідника навперейми взивали з ріжних міст України. Гетьман Самійлович намовив його осїсти в Батуринї, опісляж за його впливом Лазар Баранович назначив 1681 р. Дмитра ігуменом Максаківського монастиря. Лазар, що любив, як відомо, іграти словами, сказав Дмитрови такий жарт: „Ви звете ся Дмитро і тому бажаю вам не тілько ігуменьства, але й митри. Най Дмитро дістане митру“. Слїдуючого року Дмитро став Батуринським ігуменом. Та побит у Батуринї йому не зовсїм був любий; на другий рік покинув він ігуменьство і віддалив ся в Києвсько-печерську Лавру, де його радо приняв архімандрит Варлаам Ясинський. Тут Дмитро став укладати збірник житий сьвятих — Четіи Минеи. Про сей труд

[1]) В Ростові в келиї Дмитра зберегла ся сучасна картина, що зображає, як молодий Данило, кланяючи ся в ноги батькови і матери, просить у них родительського благословеня до вступленя в монастир. Родина його в українських тогочасних одежах.

[2]) За котре, після його слів, дістав шість ліктїв доброго голяндського полотна.

думав вже Петро Могила, та нїхто сего не зробив. За два роки ми знов бачимо Дмитра ігуменом Миколаївського монастиря. Не знаємо, як відносив ся Дмитро до упадку Самійловича, але се не мало для його лихого впливу. Наслїдник Самійловича, Мазепа, був також прихильний Дмитрови. Скінчивши половину своїх Миней, Дмитро відослав у Москву Макариєвські Минеї, що в його були,[1]) оповістив про окінченє своєї працї і просив благословеня патриярха Якима на печатанє. Однак благословенє загаїло ся, тому Дмитро не дожидаючи його віддав свої Минеї до печатнї в Київсько-печерську Лавру, під надзором архімандрита Варлаама. Патриярх дізнавши ся про се, був вельми нерад, чіпав ся, домагав ся перепечатаня деяких місць, заборонював дальше печатати без свого дозволу; однако Дмитро відхилив від себе дальші прослїдованя. Він разом з Мазепою проживав у Москві підчас сумного упадку Софії (в 1689 р.) і вмів приподобати ся Якимови, котрий дав йому благословенє, щоби дальше робив свою працю. По поворотї на родину Дмитро проживав у Батуринї і працював над своїми Минеями. Наслїдник Якима, патриярх Адриян, не тілько не спиняв печатаня, але настановивши київським митрополитом печерського архімандрита Варлаама, особливо просив його, щоби підмагав печатанє Дмитрових Миней.

В 1692 р. Дмитро знов покинув ігуменьство, щоби виключно заняти ся Минеями; але в 1694 р. спонукали його приняти ігуменьство в Глухівському монастирі, а в 1697 р. наслїдник Лазаря Барановича, Іван Максимович, закликав його в Чернигів і настановив архімандритом Ялицького монастиря. Займаючи ся Минеями, Дмитро не переставав писати і говорити проповіди. В два роки потім його перенесли в Новгородсько-Сївєрський Спаський монастир, і тут в 1700 р. скінчив він три четї (четвертини) своїх Миней і напечатав у Лаврі; опісля доля покликала його несподївано в далекий край.

Петро Великий глядїв достойного духовного чоловіка для обсади катедри сибірського митрополита і велїв київському митрополитови Варлааму прислати собі в Москву

[1]) Їх виписав з Москви Ґізель, думавши писати Минеї та не вспів.

такого архімандрита, котрий годив би ся на се місце. Варлаам указав на Дмитра. В лютні 1701 р. Дмитро з царського приказу приїхав у Москву, а 23-го марця настановили його архіепископом.

Однак Дмитро дожив уже 50 лїт житя і був слабого здоровля; тяжко булоб йому їхати в далеку незнану і притім неприязну сторону. Він занедужав. Петро, дізнав ся про се, і сам приїхав до його та замітив, що Дмитро більше сумний, як недужий, і казав йому щиро виявити причину своєї скорботи. „Мене — сказав Дмитро — посилають у неприязний край, шкідливий для мого здоровля, а на менї лежить обовязок — скінчити „Житя Сьвятих“. — „Остань у Москві“ — сказав йому на се Петро.

Дмитро остав у Москві, зближив ся і заприязнив ся із своїм земляком Степаном Яворським, що був тоді блюстителем патрияршого престола, і дальше займав ся своїми Минеями.

В сїчні 1702 р., по смерти ростовського митрополита Йосифа, Петро назначив Дмитра в Ростов. Се було останнє місце побиту Дмитра. Приїхавши в свою епархію він зараз указав у соборній церкві місце свого вічного спочинку і сказав: „Се покой мой, здѣ вселю ся во вѣкъ вѣка“.

Тут докінчив він свою многолїтну працю „Житія Святыхъ“, напечатані вповнї 1705 р. в Києвсько-печерській Лаврі. Своїм звичаєм Дмитро і в Ростові говорив усе проповіди; в Ростові, як і на Вкраїнї, полюбили його і сходили ся до його слухачі. Але в Московщинї потреба було з його боку ще іншого рода дїяльности. Дмитро познакомив ся з московським духовеньством і налякав ся крайного неуцтва й недостачі внутрішнього благочестя. „Недбалі сьвященики — говорить він у своїм напімненю до сьвящеників — лїнують ся ходити до вбогих хорих сповідати і причащати, а ходять лише до богачів і багато бідняк умирає без сьв. тайн... Лучило ся нам в дорозї до Ярослава заїхати в одно село і спитати тамошнього попа: „Де в тебе животворящі Христові тайни“? — Піп не розумів мого слова. Я спитав: „Де тїло Христове“? — Піп знов не второпав мого слова. Тодї оден із сьвящеників, що були зо мною, спитав: „Де запас“? — Тодї піп узяв неопрятну посуду і показав збережену в нїй недбало ве-

лику сьвятиню. Дивуючи ся сему, неба і землї кінцї страхайте ся. Пречисті Христові тайни держить сьвященик не в церкві на престолї; а у себе між блощицями, тарганами і цьвіркунами, з котрими і він сам і домашні його живуть і спочивають". Щоби усунути такі надуживаня, Дмитро писав кілька осторог духовним з наукою, як мають поводити ся, і добачав, що конечно положити основу книжній просьвітї. Він завів у Ростові духовну школу або семінарию, котра дїлила ся на три кляси і за Дмитра мала до 200 учеників. Він удержував сю школу власним накладом, займав ся нею вельми щиро, сам порівнював успіхи учеників, наглядав їх обичаї і побожність, а лїтом збирав у себе в загороднім хуторі своїм, обясняв їм сам місця із сьв. письма, обходив ся з ними дуже лагідно, по батьківськи, і вони його вельми любили. Се був перший образець московських семінарий. Крім загального неуцтва, над московським краєм тяжило ще друге лихо — розкол; і против сего лиха вважав Дмитро своєю повинностю виступити. Він написав велике дїло проти розколу: — „Розыскъ о раскольничьей брынской вѣрѣ", а коли Петро видав указ, щоби всї голили бороди, то Дмитро написав дїло про голенє бороди, доказуючи, що се не гріх голити бороду. Сам Дмитро оповідав, як двох нестарих Москалїв спинило архієрея при виходї з церкви після лїтургії і питали його: як він думає? Вони готові лучче положити голову на колоду, щоби їм відрубали, як бороди. — А що відросте, — спитав Дмитро — борода чи голова? — Борода, сказали йому. — Так лучче вам віддати бороду; борода буде відрастати стілько разів, скілько її будуть голити, а відсїчена голова не пристане до тїла, хиба — у воскресенє вмерлих! — Дмитро говорив любителям бород, що дармо боять ся вони голити бороду, думаючи, що тим затруть образ і подобіє Боже; доказував, що образ і подобіє Боже зовсїм не в тїлї, не в видимім образї чоловіка, а в його душі. Петро найшов у ростовськім митрополитї підмогу своїм реформацийним змаганям у сім зглядї. Дмитро при своїй строгій набожности не міг подїляти пошани Москалїв до борід, позаяк родив ся на Вкраїнї, де козаки давно вже голили бороди і де сей звичай став народним.

Дмитро був великим постником і як оповідають, що у великий піст їв тілько раз в тиждень. Він загалом визначав ся мірностю в житю, був лагідний, простодушний і охочо помагав біднякам. У своїм духовнім завіщаню, писанім два роки перед смертю, Дмитро висловив ся так про себе: „Від вісїмнайцятого року аж близько до гробу я не збирав нїчого, крім книжок; у мене не було нї золота, нї срібла, нї злишньої одежі... Най нїхто не трудить ся по менї глядїти яких небудь складів". Прикмети Дмитра ще за житя вивисшали його в очах побожних людий.

Не дармо бояв ся Дмитро Сибіру; і менше остре підсонє ростовського краю пошкодило його здоровлю, ослабленому многолїтними працями і строгими постами. Вже в 1708 р. Дмитро жалував ся, що не змагає робити: очи ослабли, очні шкла йому не помагали, а рука при писаню дрожала... В 1709 р. Дмитро занедужав на ядушливий кашель а 27. листопада вмер. Його найшли в келиї мертвого, стоячого навколїшки до молитви. Друг Дмитра, Степан Яворський, похоронив його в місцї, котре призначив сам Дмитро, приїхавши в Ростов. Степан забрав по покійнику вельми численні книги, що перейшли в бібліотеку московської синодальної печатнї.

Лїтературні працї Дмитра мають важне значінє именно тому, що були сильно розширені між українською суспільностю до останних часів. Ледви чи мав який інший письменник духовний стілько читців. Найбільш розповсюджений твір Дмитра, се неперечно його Четіи Минеи, що мали кілька видань. Споружуючи їх, користував ся він Макариєвськими Минеями, рукописю Симеона Метафраста, присланою йому з Атосу, українськими прольоґами, патериками і всїлякими західними збірниками. Хоч спорудник признавав, що не все, що було в його руках, мало однаковий ступінь певности яко жерело, і тому багато не втягав до свого збірника, а всеж годї сказати, щоби Дмитро розбирав критично перекази, котрими користував ся.

Проповіди Дмитра (котрих лишило ся багато і не всї ще з них відомі) подають справдї мало черт, важних для сучасної істориї, як що до свого складу, так і що до змісту: се такі проповіди, що могли бути приложені до всякої сторони і на всякий час. Та вони не лишили ся без зна-

чіня в історії української просьвіти задля тих внутрішних прикмет, що вчинили їх любою книжкою українських людий на довгий час. Вплив київської схоластики відбив ся у многім і на них, — се слїдно в напрямі запускати ся в символїзм. Так н. пр., в своїй проповіди на Цьвітну Неділю Дмитро задає питанє: Чому Христос вїхав у Єрусалим, сидячи на ослї? — і виводить, що се склало ся задля східности осла з грішником.[1]) В іншій проповіди він взиває усї дерева, щоби схилили свої вершки перед тернєм, а деревам дає символїзацию сьвятих: дателева пальма — се праведник; оливне дерево — учителї церковні; виноград — се загалом люди, що жиють по божому; а тернє значить терпінє... Як київські проповідники, так і він наводить у своїх проповідях усїлякі анекдоти із старинної історії і байки, котрим простодушно вірить; на приклад оповідаючи відому байку про птаха фенїкса, котрий прожив самим воздухом, без їди і питя, пятьсот лїт і сам себе палить, щоби з його попелу утворив ся зарід нового птаха — він припускає справдешнє єствованє такого птаха, що жиє нїби в Арабії чи Індії... Або н. пр., згадуючи про Дельфійську пророчню, він готов признати єї ворожбу правдивою.[2]) Та коли Дмитро у многих чертах своїх проповідий і в схоластичнім складї многих з них віддавав данину тому кружкови, посеред котрого виховав ся, за те проповіди його стоять далеко висше від проповідий усїх його попередників на стілько, на скілько вони були плодом не вправи на задану тему, а правдивого натхненя, яким була перенята даровита і люба вдача проповідника. Проповіди Дмитра визначають ся живостю образів, а найбільш глубиною чувства; в сїм останнїм ледви хто з українських проповідників і після Дмитра випередив його. Вони писані церковно-словянським язиком

[1]) „Лѣнивъ — оселъ и грѣшникъ: многимъ біеніемъ едва убѣдиши осла въ яремъ, а розвращеннаго грѣшника и наказаньми многими неудобь обратить можеши ко исправленію: оселъ аще и біемый, не скоро грядетъ, въ пути едва волочится, а бѣгати скоро никогда же вѣсть; и грѣшникъ не спѣшить ко спасенію, аще иногда и біемый бываетъ различными отъ Бога попущеньми“...

[2]) „Знать, по повелѣнію Божію, въ наученіе человѣкомъ, наче естества своего, камень проглаголалъ чудесне“...

з примішкою української мови. Такий язик навіть тоді, як сї проповіди писані, був надто книжним і далеким від звичайної устної мови. В пізнїйших часах при дальшім розвитку лїтературного язика він видавав ся застарілим, а тимчасом люди читали довго проповіди Дмитра з більшою охотою, як твори інших, новійших проповідників. Проповіди його мають ту замітну питоменність, що при книжнім язицї, при невластивих українській мові зворотах, вони визначають ся ясностю і якось легко читають ся. Деякі з проповідий Дмитра, прочитані в церкві і тепер можуть порушити слухачів. Така між іншими його знатна проповідь на день жен Мироносиць, замітна і тим, що вона відповідна до свого часу, чого у Дмитра мало. Проповідник нагадує слова, що сказав Ангел до жен мироносиць при гробі воскресшого Спасителя: „Возста, нѣсть здѣ“! „Деж Христос по своїм воскресеню? Авжеж усюди, яко Бог, та не всюди своєю ласкою, і се проповідник глядить його. Чи він не в церквах, збудованих в його честь? Нї, його дім сьвятий став розбишацькою печерою. Зберуть ся люди в церкву, неначеб то на молитву, а тимчасом балакають про купно, про війну, подорожи, про бенкети, осуджують інших, насьмівають ся з ближних, занапащують клеветливими словами їх добре імя; інші, стоячи в церкві, неначе молять ся устами, а в думцї гадають про семю, про богатство, про скринї, про гроші; інший дрімає стоячи в церкві, а інший знов думає про крадіж, убийство, перелюб, або думає про месть над своїм ближнїм. Лучає ся в додаток, що духовні особи пяні сварять ся між собою, поганять себе і деруть ся при престолї. Нї, се не церква божа а печера розбійників: ласку божу відганяють від опоганеного сьв. місця, як пчолу, котру відганяє дим. Колись Бог бичем з мотузя вигнав торгуючих з церкви. А що, як би він тепер видимо прийшов до сьвятого храму з тим бичем? Та нї, Господи, вже минув той час, коли ти виганяв грішників з церкви; нинї наш окаянний час настав; уже ми тебе виганяємо; тепер можна сказати про храм Господнїй: нема тут Бога; був та й пішов геть. Возста, нѣсть здѣ“... Та відай письмо вчить, що кождий чоловік є храмом божим. Отже в кождім чоловіцї можна глядїти Христа. Та щож? „Многі —, говорить Дмитро — хрещені

і осьвічені правдивою вірою, та мало таких, в котрих би Бог поселив ся, як у своїм храмі: і злодій хрещений, і тать, і розбійник і перелюбодій, і кождий лиходій осьвічений правою вірою, та Христа в нім не гляди: нѣсть здѣ! Хиба давно колись-то був Христос в сім злодію в молодих лїтах, а коли він виріс, відійшов від його Христос! Возста, нѣсть здѣ! Інший з виду здає ся добродійним, побожним, він богомолець, постник, любить вбогих, борець... Та все те мана... Не гляди в нім Христа. Нѣсть здѣ! Тяжко найти дорогоцїнний жемчуг в морській глибинї, золото, срібло в нутрі землї; а ще тяжше — Христа, поселеного в людях. Багато з нас тілько по імени християни, а живуть як скотина, як свинї. Хрестом Христовим захищаємо ся, а Христа на хрестї розпинаємо своїми поганими дїлами"... Проповідник починає глядїти Христа в людях усяких станів. „Погляньмо — говорить він — на духовного чоловіка і спитаймо його: з яким наміром і бажанєм добив ся ти свого стану? Задля слави і чести Божої, чи для своєї слави і чести? Чи на те, щоби придбати спасенє душам людським, чи для себе богатства? Справдї, не оден би найшов ся, що добив ся свого стану не для хісна людий, а для своєї користи. Не служити прийшов спасеню душ людських, а для того, щоб йому служили підвладні"...[1]) „Рогляньмо — говорить він дальше — на низші духовні власти, на сьвящеників і дияконів і спитаймо кождого: що тебе довело до стану сьвященичого? чи бажанє, щоби себе спасти й інших? Нї, ти пішов там длятого, щоби прокормити себе, жінку і дїтий. Поглядїв Ісуса не для Ісуса, а для хлїба куса. Інший взявши „ключъ разумѣнія" і сам не входить і входячих не пускає, а інший і „ключа разумѣнія" не брав. Сам нїчого не розуміє: слїпець слїпцїв водить і разом у яму падають. Не скоро тут найдеш Христа: нѣсть здѣ! Можеб у монастирях поглядїти Христа? та і в них усе попсувало ся. Нїчого не стало... Може в народї поглядїти Христа? Та деж більше злодійства. як не в народї? Коли є в народї які небудь добрі люди,

[1]) Тут, як би бояв ся роздратувати духовних людий, уневинняє ся: „Простїть менї, найвисші власти духовні; я не про всїх говорю, а тілько про деяких а між тими і про себе".

так і ті за своїми справами і клопотами забули про Бога і від молитви відступили. Може між великими людьми, боярами і судями глядїти Христа? Та до них нема приступу. Скажуть: не пора, іншим часом прийдеш; та нїчого до них і ходити. В них ледво чи коли й був Христос: в наших злих часах і правди мало і милосердя нема; а де нема нї правди, нї милосердя, там не гляди Христа: нѣсть здѣ"!

„Деж його найти? Доведе ся сумувати з Магдалиною, що сказала: „взяша Господа моего отъ гроба и не вѣмь, гдѣ положиша єго". Гріхи наші взяли від нас Господа нашого і не знаємо, де його глядїти. Інший хто небудь скаже: Господь зо мною і я з ним, я вірую в його, молю ся йому і покланяю ся йому. Та що з того, що ти покланяєш ся? Покланяли ся йому і ті, що підчас його добровільного терпіня клонили перед ним колїна, а потім били по голові тростиною. Ти кланяєш ся Христови і бєш Христа, тому що тривожиш і мучиш свого ближнього, насилуєш його і обдираєш, відбираєш від його достаток неправим способом; ти молиш ся Христови і плюєш йому в лице, вимовляючи устами своїми погані слова, докоряючи і осуджуючи ближнього"...

В сїй проповіди зачіпив Дмитро також розкольників. „Наша Церква так змалїла від розколу, що тяжко найти справдешнього сина Церкви: мало що не в кождім городї вигадують нову, окрему віру. Прості мужики і баби доґматизують про зложенє трех пальцїв, та про се, який хрест неправий і новий, а інші хоч остають в Церкві, та лиш удано: в них нема Христа, нема Бога. Нѣсть здѣ"!...

Крім багато проповідий більше або менше талановито написаних, Дмитро оставив по собі чимало побожних роздумок і наук,[1]) написав катехізис в питанях і відповідях, „Зерцало православнаго исповѣданія вѣры", „Лѣтопись" — (сьвящена історія з обичаєвими роздумками), твір недокінчений.

[1]) Н. пр., „Врачество Духовное", „Внутренній человѣкъ къ клѣти сердца своего уединенъ", „Боговдохновленное наставленіе христіанское", „Аполлогія во утоленіе печали человѣка"; кілька роздумок під ріжними назвами, що відносять ся до страстий Христових і т. ін.

Що до значіня для історії свого віку, найважнїйшим твором Дмитра єсть неперечно „Розыскъ о брынской вѣрѣ“ (бринською назвав він розкольничу віру задля сего, що розкольники гнїздили ся в Брянських або Бринських лїсах), роздїлений на 3 части: 1) про розкольничу віру, 2) про розкольничу науку і 3) про розкольничі справи. В першій части доказує Дмитро несправедливість розкольничих закидів проти православної Церкви, винує розкольничих учителїв, що вони задля своєї несьвідомости писали так, що з їх слів мимохіть виходять єретицькі гадки. Замітно, що розкол в часах Дмитра роздробив ся так, що рахували до 22 секти. В другій части „Розыска“ автор критично доказує хибність ріжних наук. Головне лихо, після думки Дмитра, в тім, що розкольники „ледво що вміють читати і писати, зараз і вважають себе великими богословами і вчителями віри“. Дмитро широко розводить ся про голенє бороди, доказує, що борода не має нїякого значіня в дїлї релїгії і навіть ті правила, що євствували про неголенє бороди, вважає збереженими з часів іконоборства. Дмитро відпирає розкольничі бридні про антихриста, про приближенє останнїх часів, коли церкви мають стати хлївами а справдешні християни будуть спасати ся в пустинях, доказує, що розкольники неправильно прикладають слова сьв. письма про нерукотворні храми, покликувані розкольниками длятого, щоби не ходити в церкву. Дмитро виступає заразом против іконоборцїв і тих, що не допускають поклоненя сьв. мощам, і очивидно має тут на оцї вже не старообрядцїв, а таких відступників від Церкви, що не стояли як старообрядцї за букву, а навпаки думали відорвати ся від букви. Відступники сего рода, як показує ся, не переставали єствувати в Московщинї від XVI в., а може бути і з раньших часів. Таким робом дізнаємо ся, що в Ростові оден посадський чоловік, іменем Трохим, призваний Дмитром, на донос одного попа, не тілько не став кланяти ся іконам, але почав проти поклону іконам такі наводити докази, які звичайно наводили лютерани і кальвінїсти. Подібно говорить Дмитро і що до поклону сьв. мощам: „Я чув недавно про одного лжеучителя і зводителя людий божих, котрий тайно вчив не почитати мощий“. Щоби відперти такі хибні науки, противні право-

славній Церкві, Дмитро в своїм „Розыску“ подрібно розводить ся про законність почитаня одного і другого. Замітно, що Дмитро стрічав таких розкольників, котрі історию євангельську вважали тілько приказкою а не подією, що справді приключила ся, і всему хотїли давати тілько алєґоричне значінє: „Се нїколи не дїяло ся, — говорили вони, — щоби Христос пяти хлїбами і двома рибами накормив пять тисяч народу в пустинї. Се тілько приказка. Пустиня — се житло поганців, до котрих Христос прийшов, лишивши Жидів. Пять хлїбів — се пять чувств, дві риби — се дві книги: Євангелиє і Апостол. Лазареве воскресенє не було справдешнє; се тілько приказка. Недужий Лазар — се розум подужаний немочю людською; смерть Лазаря — се гріхи; сестри Лазареві, Марта — тїло, Мария — душа; гріб — клопоти житя; камінь на гробі — закаменїлість серця; воскресенє Лазареве — покаянє в гріхах. Вхід Христа в Єрусалим також тілько приказка. Ослиця — се жидівський рід; жребя — поганцї; Христос лишає жидів і переходить до поганців і т. д.“ „І інші чудесні Христові дїйства, — говорить Дмитро, — описані в євангельській істориї, нерозумні розкольничі мудрцї вважають приказкою, а не справдешними подїями; вони розсївають між простим народом бурян і обижають євангельську повість“. Усе то ледво чи може відносити ся до старообрядовства, а навпаки сьвідчить, що поруч із старообрядовством розвивали ся в московськім народї о багато раньше повставші раціональні розумованя, що довели до утвореня таких сект як молокани, духоборцї і ін.

Третя часть „Розыска“ именно замітна тим, що в нїй зібрані всякі вісти з істориї розколу і між іншими про те, як розкольники палили самих себе. „Доносив менї — пише Дмитро — оден старий єромонах Ігнатий, що в Пошехонськім повітї, де він був перше попом, спалило ся разом 1920 людий, за приводом боярського крепака Івана Десятина. *Спожигателї* ставлять в лїсах великі хати і засадять у них душ по сто, по двістї, а маленьким дїтям прибють гвоздями одїж до лавки, на котрій їх посадять, потім обложать хату соломою, хворостом і спалять. Інша подібна страшна секта зве ся *морильщики*: сожигателї намавляють людий, щоби себе палили, а морильщики голосять таку

науку: Яка користь лишати ся при житю? Віри правої на землї вже нема. Отцїв духовних нема. Архієреї і сьвященики — вовки; церкви — се хлїви; антихрист вже царює в сьвітї; страшний суд наступає. Хто хоче справдї спасти ся, сей повинен наслїдувати мучеників і ісповідників і вмерти від безхлїбя і безвідя, щоби вибавити ся від вічних мук і прийти в царство з Христом. Потерпимо тут недовго, щоби не злучити ся з тими, що лишивши правдиву віру, гонять і мучать нас за її. Є в тих морильщиків у лїсах хати з маленькими дверцятами, а іноді зовсїм без дверцят, і землянки; — намовлять простолюдцїв і засадять іноді одного, а іноді двох або трех і більше — на голодну смерть. Сїромахи посидять два-три днї, опісля кричать, молять, щоби їх випустили, та нїхто їх не слухає; вони в безглуздю кидають ся оден на другого, і хто кого подужає, той того загризає".

В часах Дмитра вповнї єствувало головне розвітвленє розколу на *поповщину* і *безпоповщину: поповщина* — прихильники Аввакума; вони приймали тілько тих сьвящеників, що були посьвячені перед поправою книг, або яко сьвященики відступили в попівщинї православної Церкви; перехрещували тих, що до них приставали; *безпоповщина* — що вже й тоді роздїляла ся на рїжні відтїнки (волосатівщина, андреївщина, іляріонівщина, степанівщина, козминищина, серапионівщина і ін.). Всї безпопівцї годили ся в тім, що не вважали можливим яке-небудь сьвященьство на землї після поправи книг, лишаючи сьвітським самим відправляти такі обряди і богослуженя, які Кормча позваляла в крайнім случаю сьвітським людям. Вони відкидали вінчанє і вчили, що лучче жити без вінчаня, як вінчати ся по єретицьки. З них то являли ся сожигателї. Замітною сектою що до своєї дивоглядности являє ся так звана *христовщина*, що повстала над Окою в селї Павловім-Перевозї: хтось назвав себе Христом, виглядїв гарну дївчину із села Ландеха, назвав її Богородицею і ходив з нею по селах. Оден чернець Пахомий видїв його і оповідав Дмитрови, як в селї Роботцї над Волгою, сорок верстов низше Нижнього-Новгороду, зібрало ся багато народу в пустій і старій церкві. Сей нїби-то Христос вийшов зза олтаря до людий; на голові в його було обверчено

щось неначе вінець, як малюють на образах, а до вінця причеплені шматки паперу із зображеними хирувимів („а може бути — замічає простодушно Дмитро, — се були чорти"). Люди падали перед ним на землю і кликали: „Господи! помилуй нас! Создателю наш, помилуй!" „Недавно — говорить дальше Дмитро — появили ся якісь *рогожники* і *рубищники*, що вештали ся по сьвіту в рогожинах і видавали себе за сьвятих..." „На останку, замічає Дмитро, є такі секти, котрі не пристають ні до попівщини, ні до безпопівщини і не приймають ніякого хрещеня; живуть без вінчаня і далекі від християньства: яке вже там християньство, коли нема хрещеня!" Кромі їх, по словам Дмитра були ще й *субботники*, що постили в суботу. Дмитро наводить яко догадку, що се віднова секти жидівствуючих, відкритих у Новгороді за великого князя Івана Василєвича.

„Знайте, правовірні — говорить Дмитро на закінченє „Розыска" — що кожний, що жиє в дружбі з розкольниками і дає їм поміч, є ворогом самого Христа... Син, що любить ворога свого вітця, не любить самого вітця і за те негідний, щоби отець любив його. Так і християнин, як любить Христових ворогів, розкольників і єретиків, то значить не любить щиро Христа і сам Христос його не любить... Коли ти Христа щиро любиш, обминай тих, котрі хулять Церкву, лають її, як пси, виють, як вовки і на части шарпають її..."

Після сьвідоцтва ровесників Дмитро писав і драматичні твори, до котрих черпав предмети з сьвященої історії. Йому приписують шість драм, з котрих видана (Лѣт. рус. лит. т. IV.) так звана „Рождественская драма или комедія". Як здає ся, вона найбільше з усіх була розповсюджена і загально може служити взірцем різдвяних віршів у формі дій і розмов. Тут перемішані символічні уособленя різних абстрактних понятий з євангельськими подіями Різдва Ісуса Христа. Саму драму попереджають антипрольоґ і прольоґ. В антипрольоґу Чоловіча Натура сумує про свій упадок, про затемненє своїх душевних спосібностий, про смерть, що її ожидає. Надія потішає її, обіцює поворот золотого віку, а з Надією разом являють ся Любовь, Кротость, Незлобіе, Радость; та проти Надії

повстає Разсужденіе і говорить, що Чоловічу Натуру ожидає не золотий, а зелїзний вік і разом з Разсужденіем заговорили Брань, Ненависть, Ярость, Злоба, Плач. Натура в розпуцї закликає Смерть. Появляє ся смерть і величає ся своїм володїнєм над родом людським. Смерть хоче засїсти на престолї, та житє не допускає її, обіцяє Чоловічій Натурі безсмертність.[1]) Сама драма зачинає ся також символїчною розмовою Землї з Небом. Земля сумує над своїм горем: „Увы! Увы! за грѣхъ Адама и Евы я осуждена производить волчецъ (будяки) вмѣсто прекрасныхъ цвѣтовъ. Я была прекрасна, доброплодна, рождала не оранная, а теперь я тощая, полита потомъ. Никогда не возвратиться мнѣ къ первому состоянію, не освятиться по проклятіи". — „Не сѣтуй, Земля", говорить їй Небо, „тебя ожидаетъ честь больше прежней". Милість Божа потверджує обіцянку Неба.

Завіщає ся Землї прихід Спасителя, розходить ся ангельський сьпів: „Слава во вышнихъ Богу",, а тимчасом з пекла являє ся Вражда, прикликує Вулькана і цикльопів: „Куйте — кличе Вражда — копья, стрѣлы, цѣпи, сотворю пролитіе крови..."

Опісля переходить драма в сьвіт дїйсности. Се три пастирі: двох пішло за купном у го́род, третїй Борис лишив ся при вівцях і непокоїть ся товаришами. Вони приходять. Оден з них горбатий старець, зизоватий на одно око, іменем Аврам; другий молоденький Атоня. Аврам признає ся, що зайшов „на кружало за алтынецъ выпить винишка". Борис питає його: А менїж не купив?

Аврам: „Никакъ купилъ и тебѣ: какъ вѣдь не купить?"
— Малецъ, вынь ми съ кошеля. Не зволишь ли испить?

Борис: Нутко сядьте жъ и сами поразъ напьемся.
— Хлѣба купили-ли?...

Атоня: Есть.

Борис: Гораздо подкрѣпимся.

Атоня: Вотъ тебѣ хлѣбъ, вотъ тебѣ соль, вотъ и калачи! Кушай, старичокъ, здоровъ, а на насъ не ворчи.

---

[1]) Короткий прольоґ кінчить ся в одній розправі про короткий час людського житя.

Аврам: „Да кушаймо жъ поскоряя, пора идти къ стаду,
Чтобъ иногда какой волкъ не влѣзъ въ ограду".

В тім часї чути хор ангелів. Пастухи з шматками хлїба в ротї глядять оден на другого і не розуміють, що дїє ся около їх. На останку Атоня глядить на небо і говорить, що видить високо птичок; но Аврам, піднявши голову ік небу, говорить:

„Братъ, кажется, робятка стоятъ невелички?"

На се Атоня говорить:

„Сударь! и хто видалъ робята съ крылами?
Птицы-то залетѣли межи облаками?..."

Пастирі успокоїли ся, вечеряли дальше і збирали ся іти до овець, як їм появив ся ангел і звістив їх, що близько Вифлеєма, у вертепі, між волом і ослом, в яслах лежить новороджений Спаситель людського роду, презнаменитий цар. Та Аврам говорить йому:

„Чаю тебѣ, государь, къ князямъ послали,
Штобъ они великому царю поклонъ дали,
Не къ намъ, нищимъ пастухамъ. Что, ты заблудилъ?
Или не вслухалъ? вѣстникъ къ намъ такій не ходилъ!"

Та ангел заявив їм, що іменно їх, убогих пастухів, завзиває до себе цар царів, пастир пастирів. „Государ — говорить йому Борис — надобно же что-нибудь нести ему на поклонъ, чтобъ не велѣлъ, какъ нашъ князь, выпроводить вонъ въ шею!"

Ангел одвічає йому: „Господь не потребуетъ вашего добра, не хочетъ себѣ даровъ. Онъ всѣмъ дарить! Несите ему въ даръ чистое сердце".

Ангел став невидимий, пастирі одягають ся в нові постоли і панчохи і йдуть до вертепу.

Ось як висловлюють пастирі своє вражінє, побачивши дитятко Христа:

...„И подушечки нѣту, одѣяльца нѣту,
Чимъ бы тебе нашему согрѣтися свѣту!
На небѣ, якъ сказуютъ, въ тебе полатъ много;
А здѣсь, что въ вертепишку лежиши убого,
Въ яслѣхъ, на остромъ сѣнѣ, между буи скоты,
Нища себя сотворивъ, всѣмъ даяй щедроты?
Это намъ деревенскимъ здѣ лежать прилично,
А тебѣ, Спасителю, этакъ необычно..."

За поклоном пастирів слїдує історія поклону волхвів. Уособлене „Любопытство Звѣздочетское“ видить на небі нову зьвізду і не може второпати: що се за зьвізда? Воно перечисляє всї відомі йому зьвізди і громади зьвізд. Нова зьвізда на нїяку не похожа. Любопытство викликає з гробу мудрого Валаама. Валаам звіщає, що се та сама зьвізда, про котру він колись пророкував, — зьвізда, що мала явити ся в останнї віки від Якова. Любопытство говорить, що хоче впевнити ся про правду його слів і пішле за тою зьвіздою волхвів; опісля закриває гріб Валаама, промовляючи: „Спочивай з миром!“

Ява зміняє ся. Ірод на престолї, окружений вельможами, вихваляє їх вірну службу, а вони прославляють його велич. Упоєний щастєм Ірод каже втїшати себе піснями. Сьпівцї сьпівають про Апольона і музи. В тім часї приходить посланець від трех волхвів, названих трема царями, і ломаним язиком[1]) просить, щоби пустили їх поклонити ся цареви юдейському. Ірод розярив ся: хто сьміє звати ся царем юдейським, коли він ще живий. Вельможі радять йому зачаїти ся, приняти милостиню царів і вивідати ся від їх: який се загадочний цар? Ірод годить ся з ними. Перед їм три волхви — царі оповідають про появу зьвізди, про подарки, котрі вони несуть новородженому. Ірод пускає їх з умовою, щоби вони зайшли до його з поворотом, а він сам тодї піде поклонити ся новому цареви. Слїдує ява поклону волхвів. Опісля — 8-ма ява твору: Ірод, не діждавши ся волхвів, додумав ся, що вони його обманули, збирає равинів, котрі обяснили йому, що після пророцтва в Вифлеємі має родити ся муж, що володїтиме всїми народами. Тодї, вигнавши равинів, Ірод удає ся за порадою до своїх сенаторів і оден із сенаторів подає йому гадку вибити у вифлеємській землї усї дїти до двох лїт. Ява 9, 10 і 11-та представляє різню дїтий і „длинный плачъ и рыданіе подобіемъ плачевной Рахили“. В 12-ій яві Іродови приносять голови вбитих дїтий, Ірод з утїхи каже сьпівцям сьпівати торжественні пісні, плескати в долонї а сам в похмілю засипляє на своїм престолї.

[1]) Твою землю Виѳлеемъ пошелъ, поклонился
Нову царю іудейску, да домъ воротился і т. д.

Тимчасом чути голос Невинности. Се голос дитинячої крови, вопіючий до Бога про пімсту, голос проклону кровопийця: „Отвори несытую змѣиную гортань свою, пей кровь, которой ты жаждешь... Пей пролитыя слезы матерей, пей выплаканныя съ ними глаза, смотрѣвшіе на лютую десницу воиновъ, избивающихъ насъ, агнцевъ для твоей трапезы! Изъ крови нашей ты уготовилъ намъ порфиру, упестрилъ ее жемчугомъ материнныхъ слезъ". На голос Невинности Истина видає грізний засуд вічної муки тиранови.

Ірод будить ся з просоня і чує страшний біль в тїлї. Прикликують лїкаря, а тимчасом страшний смрід розходить ся від хорого. „Готовьте ему гробовое ложе — говорить лїкар, — а сами бѣгите; смрадъ отъ него смертеленъ". Всї покидають Ірода. Тиран умирає в страшних муках.

Ява 16-та: Ірод у пеклї. „О какія муки! — говорить Ірод: — горю, горю. Зачѣмъ я рождался на свѣтъ! Проклятъ родитель! Проклята мать! Проклятъ день, часъ, когда я былъ рожденъ! Прокляты дни, часы, годы, прожитые мною! Прокляты вельможи, совѣтывавшіе мнѣ убійство! Прокляты воины, непощадившіе незлобныхъ младенцевъ! Но паче всѣхъ проклятъ я терпящій здѣсь муку. Ахъ мука великая, мука безконечная, мука во вѣки вѣковъ! Смотрите на меня гордые и не гордитесь, а то будете со мною въ этой пропасти!..."

Слїдує розмова Смерти з Житєм. „Торжествую — говорить Смерть — я побѣдила, напоила кровью Виѳлеемскую землю, покосила, какъ траву подъ росою, четырнадцать тысячь и, наконецъ, повергла царя Ирода въ гортань Цербера! Я властвую надъ человѣкомъ; я сильна и буду обладать имъ во всѣ вѣки. Сяду на престолѣ. Возложу вѣнецъ на главу мою..."

„Не торжествуй — говорить їй Житє: развѣ меня, Жизни, нѣтъ на землѣ? Не умретъ естество человѣческое, во вѣки живо будетъ! Я сяду на престолѣ на вѣки, и возведу съ собою человѣческое естество. Славой и честью его увѣнчаю..."

Чоловіче Естество кланяє ся перед Житєм і Житє вкладає на його вінець.

В останнїй, 18-ій яві (короткій) Кріпость Божія говорить науку про кари злодіїв і про нагороди чистим серцям, а опісля в епільоґу до всїх слухачів звертає ся поздоровленє і просьба простити „согрѣшившихъ въ дѣйствѣ“ (недокладне виконанє).

Мимо схолястичного настрою сеї драми, годї не признати, в порівнаню з творами Симеона Полоцького й інших, єї авторови неперечного поетичного таланту.

XV.

Гетьман Іван Степанович Мазепа.

Мазепа родом був шляхтич православної віри, з західної України, і служив при польському королю Янї-Казимирі комнатним дворянином. Се було, мабуть, після того, як побіди козаків спонукали Поляків якийсь час шанувати українську народність і православну віру і в знак тої пошани допускати поміж дворян короліївських (т. є надворних) молодих людий шляхотського роду з православних Українців. Не дуже мило було тим людям в польській суспільности, при тодїшнім пановаю католицького фанатизму. Мазепа дізнав сего. Ровесники і товариші його, дворяни католицької віри, глузуючи з його, роздратували його так, що против одного з них Мазепа в гнїві вийняв шаблю, а вийняти з піхви оруже в короліївськім дворі уважали переступом, гідним смертної кари. Та король Ян-Казимир розсудив, що Мазепа поступив не вмисне, і не покарав його а тілько видалив з двора. Мазепа виїхав у добра своєї матери на Волинь. Він був молодий, гарний, меткий і високо образований. Поруч з майном його матери жив у своїм майнї якийсь пан Фальбовський, чоловік пристаркуватий; в його була молода жінка. Познакомивши ся в домі сего пана, Мазепа завів зносини з його жінкою. Слуги шепнули про се старому чоловікови. Одного разу, виїхавши з дому, пан Фальбовський побачив, як за ним їхав його слуга, спитав його і дізнав ся, що слуга везе від своєї панї до Мазепи письмо, в котрім Фальбовська звіщала Мазепу, що чоловіка нема дома, і запрошувала, щоби до неї приїхав. Фальбовський велїв слузї їхати з тим письмом до Мазепи, віддати письмо після призначеня, взяти відповідь і з тою відповідю приїхати до його на дорозї. Сам Фальбовський тут лишив ся, щоби дожидати

повороту слуги. За якийсь час вернув слуга і віддав панови відповідь, написану Мазепою до Фальбовської, звіщаючи їй, що зараз до неї їде. Фальбовський діждав ся Мазепи. Як Мазепа зрівняв ся з Фальбовським, кинув ся сей на Мазепу, спинив його верхового коня і показав йому відповідь до своєї жінки. „Я перший раз їду", — сказав Мазепа. „Багато разів", спитав Фальбовський свого слуги, „був сей пан без мене?" Слуга відповів: „Скілько у мене волося на голові". Тоді Фальбовський велїв роздягнути Мазепу до нага і так привязати на йогож коня лицем до хвоста, потім велїв дати коневи кілька нагайок і кілька разів вистрілити над його ухами. Кінь пігнав до дому чагарами, а вітки сильно били Мазепу по нагій спинї. Його служба ледви пізнала свого подрапаного і покрівавленого пана, як кінь занїс його на обійстє його матери. Після сеї пригоди Мазепа пішов до козаків, служив спершу у гетьмана Тетері, а потім у Дорошенка. Мазепа крім польського й українського язика, вмів по-нїмецьки і полатинськи, скінчив перше десь-там в польській школї курс наук, а що був на свій час доволї образований, то міг добити ся гарної кариєри в козацтві. Тут він оженив ся. У Дорошенка Мазепа дослужив ся важного уряду ґенерального писаря і в 1674 р. вислано його на козацьку раду в Переяслав, де перед гетьманом лївобічної України Самійловичем предкладав в імени Дорошенка угоду і заявляв бажанє Дорошенка бути в підданьстві у московського государя. В кілька місяцїв, як Мазепа із сим справив ся, вислав його Дорошенко у Царгород до султана, щоби просив помочи в Туреччинї, та кошовий отаман Іван Сїрко піймав Мазепу на дорозї, відобрав у його грамоти Дорошенка і самого післанця відослав у Москву. Мазепу повели на слїдство в український суд, котрим тоді завідував знатний боярин Артамон Сергієвич Матвієв. Мазепа своїми доказами в слїдстві умів приподобати ся бояринови Матвієву: заявляв ся особисто прихильним Московщинї, намагав ся оправдати і усправедливити перед московською управою самого Дорошенка; його припустили до государя Олексїя Михайловича а відтак випустили з Москви з зазивними грамотами до Дорошенка і до чигиринських козаків. Мазепа не поїхав до Дорошенка, а лишив ся у гетьмана

Самійловича і дістав дозвіл жити на східнім боцї Днїпра, разом з родиною своєю. Недовго опісля втеряв він жінку.

Самійлович поручив Мазепі вихованє дїтий своїх а в кілька лїт надав йому уряд ґенерального осаула, найважнїйший уряд по гетьманьстві.

В сїм урядї, з порученя Самійловича, їздив Мазепа в Москву ще кілька разів і зміркував, що за володїня царівни Софії вся власть була в руках єї любимця Ґолїцина, підлестив ся йому і нахилив його для себе. І перед ним, як перше перед Матвієвим, мабуть помагало Мазепі його вихованє, зручність, приязність в поводженю. Ґолїцин і Матвієв оба належали до передових московських людий свого часу і були прихильні польсько-українським обичаям образованости, якими визначав ся Мазепа. Коли, по невдачнім походї кримськім, треба було звалити вину на кого-небудь, Ґолїцин звалив її на гетьмана Самійловича: йому відобрали гетьманьство, вислали на Сибір з громадою свояків і сторонників, синови його Григорию відрубали голову, а Мазепу вибрали гетьманом, найбільше задля того, що так хотїло ся прихильному до його Ґолїцину. Звичайно винують самого Мазепу о те, що він викопав яму під Самійловичем і готовив загубу чоловікови, котрого повинен був уважати своїм добродієм. Ми не знаємо, о скілько Мазепа брав участь в коромолах, що готовили ся против гетьмана Самійловича, і треба вдоволяти ся тілько припущенями, тому й не маємо права видавати суду що до сего питаня.

Уже давно на Вкраїнї вела ся суспільна боротьба між „значними“ козаками і черню; до перших належали заможні люди, що чванили ся родовим походженєм і відзнакою від широких верств народу; чернь складали прості козаки, та до них після загальних симпатий линула вся верства поспільства т. є простого народу, що не входив у склад козаків, але добивав ся рівности з козаками. Всї старшини, орудуючи доходами з дібр, приписаних в Українї до урядів, були в порівнаню богаті і конечно лїчили ся до верстви значних; тим більше залїчували себе до значних і держали ся їх інтересів люди, що відобрали польське вихованє і мали, задля свого роду або з наданя, шляхотство. Гетьман, що прожив молодість у Польщі на дворі поль-

ського короля, був іменно з таких. Він прилюдно мав внести в козацьку суспільність, у котру вступив, сей польсько-шляхотський напрям, против котрого так ворогувала українська народна верства. Мазепа борзо виявив свої панські хитрощі і пішов у розлад з народними змаганями. Се тим більше для його було конечне, що дїлаючи в польсько-шляхотськім дусї він однако був приневолений так поступати, щоби заслужити собі прихильність московської управи і вдержати ся на добутім гетьманьстві. По якімсь часї (1696 р.) ті, що бачили з близька стан України, доносили в Москву, що Мазепа окружив ся Поляками, зложив з них в роді своєї ґвардиї компанїйські полки, що він поблажає старшинам, що позволив старшинам повертати козаків у підданьство і відбирати в їх землї. Мазепа перший завів на Вкраїнї паньщину себ то обовязкову роботу, в додаток до данини, котру платили пахарі панам, на котрих землях жили. Мазепа строго заборонював посполитим людям вступати в козаки і сим стількож обурював на себе українську народну верству, скілько догоджував поглядам московської управи; ся бо не хотїла, щоби „тяглі“ (піддані) люди, котрих силувала управа платити дачки і відбувати всякі повинности, виступали із свого стану і переходили в козацтво, що яко стан воєнний користувало ся пільгами і привілеями. Як тілько осадовив ся Мазепа на гетьманьстві, зараз приближив до себе свою родину. З ним було двох племяників, синів Мазепиних сестер: Обидовський і Войнаровський. Мазепина мати, черниця Магдалина, стала наставницею київського фльоровського монастиря. Московська управа не тілько не приписувала у вину Мазепі його поступків, але для більшого захисту його особи перед народом післала йому полк стрільців. „Гетьман“, звіщає оден подорожний, що проїздив тоді Україну, „стрільцями сильний, без їх мужики давно би його спрятали, та стрільців боять ся, тому то він їм платить, ненастанно кормить і без їх і не поступить ся“.

Рахуючи на потужність Ґолїцина, Мазепа всїми способами намагав ся догаджувати йому до тої пори, поки Петро в 1689 р. не позбув ся управи Софії і не заслав Голїцина на вигнанє. Мазепа підчас переверту, що склав ся

в Москві, приїхав случайно в столицю, розуміє ся з наміром кланяти ся любимцеви, та дізнавши ся, що власть перемінила ся, постарав ся чим скорше розірвати звязь з давнїйшою управою і нахилити ся до нової. Се йому вдало ся. Мазепа просив в управи того, чого московська управа і домагала ся на Вкраїні, н. пр. додатку військових людий, спису козаків і способів для погамованя народної бути. І Петрови особисто вмів приподобати ся Мазепа. Молодий цар полюбив його і з того часу вважав його щироприхильним своїм слугою.

За весь час двайцятилїтного гетьманьства Мазепи в Україні проявила ся ненависть до його у підданих, і зазначувала ся то тими, то іншими змаганями відобрати йому гетьманьство. Чим довше держав Мазепа гетьманську булаву, тим більше привикав нарід український уважати його чоловіком польського духа, ворогом закоренїлих козацьких змагань до рівности і загальної свободи; неприязнь для Мазепи стала передовсїм виявляти ся, після українських навичок, доносами і підступами. В кінцї 1689 р. явив ся в Польщі у короля Яна Собіського український чернець Соломон з письмом від Мазепи, в котрім український гетьман виявляв польському королеви бажанє прилучити Україну знов до Польщі і спонукував знов розпочати вороговане з Московщиною. Зараз опісля приїхали з Запорожа до тогож короля післанцї і представляли йому, щоби приняв Запороже в підданьство Польщі. На щастє від одного православного дворака, що жив на королївськім дворі, про се й інше дізнав ся московський резидент, Волков, що жив у Варшаві, а від Волкова дізнали ся про се і в Москві. Король післав Соломона в Україну до гетьмана, без усякого письма з устним запевненєм своєї ласки, а тимчасом дав тайне порученє львівському православному епископови Йосифови Шумлянському, щоби зніс ся з Мазепою. Шумлянський вислав до Мазепи шляхтича Домарацького з письмом, і просив щоби гетьман України заявив через післанця, на яких услівях бажає вступити в підданьство польській державі. Мазепа, діставши письмо Шумлянського, вислав шляхтича і письмо ним привезене у Москву; але Соломон дізнав ся про се заздалегідь і не рішив ся вже являти ся у гетьмана, а вернув у Варшаву, та щоб, як то

кажуть, не вдарити перед Поляками лицем у болото, найняв на дорозі в коршмі якогось студента і підмовив його, щоби написав йому фальшиве письмо в імени Мазепи. Переписане на чисто се письмо Соломон сам підписав, наслїдуючи характер письма Мазепи і поїхав у Варшаву, а нечисту рукопись забув взяти у студента. Склало ся, що поки Соломон доїхав до Варшави, студент виговорив ся в коршмі про два талярі, що дістав їх за свою штуку від Соломона, і виявив тайну зібрану там пяному товариству; його опісля увязнили і привели до короля. Студент до всего признав ся і предложив збережену у його нечисту рукопись уложеного в імени Мазепи письма. Коли Соломон прийшов до короля і подав йому письмо від гетьмана Мазепи, король, знав уже про все, велїв закликати студента і довести Соломонови його обману. Нечиста рукопись була під рукою; годї було випирати ся. Соломон до всего признав ся; його посадили у вязницю а потім на домаганє московського резидента видали московській управі. В 1691 р. його привезли в Москву, відняли йому посьвяченє і під давним його сьвітським іменем Семена Дротського вислали до гетьмана в Батурин. Там його покарали смертю. З усего видно, що сей Соломон був орудєм тайного сторонництва, що бажало навести підзор на Мазепу в Москві і приготовити йому упадок.

Та коли ще московська управа не мала в своїх руках Соломона, а домагала ся його виданя, в Києві підкинено безіменне письмо, в котрім остерегали московську управу „отъ злого и перелестнаго Мазепы“. Київський воєвода вислав се письмо в Москву, а з Москви післали його просто до рук Мазепи з тою заміткою, щоби гетьман звістив: чи не може, після своєї догадки, зміркувати, хтоб міг уложити се письмо? Мазепа вказав, яко на головних ворогів своїх, на бувшого гадяцького полковника Самійловича, на зятя Самійловича, князя Юрия Четвертинського, на бувшого переяславського полковника Дмитрашка Райча і на тодїшнього переяславського полковника Леонтия Полуботка. На домаганє гетьмана, вивезли відправленого гадяцького полковника з його майна, що було в лебединськім повіті, привезли в Москву, а потім вислали в Сибір; там також вислали і Райча; Юрия Четвертин-

ського з жінкою і тещею переселили в Москву, а Леонтий Полуботок втратив полковничий уряд.

В Україні появив ся тепер новий, дїяльнїйший ворог Мазепи і цїлого панського сторонництва. Се був канцелярист Петрик, жонатий з небогою генерального писаря Василя Кочубея, чоловік запобігливий, горячий і дїяльний, бодай у перших часах. В 1691 р. він утїк на Січ з важними письмами, вкраденими з військової канцелярії і підбурював сїчових козаків разом і проти гетьмана і проти московської власти. Слїдуючого 1692 р. він утїк у Крим і писав відсїля на Запороже, що наміряє, за прикладом Хмельницького, привести Кримцїв на Вкраїну, підняти вес український нарід, вигубити жидів-арендаторів, усїх панів і богатих людий. Вість про таку думку дістала ся на Вкраїну зараз і найшла прихильників; удатні люди пустили ся до Петрика, хто полем, а хто водою. Мазепа вислав на Запороже козака Горбаченка з подарками тодїшньому кошовому Гусакови — вговорювати його, щоби він не допускав Запорожцїв приставати до Петрика; тимчасом буря готова була зірвати ся не на Запорожу, а між городовим козацтвом в українських полках. „Ми думали", говорили тодї Українцї, „що по Богданї Хмельницькім християнський нарід не буде вже в підданьстві; видимо, що противно тепер бідним людям гірше стало, як було за Ляхів. Перше підданих держала в себе тілько старшина, а тепер і такі, в котрих і батьки не мали підданих а їли свій зароблений хлїб, силують людий, щоб їм возили сїно і дрова, топили печи та чистили стайнї; Москаліж наших людий бють, крадуть малих дїтий і відвозять у Москву". Найбільш незносними здавали ся для народу „оранди" — продаж горівки, віддана в руки жидам, з платою за то у військовий скарб. Горбаченко дістав у Сїчі і потім, з гетманського наказу, привіз у Москву договір, заключений Петриком з кримським ханом. З того договору видна була думка в Петрика визволити від чужоземцїв Україну обох сторін Днїпра (він назвав її київським і чернигівським князївством), і утворити з неї одну державу, під іменем українського князївства. Громадянам лишав до волї завести в себе таку управу, яка видасть ся їм відповідною. У своїм універсалї, зверненім найбільш до сїчових козаків, Петрик згадував про

варварства, заподіяні колись українському народови Поляками: „Чи не саджали вони братів наших на кілє, чи не палили в прорубах, не обливали водою на морозі, чи не силували козацьких жінок варити в кипятку своїх дітий“? Та дорікаючи такою лютостю одним сусїдам України, що перше орудували краєм, Петрик не лучче відносив ся до інших сусїдів: „Ненависні монархи, посеред котрих ми живемо“, писав він, „як льви люті, пащи свої рознявши хотять нас проглинути т. є. вчинити своїми невільниками“. Він указував, що український нарід, віддаючи неприятелеви свої села і гóроди палити, захищує собою Московське государство, як стїною, а Москва з вдяки за то хоче взяти всїх Українців у вічну неволю: „Позволили нинїшньому гетьманови роздавати старшинам майна, старшини позаписували собі і дітям своїм у вічне володїнє наших братів і тілько-що в плуги їх не запрягають, а вже як хотять, так і орудують ними, зовсїм як невільниками своїми: Москва для того нашим старшинам се позволила, щоби наші люди таким тяжким піддaньством втихомирили ся і замислам їх не противили ся. Коли наші люди від таких тягарів закріпощають ся, тодї Москва береги Самари і Днїпра обсадить своїми людьми“. Очивидно Петрик хотїв повторити майже буквально історию Богдана Хмельницького. Та події буквально не повтаряють ся. Хмельницькому дїйстно вдало ся розпочати своє дїло з Запорожа, а потім перенести його в сторону городових козаків. Петрикови же се нї троха не вдало ся, хоч Петрик пішов тоюж дорогою. Запорожцї до його не пристали, крім ватаги запеклих горлорізів. В українських селах зворушив ся був простий нарід, посполита чернь. „Най тілько прийде Петрик з Запорожцями“, говорили мужики, „ми всї до його пристанемо, повбиваємо старшин і всїх жидів-арендаторів і всїх своїх панів, щоби не було панів на Вкраїнї, а щоб усї були козаками“. Так мабуть і сталось би, як би з Петриком явила ся, як з Хмельницьким, чимала запорожська сила воєнна. Та Петрик, не нахиливши Запорожців, прийшов на Вкраїну тілько з самими Татарами, тай ті помагали йому не дуже радо. Коли Петрик прибув до пограничних гóродів над рікою Орелю, Татари, що з ним прийшли, зачули, що гетьман збирає полки і йде против їх; вони ли-

шили Петрика і втїкли; за ними пішов і Петрик у Крим; а Мазепа так дешево позбувши ся грізної для його бурі, дістав з Москви подяку і дорогу соболю шубу, що коштувала 800 рублїв. Петрик ще який ся час непокоїв Мазепу своїми підбурюючими універсалами до українського народу, вказуючи між іншими на оранди яко на найважнїйший тягар для народу. Мазепа, зміркував се і скликав у Батуринї раду, завізвав на ню, крім полковників, чимало козаків і міщан і питав: чи можна знести оранди? По многих спорах рада рішила в видї проби на оден рік знести оранди і замінити дохід з їх побором від тих людий, що на основі всїм рівно прислугуючого права стануть гнати горівку і удержувати шинки.

Весною 1694 р. зїхали ся знов на раду полкові старшини і знатні козацькі товариші; вони присудили зібрати по всїх селах і городах сходини і на них предложити всему народови питанє: чи мають бути оранди, чи нї? Таку загальну раду скликано по всїм усюдам і нарід присудив: задля доходів лишити оранди по давному, тому що в останні часи, як оранди були знесені і гроші збирано з горалень і шинків, повставали великі суперечки, а у військовім скарбі показав ся в порівнаню з давнїйшим великий недобір.

Петрик не був страшний Мазепі; Петрик більше чванив ся і більше збирав ся дїяти, як дїяв; був у гетьмана ще оден противник, вельми дїяльний і популярний, ворог усїх звязаних панським духом з Мазепиним гетманьством. Се був проводир козаків правобіч Днїпра, Семен Палїй, що мав уряд хвастівського полковника.

Козацтво правобіч Днїпра занепало і звело ся, коли московська управа після упадку Дорошенка наказала пересилити людність на лївий берег. Правобережна Україна остала ся пустою і такою мала бути після мирного договору, зладженого між Польщею а Московщиною. Та за короля Яна Собіського повстала у самих Поляків гадка, щоби відновити козацтво з тоюж цїлю, з якою воно первісно колись появило ся: для захисту Речи-Посполитої від Турків. Король, розпочав війну з Туреччиною, і став розсилати офіцерів з порученєм, щоби збирали ріжнородних бурлак і орґанїзували з них козаків. Ян Собіський назначив в 1683 р. для відновлюваних козаків також гетьмана,

шляхтича Куницького. В сего Куницького показало ся козацького війська вже до осьми тисяч. З початком 1684 р. козацькі самовольці покарали смертю свого начальника і вибрали другого — Могилу, та тоді значна часть козаків з правого берега Днїпра відойшла під власть Самійловича і Могила приняв під свою гетьманську власть не більше як дві тисячі людий. Мимо сего в 1685 р. король, добувши велику популярність своєю віденською побідою над Турками, нахилив польський сойм, щоби признав правим способом віднову козацького стану. Та ледво що новий закон уложено, а вже в Полїсю і на Волинї викликав він заколот і нелад. Одні шляхтичі і пани набирали людий в козаки, другі жалували ся і кричали, що нові козаки заводять бучі і нищать панські майна. В 1686 р. Могили вже не було, зате замість його появила ся ціла ватага всяких начальників віддїлових, з назвами полковників. Між тими були люди із шляхти і з простого народу: а між останнїми був білоцерківський полковник Семен Іванович Палїй, родом з го́рода Борзни, лївобіч Днїпра. Спершу він утїк з родини своєї на Запороже, а потім з ватагою сьміливих людий прийшов з Запорожа в правобережну Україну, котру відступила Московщина Полякам. Місцем побиту свого вибрав Палїй місточко Хвастів. Нечисленна тодїшня людність правобережної України сильно перейняла ся козацьким духом, бажала загальної козацької волї, ненавидїла Поляків і Жидів; Палїй більше як інші був прихильний сему напрямови і тому придбав собі любов народу. Його сердешною думкою було визволити правобічну Україну від Польщі і злучити її з останньою Україною, що була під властю Московщини. В тій цїли Палїй кілька разів через Мазепу звертав ся до царя і просив приняти його в підданьство. Московська управа не хотїла заводити суперечку з Польщею і тому не потакувала виглядам Палїя. Вона раяла Палїєви спершу піти в Запороже, яко в край, що не належав нї до Московщини, нї до Польщі, а відтіль уже після свого бажаня прийти в московські займища жити; та Палїєви сего не хотїло ся: не сам він особисто бажав служити московському цареви, а хотїв віддати під власть царя цїлий той край, котрий перше віддав Хмельницький Московщинї. Поляки якимсь способом успіли спіймати Палїя і всадити під сто-

рожу в Немирові. Та Палій скоро визволив ся і прибув у свій Хвастів; тут він дізнав ся, що підчас його запертя в Немирові київський католицький епископ, покликуючи ся на давну приналежність Хвастова до уряду католицького епископа, заволодів сим місточком і навів там своїх ксьондзів. Палій повбивав усіх тих ксьондзів і з того часу був непримиримим ворогом Поляків. Хвастів став гніздом утікачів, що приладжували повстанє в цілій Україні проти польських панів, пристановищем усіх бездомних, бідних і разом неспокійних; таких збирав около себе Палій від 1701 р. і підбурював їх проти Поляків. Тимчасом над правобережними козаками дальше були гетьмани, котрих потверджала королівська власть. В перших роках XVIII в. був таким гетьманом Самусь; він був другом Палія і з усіми своїми козаками був у неприязних відносинах до Поляків. Вони обвістили мужикам вічну свободу від панів; усіх мужиків взивали до збруї. Розпочала ся знов на Вкраїні завзята боротьба панів з їх підданими. Шляхта зібрала ополченє і потерпіла пораженє. Дня 16 жовтня 1702 р. козаки заволодїли Бердичевом і заподїяли там різню між польськими войовниками, шляхтою і жидами; начальники ополченя повтїкали. Після сеї події народне повстанє розповсюдило ся на Волині й Поділю. На Волині його скоро притлумив своєю дїяльностю волинський каштелян Лєдоховський, але на Поділю воно не могло так скоро і легко улягти ся, — там проводив зворушеним народом сам гетьман Самусь. Він узяв твердиню Немирів. Козаки замучили там усіх шляхтичів і жидів. Палій в тім самім часї заволодів Білою-Церквою. Повстанє над берегами Бога і Днїстра росло на страх Полякам. Палено оселї панські, нищено їх майна; де тілько стрітили Поляка або жида — зараз мучили на смерть; міщани й селяни творили ватаги, називаючи себе козаками, а в своїх отаманів — полковниками. Поляки й жиди втїкали юрбою; найшли ся й такі шляхтичі, що приставали до козаків і разом з ними ставали ворогами своїх братів. Польща була тоді зайнята війною із Швецією: трудно їй було скупити свої сили, щоби усунути нелад. Поляки стали просити царя Петра, щоби помагав приборкати Українців, і Петро казав післати від себе напоминаючу грамоту до Самуся і Палія. Грамоти

сї не зробили впливу; Самусь і Палїй замічали московській управі, що не козаки а Поляки подали перші повід до неладу, тому що польські пани вельми гноблять своїх українських підданих. Тодїшнїй великий коронний гетьман Єроним Любомирський став раяти панам, щоби брали ся мирних способів і зложили комісию, котраб вислухала жалоби козаків і щоби вдоволили тому, що покаже ся справедливим. Та багато інших панів хотїло навпаки крутих способів для згнобленя народного бунту: вони раяли задля недостачі готових польських сил удати ся о поміч до кримського хана. На самого Любомирського кинули були підзор о зраду за його миролюбні ради. Дїло скінчило ся тим, що начальником війська, котре мало погамувати народне зворушенє, назначили замісць Любомирського польного гетьмана Сїнявського, котрий все коромолував против йому. Сей проводир зібрав двірські віддїли всяких панів і прилучив їх до польського війська, що загалом було в його тодї невелике. Козаки, надїявши лиха панам і жидам через 1702 рік, розійшли ся на зиму домів і не могли скоро зібрати ся: віддїльні їх ватаги розсїяно без труду; Самуся розбили в Немирові; він втеряв сю твердиню і втїк. Товариш Самуся, полковник Абазин, завзято відбивав ся від Поляків в Ладижинї, але його спіймали і посадили на кіл. Цїле Поділє скоро приборкали; всїх полонених з оружем саджали на кіл; усї місточка і села, що Полякам супротивляли ся, нищили до нащада; людий різали до ноги. Се нагнало такого страху іншим українським Подолянам, що вони стали втїкати із свого краю: хто втїкав у Молдавщину, а хто до Палїя на Вкраїну. Почав ся опісля суд панів над непокірними підданими; тих, що мали участь в повстаню, показало ся до дванайцять тисяч, але тих, котрих могли підозрівати о участь, було в пятеро або шестеро більше. За порадою Осипа Потоцького, київського воєводи, кождому з таких підозріних відрізували ухо. Деякі пани, користуючи ся своїм правом судити підданих, самі карали їх смертю, але були й такі пани, що самі захищали своїх мужиків перед судом управи, не допускали до слїдства і говорили на уневинненє своїх мужиків, що їх втягнули у ворохобню інші мужики через обману: населенє в українських землях,

підвладних Польщі, було тоді невелике і тому то пани цінили робочу силу. Сам Сінявський покарав кількох смертю і оповістив помилованє для всіх, що на його зазив вернуть у свої домівки і по давному будуть слухати законних панів своїх. Втихомиривши нарід на Поділю, відійшов Сінявський з військом своїм у Польщу, але дух ворохобні не був зразу зовсім пригашений; Самусь держав ся ще в Богуславі, хоч був уже для Поляків не дуже небезпечний, тому що невдачними своїми ділами і сумним виходом своєї боротьби з Поляками втеряв популярність у народі; за то Палій, що укріпив ся в Білій-Церкві і крім того володів цілим київським Полісєм (північною частиною нинішньої київської ґубернії), став тепер справдешним проводирем народу. І Поляки і московський государ з підмогою Мазепи звертали ся до його і домагали ся, щоби віддав Полякам Білу-Церкву; Палій вимавляв ся ріжними причинами, а між тим усе докучав Московщині просьбами, щоби прийняла його в підданьство. Сам Мазепа дораджував цареви, щоби прийняв Палія. Та Петро не хотів задирати ся з Польщею, бо потребував підмоги Авґуста проти Шведів, і дальше домагав ся, щоби Палій видав Білу-Церкву Полякам. Палій упер ся.

Тоді Мазепа з царського наказу виступив на праву сторону Дніпра, як би йшов проти Шведів, і зачав закликати козацьких начальників. Прийшов до його Самусь і положив перед ним свої гетьманські знамена. Явив ся і Палій, та надіяв ся, що тепер на останку московський цар прийме його в підданьство і сповнить ся давне його бажанє. Мазепа задержав Палія в своїм таборі на погляд по приятельськи, а тимчасом зносив ся з Ґоловиним і запитував, що зробити з Палієм, котрий, як доносив Мазепа, підчас побиту в гетьманському таборі ненастанно пиячив. Ґоловин казав раяти Палієви, щоби їхав у Москву, а коли він буде відмагати ся, то дізнати ся, — чи не є він прихильний ворогам Московщини, а як будуть докази такої прихильности, тоді його увязнити. Сьвідки на Палія зараз знайшли ся: якийся хвастівський жид сьвідчив, що Палій зносив ся з гетьманом Любомирським, що став тоді по сторонї Карла XII, і Любомирський обіцяв Палієви прислати гроші від шведського короля. Сьвідоцтво орандаря-

жида потвердив сьвященик Гриць Корасевич. Мазепа, постоявши кільканайцять днів табором у місточку Паволочі, з кінцем липця 1704 р. перейшов у Бердичів і там запросив до себе Палія, підпоїв його і потім веліВ закувати і вислати в Батурин, де сторожа видала Палія разом з його пасербом московським властям. З царського наказу вислали його на вічне вигнанє в Єнісейск.

Так у злагоді з московською управою розправляв ся Мазепа з народними живлами на Україні, неприязними польсько-шляхотському напрямови. Московський цар щораз ласкавійший був для Мазепи і вважав його одиноким зпоміж усіх бувших українських гетьманів, на котрого сьміло могла спустити ся московська управа. Підчас добуваня Азова Мазепа захищав над Коломаком московські границї від Татар, а пятьнайцять тисяч його козаків під начальством чернигівського полковника Лизогуба визначали ся під Азовом. За се найбільш з усіх винагородив цар самого Мазепу. Ще в 1696 р., після овлади Азова, цар бачив ся з їм у полковім го́роді слободських полків Острогожську і дістав від його в подарку турецьку шаблю з дорогоцїнною оправою і щит на золотім ланцюгу, а за те гетьманови дарував шовкові материї і соболеві футра. В 1700 р. государ настановив Мазепу лицарем основаного ордеру Андрея Первозванного. В 1703 р. Петро дарував йому Крупицьку волость в Сївському повітї. В шведській війнї брали участь козаки без Мазепи, під проводом інших начальників, а царську вдяку за їх дїла дістав український гетьман. Щоби більше ласки придбати собі в государя, Мазепа у своїх доносах заодно жалував ся на несупокійний дух підвласних йому Українців, а найбільш коренив Запорожців. В однім тілько розходив ся гетьман з царем: гетьман без перестану вважав можливим і хосенним повернути в підданьство Московщини відступлену Польщі правобічну Україну; — Петро не піддавав ся таким радам, не хотїв задирати ся з Польщею, але не сердив ся і на Мазепу за його ради, бо був певний, що гетьман дає їх з прихильности московській справі. В 1705 і 1706 р. Мазепа ходив з військом у польські займища, не вдїяв там нїчого важного, але мав ще важний случай нахилити до себе царя і подарував йому 1000 коний, именно під той час,

коли Петро потребував їх для війська. В 1707 р. цар велів Мазепі вернути з Польщі.

Трудно було кому-небудь обурити царя проти любимого гетьмана. Після закоренілого в Українців похопу до доносів, багато було таких, що бажали приготовити Мазепі дорогу до Многогрішного і Самійловича. Та з боязни за власну голову мало було скорих, щоби сунули ся з доносом до царя, котрий так вірив гетьманови. 1699 р. задумав був бунчучний товариш Данило Забіла, опираючи ся на захисті боярина Бориса Петровича Шереметєва, явити ся в Москву, щоби обжалувати Мазепу о тайні зносини з ханом; справа скінчила ся тим, що доносчика самого вислали в Батурин до Мазепи: там Забілу віддали ґенеральному судови і він на тортурах виявив, що говорив про гетьманську зраду по пяному без розуму і памяти. Його засудили на смерть, але Мазепа дарував йому житє і замінив смертну кару тяжкою досмертною вязницею. В 1705 р. Мазепа мав случай показати Петрови непереченний доказ своєї вірности. Вибраний Карлом XII. на польського короля Станислав Лєщинський стрібував вислати до Мазепи якогось Вольського з підмовою — щоби гетьмана нахилити на свою сторону. Та Мазепа прислав письмо Станислава до царя і жалував ся, що вороги обижають його, вважаючи здібним до зради свого государя. Після сеї події ще труднійше було кому-небудь відважити ся на донос, поки в 1707 р. найшов ся новий доносчик на Мазепу: се був оден з членів ґенеральної старшини, ґенеральний судя Василь Леонтиєвич Кочубей.

Між гетьманом і Кочубеєм була родинна неприязнь. У Кочубея було дві дочки: одна — Анна, що вийшла за Мазепиного небожа Обидовського і рано овдовіла, друга — Мотря, Мазепина хрещениця. Мазепа, яко вдовець, загадав засватати Мотрю. Родителї супротивили ся такому подружу, на котре не могли нїяк позволити після церковних установ. Мати Мотринина, жінка гордовита і сварлива, стала опісля обходити ся строго із своєю дочкою і довела її до сего, що їй не стало терпеливости жити в родительському домі, в Батуринї, де єї отець яко ґенеральний судя повинен був без перестану проживати. Мотря втїкала до гетьмана. Мазепа не бажаючи соромити дївчини, відослав

її назад родителям, хоч писав їй потім: „Нїкого я ще на сьвітї так не любив, як вас, і для мене булоб се щастєм і втїхою, колиб ви приїхали і жили в мене; але я роздумав, який конець може з того вийти, именно при такій злісности вашої рідні: прийшлоб від Церкви неблагословенє, щоби разом не жити і деб я вас тодї дїв. Менї було вас жаль, щоби ви опісля на мене не плакали". Але положенє заверненої в родительський дім Мотрі стало ще гірше: мати мучила її жорстоким поводженєм; отець під сильним впливом жінки поступав у всїм так, як вона хотїла. Родителї Мотринині жалували ся перед своїми знакомими, що гетьман оманив їх дочку і обезславив їх родину. Мотря тайно переписувала ся з Мазепою, жалувала ся на матїр, називаючи її мучителькою. Мазепа потїшав її, впевняв у своїй любови, але раяв їй в крайному случаю іти в монастир. Кочубей писав Мазепі докори, а Мазепа відповідав йому: „Ти згадуєш про якийсь блуд; я не знаю і не розумію нїчого; сам ти видно блудиш, слухаючи своєї гордовитої, лепетливої жінки, котру, як бачу, не вмієш погамувати. Справедлива народна приповідка: „Де голова блудить, там хвіст рядить". Жінка твоя, а не хто інший є причиною твоєї домашньої печали. Сьвята Варвара втїкала від свого батька, та й не в гетьманський дім, а до пастухів у камінні щелини".

З намови своєї жінки Кочубей глядїв нагоди тим або іншим способом заподїяти гетьманови лихо і прийшов на думку: уложити донос і обжалувати гетьмана о зраду. Спершу посередником для поданя доносу вибрав якогось московського черця із Сївска, що вештав ся за милостинею по Вкраїнї. Його прийняв Кочубей у Батуринї, накормив, обдарував, а він вислухав від Кочубея і від його жінки жалобу про се, як гетьман запросивши до себе в гостї дочку Кочубея, свою хрещеницю, насилував її. Коли сей чернець відвідав у друге Кочубеїв, вони насамперед казали черцеви цїлувати хрест на те, що збереже в тайнї се, що вчує від їх, потім Кочубей сказав: „Гетьман хоче відпасти від Москви і пристати до Ляхів; іди в Москву і донеси про се бояринови Мусину-Пушкину". Чернець виповнив поручене. Черця вислухали в Преображенському судї, але нїякої справи про зраду українського гетьмана не зачинали.

*

Минуло кілька місяців. Кочубеї, вбачаючи, що проба не вдала ся, стали глядіти інших доріг: вони порозуміли ся із свояком Кочубея, Іскрою, що був колись полковником полтавським. Не рішаючи ся сам розпочинати діла, Іскра услужив Кочубеєви тим тілько, що вислав полтавського попа Спаської церкви, Івана Сьвятайла, до свого приятеля, ахтирського полковника Хведора Осипова, щоби просив з їм побачити ся у важній государевій справі. Ахтирський полковник зїхав ся з Іскрою в своїй пасїцї. „Я чув від Кочубея — сказав йому Іскра — що Мазепа злучив ся з Лєщинським і наміряє зрадити царя а навіть гадає наставати на житє государя, думаючи, що цар приїде до його в Батурин".

Ахтирський полковник звістив про се київського воєводу і зараз вислав у Москву письма від себе про вгадувану зраду гетьмана, між іншими письмо до царевича Олексія. Цар дізнав ся про все 10-го марця 1708 і в письмі власноручнім до Мазепи звістив про все гетьмана, сам впевняв, що нїчому не вірить, уважає все, що чув, твором неприязної коромоли і підозрівав миргородського полковника Апостола, котрий, як цареви було звісно, неприхильний був для гетьмана. Цар завчасу раяв гетьманови спіймати і закувати своїх ворогів. Тимчасом сам Кочубей, за радою попа Сьвятайла, вислав у Москву до царевича ще оден донос з вихрестом Янценком. Сей донос віддали в руки государя. Але й сему доносови Петро не повірив і знов звістив гетьмана. Тоді гетьман просив царя через канцлєра Ґоловкина, щоби велїв увязнити доносчиків, прислати їх у Київ, щоби судити їх в очах українського народу. Цар на се згодив ся. Кочубей був у своїх добрах в Диканцї, коло Полтави. Гетьман вислав там козаків увязнити його й Іскру. Але Кочубей та Іскра дізнали ся про се заздалегідь, втікли в ахтирський полк і сховали ся в місточку Красний-Кут під захист ахтирського полковника. Гетьман звістив про се канцлера Ґоловкина, а Ґоловкин вислав капітана Дубянського, щоби виглядів Кочубея, Іскру й Осипова, подякував їм в імени царськім за вірність і завізвав їх, щоби для обясненя поїхали в Смоленьск, надіючись царської ласки і нагороди. В тім самім часї Петро відсилав до Мазепи його ґенерального осаула Ско-

ропадського і обіцяв гетьманови, що доносчикам, яко клеветникам, не дасть віри і вони відберуть пригідну кару.

Доносчики завірили Головкину і поїхали. З Кочубеєм і Іскрою удав ся ахтирський полковник Хведір Осипів, піп Сьвятайло, сотник Петро Кованько, небіж Іскри, двох писарів і вісїм слуг Кочубея й Іскри. З Білгорода провадило їх численне товариство, але так, щоб їм не видавало ся, що вони їдуть під сторожею. Дня 18 цьвітня 1708 р. прибули вони у Витебск, де знаходила ся головна кватира государева.

На другий день після приїзду доносчиків стали їх випитувати царські мінїстри. Насамперед випитували ахтирського полковника Осипова. Він тілько переказував се, що йому оповідали, і не міг сказати нїчого важного і нового до сеї справи. Опісля приступили до Кочубея і сей подав на письмі 33 статї[1]) доносу про всякі признаки, котрі, після думки доносчика, доказували зраду гетьмана Мазепи:

1) в 1706 р., в Миньску говорив йому гетьман на самотї, що княгиня Дольська, мати Вишневецьких, родичка Станислава Лєщинського, впевняла його, що король Станислав бажає настановити Мазепу чернигівським князем і дарувати запорожському війську бажану волю.

2) В тім же роцї Мазепа погано відзивав ся про гетьмана польного литовського Огінського, що держав ся сторони московського государя.

3) Учувши, що король Авґуст покинув Польщу і поїхав у Саксонїю до шведського короля, Мазепа сказав: „От чого бояли ся, того не злякали ся".

4) В 1707 р. почувши, що коло Пропійска побите царське військо, гетьман, стрітив ся на дорозї з Кочубеєм, питав його „тихимъ гласомъ": чи справедлива се відомість?

5) В тім же роцї в себе в Батуринї, за обідом, сказав, що дістав вість про пораженє царського війська і потім сьміяв ся і говорив: „Судя плаче про се, але в його слези текуть" (!), опісля пив за здоровлє княгинї Дольської.

[1]) Ми скоротили їх у двайцять шість, позаяк останнї відносять ся після змислу до рїжних тут виложених, числом двайцять шість.

6) В тиждень потім гетьман звіщав Кочубея, що від певних людий чув, неначеб то шведський король хотів іти на Москву і настановити там іншого государя, а на Київ піде король Станислав; Мазепа сказав при тім: „Я просив у царя війська для захисту Києва й України а він відмовив, і нам доведе ся мимоволї пристати до короля Станислава".

7) Дня 17-го мая тогож року я просив дозволу віддати свою дочку за сина Чуйкевича, щоби слїдуючої неділї справити весілє, а Мазепа сказав: „Як злучимо ся з Ляхами, тодї для твоєї дочки найде ся жених знатний шляхтич, тому що хоч би ми добровільно Ляхам не піддали ся, то вони нас завоюють". І ми з Чуйкевичем на другий день потім рішили скоро звінчати наших дїтий.

8) Дня 28-го мая сербський епископ Рувим говорив, що гетьман журив ся і жалував ся, що государ обтяжає його домяганєм, щоби доставив йому коний.

9) Дня 29-го мая гетьман запросив недавно звінчану мою дочку в Гончарівку хрестити з ним дївчину жидівку і за обідом сказав їй: „Москва хоче взяти в тяжку неволю цїлу Україну".

10) Оден канцелярист писав записку, що в Києві єзуіт ксьондз Заленський говорив йому й іншим: „Ви, панове козаки, не бійте ся Шведів, котрі не на вас готовлять ся, а на Москву. Нїхто не знає, де огонь криє ся і тлїє, а всї дізнають ся тодї, як вибухне пожар; тілько сей пожар не скоро погасне". Мазепа в Києві веселив ся, гуляв при музиках разом з полковниками і всїх заохочував до веселости, а на другий день післав козака з гетьманськими письмами до ксьондза Заленського. Чогоб то йому зносити ся письменно з тим ксьондзом, колиб він не мав злого наміру?

11) Писар полтавський говорив свому небожови, що в Печерському монастирі він приходив до гетьмана, а у гетьмана були зачинені двері і гетьманський слуга сказав: „Гетьман з полковниками читає гадяцький договір гетьмана з Поляками".

12) В груднї 1707 приїздив у Батурин Кикин і Мазепа зібрав около 300 людий узброєних компанїйцїв. Мабуть

він се вдіяв почувши, що за Кикиним хоче приїхати в Батурин сам цар і Мазепа наміряв боронити ся і відстрілювати ся від царя.

13) На Різдво приїздив до гетьмана в Батурин ксьондз Заленський, і гетьманський писар Орлик проводив його тайно в гетманський хутір біля села Бахмача, а ксьондз нічю приїздив бачити ся з Мазепою в Гончарівку.

14) Мазепа говорив, що хто би із старшин або полковників не пристав до його, того він засадить у вязницю на смерть без усякого помилуваня: видно з того, що він має намір відорвати ся від царя і прилучити ся до Станислава.

15) Є в Полтаві козак Кондаченко; гетьман багато разів посилав його до ріжних кримських султанів і до самого хана з устними порученями. Видно, що се чинив длятого, щоби з часом мати Татар для своєї підмоги. І другого чоловіка, Биєвського, посилав Мазепа в Крим і до білгородських Татар, та незвісно за чим.

16) Одного разу, коли був у моїм домі і підгуляв, почав я пити за його здоровлє, а Мазепа зітхнув і сказав: що менї за втїха, коли я жию не маючи нїякої поруки своєї ненарушимости і жду як віл обуха? — Потім обернув ся до моєї жінки і став хвалити зрадників Виговського і Брюховецького: „Вони — говорив він — хотїли вибити ся з неволї, та злі люди їх до того не допустили, і ми хотїлиб дальше дбати про свою ненарушимість і волю, та ще способів до того не маємо, а найбільше ще в наших нема згоди; от я і до твого чоловіка багато разів говорив про се, як би нам в будучинї обезпечити і себе і тих, що після нас будуть жити, а чоловік твій мовчить, нїяким словом менї не поможе: і від нїкого не маю помочи і нїкому не можу звірити ся“.

17) Одного разу гетьман говорив полковникам так: „Може бути, ви думаєте, що я загадую передати гетьманьство Войнаровському; я сего не бажаю; вільно вам буде вибирати собі гетьманом кого схочете, а Войнаровський і без того в своїм вітцївськім домі може проживати; яж вам готов і тепер відступити гетьманський уряд“. Йому на то сказали: „Не дай Боже, щоби ми сего бажали“. Тодї він повторив: Коли між вами є хтонебудь такий, що

міг би свою вітчину захищати, я тому уступлю; колиж ви на мені хочете лишити сей тягар, то звольте мене слухати і глядїти на мій привід: я вже пробував ханської дружби; мені був прихильний бувший хан Казин-Гирій; але його покинули; а теперішнїй зразу приязно відповідав на мої письма, та опісля посилав я в Крим свого посла, але не діставав вже нїякої надії відтіля; здає ся, треба дїло наше починати з іншого боку і доведе ся, умовивши ся і постановивши свій намір, брати ся за шаблї".

18) Мазепа держить при собі слуг ляцького роду і вживає їх до посилок без указу царського, а се не годилось би.

19) Государ боронив виводити людий з лївого боку на правий, а гетьман указу не сповняє. З усїх городів і сїл люди переселяють ся на правий бік, і мати гетьмана, покійна ігуменя, переселила багато людий на слободи, що вона оснувала на другім боцї Днїпра; тому люди лївобіч Днїпра приневолені з більшим против давного накладом, кормити кінні і піші полки і думають також перейти в Заднїпряньщину.

20) На Коломацькій раді постановлено, щоби Українцї й Москалї спорідняли ся, а гетьман до сего не допускає а Українцї і Москалї щораз більше від себе віддалені і чужі.

21) Усї городи українські не укріплені і самий Батурин 20 лїт стоїть без поправки. Люди кажуть, що так робить ся в тій цїли, щоби городи не змогли захищати ся.

22) Гетьман остерегає Запорожцїв, що цар хоче їх знищити, а коли прийшла вість, що Запорожцї разом з Татарами збирають ся йти на слободські полки, Мазепа сказав тодї: „Най би сї ледащицї робили то, що збирають ся робити, а то вони тілько дратують!"

23) Одна близька Мазепі особа висловила ся про Татар: „Сих людий скоро нам буде треба".

24) Львівський міщанин Русинович говорив, що возив до Мазепи письма від рїжних польських панів. Той же Русинович розповідав, що польський коронний гетьман Сїнявський поручив йому сказати Мазепі, що государ не вдержить ся проти Шведів, а козаки, як будуть з ним

одностайне, то згинуть, а як будуть за Поляками, то лишать ся в цїлости при своїх вільностях. „Я, — говорив Русинович — передав се гетьманови, а гетьман відповів: щоби тілько Бог дав менї сили і здоровлє, котре ослабло; я прихильний панам Полякам; яб не був шляхтичом і сином коронної землї, як би не бажав добра польській короні. Виджу, що цар обидив Польщу, але й Україну він вельми обтяжив; сам я не знаю, що чинити з собою; як до чого прийде, не зможу вдержати козаків, коли вони забажають денебудь прихилитись". Той сам Русинович говорив, що приїзжав у Київ міняти гроші міщанин львівський Гордон, шведський партизан, і Мазепа велїв йому видати з військової скарбони в розміну 20.000 р. Русинович говорив, що всї Ляхи люблять гетьмана Мазепу і коли в Люблинї був вибір короля, то Сїнявський й інші пани давали свої голоси, мабуть в надії, що Мазепа підможе грішми Річ-Посполиту. На останку пан Яблоновський, що перейшов на шведську сторону, часто говорив: „Ми надїємо ся на Вкраїну, тому що там є шляхта, наші брати".

25) Гетьман орудує самовільно військовим скарбом, бере, скілько хоче, і дарує, кому хоче. Булоб доволї з його десять го́родів гадяцького полку, з котрих ідуть йому всї доходи, крім того він орудує волостями і значними селами, а він бере собі значно більші доходи з порукавичних і орендових і тому орендарі стали продавати дорожше горівку. Перше, бувало, полковників вибирали вільними голосами, а тепер гетьман за полковничі місця бере хабарі. Вмер київський полковник Солонина, лишивши внуків і небожів. Гетьман відібрав у їх села і віддав своїй матері і по смерти ґенерального обозного Борковського, Мазепа підняв у його жінки і в малолїтних дїтий майно і присвоїв собі.

26) На останку Кочубей предложив українську думу, котру зложив Мазепа; Кочубей дістав її від якогось архімандрита, лїт десять тому назад. Дума ся після заяви Кочубея доказувала непостійність гетьмана у вірности цареви.

З тих точок ясно можна бачити, що Кочубей явив ся без усяких правничих доказів і донос його безпристрастним людям не міг видати ся зовсїм основним. Не дивно, що

після таких сьвідоцтв узяли Кочубея і його товаришів під сторожу а 21-го цьвітня повели на тортури.

Іскру питали: чи не був донос з намови неприятельської? Іскра визнав, що неприятельської намови не було і він не знає про нїяку зраду гетьмана, а намовляв його подавати донос Кочубей через два роки, а коли Іскра вговорював Кочубея, щоби відступив від свого наміру, то Кочубей відповів, що готов умерти, тілько щоби обжалувати Мазепу. Іскрі дали десять кнутів. Потім взяли на тортури Кочубея а він не дожидаючи мук сказав: „Я на гетьмана написав донос, допустив ся ложи із злости, надїючи ся, що менї повірять без дальшого слїдства; і на всїх осіб, про котрих писав у доносах, писав неправду". Йому дали 5 кнутів.

Іскру ще раз взяли на тортури і дали 8 кнутів. Він ще раз висказав, що не знає про гетьмана нїчого, крім вірности цареви.

Сотника Кованька переслухували на тортурах два рази; на його Кочубей у своїм доносї покликував ся яко на сьвідка в справах ксьондза Заленського. Кованько висказав, що Кочубей навчав його й обіцював царську ласку, а сам він, Кованько, нїчого не знає про зраду гетьмана.

Цьвітня 27-го Кочубей написав письмо до царя і виложив у своїм письмі справдешню причину своєї злости до Мазепи. Тут Кочубей розповів про се, що Мазепа після невдачного сватаня до його дочки, пірвав її нічю тайно, а потім вернув її родителям з Григорієм Аненковим і велїв Кочубеєви такі слова переказати: „Не тілько дочку твою може гетьман силою взяти, але й жінку тобі може відобрати". Опісля Мазепа зводив дочку Кочубея письмами, і чародїйським дїйством довів її до божевільности: „еже дщери моей возбѣситися и бѣгати, на отца и мать плевати". Кочубей предложив жмуток писем Мазепи до Мотрини.

Піп Сьвятайло, що писав донос, і тепер на тортурах висловив, що робив з приказу Кочубея, а сам нїчого не знає про Мазепу.

Дня 30-го цьвітня, після царського указу, всїх доносчиків перевели під сильною сторожею в Смоленьск

і веліли держати їх в оковах а не позваляли сходитись між собою, але 28. мая знов веліли їх привести у Витебск.

Тоді Кочубея знов узяли на тортури і випитували: чи не було до його якоїнебудь посилки від Шведів, Поляків сторонництва Лещинського, Запорожців або Кримських Татар? Йому дали три кнути; Кочубей вимовив, що нїчого не знає, нї з ким не мав ради і все він проти Мазепи вдїяв із своєї злости. Іскрі дали на тортурах 6 кнутів і допитували про те саме; Іскра як попередно заявив, що від нїкого крім Кочубея не чув нїчого лихого про Мазепу.

Такі самі питаня задавали Сьвятайлови і Кованькови; першому дали 20, другому 14 кнутів. Зберіг ся переказ, що переходив з уст до уст, що коли сотник і піп перебули тортури та лежали на помостї під рогожиною, сотник сказав до попа: „Що, отче, солодкий московський кнут, чи не купитиб його до дому жінкам на гостинець?“ Мабуть він натякав на жінку Кочубея, котра вела перед в цїлій сїй справі. Сьвятайло відповів: „О, щоб тебе, Петре... чи мало тобі спину списали?“

На закінченє переслухували Кочубея й Іскру про їх майно. Кочубей оповів про всї гроші, що мав, про довги на ріжних людях, коний і худобу в своїх добрах.

Цар велїв Кочубея й Іскру перевести до Мазепи й укарати обох смертю перед усїм Запорожським військом, попа Сьвятайла і присланого перше від Кочубея з доносом черця заперти в Соловецький монастир, а сотника Кованька, писарів і слуг Кочубея й Іскри вислати в Архангельск і віддати в салдати.

Стольник Іван Веляминов-Зернов в супроводї салдатів повіз Кочубея й Іскру в Київ. Дорога їх вела водою від Смоленьска Днїпром. Переступники були оковані. Дня 29. червця Веляминов-Зернов прибув у Київ і помістив осуджених у Новопечерській кріпости, а сам зараз післав звістити про се гетьмана. Дня 7. липця гетьман був у таборі, розложенім за Білою-Церквою, в місточку Борщагівцї; він післав відтам у Київ бунчучного товариша Максимовича із сотнею козаків і з ним драґонського поручника Алимова з сотнею драґонів. Веляминов-Зернов додав до сего віддїлу присланого від Мазепи ще салдатів, що взяв у київського воєводи, і повіз осуджених в гетьманський

табор. Дня 12. липця перед усею ґенеральною старшиною він видав переступників гетьманови і подав йому царську грамоту. Кочубея знов стали допитувати про його майно і він до давних заяв додав ще звістку про деякі ґінні речи, що в його були.

Вранці 14. липця при великім зборі козаків і українського народу Кочубеєви й Іскрі відрубали голови. Тїла їх лежали на показ народови, поки не скінчила ся служба божа, а потім їх положили в домовини і відвезли в Київ. Там похоронили їх 17. липця в дворі Печерського монастиря, біля трапезної церкви.

Жінку Кочубея ще раньше, як Кочубей був у Витебску, взяв післанець Мазепи, гадяцький полковник Трощинський, разом з дїтьми, невісткою, жінкою сина єї Василя, в Диканщї і привіз у Батурин, в старий двір свого чоловіка, а невістку з наказу Мазепи пустили до єї родителїв, у котрих тодї був і єї чоловік. Жінку Кочубеєву держали якийсь час під строгою сторожею; після казни чоловіка випустили її.

Петро був глубоко переконаний про вірність Мазепи для його і думав певно, що вчинив строге, але зовсїм справедливе дїло, покаравши смертю доносчиків, котрі намагали ся обрехати перед царем його вірного і певного слугу.

Минуло лїто; приближалась осїнь. Цар зачув, що Карло XII. звернув на полудне і приближає ся до Вкраїни. Задля сеї чутки видав Петро приказ, щоби гетьман ішов і злучив ся з московськими військами і щоби козацька кінниця прослїдувала неприятеля з заду і нападала на його табор. Самого гетьмана цар бажав бачити начальником сеї кінницї підчас єї воєнних дїй. Мазепа хотїв ухилити ся від такого порученя і в письмі своїм до царя жалував ся: „на подагричныя и хираргичныя припадки“; страшні болї не позваляють йому їхати верхом. Та Мазепа крім того написав цареви таку замітку: „Если, я особою моею гетманскою, оставя Украину, удалюсь, то вельми опасаюсь, дабы по сіе время внутреннее между здѣшнимъ непостояннымъ и малодушнымъ народомъ не произошло возмущеніе“. Мазепа давав такий відзив про весь український нарід: „Я у здѣшнихъ не только мало, но и никого такъ вѣрнаго не имѣю, который бы сердцемъ и душею, вѣрнѣ

и радѣтельнѣ вашему царскому величеству по сей случай служилъ". Се було сказано в такт з тодїшними поглядами Петра, котрий також сам бояв ся, щоби проклямациї Карла XII., що розходили ся по Вкраїнї, не зворушили там людий. У жовтнї Карло вже зближав ся до займищ України; Шереметєв і Меншиков з московським вїйськом находили ся недалеко Стародуба, готові стрїчати непрїятеля, що йшов на Вкраїну. Сам Петро, пїсля побіди під Лїсним, готовив ся іти до своєї армії. Ґоловкин з царського приказу наглив на гетьмана письмами, спонукуючи йти до Стародуба з своїми козаками, щоби злучити ся з царськими силами. Мазепа ще раз хотїв вимовити ся: „хираргичною и головною болѣзнью и многодѣльствіемъ", а найбільш указував на небезпеку зворушеня в Українї. „Вже тепер, писав вїн до Меншикова, по гóродах ходять великими ватагами пяниці, мужики по коршмах з оружем, горівку беруть насильно, бочки рубають і людий вбивають. З Лубен пишуть, що там гільтаї, напивши ся насильно взятою горівкою вбили на смерть орендаря і старшину трохи не забили. Зворушенє прокидає ся в полтавськім, гадяцькім, лубенськім, миргородськім, прилуцькім, переяславськім полку... Стародубський полковник пише, що в Стародубї шевцї й кравцї і весь чорний нарід напали на дім тамошнього вїйта з киями, відбили погреб, забрали закопані в землї вина і в інших дворах позабирали бочки з горівкою і попивши ся побили на смерть пятьдесять жидів. У Мглинї сотника били на смерть і три днї у вязниці держали: колиб товариші, козаки його сотнї, не визволили його, то вїн би живий не остав; орендарів хотїли поубивати та вони в лїс повтїкали. В чернигівському полку син ґенерального осаула на силу втїк від самовольців нїчю з своїм майном... В Гадячі гільтаї й пяниці напали на мій замок і хотїли забити мого управника і розграбувати мої достатки, та міщани не допустили. З усїх усюдів пише до мене городова старшина і просить помочи проти бунтівників. На берегах Днїпрових снують ся шайки, одна в 800, друга в 1000 людий, — все то українські люди, а найбільш Донцї. Над одною шайкою отаманом Перебий-Нiс, а над другою Молодець. Бурлаки як вода пливуть до їх з усїх усюдів і як я з вїйськом віддалю ся в стародубський полк,

то треба бояти ся, щоби сї ледащицї знеобачка не напали на городи. Та й із сторони Сїчи годї сказати, щоби було безпечно. З тої то причини полковники і старшина полкова з сотниками не бажають походу на Стародуб і хоч явно менї в очи не противлять ся монаршому указови, та поза очи нарікають на мене, що я веду їх в Стародубівщину на крайне занапащенє їх жінок, дїтий і достатків. Коли й тепер, як я в Українї з військом, бурлаки і чернь починають бунти, то щож тодї, коли я віддалю ся з військом? зачнуть чесних і богатих людий і достатки їх грабити. Чи буде се корисно для справи його царської милости?"

Діставши таке письмо Мазепи, ґенерали і мінїстри зложили раду і рішили, щоби гетьман назначив замісць себе наказного гетьмана для захисту внутрішньої України, а сам най би таки йшов до головної армії.

Мазепі треба було на щонебудь рішати ся; або бути вірним цареви і прилучити ся до московського війська, або перейти на сторону шведського короля. В Українї що до зради були троха інші погляди від тих, які виробили ся опісля, коли сей край тїснїйше злучив ся з Московщиною. Край прилучив ся в порівнаню ще недавно. Українцї ще не привикли вважати Московщину такою самою вітчиною, як і свою Україну. Простий нарід — поспільство, правда, линув до монархічної власти, та се длятого, що надїяв ся в нїй найти підпору проти старшини і загалом знатного козацтва. Позаяк між народом обявив ся давний напрям до козакованя, то почували в монархічній владї засновок усїх зрівнуючий; тому все, як тілько в Українї старшини стали задумувати щонебудь в розлад з монархічною владою, можна було надїяти ся, що поспільство стане по сторонї останнїй. У всїх знатних закорінив ся такий погляд, що український нарід сам по собі, а московський також сам по собі і при всїх обставинах Українець повинен іти там, де йому лучче, хоч би від того Москалеви було гірше. Вже давно бояли ся, що Москва рано чи пізно викорінить козацтво, нарушить так звані українські права і вільности і подбає зрівнати Україну з своїми московськими краями. Зелїзна рука Петра давала ся вже чути в Українї, хоч реформаторські наміри царя явно не налягали на сей край. Питанє про се, що іменно спонукало

Мазепу перейти на сторону Карла, розбирали історики багато разів, і в наших часах виробила ся думка, що перехід Мазепи наступив знечевя, задля такого положеня, в котрім гетьманови приходило ся вибирати се або інше. Коли й перше, в поривах досади на Москву, снувала ся по його голові, як і по головах старшин, гадка про союз з Карлом, то гадка ся ледво здійснилась би, як би сам Карло, своїм походом в Україну, не дав їй підмоги.

Карло йшов на Вкраїну з великими надіями. Мазепа вступив з їм в тайний договір і його тайна присилка до короля, щоби йшов скорше, була, як говорили, причиною наглого звороту королівського. Нї Петро, нї його державники, нїяк не сподівали ся зради тодїшнього українського гетьмана, що був одним з найлюбійших і найприязнїйших людий свого государя. Петро цїнив його розум, образованє, прихильність царським поглядам, надавав йому богатства й відзнаки. Мазепа був другим, що дістав оснований Петром орден Андрея. Однак в тодїшнїм положеню України була природною така поява. Від часів Богдана Хмельницького сей край ненастанно хитав ся.

Уступаючи тяжким обставинам Українець мимовільно хиляв голову то перед Ляхом, то перед Москалем, то перед Турком, а в душі не любив нїкого з їх: його заповітним бажанєм було прогнати їх усїх від себе і жити дома на своїй волї. Се тимчасом було неможливе не тілько задля обставин зверхних, що впливали на Україну, але задля внутрішнього безладу, що спиняв усї замисли і напрями звернути ся до одної мети. Козацькі старшини і загалом люди, в котрих овид полїтичних поглядів був ширший, як у простолюдцїв, перейняли ся були зовсїм іншими поглядами, як погляди Москалїв. Вони причували, що московська самодержавна власть наважить ся на то, що в Українї звало ся козацькою волею. Вже з боку московських важних людий зловіщо натякали, що конечно треба поставити Україну на московський взорець. З приводу будованя печерської твердинї в Києві, стали відривати козаків від господарських робіт і гонити на земляні роботи, а московські вояки, що заливали Україну, обходили ся з Українцями гордо і люто. Мазепа був чоловіком свого часу; для його поставленого на чолї влади в своїм краю,

независимість України повинна була стати ідеалом. Позаяк годї було добити ся сего ідеалу, то він разом з своїми земляками міг тілько потай зітхати, а перед Москалями видавав ся вірним слугою свого царя. Аж тут явила ся покуса і надїя добити ся бажаної мети. Вже нераз польські сторонники шведського короля піддавали Мазепі спокусливі предлоги; він їх відсував, тому що не надїяв ся успіху. Але коли противник Карла і союзник Петра, польський король Авґуст, втеряв корону, і Петрови довело ся тепер самому без союзників бороти ся з витязем-суперником, коли Петро готовив ся вже не розширяти займища свого государства, а захищати його середину від неприятельського нападу, — Мазепа заманив ся надїєю, що в теперішнїм поворотї воєнних обставин побіда буде по сторонї шведського короля, а як Україна буде завзято стояти за Московщиною, то Карло відбере її від Московщини і віддасть Польщі, а тому здавало ся розумним дїлом заздалегідь стати на бік Карла з тою умовою, щоби після розправи з Петром Україну признали самостійною независимою державою. В тім розуміню став Мазепа вести тайні переговори, та все ще вагав ся і не відкривав своєї думки нїкому, крім найблизших.

Все ще вимавляв ся він від домаганьмосковської управи своїми „хираргическими и подагрическими припадками“, але дальше годї було викручувати ся, коли опісля, як переслали гетьманови рішенє наради, Меншиков написав йому, що потребує з ним бачити ся задля поради. Мазепа завізвав на раду обозного Ломиковського, ґенерального писаря Орлика й інших старшин і полковників і питав, що має дїяти. „Не їдь“, сказав йому Ломиковський, „інакше ти і себе і нас і цїлу Україну погубиш! Ми вже стілько разів просили тебе: посилай до Карла, а ти все зволїкав і неначе спав; тепер — ось війська московські війшли в Україну на загальне знищенє і пролив крови, і Шведи вже під носом. Не відомо, чого зволїкаєш“. — „Ви менї не радите, а тілько про мене балакаєте. Чорт вас бери!“ сказав Мазепа розлютивши ся: „ось я возьму Орлика і поїду з ним до двору його царської милости, а ви собі тут хоч пропадайте!“ Однако за хвилю Мазепа змяк і ласкаво спитав старшину: „Чи посилати до короля,

чи нї?“ — „Як не посилати, давно пора!“ відповіли йому. Тодї Мазепа поручив Орликови написати по латинськи інструкцию посольства до шведського мінїстра графа Піпера. Мазепа в сїй інструкциї заявляв радість задля приходу Карла XII. на Вкраїну, просив помочи і визволеня всего українського народу від тяжкого московського ярма і обіцяв для шведського війська зладити пороми на Десні, коло Макошинської пристани. Сю інструкцию повіз з наказу Мазепи управник його Шептаківської волости Бистрицький, свояк Мазепи і виправив ся в шведську армію разом з полоненим Шведом, котрого післали при нїм яко перекладчика. Тимчасом післав Мазепа до Меншикова свого небожа Войнаровського звістити царського любимця, що він смертно хорий і відїзджає з Батурина в Борзну, де хоче приняти маслосьвятиє від київського архієрея. Меншиков дїставши таку вість увідомив про се царя. „Жаль такого доброго чоловіка, як Бог не зменшить його хороби, писав він, а про хоробу свою звіщає, що від хираргічних і подаґричних болїв приключила ся йому придибка“.[1]) Тимчасом сам Меншиков рішив ся їхати до гетьмана в Борзну.

Мазепа був у Борзнї. Жовтня 21-го Бистрицький повернув із шведського табору і прибув до гетьмана звістити, що слїдом за ним на другий день має прибути над Десну шведське військо. За Бистрицьким явив ся в Борзнї Войнаровський, що втїк нічю від Меншикова: він звіщав гетьмана, що Меншиков їде в Борзну побачити ся з умираючим гетьманом. Мазепа не дожидав Меншикова і пізно вечером пігнав у Батурин. На другий день Мазепа з Батурина пустив ся в Короб, а на третїй 24 жовтня вранцї переправив ся за Десну і поїхав до короля з віддїлом 1500 людий; з ним були старшини, кілька полковників, сотників і знатного товариства. В селї Бахмачі Мазепа присягнув перед ними, що прийняв протекцию шведського короля не задля якоїнебудь приватної своєї користи, а для добра всеї української вітчини і всего козацтва. З свого боку старшини і всї там присутні козаки знатні

[1]) Епілєпсия.

присягнули, що приймають протекцию шведського короля і будуть вірні і послушні волї гетьмана.

Меншиков не вспів доїхати до Борзни, як стрітив на дорозї московського полковника Анненкова, що був при гетьманї, і дізнав ся від його, що Мазепа поїхав у Батурин. Меншиков завернув у Батурин і побачив, що по стїнах батуринського замку стояли оружні люди; міст був розібраний. Меншиков посилає в Батурин Анненкова за обясненями, але Анненкова не пускають. Меншиков їде в Короб, думає там застати гетьмана, але на дорозї довідує ся, що Мазепа поїхав за Десну. Аж тут стала Меншикову відкривати ся тайна і він зрозумів, чому від його нічю утїк Войнаровський; тайна та почала розясняти ся, як до Меншикова приїхали з близших міст сотники і просили, щоби їх захищав від Мазепи, котрий віддав ся неприятелеви.

Жовтня 26-го з Макошина, де була переправа на Деснї, Меншиков звістив про поступок Мазепи царя, що був з військом у селї Погребках, також над Десною. Сумна вість про зраду вельми поразила Петра своєю несподївankою. Цар зараз післав до Меншикова приказ укріпляти військом переправу на Деснї, щоби не допускати козаків іти за Мазепою, і 28-го жовтня написав до всего українського народу манїфест, звіщаючий про зраду гетьмана, підняту, як сказано в манїфестї, длятого, „щоби українську землю закріпостити під польське пановане і церкви божі і сьвяті монастирі віддати в унїю“; ґенеральній і полковій старшинї веліВ зїзджати ся в го́род Глухів для вибору вільними голосами нового гетьмана. На останку манїфест звіщає, що Петро зносить всї податки, наложені бувшим гетьманом на український нарід, ось такими словами: „Нї оден нарід під сонцем такими свободами і правілеями й пільгами похвалити ся не може, як нарід український, бо не кажемо нї одного шага з його брати в наш скарб у цїлій Українї“.

Але й Мазепа з свого боку намагав ся вплинути на УкраїнцїВ. Дня 30-го жовтня вислав він до стародубського полковника Скоропадського грамоту з виложенєм причин, що наклонили його перейти на сторону Карла XII. „Московська потенция вже давно має лукаві наміри проти нас,

а в останніх часах стала відбирати в свої руки українські гóроди, виганяти з їх ограблених і доведених до бідности людий і заселяти своїми військами. Я мав від приятелів тайну осторогу, та й сам ясно бачу, що ворог хоче нас, гетьмана, всю старшину, полковників і всю військову старшину затягнути в свою тиранську неволю, викорінити імя запорожське і повернути всіх у драґони і салдати, а весь український нарід закріпостити у вічній неволї. З такими намірами Меншиков і Ґолїцин поспішали з своїм військом і запрашали старшину до московських таборів. Я дізнав ся про се і зрозумів, що безсильна і невойовнича московська потенция, утїкаючи все перед непоборимими військами шведськими, вступила до нас не задля того, щоби нас боронити від Шведів, але щоби огнем, грабованєм і убийством нас нищити. І ось за згодою всеї старшини ми рішили ся віддати ся в протекцию шведського короля в надії, що він оборонить нас від московського тиранського ярма і не тілько нам верне права нашої волї, але ще й умножить і розширить; в сїм його милість впевнив нас своїм невідмінним словом короліївським і даною на письмі обезпекою". На останку Мазепа взивав Скоропадського поступати з ним одностайне, викорінити московську залогу в Стародубі, а колиб сего не було можна, то вибирати ся в Батурин, щоби не попасти ся в московські руки.

Зараз по розісланю царського манїфесту про вибір нового гетьмана, Меншиков виправив ся з корпусом війська до Батурина, Мазепиної столиці, де заперли ся найзавзятїйші сторонники Мазепині. Начальниками залоги батуринської були: полковник компанїйців Чечел, осаул Кенїґсег, полтавський полковник Герцик і якийсь сотник Дмитро. Меншиков підступив під Батурин, вислав у гóрод сотника Маркевича і завізвав здати ся. Черел, до котрого привели Маркевича, сказав, що вони не піддають ся без указу свого гетьмана. Слїдом за Маркевичем виплив чайкою на ріцї Сеймі київський воєвода, князь Дмитро Ґолїцин. Чечел вислав до його післанців, а коли Ґолїцин став їх намавляти, завзяті Мазепинцї стали зо стїн глузувати і стріляти. Тодї велїв Меншиков війську переправляти ся і ставити мости. В ночі обложенцї прислали до Меншикова знов посольство; воно впевняло московського начальника,

*

що обложенці стають вірні царській милости і готові пустити його війська в замок, але просять тридневого речинця. Меншиков догадав ся, що се хитрощі. Зрадники міркували, що до їх прийдуть Шведи на поміч. Меншиков дав ім речинець тілько до ранку. О 6-ій годині на другий ранок Меншиков зробив приступ і наказав убивати в замку всїх без ріжниці, не виймаючи й хлопят, але лишати живими начальників, щоб їх покарати смертю. Все майно Батуринців віддавано заздалегідь салдатам, тілько оруже мало дістати ся скарбови. В двох годинах усе скінчили: гетьманський дворець, служба і двори старшин — все замінили в попіл. Усїх живих убили. Кенїґсеґа взяли тяжко раненого в полон; Чечел утїк, але його спіймали в близькім селї козаки і завезли до Меншикова.

Дня 6-го листопада зїхало ся в Глухів духовеньство, між ним київський митрополит і два архієреї: чернигівський Іван Максимович і переяславський Захар Корнилович; було чотири полковники, що остали вірними: стародубський — Іван Скоропадський, чернигівський — Павло Полуботок, переяславський Томара і нїжинський — Жураховський; вони прибули з сотниками і козаками своїх полків. Після попередньої молитви боярин князь Григорий Федорович Довгорукий відкрив вибір гетьмана старинним звичаєм, збереженим з часів прилуки України до Московщини. Присутна там старшина предложила в гетьмани Скоропадського, знаючи, що се любо цареви настановити його гетьманом. Скоропадський, давним козацьким обичаєм, відмагав ся, признавав себе негідним такої пошани, вимавляв ся своєю старостю і радив вибрати гетьманом молодого і заслуженого чоловіка. Багато козаків тодїж указало на Полуботка, а зараз потім були приневолені покинути намір вибрати сего чоловіка, тому що Петро не потвердив би його, відозвавши ся перед тим про Полуботка такими словами: „Він вельми хитрий і може зрівнати ся з Мазепою“. Так вибрали Скоропадського. По виборі він присягнув у церкві, а потім відобрав привіт від царя і вельмож. В кілька днїв по виборі, 12 листопада, в соборній Троїцькій церкві по лїтургії і соборнім молебні, відбув ся обряд проклятя Мазепи, уложений мабуть самим Петром. Духовеньство відсьпівало над портретом Мазепи,

украшеним орденом Андрея Первозванного, тричи анатему його імени. Як відбуло ся прокляте, кат потягнув мотузом по улиці портрет і повісив на шибениці. На другий день після того укарали смертю Чечела й інших Мазепинців, взятих у Батуринї. Духовеньство розпорядило, щоби по всїй Українї на церковних дверах прибита була заява, що Мазепу з усїми його однодумцями, що пристали до ворогів, вилучили з Церкви і прокляли. Українські архієреї грозили такою самою вилукою з Церкви і від причащеня сьв. таїн усїм тим, що заявлять нахил до зради або пристануть до неприятеля.

З тих полковників, що пристали до Мазепи, відступили Шведів з кінцем листопада миргородський полковник Данило Павлович Апостол і компанїйський полковник Гнат Галаган. Апостол жив здавна в неприязни з Мазепою; перед зрадою він, як видно, помирив ся з гетьманом, разом з їм перейшов до Шведів, а тепер явив ся до царя Петра з устною заявою від Мазепи послужити цареви, користуючи ся своїм теперішним положенєм. Із збереженої відповіди Головкина можна судити, що Апостол привіз від Мазепи навіть заяву, що доставить в московські руки „звісну, головну особу", розуміючи відай під тою особою Карла XII. Не відомо, чи справдї посилав Мазепа таку заяву; мабуть Апостол сам се видумав. За Апостолом і Галаган прийшов з такою устною заявою. Його представили самому Петрови в Лебединї, де була перенесена головна кватира. „Як, і ти з Мазепою мене зрадив і втїк"? спитав його Петро. — „Я не втїк", відповів Петро, „але завинив тим, що допустив Мазепу себе обманути. Я з наказу їшов з своїм полком, думаючи, що веду його проти неприятеля і вже перед лицем неприятельського війська дізнав ся, куди мене ведуть. Мене присилували присягнути на вірну службу шведському королеви, але присяга вимушена тілько на словах: як тілько неприятель перестав нас наглядати, так я і втїк служити свому государеви! Твоя воля; прости і позволь умерти в твоїй службі". — „Прощаю", сказав Петро, „гляди тілько, не зроби зо мною такого жарту як з Карлом".

Український нарід рішучо не пристав до замислу свого старого гетьмана і зовсїм не був йому прихильний.

Інтереси простонародної верстви були противні інтересам старшин і загалом знатних людий козацької суспільности. Сї останнї розуміли волю в такім змислї, щоби привілейована верства, в родї польської шляхти, орудувала цїлим краєм і користувала ся єї економічними силами коштом останнього народу — так званої черни, а простонародна громада хотїла повної рівности, загального козацтва. Ледво що рознесла ся по Українї вість, що чужосторонцї приближили ся до границь українських і гетьман зо старшиною переходить на їх сторону, нарід зворушив ся, став збирати ся ватагами, нападати на чиновних людий, на поміщиків, грабити богатих купців, убивати жидів і Мазепа, що загадав із старшиною придбати для Вкраїни независимости і волї, до неї зачинає добивати ся грабованєм і розправою над знатними і богатими людьми. Ті, котрі були козаками і визначали ся правами особистими і багацькими від посполитих людий або черни, мабуть пішлиб за своїм проводирем, як би у Карла були більші сили, а в Петра було їх мало. Вийшло на відворот: козаки дізнали ся, що Карло прийшов з малим військом і трудно було йому доповняти його з далекого свого краю, а Петро явив ся з військом, що в двоє переходило сили його суперника; військо Петра безперестанно більшало і готове було немилосердно нищити Україну, як козаки стануть показувати нахил до Шведів.

Задля сих обставин за Мазепою перейшли до неприятеля тілько старшини, але й з тих чимало повтїкало від його, як тілько дізнали ся, що надія на шведського короля плоха і що Карло, колиб навіть хотїв, не міг придбати для Украіни независимости. Таким робом в 1709 р. повтїкали від Мазепи: ґенеральний судя Чуйкевич, ґенеральний осаул Дмитро Максимович, лубенський полковник Зеленський, Кожуховський, Андріяш, Покотило, Гамалїя, Невінчаний, Лизогуб, Григорович, Сулима. Хоч вони явили ся вже після речинця, визначеного Петром для помилованя, і ясно було, що відвернули ся від шведського короля аж тодї, як побачили, що він справу прогриває, то Петро не карав їх смертю, а замінив сю кару на вигнанє в Сибір. Зато Петро згадав про Палїя і велїв його привезти з Сибіру. Палїй брав опісля участь в полтавській битві, хоч старість

і тяжке вигнанє вчинили його так немічним, що він без помочи інших не міг сїсти на коня. Також помилував Петро вдову і дїти казненого Кочубея. Дня 15. грудня 1708 р. новий гетьман Іван Скоропадський велїв звернути вдові Кочубеєвій Любі, родом Жук, і дїтям єї всї села, в полках полтавськім, нїжинськім і стародубськім і оден хутір правобіч Днїпра, що були власностю покійного генерального судї.[1]) Мазепі було не зовсїм гаразд у шведського короля: Українцї замісць того, щоби стрічати Шведів яко спасителїв з московської неволї, на кождім кроку супротивляли ся їм; не тілько козаки, що творили стан воєнний, але й посполиті люди збирали ся ватагами, нападали на шведські віддїли, ловили і віддавали цареви післанцїв, що їздили по краю з ворушливими завізванями Карла XII. і Мазепи. Се приписували Мазепі, стали підозрівати, що й сам гетьман при нагодї втїче від їх і подбає о царське прощенє. Мазепу держали Шведи неначеб під сторожею для його самого незамітною, тодї як заманені ним Українцї оден за другим утїкали з шведського табору. Тілько Запорожцї робили виїмку; вони прийшли до Карла в 3000 людий, під проводом свого кошового Костї Гордїєнка, і з першого разу поразили Шведів своїм бурлацтвом і дикостю: коли в перший раз їх завізвали до палатки Мазепи на обід, то попили ся плюгаво і почали тягнути з стола посуду. Хтось замітив їм, що не личить так грабувати. Запорожцї за сю замітку зараз і зарізали незручного моралїста.

Шведи добачили для себе мало хісна з переходу Мазепи на їх сторону. Цїлу зиму і весну вони пробували в Українї і втерпіли багато пригод. Цар стояв у Лебединї. Карло заняв Ромни з великими втратами, взяв Гадяч, а потім знов втеряв Ромни. Наступили такі страшні морози, яких не затямили на Вкраїнї дїди й прадїди. Птахи замерзали, лїтаючи по воздусї. Вояки відморожували собі руки й ноги. Шведи терпіли більше від Москалїв, бо були

[1]) Вдові і дїтям Іскри не дістала ся тодї нїяка ласка: про його неначеб забули. Одно столїтє пізнїйше, нащадки Іскри ремствували на управу, що нагородила щедро одного тілько Кочубея а не звернула уваги на другу особу, що однаково з Кочубеєм потерпіла за вірність цареви.

лекше одіті; се вменшало сили Карла, а сили Петра більшали прихожими новобранцями.

З початком 1709 р. Шведи взяли місточко Веприк і тим закінчили ся їх успіхи. Петро почув, що Карло підбурює Турків проти Московщини і сам думає йти на Воронїж. Се спонукало Петра лишити військо і поїхати у Воронїж, де побудував кораблї та приладив усе, що треба, і вернув у маю степами до війська через Харків.

Тимчасом, як не було Петра, воєнні справи з Шведами вели ся дальше; дві стички під Красним-Кутом і Рашівкою, хоч досить кроваві, не мали важних наслїдків, але дуже важною була розправа з Запорожцями. Кошовий Костя Гордїєнко, приставши до Мазепи, заманув цїле товариство; Запорожцї знеславили присланих до їх царських стольників, котрі привезли милостиву царську грамоту, гроший на військо і в подарок старшинам. Замітно, що Запорожцї, котрі все держали ся справ черни в боротьбі з козацькою старшиною, і сим разом заявили таке домаганє, котре було противне як Петрови, так і Мазепі: щоби в Украïнї не було старшини і щоби весь нарід був вільними козаками як у Сїчі. Гордїєнко виправив ся опісля з Запорожцями на Вкраїну; до його стала приставати чернь з переяславського полку; Гордїєнко голосив загальну козаччину і приказував народови по обох боках Днїпра збирати ся і бити старшин. Тодї з приказу Петра полковник Яковлєв з Києва рушив на суднах долї Днїпром, розбив ватаги зібрані коло Переволочної, доплив до Сїчи і після завзятого опору взяв її приступом. Більша часть Запорожцїв, що були в Сїчі, полягла в бою; до трех соток людий взяли в полон і покарали смертю з царського приказу. Та в Сїчі була тодї невеличка частина всего запорожського коша; останки з Гордїєнком і з усею старшиною вспіли переправити ся через Украïну, розбили московський віддїл полковника Кампеля і злучили ся з Карлом.

Коли 31. мая Петро вернув до війська, Карло заложив свою головну кватиру в Опошнї і вже около двох місяцїв займав ся облогою Полтави: він надіяв ся в нїй найти великі засоби. Шведам не повело ся добути Полтаву, а Полтава визволила ся від облоги. Дня 27. червня на-

ступила знатна полтавська битва. Карло побитий утїк, з ним утїкав також Мазепа.

На другий день після полтавської битви Петро післав Меншикова в погоню за втїкаючим неприятелем, а сам казав у своїй прияві похоронити поляглих свого війська і сам власною рукою засипав їх землею. Меншиков дігнав шведське військо при устю Ворскли коло Переволочни. Людність уся розбігла ся; військо не мало на чім переправляти ся через Днїпро; Запорожцї ледво вспіли переправити на чайках Карла і Мазепу. Лєвенгавпта, команданта останків шведського війська, і його товариша Крейца захопив Меншиков і вони не опирали ся, бо не мали нї пороху, нї артилєриї і піддали ся яко воєнні полоненики з 16.000 війська. Петро вислав за Днїпро два драґонські полки під начальством генерала Волконського за Карлом і Мазепою і дав приказ, „як спіймають Карла, то обходити ся з їм чесно і з пошаною, а як спіймають Мазепу, то мають його вести під сильною сторожею і глядїти, щоби він яким побитом не відобрав собі житя". Запорожцї вспіли перевезти Карла з кількома ґенералами і Мазепу з його прихильниками на татарських телїгах степом до Очакова. Віддїл Волконського дігнав їх при переправі через Бог і захопив у полон кільканайцять Шведів і козаків. Тим робом Карло і Мазепа опинили ся в турецькім краю. Петро вельми бажав дістати зрадника в свої руки і він сердив ся, що при переправі не вдало ся московському війську захопити Мазепу. Бажанє покарати смертю свого ворога було так велике в Петра, що супротив своєї звичайної ощадности, цар давав турецькому великому муфтию 300.000 талярів, коли він силою свого духовного значіня нахилить султана, щоби видав зрадника. Намір Петра не вдав ся і ледво чи й міг удати ся, позаяк і в своїм вигнаню Мазепа був ще богатий. Весь час свого гетьманьства щедро ставив і украшав церкви і вспів зібрати великі скарби: з їх чимало берегло ся в Києвопечерськім монастирі і в Білій Церкві і дістали ся цареви; Петро спонукував усїх Українців відшукувати ще і звіщати управу про всякий достаток гетьмана, обіцюючи доносчикови половину майна зрадника, котреб він виглядїв. А всеж Мазепа вспів загорнути з собою величенні на той час грошеві суми.

Він міг вже на своїм вигнаню позичити Карлови XII. 240.000 талярів, а по смерти Мазепи, як говорять, найшли при нім 160.000 червінців, крім срібної посуди і всяких украс.

Мазепа умер 18. марця 1710 р. з висиленя старецького, в селї Варницї, біля Бендер. По відправі похорону над його тїлом в сїльській церкві, в прияві шведського короля, відвезено його і поховано в давнім монастирі сьв. Юрия, що розкинув ся на самім березї Дунаю, біля Галача.[1])

Мазепа, яко історична особистість, у многих відносинах представляє ся замітним, висуненим з ряду, типом свого часу і тої суспільности, в котрій виховав ся і полїтично дїлав. Гарна характеристика його, котру спорудив сучасний архієпископ Теофан Прокопович, і многі черти, що визначили ся в ріжних случаях його житю, дають нам змогу до звісного ступня зрозуміти, що се був за чоловік. Навряд чи помилимо ся, як скажемо, що се був чоловік лукавий. Під зверхним виглядом правдивости він був спосібний представити ся не тим, чим справдї був, не тілько в очах людий простодушних і легко підлягаючих обманї, але й перед найбистрійшими. При такій вдачі міг він улестити Петра Великого і опанувати, так що сей протягом многих лїт уважав його чоловіком найприхильнїйшим московському престолови і царству. Мазепа носив ненастанно на собі цїху тої щирости, що лежить у вдачі й обичаях Українців, заявляв усе нехіть до хитрощів і лукавства, часто визначав ся добродушною веселостю, всїх любив гостити і здавало ся, неначеб його все серце стояло отвором; тим він нахиляв до щирости своїх гостий і приятелїв і вивідував ся від їх всьо, що йому було треба. Він був дуже щедрий для всякого, з ким мав дїло, але так само не дбав нї про способи, нї про дороги, щоби добути собі достатків, котрі так легко розтрачував, як безрозбірно збирав: одних обдерти, других обдарувати — се була його черта, спільна більше або менше польським панам. Він був вельми набожний, запомагав церкви, був добродїєм духовних, роз-

[1]) Окруховини нагробного каменя, положеного на його могилї, з написю і зображенєм одноголового орла, зберегли ся досї в музеї Михайла Гіки, брата колишнього волоського господаря.

давав милостиню; більша частина перворядних церков у Києві і в інших містах українських обовязана до нині поминати поміж щедрими добродіями Мазепу, хоч і не сьміє виголосити його напятнованого анатемою імени. Навряд чи можна згодити ся з тими, що опісля толкували, неначеб Мазепа чинив се тому, щоби укрити свій нахил до католицтва; про його православність нема поводу сумнівати ся: однак його реліґійність обмежала ся зверхними обявами побожности і носила на собі ціху тогож внутрішнього лукавства, замітного в усіх поступках Мазепи: з такими чертами він являє ся в своїй трагікомедиї з Фальбовським, і у відносинах до Самійловича, і в справі з Палієм, і в справі з Кочубеєм та його дочкою, і в угодливости Ґолїцину, і у відносинах до Петра, і в своїм поступованю, що попередило зраду. Мазепа часто здавав ся хорим, часто радив ся лїкарів, часто лежав у постелї по кілька днів, цїлий обложений пластрами тяжко стогнав і охав; навіть говорив, що каже собі робити домовину і деякі, споглядаючи на його, були тоді переконані, що нині-завтра гетьман мине ся, коли гетьман справді був здоров. Перед царем вихваляв він свою вірність, а брехав на український нарід і найбільш чорнив Запорожців, радив викорінити і знищити з нащадком Запорожську Сїч, а тимчасом перед Українцями стогнав і жалував ся на строгі московські порядки, двозначно лякав їх небезпекою якоїсь нещасної пригоди, а Запорожцям переказував тайними дорогами, що цар їх ненавидить і вже викорінив би їх, як би гетьман не захищав їх і не гамував царського гнїву. Його перехід на шведську сторону, після всїх метикувань, навряд чи можна признати наслїдком давного замислу, або, як інші обясняли — особистого привязаня до Польщі й тайному намірови піддати нарід український під польську владу. Мазепа що до вихованя і обичаєвих понятий справді був Поляком до костий, але щоби він був прихильний полїтичним виглядам Польщі, до готовости жертвувати свою вітчину, на се нема нїяких даних, а навпаки всьо показує, що Мазепа яко Українець плекав і голубив у собі бажанє полїтичної независимости свого краю і се найяснїйше пробиває ся в сїй думі, котру Кочубей предложив яко сьвідоцтво неприязного чувства Мазепи. В сім бажаню Мазепа

не розходив ся ні з одним з давних гетьманів, ні з своїми ровесниками, на скілько їх займали політичні обставини. Мазепа побачив змогу здійснити давне сердешне бажанє і вхопив ся за його. Чималу міг він мати надію, що не Петро над Карлом, а Карло над Петром возьме верх в довгій боротьбі, що вели між собою два володарі. Мазепі здавалось, що в той час сама доля посилала Україні такий случай, котрого не легко і не скоро можна було діждати ся. Краї шведського короля були далеко від України і Карло XII., маючи повід для власної вигоди дбати про визволенє України від Московщини і утворенє з неї независимої держави, не міг, хоч би й хотів, простирати на неї честилюбні наміри; прилучуватиж Україну до Польщі для шведського короля не тілько було невигідно, але й небезпечно, після того як попередники Карла були приневолені вести війну з Польщею і намагати ся ослабити Річ-Посполиту відбираючи їй краї. Багато причин таким робом спонукувало Мазепу в критичних обставинах боротьби між двома сусїдами України, пристати до Карла XII. Та Мазепа не добре рахував, як на спосібности Петра, котрому ставав він суперником, так ще більше на прихильність підвладних йому Українців. Він не звернув приналежної уваги на давну вражду, що була в Україні між значними і поспільством, між всякого рода старшиною, як ґенеральною, так і полковою і простими козаками, між поміщиками і робочим людом, між козацтвом і всїм тим, що лишало ся за обсягом козацтва і глядїло рівних та однаких прав для всїх тубильців, одним словом, — між усїм, що висувало ся понад рівень широкої верстви і останками народу. Все, що виходило від перших, притьмом находило опір в народній верстві; тому-то, тоді як люди спосібні до політичних намірів готові були хапати ся всякого способу, щоби визволити ся зпід власти московської управи над Україною, — цїла верства Українців готова була держати ся московської управи вже тому, що неприхильне їй сторонництво хотїло позбути ся власти сеї управи. Українські політики, вихованї в дусї польської культури, не могли причарувати нарід нїякою ідеєю політичної независимости, позаяк у народа зложили ся свої власні суспільні ідеали, котрі зовсїм не вязали ся з тим, що

могли дати народови люди з польськими поглядами. Хоч ті політики і не думали повертати України в неволю польських панів, а маячили про независимість української держави. то все таки держава така, утворена ними під впливом питомих їм поглядів, булаб в дійсности подібною польській Речі-Посполитій. Не бажаючи віддавати Україну Польщі вони би мимовільно утворили з неї другу Польщу, а сего нарід український не хотів, хоч би при якій завгідно політичній независимости.[1])

[1]) Сю розвідку про Мазепу написав М. Костомарів в часах, коли московська цензура глядїла грізними очима на всяку прояву української самостійности. Тимто був він приневолений оцінку дїяльности Мазепи так зложити, щоби її читати у великій части поміж стрічками, подібно як і розвідку про Дві руські народности. — *О. Л. Б.*

Зміст.

	стор.
I. Князь Володимир Сьвятий	1
II. Київський князь Ярослав Володимирович	9
III. Преподобний Теодозий Печерський	25
IV. Князь Володимир Мономах	40
V. Князь Андрій Боголюбський	74
VI. Князь Мстислав Удатний	101
VII. Князь Данило Романович Галицький	126
VIII. Князь Константин Костантинович Острожський	160
IX. Київський Митрополит Петро Могила	193
X. Український гетьман Зиновій-Богдан Хмельницький	235
XI. Наслїдники Хмельницького	315
XII. Голятовський, Радивилівський і Лазар Баранович	357
XIII. Епіфаній Славинецький, Симеон Полоцький і їх наслїдники	387
XIV. Ростовський митрополит Дмитро Туптало	433
XV. Гетьман Іван Степанович Мазепа	452

Ілюстрації.

СТОР.

1. Микола Костомарів III
2. Гетьман Іван Мазепа IV
3. Князь сьв. Володимир Великий 3
4. Останки десятинної церкви в Києві 7
5. Анна Ярославна, королева французька 17
6. Собор сьв. Софії в Києві 19
7. Нерушима стіна в Соборі сьв. Софії 20
8. Золоті Ворота в Києві 21
9. Домовина кн. Ярослава Мудрого 24
10. Видубицький монастир 69
11. Королівська корона прислана папою кн. Данилови, котрою вінчав ся в Дорогичині 153
12. Нагробник кн. Константина Івановича Острожського в Печерській Лаврі в Києві 168
13. Кн. Константин Константинович Острожський 169
14. Замок в Острозі 171
15. Башта замку в Острозі 172
16. Церква Успения Пр. Богородиці Ставропигійського Братства у Львові 178
17. Іпатий Потій, епископ володимирський 180
18. Кирило Терлецький, епископ луцький 181
19. Сьв. Йосафат Кунцевич, архіепископ полоцький 197
20. Мелетий Смотрицький, архіепископ полоцький 201
21. Петро Могила, київський митрополит 210
22. Адам Кисіль, київський воєвода 213
23. Київсько-Могилянська Академія і єї ученики 225
24. Дніпрові пороги 238
25. Острів Чортомлик, де була Запорожська Січ 239
26. Запорожська Січ 246
27. Турецька ґалєра і козацькі чайки 248
28. Зиновій Богдан Хмельницький 258
29. Суботів (вїзд у село) 264
30. Юрий Хмельницький 318
31. Іван Виговський 320
32. Петро Дорошенко 335